

અ પં છ

સાહિલ જગતમાં પોતાની સુવાસ ફેલાવી,
રાજપૂત કોમના પરમ દિતચિંતક બની,
સંસ્કાર, સદાચાર અને સેવા દ્વારા જીવનસાધ્ય સાધી,
બર યુવાવસ્થામાં જીવનસીધા સંઠેલી જનાર

મહીડા કુળદીપક

સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાને

તેમનાં

સમાં વહાલાં,

સ્નેહીસંબંધી,

મિત્રા અને પ્રશંસકો

તરફથી

ભાવભરી શ્રાદ્ધાંજલિ સાથે.

स्वर्गस्थ द. श्री. मोतीसिंह महीडा

પ્રકાશકના એ બોલ

જેમની છત્રછાયામાં હું નિશ્ચિંત બની રહ્યો હતો તેમને સ્મારકગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો વખત આવે એ કેવો દુઃખદ પ્રસંગ ?

સ્વર્ગસ્થ અનેકના મિત્ર હતા, તેમના સંખ્યામંધ સ્નેહીઓએ દિક્ષાસાપત્રો લખી તેમને સ્નેહાન્વી અર્પી છે. મારા તો એ વડીલ બંધુ. મારા પ્રત્યેનો તેમનો વાતસલ્યભાવ અદ્ભૂત હતો. એ વાતસલ્યે તેમનું નામ અમર રહે એવું કંઈક કરવા મને પ્રેર્યો. એ પ્રેરણાના પરિણામે આ સ્મારકગ્રંથ આજે પ્રગટ થાય છે.

સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી જાળવી રાખવા માટે ' મહીડા સ્મારક-કંડ 'ની યોજના થઈ છે. સ્વર્ગસ્થના સમા સંબંધીઓ, સ્નેહી મિત્રો અને પ્રગંસકોએ એ ક્ષણમાં પોતાનો દિરસો આપીને સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. આ યોજનાનો અંમલ પ્રથમ આ સ્મારકગ્રંથથી થાય છે.

સ્મારકગ્રંથ અનેક શુભેચ્છકોના સહકારને આભારી છે. એનું સંયોજન સ્વીકારીને શ્રી. તાગચંદ્ર પો. અડાવળએ અ. પ્રત્યેનો પોતાનો મિત્રધર્મ જાતવ્યો છે, પોતાના અમુલ્ય સમયનો ભોગ

આપીને સંસ્મરણો લખી મોકલાવીને સ્વર્ગસ્થ તરફ મમતા ધરાવનારા રાગમહારાગઓ, ઠાકોર સાહેબો, જમીનદારો, અમલદારો, વેપારીઓ, કવિઓ, લેખકો અને સાહિત્યકારોએ સ્વર્ગસ્થ માટેના પોતાના સંસ્મરણો લખી મોકલીને સ્વ. પ્રત્યેનો પોતાનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, અને શુભેચ્છકોએ જરૂરી સૂચનાઓ આપીને સ્મારકગ્રંથની ઉપયોગીતામાં ઉમેરો કર્યો છે.

સ્વર્ગસ્થને સાહિત્યનો જગરો નાદ લાગ્યો હતો. તેમનું જીવન સાહિત્યમય હતું એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તેમની કેટલીક સાહિત્યકૃતિઓ કાવ્યો, લેખો, વાર્તાઓ વિગેરે આ ગ્રંથમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી તેમના સાહિત્યશોખની પ્રતીતિ થાય છે.

આ ગ્રંથના આરંભમાં આપેલ ‘જીવન પરિચય’ સ્વર્ગસ્થના જીવન વિષે માહિતી પુરી પાડશે, અને છેવટે આપેલો ‘માંડવી રાગ્યનો ઇતિહાસ’ મહીડા વંશના ગૌરવ ઉપર પ્રકાશ પાડી ઇતિહાસના શોખીનોને ઉપયોગી સાહિત્ય પુસ્તક પાડશે એવી શ્રદ્ધા છે.

વિવિધ સામગ્રીવાળો આ ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થના સુંદર સંભારણુરૂપ નીવડશે તો તે માટે લીધેલો શ્રમ સફળ થશે.

છેવટે સ્મારકગ્રંથમાં નાણા બરનારા સન્નમનોતો, સંસ્મરણો તથા સૂચનાઓ મોકલનારાઓનો અને ગ્રંથ અંગેનું તમામ કામકાજ સંભાળી લેવા માટે શ્રી. તારાચંદ્ર પો. અડાલજીનો અમે આભાર માનીએ છીએ, અને અમારા સ્વર્ગસ્થ વડીલ અંધુના આત્માને ‘કુલ નહિ તો પુલની પાંખડી’ એ ન્યાયે આ સ્મારકગ્રંથ દ્વારા આર્દ્રાંગલી અર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થઇએ છીએ.

નિવેદન

સ્વ. શ્રી ગોત્તમસિંહજી સાંભરે છે ને હૈયું બરાબ આવે છે. એમના વિષે કંઈ પણ લખવા બેસીએ ત્યારે કલમ પણ અમારા હૃદયની માફક કીલી બની જાય છે.

એમના વિષે શું લખીએ અને શું ન લખીએ ? આ અંતમાં અગત્યથી સંસ્મરણોમાં એમનાં સગાં સંબંધીઓએ, મિત્રો અને સ્નેહીજનોએ, પરિચિતો અને પ્રસંસકોએ એમના વિષે ખૂબ લખ્યું છે. એમના પોતાના લેખો, વાર્તાઓ, અને કાવ્યો એમનું અંતર ખોળે છે, અને એ અંતરમાં છુપાયેલી કંઈ કંઈ આશા અભિલાષો અને આદર્શોનો આભાસ આપે છે.

સ્વર્ગસ્થના અવસાન પછી દિલાસા માટે હું માંડવા ગયો ત્યારે સ્વર્ગસ્થના પ્રિય લઘુ બંધુ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીએ સ્વર્ગસ્થનો સ્મારક

અંથ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, અને મને સૂચવ્યું, ‘ એ કામ તમારે ઉપાડી લેવું પડશે. તમે મોટાભાઈ સાથે ખૂબ નીકટના પરિચયમાં આવ્યા છો એટલે તમે જ એ કાર્યને વધારે સફળ બનાવી શકશો. ’

અમારી તો એ ફરજ હતી. સ્વ. પ્રત્યે અમારો એવો સદ્ભાવ હતો. એ યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો ત્યાંજ સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો.

આ સમારંઠ અંથ પ્રગટ કરીને જેમ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી મહીડાએ બંધુકુળ અદા કર્યોનો સંતોષ મેળવ્યો છે તેમ અમે એ અંથનું સંયોજન કરીને મિત્રધર્મ બળવ્યાની કૃતકૃત્યતા અનુભવી છે. સંસ્મરણો લખી મોકલીને સ્વ. ના સ્નેહીઓ અને પ્રસંશકોએ સ્વ. પ્રત્યેની પોતાની સન્માનવૃત્તિની પ્રતીતિ કરાવી છે.

આ સમારંઠઅંથમાં સ્વ. વિશે બાણવાનું મળે એવી સર્વ સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી છે. ‘ જીવન પરિચય ’ તેમના જીવન વ્યવહાર, રહેણીકરણી, બુદ્ધિચાતુર્ય, સ્વભાવ, વાણી અને વર્તન, રજવાડાઓ સાથેનો ગાઢ સંબંધ, વિગેરે બાબતની માહિતિ રજુ કરે છે, તેમ ‘ સંસ્મરણો ’ તેમની સાહિત્યસેવા, વિશાળ જ્ઞાનખાણ અને મીઠાશ બધાં સ્નેહ સંબંધનો પરિચય કરાવે છે. તેમણે લખેલા તેમજ પ્રગટ થયેલા કાવ્યો, લેખો તથા વાર્તાઓ જુદા જુદા પુસ્તક આકારે પ્રગટ કરવાની તેમને હોંસ હતી, પરંતુ તેમની હયાતીમાં એ પ્રગટ થઈ શક્યું નહોતું એટલે એ સામગ્રીનો પણ આ સમારંઠ અંથમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સામગ્રી સ્વર્ગસ્થના સમાજ સુધારણા માટેના ઉચ્ચ આદર્શો, તેમના ઉન્નત વિચારો અને સાહિત્યસેવાની ધગશના પ્રતિકરણ છે.

‘ મહીડા ’ વંશનો ઇતિદાસ સ્વર્ગસ્થના પૂર્વજોની કીર્તિકથા કહી બાય છે. સ્વર્ગસ્થે એ મહીડા કુળને પોતાના ઉજળા જીવનથી

અજવાળ્યું છે, અને કુળદીપકનું ખીરદ મેળવીને એ કીર્તિ ઉપર કળશ ચડાવ્યો છે એ એમના પ્રશંસકો માટે ગૌરવનો વિષય છે.

આ સ્મારકગ્રંથને અંગે જે જે વ્યક્તિએ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા પરોક્ષ સહકાર આપ્યો છે તેની અમે હૃદયપૂર્વક કદર કરીએ છીએ અને તેઓ સર્વનો એકસહ આભાર માનીએ છીએ.

અને આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવા માટે તથા તેને અંગે અમારી તમામ સૂચનાઓને હોંસપૂર્વક વધાવી લેવા માટે મહીડા કુમાર શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીને ધન્યવાદ આપ્યા વિના તો કેમ ચાલે ?

આ સ્મારક ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થ વિશે માહિતી આપનાર, અને સ્વર્ગસ્થને બાવબરી અંજલી અર્પવાના જે ઉદ્દેશોથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તે ઉદ્દેશો પાર પાડનાર નીવડશે તો અમે એના સંયોજન પાછળ લીધેલો શ્રમ સદ્ગણ થયે માનીશું.

પરમ કૃપાળુ, પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થના આત્માને ચીર શાંતિ અપોં એજ અભ્યર્થના !

કોડીપાસે, વડોદરા }
તા. ૧-૮-૪૨ }

તારાચંદ્ર પો. અડાલજ

અનુક્રમણિકા

જીવનપરિચય :

પૃષ્ઠ

સ્વ. કુ. શ્રી મોતીસિંહજી મહીડા;	૩
સાહિત્યસેવા	૫
સાહિત્યસેવકોનો સત્સંગ	૬
કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલજી સ્વામી	૭
કવિશ્રીનો મણિમહોત્સવ	૮
સરદમ્પણિમા સંમેલન	૧૦
માંડવા-ચાંદોદ સાહિત્યરસોત્સવ	૧૨
ચાંદોદ-માંડવામાં સરદુત્સવ	૧૩
નર્મદા કિનારે	૧૪
મહીડાનિવાસના સાહિત્યપ્રેમી મહેમાનો	૧૬
સાહિત્ય સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ	૧૯
લાહી-સાહિત્ય પરિષદમાં	૧૯
અમદાવાદ-સાહિત્ય પરિષદમાં સુવર્ણચંદ્રક	૨૦
શ્રી દયારામ સાહિત્ય સભામાં	૨૦
સાહિત્યની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ	૨૦
સ્વ. ડૉ. પુસ્તકાલય	૨૧

રાજપૂત કોમની સેવા	૨૧
શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળના પ્રમુખસ્થાને	૨૧
માંડવા રાજપૂત સમાજ	૨૨
‘ ક્ષત્રિયમિત્ર ’ના સહકર્ત્રી તરીકે	૨૩
રાજપૂત શિષ્યવૃત્તિ ફંડ	૨૩
ઇતિહાસના સંશોધન માટે ઇનામ	૨૩
સમાજસેવા	૨૪
પ્રયાસ	૨૪
મિઠાસામયો રમેહસંબંધ	૨૫
આતિથ્ય સત્કાર	૨૫
ચાદગાર પ્રસંગો	૨૭
હૃદયની ઉદારતા	૩૧
‘ ઓટાબાફ ’ના શોખ	૩૨
નિયમિત અને આદર્શ જીવન	૩૨
દુઃખદ અવસાન	૩૩
શોકદર્શક તારો	૩૪
સ્વર્ગસ્થતા માનના	૩૫
દ્વિતીયા માટે રૂબરૂ પદ્ધતિમણી	૩૫
દ્વિતીયા પત્રો	૩૫
હૃદયસ્પર્શી ઉદ્દગારો	૩૯
શોકદર્શક કરાવો	૪૩
અવસાન નોંધ	૪૭
શોક સમા	૪૭
વાત્સલ્યભયુક્ત કુટુંબ	૪૮
ગ. સ્વ. ડૉ.ઈળા સા. શ્રી ગુલાબકુંવરબા	૪૮
ગ. સ્વ. શ્રી નંદકુંવરબા	૫૦
ગ. સ્વ. શ્રી કનકકુંવરબા	૫૧
ગ. સ્વ. શ્રી ચંદ્રકુંવરબા	૫૨
શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી મહીડા	૫૩

મૈત્રિક માળા :

કવિતા ને કાન્તા	૫૯
એક પ્રાર્થના	૬૦
ક્ષત્રાણીઓ	૬૧
હોળી	૬૨
જીવનનો કાચડો	૬૩
મહાત્માજીને	૬૪
શાને ?	૬૫
મુશરિફને	૬૬
જગતને બાધ દેનારી અમારી પાચમાલી છે	૬૭
ભારતી રતવન	૬૮
યુવાનોને	૬૯
અનન્તને	૭૦
અમર આત્મપ્રેમ	૭૧
માતાને	૭૧
રૂદન	૭૨
અમે શીખ્યા	૭૩
જીવનને આરે	૭૪
પ્રીતની રીત	૭૫
યાચના	૭૬
પ્રભુ પ'થ	૭૮
અભિલાષ	૭૯
અકોધની આવશ્યકતા	૮૦
જંખના	૮૧
નિદ્રામાં ચૈતન્ય	૮૨
સુમન યુગલ	૮૩
ધૈર્ય રતવન	૮૫
દીપકને	૮૫
આપને પ્રભુ ! એ ઘડી	૮૬

નયન ઝરણું	૮૭
હીવાનો	૮૮
તહમે	૮૯
વિશ્વવશીકરણ પ્રેમ	૯૦
એક અભ્યર્થના	૯૧
તહારી લીખ	૯૨
કયા રે ?	૯૩
તહમે શું જાણે	૯૪
પરિત્યાગ	૯૫
પ્રણયિનીને	૯૬
વિરહ વાંછના	૯૭
હયા પ્રેમ રાખો પ્રાણાધાર !	૯૮
હસે છે	૯૯
જીવન જળી	૧૦૦
સનમને	૧૦૧

ભાવનાઓનાં ભરત :

પૂન	૧૦૫
પ્રિય મંદિર	૧૦૬
નિર્મોહી કનૈયાને	૧૦૮
એક યાચના	૧૦૯
પ્રતીક્ષા	૧૧૦
અમરપંથના પ્રવાસીને	૧૧૨

લેખસંગ્રહ :

ક્ષાત્રધર્મ	૧૧૫
સ્ત્રી શિક્ષણ	૧૧૮
નવયુવકોને	૧૨૨
સમાજનો સડો	૧૨૫

કેવળનીયતા બેઠાવા	૧૩૦
હોળી	૧૩૩
અનેક્ય	૧૩૫
હાસ્યની મહત્તા	૧૩૮
નારી મહત્તા	૧૪૩
શ્રી: એક ગૂઢ સમસ્યા !	૧૪૫
ક્ષત્રિય યુવકોને	૧૫૪
ક્ષત્રિય મહિલાઓ આગળ વધો !	૧૫૭
હિન્દી મહિલાઓ માટે શારીરિક તાલીમની આવશ્યકતા	૧૫૯

વાર્તાસંગ્રહ :

શિવાજીની વિજયોપાસના	૧૬૫
ઠંડેમી હાલ	૧૬૭
બિખારી હાલ	૧૭૪
અમયદાન	૧૮૨
મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરનો ઇન્સાફ	૧૮૬
પ્રેમલોકને પંથે	૧૯૭
એક પ્રયોગ	૨૦૫
શંખધ્વનિ	૨૧૨
નૂતન લાના...ની...	૨૧૮
હનમાદિની	૨૨૯
તપ્તે તાલસ	૨૪૧
મમતા	૨૫૦

સંસ્મરણો :

હાસ્યની રેલ હજાળનાર મોલીસિંહજી	૨૬૧
So jovial and kind	૨૬૧
Soul exalted with high idealism	૨૬૨
Choice and exquisite spirit	૨૬૩
એ સહુટ્ટી અંધ !	૨૬૩

ચંપાનો છાંડ	૨૬૪
સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે અંતઃકરણનો ઉત્સાહ	૨૬૬
સૌજન્યપૂર્ણ સ્વભાવ અને રસિકતા	૨૭૦
સુજનતાની સુંદર છાપ	૨૭૦
શ્રી અને સરસ્વતીનો સુંદર મેળ !	૨૭૦
ઉત્કટ સાહિત્ય પ્રેમ	૨૭૧
સર્વના પ્રેમ અને આદરને પાત્ર શુણ્ણસમૃદ્ધિ	૨૭૧
સુજનતા અને વિનયની સુવાસ	૨૭૪
સાહિત્યવીર મોતીસિંહજી	૨૭૫
રાજપૂત મોતી	૨૮૦
કાવ્યસક્ત રાજકુમાર	૨૮૧
સદ્ભાવ અને સાહિત્યપ્રેમ	૨૮૨
માઠીની માયા	૨૮૨
ગુજરાત ગીરાનો બીજો કલાપી	૨૮૩
અનુકરણિય દ્રષ્ટાંતરૂપ	૨૮૬
રમરણ સુવાસ	૨૮૭
શુણ્ણપૂજના પૂજારી	૨૮૬
રાજપૂત જ્ઞાતિરત્ન	૨૯૧
એ યાદ	૨૯૨
મહીડાકુળની નયીત	૨૯૪
આડંબરવિહીન આતિથ્યતત્પરતા	૨૯૫
બીજીજી કણે	૨૯૫
સ્વર્ગરથ સાથે સાત દિવસ	૨૯૮
સાહિત્ય પ્રત્યેની અનન્ય પ્રેમભક્તિ	૩૦૦
જન્મીને જીવી બચ્ચુ	૩૦૨
સાહિત્ય તપસ્વી	૩૦૩
તેજસ્વી નર	૩૦૫
અમર હૃદયવિશ્લેષી	૩૦૫
રાજપૂત કુળદીપક	૩૦૮

માયાળુ મિત્ર	૩૦૮
પુષ્પાંજલિ	૩૧૩
બ્રાતા બુલાય ક્યાંથી ?	૩૧૪
મીઠ્ઠાક બુલાય ક્યાંથી ?	૩૧૫
દેવાંને રડવા	૩૧૬
આત્મ સમર્પણ	૩૧૭
વિલય હીપકને	૩૧૮

સોલંકી મહીડાકુળનો ઇતિહાસ :

નાંધ	૩૨૦
ઇતિહાસ	૩૨૧
ચતુર્સિંહ	૩૨૧
મહીડાશાખાની વૃત્તપત્તિ	૩૨૬
મહીડા કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી તથા નરેન્દ્રસિંહજીનું વંશવૃક્ષ	૩૬૨

શહેર માંડવીના રાજાઓનું વંશવૃક્ષ

નિશાની અ	૩૮૨
નિશાની ઘ	૩૮૨
નિશાની ક	૩૮૩
રોહાંગલી લઘુકાવ્ય	૩૮૪

વર્ગસ્થ કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાઈ

તેઓ શ્રી નો

જીવન પરિચય

૧

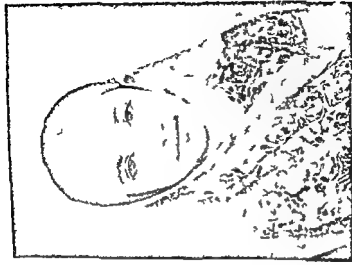
તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી

‘ મેલી રત્નાકરે પાકે, અને સિંહ સુરાષ્ટ્રમાં;
રેવા કેરા તટે દીકાં, બને મેં એક સાયમાં. ’

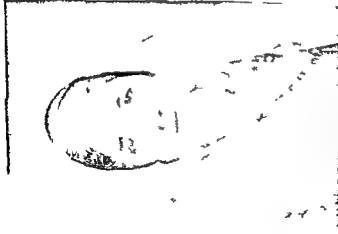
—નવલરામ જ. ત્રિવેદી.

સ્વ થી મોતીગિહજી-લેખનકાર્યમાં નિમગ્ન

શ્રી ગિરિનાથ કે વર
(સ્વ શ્રી ચોલીસિ દહના પુત્રી)
જન્મ તા ૫-૧૦-૧૯૩૨

ગ. સ્વ ચંદ્રકે વરબા
(સ્વ શ્રી ચોલીસિ દહના પત્ની)

સ્વર્ગસ્થ કુ. શ્રી. માંડવી સિંહણ મહીડા

મુસ્લિમોની આ રાજધાની મહીડા રાજધાન કુળના એ વંશજ.
પોતાના રાજ્યનું મુસ્લિમ અને મુસ્લિમોના હાથની એ કુળની
કીર્તિને એમણે ઉજાડવાની હતી.

માંડવીના મહીડાઓ મુગ લે સારંગી દેખ્યા પૂરેને હુકોડા-
મેણ તરફથી મુગવાનમાં આવી મહીડાંડાના મુસ્લિમો નિવાસ કરી
રહેલા તેથી તેઓ મહીડા તરીકે ઓળખાયા એવી માન્યતા છે. એ
વંશના પ્રમુખેનહા નામના પ્રતાપી પુરુષે માંડવીના મૂળ ગાદીસ્થાન
પીપળવાડામાં કુટિલ બીબનો ષગળ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૫૦ માં લાં
પોતાની મરણ સ્થાપી. પાછળથી માંડવી મહીડાઓનું પાટનગર બન્યું.
એ ગામને ગોબાવનાર કેટલાક વીર પુરુષોએ છેક પૂના સુધી પોતાના
પ્રાણત્યજના પારમાં આપ્યાં દત્તાં અને પેશ્વાની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી.
મહીડાઓની મદદતા દર્શાવના અને એમની કીર્તિને અમર કરતા તે
ઇતિહાસ પ્રસંગો તલબુલા જેવા છે. *

સ્વ. કુ. શ્રી. મોતીસિંહજીના પિતાશ્રી નામદાર રણજીતસિંહજીને છોટાઉદેપુરના મરહુમ મહારાજ સા. સાથે સારો સંબંધ હતો. તેઓ છોટાઉદેપુરમાં સેનાપતિના માનવંતા હોવા ઉપર હતા, અને પોતાના એકનિષ્ઠ કર્તાવ્યપાલનથી રાજ્ય પ્રજામાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. તેમના બહેન શ્રી ગુલાબકુંવરબા મહારાજ સા. શ્રી. કૃત્તેસિંહજી સા. સાથે પરણાવેલાં, તેથી તેમને રાજકુટુંબ સાથે નીકટનો સંબંધ પણ હતો અને મહારાજ સા. તેમનું ખૂબ સન્માન કરતા.

શ્રી. મોતીસિંહજીનો જન્મ તા. ૩૧-૧૨-૧૯૦૬ ના રોજ તેમના મોસાળ ધમણાદ થયો હતો. તેમની દમેક વર્ષની વય થઈ એટલામાં તો એમના પિતાશ્રી ના. રણજીતસિંહજી ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં છોટાઉદેપુર મુકામે ન્યુમોનીયા તાવની દુર્ઘટિ માંદગીથી આ દુનિયાનો સાગ કરી ગયા. મોતીસિંહજી, તેમના નાના ભાઈ નરેન્દ્રસિંહજી તથા તેમના બહેન કનકકુંવરબા એ ત્રણે ભાંડુઓ નાની વયના હોવાથી તેમની સંભાળ અને શિક્ષણની જવાબદારી તેમના માતૃશ્રી શ્રી. નંદકુંવરબા ઉપર આવી પડી, જે પોતાના દુઃખના વખતમાં પણ તેમણે ધિરજ અને દિમતપૂર્વક ઉપાદી લીધી. શ્રી. મોતીસિંહજીના કુઆ-છોટાઉદેપુરના સ્વ. મહારાજ સા. શ્રી. કૃત્તેસિંહજી સાહેબે વાલી તરીકે જમીનજમીરનો પ્રબંધ તેમજ દેખરેખ કાળજીપૂર્વક રાખી હતી. તેઓશ્રીના ૧૯૨૩ માં થયેલા અવસાન બાદ છોટાઉદેપુરના રાજમાતા-શ્રી. મોતીસિંહજીના ફોધબા શ્રી. ગુલાબકુંવરબાએ આ ત્રણે ભાંડુઓના જીવનવિકાસ તેમજ શિક્ષણ માટે હૃદયપૂર્વક સહાનુભૂતિ બતાવી સુંદર પ્રબંધ કર્યો હતો. તેઓની આ કુટુંબ પ્રત્યેની માયા મમતા અદ્વિતિય છે.

શ્રી. મોતીસિંહજીએ પ્રાથમિક ઈંગવણી છોટાઉદેપુરમાં, માધ્યમિક ઈંગવણી મુંબઈમાં અને ઉચ્ચ ઈંગવણી ઇદારની ડેલી કોલેજમાં લીધી હતી. અભ્યાસમાં તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. ઇદારમાં તેમની સાથે

અભ્યાસ કરનારાઓ આજે પણ એમની તન્મયતા અને ખંતના વખાણુ કરે છે.

છટ્ટારમાં તેઓ અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે પણ રમુછ કવિતાઓ જોડી કાઢતા અને શિક્ષકો તેમજ સહાધ્યાયીઓને ધૂમ હસાવતા.

તેમના લગ્ન સન ૧૯૨૬ માં માધવપુરાના ઠાકોર શ્રી. માધવ-સિંહજીના મોટા કુંવરી શ્રી. ચંદ્રકુંવર સાથે થયાં હતાં, જે પ્રસંગે રાજપીપળા તથા છોટાઉદેપુરના રાજવીઓએ પોતાની કુબારક હાજરી આપી હતી, અને લગ્ન રાજવી ઠાઠથી થયા હતા. આ ભવ્ય પ્રસંગને માંડવા તથા આસપાસના પ્રદેશની પ્રજા આજે પણ ધાદ કરે છે.

સાહિત્યસેવા

અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એમને નોકરી શોધવાની જરૂર પડેલી, જમીનજમીનની સગવડ હતી, અને પોતાને મનગમતા વ્યવસાયમાં વખત વિતાડવાની અનુકૂળતા હતી. એ અનુકૂળતાનો એમણે સુંદર ઉપયોગ કર્યો. જમીનજમીનરદારો ઉપર એનીપણાના-સ્વચ્છંદી વર્તનના-જાતજાતના કુછંદો અને દુર્વ્યસનોના મેવનના જે આકેષો આજકાલ મુકાય છે તે સર્વથી તેઓ તદ્દન અસિધ્ત રહ્યા, અને સાહિત્યની ઉપાસનામાં એમણે જીવનની સફળતા માની લીધી.

વિદ્વાનોના મંથો એમના સાથી બન્યા, એનું અધ્યયન એ જ એમનું મોટામાં મોટું વ્યસન બન્યું, અને સાહિત્યસેવાની એમને તાલાવેલી યાગી.

કીટ અને બ્રમરના ન્યાયે એ સાહિત્યમાં ઓતપ્રોત બન્યા, અને એમણે જાતે લખવા માંડ્યું. ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકના ઇ. સ. ૧૯૩૧ ના દીપોત્સવી અંકમાં એમનું ‘કવિતા અને કાન્તા’ નામક કાવ્ય પ્રગટ થયું ત્યારથી એમની જાહેર સાહિત્યસેવાના પગરણ મંડાયા.

એ કાવ્ય લોકપ્રિય નીવડ્યું, અને એ દિશામાં જુકાવવા એમને

ગ્રેગ્રી મળી સાહિત્યરસિકોએ એમને અભિનંદન આપ્યા અને પત્રનાગેએ એમની સાહિત્ય પ્રસાન્નિ માગળી હી સાહિત્યદેવીના મન્દિરના પોતાને માટે ઉપરના એમણે જેવા અને બાનપર્વડ તેમા પ્રવેશ મ્યો પછી તો એમણે શ્રી શાગદેવીના ચળે એક પછી એક પોતાની સાહિત્યકૃતિ ઉપ સવાસભર્યા પુષ્પો બેઠા ધરી. એમની કવિતાઓ નિમિષ, નનનિનઓ-ગુગ્ગની માહિત્ય, શાગના, ગણગુફરી, સ્ત્રિયમિન, મુગ્ધ સમાચાર, વીસમી સદી, નરી રાગની, નેમુની પ્રતાપ ગુગ્ગત સમાચાર, મે વડી મોન, સ્ત્રીમોધ, પડા, અહમ, વતન રિગેરે પત્રો-દૈનિક, સાગતાહિક, મામિન રિગેરેમા પ્રગટ થતી ગડી અને સાહિત્ય નગતમા એ જાગીતા થઈ પડના તેમના લખેના કાવ્યો નિમિષ, નનનિનઓ રિગેરે આ પ્રથમા 'ગુગ્ગ-પરિચય' વિભાગ પછી આપનામ્ આલેખ હ

સાહિત્યસેવકોનો સત્સંજ

માન તેમન વ્યવસાયથી જ તેમને સતોષ ન થયો. તેમણે સાહિત્યના રસિયા લેખકો અને તત્ત્વીઓ, કવિઓ અને કથાકારો, નિવેચકો અને વ્યાખ્યાનકારો સાથે પણ સંપર્ક સાધના માડ્યો. પોતાના મહીડા નિનાસ 'ને તેમણે સાહિત્યસેવકોના યાત્રાધામ કે મિશનમંદિર સરીખુ બનાવી મૂક્યું. બ્યારે જુઓ ત્યારે મોઢને મોઢ તેમક કે કવિ-અરે કંઈ નહિ તો એકાદ સાહિત્યનો જોખીન એમની પામે ભેરો જ હોય અને એ સાહિત્યની ચર્ચા કરતા રાય

પોતાની સાહિત્યકૃતિઓ લેખક કે દિ પાસે ગળુ કરીને એ વિશે તેઓનો અભિપ્રાય અણુના તે સદાય આવુર ગડેતા, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સૂચનાઓનો અમલ કરવા પણ તત્પર બનના એમ પ્રવામા તેમને ન્હાનન જેવું કશુંય નહોતું લાગતું.

તેમનો આ નિખાલસ સ્વભાવ જોઈને લેખકોના મનમાં તેમના પ્રત્યે માન વધતું.

પૃથક પૃથક આમંત્રણ આપીને તેઓ લેખકોને પોતાને ત્યાં નોતરતા, એટલું જ નહિં, પરંતુ સમુદમાં તેમને ઘોડાવીને લેખકોનો મેળો પણ ભરતા. આવા પ્રસંગે કાંઈ અગમ્ય પ્રેક્ષકને એમજ લાગે કે જાણે સાહિત્યલેખનું નાતું શું પ્રદર્શન બરાણું છે !

કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલનું સ્વાગત

કવિશ્રી તરફ સ્વર્ગસ્થને જાણે જ સદ્ભાવ હતો. તેમને માંડવા આવવા માટે તેઓ વખતો વખત આમંત્રણ આપતા. કવિશ્રી ૧૯૩૪ ના મે માસમાં માંડવા આવ્યા. સાથે સાથે મુંબઈ આર્ય-સમાજના ઉપદેશક શ્રી. પરશુભાઈ શર્મા અને વડોદરાના વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી હોદ્દા મહારાજ પણ પધાર્યા, અને ફળવણી મંડળ તથા મેવા સમિતિ તરફથી જ્ઞાન સત્ર સમારંભ યોજાયો. તેમાં એ ત્રણે વ્યક્તિઓએ પોતાના જ્ઞાનનો સાલ જનતાને આપ્યો.

તા. ૨૩-૫-૧૯૩૪ ના રોજ સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાના પ્રમુખપદે ચાંદોદ ટાઉન હોલમાં શ્રી. પરશુભાઈ શર્માનું 'વૈદિક સંસ્કૃતિ' એ વિષે વ્યાખ્યાન થયું, કવિશ્રીએ પણ ફળવણી મંડળના પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે ભાષણ આપી ચાંદોદ તીર્થસ્થળનું મહત્વ સમજાવ્યું, અને તેમના પ્રમુખપદે તા. ૨૭-૫-૧૯૩૪ ના રોજ બરાયદી સભામાં માંડવાના હાકાર સા. ની વિનંતિથી સૌ-માણેકળાએ કવિ દયારામભાઈ વાળું કૃતિયું 'કંગાલપુરી'ના નામે ઓળખાતું હતું તે નામ બદલી તેને 'દયારામપુરી' નામ આપવાની ઉદ્દેશ્ય કરી. આમ દયારામભાઈના જન્મ પછી ૧૬૬ વર્ષે અને તેમના અવસાન પછી ૮૧ વર્ષે 'દયારામપુરી' નામ દારક એમનું કાયમનું સ્મારક સ્થપાયું. આ બધા પ્રસંગોમાં શ્રી. મોતી-સિંહજીએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

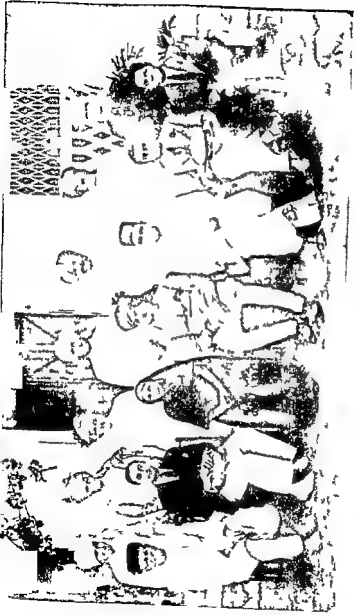
કવિશ્રી. ના મણિમહોત્સવ

કવિશ્રીનો મણિમહોત્સવ ઉજવવાની પહેલ ચાણોદે કરી, અને તેમાં પણ હતી સ્વ. મોતીસિંહજીની પ્રેરણા. શ્રી. મહીડાએ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, કવિ ચિત્રકાંત કુલચંદ્ર જવેરચંદ શાહ, કે.વ. દ. ગેહ, પરશુભાઈ શર્મા, દિ. ગ. અંગતરીયા, કવિ લાલિતજી પંડિત પદ્મકાંત માત્રવિયા, જાહંગીર દેસાઈ, પ્રો. માણેકરાવજી વિગેરેને આ પ્રસંગે પધારવા આમંત્રણો આપ્યા હતા. તા ૧૩-૫-૩૬ ના રોજ ચાણોદના સર વિહારદાસ ઠાકરમી ટાઉન હોલમાં માળિયા સ્ટેટના નામદાર ઠાકોર સા. શ્રી. હરિશ્ચંદ્રસિંહજીના પ્રમુખપણા નીચે કવિશ્રીનો મણિમહોત્સવ ઉજવાયો. ચાણોદ વહિવટદાર સા., માંડવા કારભારી સા. શ્રી. જગન્નાથ પાઠક ભોગીલાલ આગતર તથા બહારગામના શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. અંબાલાલ જનની શ્રી. ધીરજલાલ પરીખ, શ્રી. કુસુમ ઠાકોર, કે. વિમલા મહેતા અને ડમોઈના મૃદુલે પાળ એ પ્રસંગે દાજર દત્તા.

શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, અંબાલાલ જનની તથા ધીરજલાલ પરીખે કવિશ્રી માટે પ્રગંસાવચનો કિઆયાં બાદ કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાએ માનપત્ર વાંચી ચાંદીના મુંદર કાસ્કેટમાં મુકી પ્રમુખશ્રી હરિશ્ચંદ્રસિંહજીના મુઆરક હાથે તે કવિશ્રીને અર્પણ કરાવ્યું હતું. કવિશ્રી તથા તેમના પત્નીના માનમાં શ્રી. મહીડાએ ઉપવન સંમેલન ગોઠવ્યું હતું અને કવિશ્રી તેમની તથિયત સુધારવા શ્રી. મહીડાના મહેમાન તરીકે રોકાયા હતા.

આ પ્રસંગનો કવિશ્રીએ પોતાના પ્રેમભક્તિ અંધમાળાના 'મણિમહોત્સવના સાહિત્ય ઓવ-બાગ ૧ લો' નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગેષ્ય કર્યો છે:—

“ક્ષત્રિય એસલેજ ઉતાવળિયો. નર્મદાતીરે આપણા મધ્યમુખના અંગે ૫૨ એક રાજકુટુંબ રહે છે: મહીડાઓ. સૂરતમાંડવીના દેગી

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે મહીડાનિવાસમાં
 બેઠેલા —(ડાબી બાજુથી) ૧ સ્વ શ્રી અબાલાલ જાની, ૨ સ્વ શ્રી ચેતીસિ હજી મરીડા,
 ૩ અ સો માણેડવા, ૪ સ્વ ડા સા. શ્રી હરિશ્વ દ્રસિ હજી, માણીયા રેટ ૫ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ,
 ૬ શ્રી નરેન્દ્રસિ હજી, ૭ શ્રી ધીરજલાલ પરીખ

સ્વ શ્રી રણજીતસિંહજી આંદ્રસિંહજી
મહીડા
(સ્વ. શ્રી મોતીસિંહજીના પિતાશ્રી)

ગ. સ્વ નંદકુંવરબા
(સ્વ મોતીસિંહજીના માતૃશ્રી)

રાખ્યું એ અવશેષ છે. છોટકદેપુર, બંદારેયા ને રાજાપીપળા સંસ્થાનોના રાજવંશો આજે એ કુળસંબંધો ધાંધીને એ નર્મદા-તટવાસી ઇતિહાસઅવશેષને સન્માને છે. પ્રેમાનંદ ને દયારામના સમયથી એ ક્ષત્રિયકુટુંબ સાહિત્યરસિયું છે. ત્યારે પ્રેમાનંદ-દયારામનાં કાવ્યરત્નોની હાથનકલો ઉતારાની રાખતા; આજે શૂવ-પાળીશ્વરથી તે શુક્લતીર્થ સુધીના નર્મદાકાંઠે એમના જોવા ખાતગી મન્થમંડાર કોકનો હશે. વર્ષે-એ વર્ષે અમને એ પોતાને ત્યાં નોતરે છે, અને નર્મદાતટનાના પુણ્ય ને પાવનતા ઝીવવાને અમે ત્યાં જઈએ છીએ. જ્યારે જ્યારે અમે ત્યાં જઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે એ દયારામપુરીની સાહિત્યરસિક અને ઉત્સવક્રમંગીલી જાતતા - સાહિત્યસમારંભો યોજીને અમને સત્કારે છે. 'ક્રમ્ના એપ્રિલ માસમાં કુમારશ્રીના આમંત્રણે ને મારા મંદરાડના કારણે હવાફેર ફાગે એ નર્મદાકાંઠે અમે ગયાં છતાં. દયારામપુરીનાં ઉત્સવક્રમંગીલાઓએ ત્યારે, ૬૦મું વર્ષ પૂરું થયે નહિ પણ બેસતા, મહિમહોત્સવ ઉજવ્યો, અને આશીર્વાદ દીધો કે વર્ષબર ઉત્તવારો. "

x x x

" સન્મનો અને સન્નારીઓ ! ખા સીધી શુજરાત ભણે છે કે પુષ્પાન્ત દિવ્યાન્ત પરામર્થ એ મારો પ્રિય મંત્ર છે. આજે અને સદા મારો તો એ જ હરમાન છે કે સૌ સાહિત્યકારે સવાયા અને એથી થે અધિકા ન્દાતાણાણો પાડો ! આજનો સમારંભ એ મારા જીવનસૂત્રને રમરાવે છે. વર્ષોવર્ષના જન્મતિથિનાં અભિનંદન આપતાં માર્ય માસમાં એક મિત્રે લખ્યું ને છપાવ્યું કે શુજરાત મહિમહોત્સવ, ફાગે સન્મ રહે. હજવદથી ઉત્તર લખ્યો કે 'અખરતર ! અધુધનો કાસવ એક વેળા હોય, અનુભવથી બહો છે કે મને પૂછ્યા વિના હાંધ આદર્યો તેને મારે કું જવાબદાર નથી. ' પણ પંદરેક દિવસે 'મુળમમાં મળતાં દારવ કીધું કે ' તમે જે વાર પરણ્યા છો, કું તો એક વાર પરણ્યો છું. ' મિત્રે માન્યું; પણ શિષ્યે ન માન્યું. 'હવાફેર ફાગે અહીં અવવાનું રવેક માસ ઉપર કુમાર શ્રી મોતી-દિગંધણ મહીડાએ લખ્યું હતું. પણ મુંગે મ્હોએ પૂર્વતેયારીઓ

દીને જ શાણપણથી દરેક દિવસ ઉપર પૂજાનું કે પ્રમુખપદને કોને સૂચવે છે ? ઉત્તરે લખ્યો કે કલ્સવ જ માંડી વાળેશો. દયારામપુરીમાં પ્રમુખપદ કોનું હોય ? હોય તો દયારામસંતાનનું કે દયારામશિષ્યનું. દયારામભાઈ બાળકુંવારા હતા, એટલે સંતાન ન હોય. સગા હમણા જ વિદેહ થયા છે માટે દયારામશિષ્ય પ્રમુખપદે રોકે. એવામાં એચિંતાના આવી ચડયા આર્દ્રા મારા શિષ્યના થે પુત્ર કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી મહીડાની મહેમાનીએ આજના પ્રમુખશ્રી સૌરાષ્ટ્રની વીરભૂમિના થે વીરત્વદેશના રાજવી છે. મોર સિંધવાળી, વાલો નામેરી સમા સાવજની એમની પાટનગરી છે નરવાઓની ઘોર. મિયાણાઓનું માળિયા એટલે ઇમીટેશન બહારવટિયાનો નહિ, પણ સાચુકલા બહારવટિયાઓનો ગુફાવાસ. આજના પ્રમુખના પ્રપિતામહ મોહજી ઠાકોર સાહેબ કવિ હતા, દલપતરામના ધર્મબન્ધુ ને મિત્ર હતા એમનાં પિતામહ ઠાકોર સાહેબ શ્રી રાયસિંહજીભાઈ મહારા વરિષ્ઠ બન્ધુના સ્નેહ-લાજન હતા. એમના પિતા ક. શ્રી સુભાનસિંહજી મારી પ્રત્યે ગુરુભાવ ને સૌ. માણેકબાઈ પ્રત્યે ગુરુપત્નીભાવ સદા રાખતા. ઠાકોર સાહેબ શ્રી હરિચંદ્રસિંહજી (ક. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાના બનેલી)ને તો બાલ્યકાળમાં બેસાવેલા ને બિલાવેલા શિષ્ય ને શિષ્યપુત્રે આજે મને દરબો છે. મિત્રે આણુ માની પણ શિષ્ય ને શિષ્યપુત્રે ન માની. કહ્યું ‘અમારો ગુરુભાવ જન્મત શું બાણશે ?’ એમ કહીને આજનો ઉત્સવ ઉજવ્યો છે. કચ્છના રણને ઠાંઠે ક્યાં માળિયા ને નર્મદાને ઠાંઠે ક્યાં આ દયારામપુરી । એ પણ દેવધોગજ હશે ને । ચારવાર પેઢીઓનો પૂર્વજસંબંધ સાચરવાને ઠાકોર સાહેબ શ્રી હરિચંદ્રસિંહજી આજે અહિં આવ્યા છે. પુત્રાત્ શિષ્યાત્ પગમવમ્ હું તો પ્રત્યક્ષ પેળું છું. મારા શિષ્યના કુમાર આજ મારા મણિમહોત્સવમાં પ્રમુખપદે છે.”

૨૨૬ પૂર્ણિમા સંમેલન

સાહિત્યકાગે-જેખડો અને કવિઓ, કલાકારો અને સંગીત-પ્રેમીઓ એક બીજા સાથે સ્નેહબાવે મળે અને વિચારોની આપ લે

કરવા સાથે આનંદ મેળવે એ ઉદ્દેશથી તેમણે તા. ૨૧ તથા ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ રવિ તથા સોમવારે પોતાના ઘરને આંગણે-માંડવા મુકામે 'મહીડા નિવાસ'માં શરદ પૂર્ણિમા સંગેલન યોજ્યું હતું. સંખ્યાબંધ સાક્ષરો, શ્રેષ્ઠકો, કવિઓ અને કલાકારોને આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું હતું, અને આ નુતન પ્રકારની જ યોજના હોવાથી એ ભાવજયાં આમંત્રણને માન આપીને મહેમાનોની મોટી સંખ્યાએ માંડવાની મુલાકાત લીધી હતી.

આમંત્રિત મહેમાનો ખાટે ચાંદોદ સ્ટેશને વાહન વિગેરેનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. માંડવા મુકામે મહીડા નિવાસના વિશાળ ખંડોમાં કિતારાની સુંદર ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. ખાનપાનત્યાદિ સુખ સગવડમાં જરાય ઉણપ ન આવે તે માટે સ્વ. શ્રી મોતીસિંહજી તેમ જ તેમના લઘુબંધુ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી વાતી દેખરેખ અને વ્યવસ્થા રાખતા હતા. એ બંને દિવસ માંડવામાં કોઈ મોટા ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો હોય તેવું જ ઉત્સાહ અને આનંદભર્યું વાતાવરણ જામ્યું હતું.

શરદપૂર્ણિમા સંગેલનનો કાર્યક્રમ ભરચક હતો. તા. ૨૧ રવિવારે-સવારે દશ વાગે આગમન, બપોરે ૧૨ વાગે ભોજન, સાંજે ૧ થી ૪ આરામ, સાંજે ૪ વાગે ચંદા પાણી, ૪-૩૦ થી ૬-૩૦ જાહેર ભાષણો, (ચાંણોદ ટાઉન હોલમાં), ગતે ૭ થી ૮ ભોજન, ૮-૩૦ થી ૧૦-૩૦ સ્નેહ સંગેલન.

તા. ૨૨ સોમવારે-૫-૩૦ થી ૧૦-૩૦ આનંદ વિહાર (Excursion). ૧૨ વાગે ભોજન, ૧ થી ૩ આરામ, ૩ થી ૪ ચંદા પાણી, ૪ થી ૫ પરસ્પર પરિચય અને સાહિત્ય ગર્ભા, ૫ ૩૦ થી ૬-૩૦ સંવાદ અને ગરબા ૭ થી ૮-૧૦ ભોજન, ૯ થી ૧૨ વાતીઓ, ગાસ, દુહા, ગરબા; પછી સંગીત; માછી તૃત્ય વગેરે.

આ આખોય પ્રાર્થક્રમ અતિ સફળતાપૂર્વક સાગોપાગ પાર
ઉતર્યો તો નર્તમાનપત્રોએ તીધેની એ પ્રસંગની નોંધો જાણવા
જેની કે—

માઉવા—આ દોહ સાહિત્યરસોત્સવ આદોદમા સાહિત્ય
રસોત્સવ સરદ પુનમની માઝમ રાતે ઉજવના માટે માજવાના
જગીરદાર કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાએ મહાગુજરાતખરના
રસમિદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યકાદેને નિમન્ત્ર્યા હતા તેમાથી સાહેબ
લખે પધાર્યા હતા તેમનુ આતિથ્ય ગળવી જતા રમોદ્ધવલ હંતુ,
ને નથીજ શ્રી રામનારાયણ પાકે પ્રમુખપદેથી સાહિત્યના સાપના
મારાને એમ લલે પો ને દિવંગમથી માચી લેવા માટે તેમને
ધન્યવાદ આપેા હતા તા રજીમી ને રવિવારે આદોદ દાઉનહોવમા
રસોત્સવના કુનારા કુટેવા પ્રમુખશ્રી રામનારાયણ પાકે શ્રી
ગમણવાવ દેસાઇએ શ્રી નવનરામ દેસાઇએ શ્રી ન્યોતિન્દ્ર હ
દેએ કવિશ્રી લલિતજીએ પોતપોતાના અનુમોદના હજરગરમ
વહેરામળના જ્વનમાથી ષ્ઠુ પ્રાપ્તવત સાહિત્ય પ્રકટે છે તેના
રસભર પ્રવચનો ન્યા હતા રાત્રે વાર્તાલાપ અને મંગીત થયેલ
તા ૨૨ મીને રવિવારે સવારે નર્મદાની પન્દાઇમા મગનાથ ને
એર સમજે બધા ધુમેવા ત્યારે તેમની બધાની હાથવહરીથી
નદીના નીર હજગતા લાગેવા બપોર પછી પરસ્પર પરિચયમા દરેક
બાઇ અને બહેને પોતાના સાહિત્યજ્વનની દુઃખી રસકથા કહેતા બધાને
પ્રુણ હસાવ્યા ને વહેરાવ્યા ત્યારેજ અનુમવાયુ કે સાહિત્યમાદેના
મન મગે ને કેયા હજે તે તો ગાના મેદમ મેલનોમા જ નિખાલસ
દિનથી જોરે જોવા ઝીવતા હિંદુમુન્શીમ લેખકો પૂર્ણારો ગુજરાતી
પણે ઝીનતા હતા એક ત્યાનિક વર્ષ કવિ મગનવાલે કવિવર
દનારામબાઇની ગરબીના અસવ દાળ ગીડી હવન્થી સભળાવેવા
ત્યારે રાસગીતના એ પ્રણેતા કવિવરનું જન્મમેત્ર પુરોદ્ધવજ લાગેયુ
સાને આયામના જોવો, રાસગીત માછી લોકોના દાડિયારાસ,
મઠની મેશ્વના મેધાન દલાઇના વીરરસના લોકગીત ને પધારેલા
સાવરાની રસકગળ રેવમજેલથી માઝમરાતની ગરદપુનમ મલકાતી

હતી. કાઠિયાવાડ, અમદાવાદ, નડિયાદ, વઢવાણ, વડોદરા, સુરત અને ખીલ ગામેથી આવેલા સાહિત્યસર્જકોના દેયા હેને ચડયા હતા. કલાપીજના લાઠીની ગદ સાવની સાહિત્યપરિવદના પાઠ-પૂર્તિનું ધનામ આપનાર કુમારશ્રી મોતીસિંહજીને સાહિત્યનું ચેટક વિશેષ ત્યાથી લાગી ગયું. ને તેથી પોતે માસિકમા ધ્યારથી રાસ ગીત વાર્તા દ્વારા નવયુવકોને ચેતના ધરે છે, છતાં પોતાને ત્યાં સાહિત્યના ક્ષાધરોને તેડાવ્યા વિના તેમનાથી નજ રહેવાયું ને એમ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષોથી સાહિત્ય સર્જનનારામાંથી ધણા રમેા ત્યવમા આવેલા. કવિ ચિત્રકાર દુનચંદભાઈ, શ્રી અગ્નિતસિંહજી પરમાર, વીર મણિવાસ, ભાઈ અડાલત, પ્રો. મંગેશ પઠકજી, ડૉ. લક્ષ્મીલાલ, શ્રીમતી વસંતબહેન શુકલ, શ્રી જગજીવનદાસ મોદી, મંજુલાલ મજમુદાર વગેરે પણ આદનીને માડવે પૂર્ણપાખડી ખીલ્યા હતા. શુભેચ્છકોએ, શ્રી દેસાઈ હ. કુવજીએ, કવિવર શ્રી નાનાલાલ-કે જે અહીં આમગ આવી મથેલા-તેમણે, શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈ ઝવેરીએ, શ્રી મુનશીએ, શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ, શ્રી નારાયણ ઠક્કરે વગેરે અનેક સાહિત્ય જ્યેષ્ઠુઓએ શુભેચ્છાના પત્રો મોકલાવેલા તે સમામા વંચાયેલા હતા. છેલ્લી રાતે આખી રાતના અજવાળી-આમાં ગજંતા ને ધુમતા નિરંકુશ રસાક્ષરો પરાદીએ સીધાવ્યા ”

[‘શુભરાતી’ તા. ૨૮-૧૦-૮૪]

“ આદિદ-માંડવામાં શરદુત્સવ : આદિદ માંડવામાં કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી ગહીડા તરફથી તા. ૨૧-૨૨ ૨વી સોમવારે શરદુત્સવ તથા સાહિત્ય સંમેલનનો સુદર કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, પ્રો. જ્યોર્જીદ્ર દવે, પ્રો. મંગેશચંદ્ર પાઠકજી, શ્રી લલિતજી, શ્રી દુનચંદભાઈ, શ્રી નવરામ ત્રિવેદી, શ્રી મંજુલાલ મજમુદાર, શ્રી. જગજીવનદાસ મોદી, શ્રી લક્ષ્મીલાલ એમ. ડોકટર વગેરે વિદ્વાનો અને લેખકો વગેરે આજ્યા હતા.

પહેલે દિવસે સાંજે આદિદના ટાકન હોવામા શ્રી. રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદે સભા ચર્તા શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ ‘ સાહિત્ય

ને છવન' વિરે, પ્રેા ન્યોર્તીદ્ર દેવેગે 'દામ્ય' વિરે, શ્રી
કુનચદમાદએ 'પતિ પ્રેમી ન હોય તો પત્નીએ શું કરવું ?' વિરે
મનનીય નિવેચનો દર્શાવતા બાદ મી નારેરી, મી પ્રિયવદન
બક્ષી અને મી કાચવાળાએ માલ્યો માલ બતાવ્યા હતા પછી
૨૦ વત્સના હરીરાય બુચે શ્રી મેધામીદન 'મેદનો તાડમ્વાયો'
ગીત માલ નબીર સાતાવરણ દેનાલ્યું હતું

રાત્રે શ્રી લલિતજી, પ્રેા મજેગચદ્ર પાઠકજી, કું વત્સના બુચે,
૬૦ સુધા દીવાનજી કું ઈંદુ શુક્ત, શ્રી કુનચદમાદ વાંચે
મગીતમેળ આપી હતી

બીજા દિવસે આત્મપરિચય અને સાહિત્યચર્ચાના રમુજ
પ્રાથમ કાર્યક્રમ હતો

રાત્રે માછીનૃત્ય ગરબા વિરે રસીક નર્યક્રમ હતો

આરશી મોતીસિંહજી મગીત તરફથી આમંત્રિત મહેમાનોની
મારી સાગતા સ્વાગતા થઈ હતી ['મયાજવિનય']

* * *

“ નર્મદા કિનારે ગઈ શરદ્ફૂલિંગાને દિવસે નર્મદા તટપર
માડના ગામમાં કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહોડાને માહિત્યમેવકાને
નોતરી ગય અને પ્વાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો આ પ્રકારના
ઉત્સવની પ્રધાને અને વધાવી વધએ છીએ રાજની કમિશ્રી દનાપી
આ પ્રધાનના સાહિત્યમેવકાના મિલનના ઉત્સવ ઉજવતા આ પ્રધા
૨૧ વર્ષે ઠંઠેર વાલુ થાય એ જોના અને આતુર છીએ માહિત્ય
રિપદ એ માહિત્યમેવકાની મુખ્ય અને મહાસમ્યા અને આવા
મમેલનો એ મહાસમ્યાના ઉગવોને અમની બતાવવાની વ્યવસ્થા
કરે તો સાહિત્ય અને કલાની દ્રષ્ટિએ મહાશુભસાતમા ઠંઠેર
માહિત્યના નાનાં નાના મંત્રો તૈયાર થાય કુમારશ્રી મોતીસિંહજી
મગીત તથા એમના બધુ કુમારશ્રી નરેદ્રસિંહજી સાથા માહિત્ય
મક્ત છે એ સાહિત્યપ્રિય બધુએએ સાહિત્ય બમ્તોનો પોતાને
આગે સત્કાર કરી આપણા યુવાન રાજવીઓ અને રાજવશીઓ
માટે મરમ દાખરો બેસાડો છે એ માટે એ બધુમેવકાને
આમારા અભિનંદન

['શારદા']

આ શરદ પ્રભુિમા સંગેન સહિસજગતની અનેવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અનેરી ખાત પાડી હતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ લેખકો, કવિઓ, અને કલાકારો નાના મોટાનો બેદબાવ ભૂલીને આ રીતે એક ખીજનો માદ પરિચય સાધી શક્યા હતા. તેમણે આ સાહિત્ય રસોત્સવ વખતે મેળવેલો આનંદ અદ્વાપી પણ તેઓ હોંસ-પૂર્વક યાદ કરે છે, અને આ સંમેલનને સાહિત્યના ઇતિહાસના એક યાદગાર પ્રસંગ તરીકે ઓળખાવે છે.

સંમેલનના ઉત્પાદક સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા પોતે હતા એટલે તેઓ જાતે આ પ્રસંગ ઉજવવામાં ઓતપ્રોત બની જાય એ તો સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ તેમના લઘુખંધુ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીનો ઉત્સાહ પણ અજળ હતો. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિએ મહેમાનો ઉપર એવી સુંદર છાપ પાડી હતી કે આજે પણ તેઓ તેમની કાયદેક્ષતાના મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે.

આ ઉત્સવ પ્રસંગે રાજપીપળા, વાંસદા, છોટાહિંદેપુર વગેરે રાજ્યોના રાજવંશી મહેમાનોને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. છોટાહિંદેપુરના શ્રીમંત મદારાજ સાહેબે તેમજ અન્ય માનવંતો રાજકુટુંબીજનોએ શુભેચ્છાના સંદેશો મોકલી આપ્યા હતા, અને રાજપીપળાથી રાજકુમાર શ્રી નરવરસિંહજી, કુ. શ્રી પ્રતાપસિંહજી, કુ. શ્રી પ્રવિણસિંહજી અને કુ. શ્રી હરેન્દ્રસિંહજીએ આ ઉત્સવમાં હાજરી આપી આનંદ લીધો હતો.

આ પ્રસંગના મુખ્ય સ્મરણો લઈ જનાર અને અન્ય સંસ્મરણો તરફથી વખાણના પત્રો શ્રી. મોતીસિંહજીની મીડી મહેમાની અને વ્યવસ્થાશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. તેમાંના થોડાક નમુના આ ગયા—

“ I Write this to thank you very heartily for your excellent reception and hospitality. Specially I am thankful to you for the trip which you arranged for

us to Anasuya. We enjoyed very well at your palace, and you have certainly shown a new way of gathering literary men for such literary excursions.

Your arrangements were very fine, and I am not able to find sufficient words to thank you.

I also heartily thank your brother Kumar Shri Narendrasinhji who was exceedingly courteous to us, and I was much pleased to get myself acquainted to him.

In short the whole function was a unique success.

—Mangesh J. Pathakji.

* * *

“આપના અપૂર્વ સ્વાગત અને સન્નિવહન માટે શું આભાર માનું ? આપ પરાપૂર્વની સ્વાગતની પ્રભાલી આટલી સુંદર-કુમારને છાને તેવી રીતે જળવે છે તેથી વિશેષ આનંદ થાય છે

—લક્ષ્મીલાલ માણેકલાલ ડાહ્યા

* * *

“જમીનદારો અને જગીરદારો વગેરે જેવા સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યની કદર કરનારા થાય તે સમાજવાદ અને સામ્યવાદને નામે કરવામાં આવતો વર્ગવિદ્વેષ ન થાય અને ન ફેલાય, પરંતુ પૈસા અને પદવી પ્રભુ જેમને આપે છે તેમને સદ્બુદ્ધિ સાથે સાથે લાગ્યે આપે છે. પ્રભુ તમારે હરતે હજીય વધુ સુંદર સમારંભો કરાવે !

—અન્દરશંકર પંડ્યા

મહિડાનિવાસના સાહિત્યપ્રેમી મહેમાનો

પોતાના સાહિત્યશોખને સંતોષવા અને વિકસાવવા તેઓ એટલા બધા આતુર રહેતા, અને સાહિત્યસેવાનો તેમને એટલો બધો નાદ લાગ્યો હતો કે વખતોવખત સાહિત્યકારોને પોતાને ત્યાં નોતરીને તેમની સાથે સાહિત્યની ચર્ચા કર્યા વિના તેમને ચેન પડતું નહોતું.

જાણીતા નવલકથાકાર સ્વ. નારાયણ વીસનજી ઠક્કર તેમને ત્યાં બે વખત મહેમાન બન્યા હતા. 'કચ્છની પદ્મિની' નામની પોતાની નવલકથામાં સ્વ. ઠક્કરે એ બાબતની ખાસ નોંધ લીધી છે. *

'વીરની વાતો', 'વીરાંગનાની વાતો' વગેરે અનેક ઐતિહાસિક વાર્તાસંગ્રહોના લોકપ્રિય લેખક શ્રી. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાણગ તો 'સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજીના પરમ મિત્ર બની ગયેલા. જ્યારે જ્યારે સ્વર્ગસ્થ તેમને માંડવા બોલાવે ત્યારે ત્યાં ગયા વગર તેમનો છુટકોજ ન થાય, અને તે માંડવામાં હોય ત્યારે આખો દિવસ સાહિત્યની ચર્ચા, તથા સ્વર્ગસ્થના સાહિત્યસેવાના મનોરથો-એ મનોરથો પાર પાડવાની યોજનાઓ, અને સાહિત્યસૃષ્ટિના અવનવા અનુભવો વિષે વાતચિત ચાલે. સાથે સાથે સાહિત્યનું સર્જન પણ થતું જાય. ચાણોદના શ્રી. પ્રભુલાલ જોષી પણ ઘણું ખર્ચ ત્યાં હાજર હોય.

કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ, શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ, શ્રી. રાયચુરા, શ્રી. મેરુબા ગઢવી, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા, પ્રો. કેશવલાલ કામદાર, પ્રો. મંગેશરાય પાઠકજી, પ્રો. મંજુલાલ મજમુદાર, કવિ ચિત્રકાર પુલયંદ ઝવેરચંદ શાહ, શ્રી. લક્ષ્મીલાલ માણેકલાલ ડોકટર, શ્રી. નવલરામ જ. ત્રિવેદી, શ્રી. ગંગાબહેન પટેલ, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, કવિ શ્રી લલિતજી, પ્રફુલ્લ દેસાઈ, શ્રી.

● 'એજ સમયની (૧૯૩૨ ના જુનથી ૧૯૩૩ ના માર્ચ' મહિના સુધીના કાળમાં) લગભગમાં માંડવા-ચાંદોદવાળા ક્ષત્રિયકુલમૂળજી તમા વિદ્યાવિદ્યાસી કુમારશ્રી મોતીસિંહજી સ્થૂજતસિંહજી મહીડા મદારાયના આમંત્રણથી મને માંડવા-ચાંદોદ જવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો.'

'તાત્પર્ય કે માન્યવર કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મદારાયના આમંત્રણથી વડોદરે મને અત્યાનંદ લઈ જવાની અને ત્યાં પરમ પૂજ્ય મહંત શ્રી રામદાસજી દ્વારા મારી સંકટમુક્તિની સમગ્ર યોજના સ્વયં પરમાત્માએજ કરી રાખી હતી.'

—'કચ્છની પદ્મિની' પૃ. ૧૨

ચંદ્રશેખર પડ્યા, શ્રી. અમાનાન મની, શ્રી મુળજીભાઈ પી ગાદ વિગેરે સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકા મહીકાનિવાસના મટેમાન થયેના, અને તેમની સાથે અર્ગળે પગિયપ સાધેતો તેમજ સાહિત્ય મેના માટે વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરેલી

આમ સાક્ષરો, સાહિત્યકારો, લેખકો અને કવિઓને મળનાની તક તેઓ ભાગ્યેજ જવા દેતા કા તો તે પોતાને ત્યા તેમને નોતરતા, અથવા તો પોતે તેમને મળનાનો પ્રસંગ મેળવી લેતા સાહિત્યકારોના સ સર્ગમા રહીને તેમણે પોતાની સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિને સારી રીતે મતોષી હતી એટલુ જ નહિ, પરંતુ સાહિત્યની સેવા પણ બજાવી હતી પગિણામે સાહિત્ય જગતમા એમનુ નામ જાણીતુ થઈ પડ્યુ હતુ.

જેઓ જાતે માડના આવી શમ્યા નહોતા તેના સાહિત્યકારો સાથે પત્ર વ્યવહારદ્વાગ પણ પરિચય ચાલુ રાખવા અર્ગસ્થ ખાસ ઢાળજી રાખતા આવા પરિચિતોમા મુખ્યત્વે નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થો હતા —

વાસદાનરેશ શ્રી ઇન્દ્રસિદ્ધ સા, ચિત્રકાર ગવિગકર રાવળ, દિ. બા. કૃષ્ણનાન મોહનલાલ ઝવેરી, બેરીસ્ટર જયકૃષ્ણ ના. વર્મા, ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી જ્યોત્સના શુભ્ય, શ્રી હ સા મહેતા શ્રી કપિના ઠાકોર, શ્રી જનાર્દન પ્રભાકર કનેયાનાન મુન્શી, શ્રી લીલાવતી મુન્શી કવિશ્રી અગદેશર હ ખખરદાગ 'એકાર', કેશવનાથ હર્ષદરાય કુવ, બ્યોમેશચન્દ્ર પાઠડજી, વિજયરાય ક, ત્રિજુવનદાસ લુહાર 'સુન્દરમ', ધનસુખલાલ કૃષ્ણનાવ મહેતા, ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા, યજ્ઞેશ હ શુક્લ મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, હિમતલાલ ગણેશજી અબ્જરીયા, યશવત્ પડ્યા ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા, નટવરલાલ વીમાવાળા, અશોક કાટાનાળા, કેશવ હ ગેડ, કૃષ્ણલાલ મો દલાલ, જયુભાઈ રાવળ, ધીરુભાઈ દેસાઈ, ચિત્રકાર રાનમહાદુર એમ વી. ધુરધર, ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મી',

ધીરસિંહ ગોહેલ, જહુરાય ડી. ખંધડિયા, નટવરલાલ શેઠ, શયદા, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, કવિ ત્રિભુવન વ્યાસ, જહાંગીર દેસાઈ, અનિલસિંહજી પરમાર, અનંતરાય મ. રાવળ, જનાર્દન પ્રભાસ્કર, ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ, રમણીકલાલ દલાલ, પદ્મકાન્ત માલવિમા. આ સર્વ ગૃહસ્થોને સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજીએ શરદપૂર્ણિમા સંમેલન વખતે ભાવબલુ નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું, અને ત્યાર પછી પણ ધણીખરાની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો હતો.

સાહિત્ય સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ

સ્વ. શ્રી મોતીસિંહજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભાસદ હતા અને જ્યાં પરિષદ ભરાય ત્યાં હાજર રહેવા પણ ઉત્સુક રહેતા.

સાહિત્ય સંસદના પણ તેઓ સભ્ય હતા અને એની પ્રગતિમાં ખૂબ રસ લેતા.

વડોદરા સાહિત્ય સભાના ઉત્સવોનો પણ ખૂબી રીતે ત્યારે તેઓ લાભ લેતા.

વડોદરા ખાતે તા. ૧૩-૫-૩૪ના રોજ ભરાયલા કવિસંમેલનમાં પાદપૂર્તિ કરવામાં પણ પોતે ભાગ લીધો હતો.

લાઠી - સાહિત્ય પરિષદમાં

સ્વ. દલાપીના રસધામ લાઠી મુકામે ત્યાંના સાહિત્યપ્રિય રાજવીના આમંત્રણથી સાહિત્ય પરિષદ જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ માં ભરાઈ હતી ત્યારે સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજીએ પાદપૂર્તિની લીટી આપીને એ પૂરી કરી આપનારને સમિતિદ્વારા ચુંટણી કરાવી શ. રૂ. ૨૫ નું ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. ૪૫ જણાએ આ હરીશાહમાં ભાગ લીધો હતો અને ધનામ શ્રી. વિદ્યાશંકર દવે (રસજ્ઞાન)ને મળ્યું હતું.

લાઠી સાહિત્ય પરિષદમાંથી સ્વર્ગસ્થ બાવનગર, રાજકોટ, ગાંડળ વિગેરે સ્થળોએ ગયા હતા અને ત્યાંના સાહિત્યકારોનો પરિચય સાધ્યો હતો.

અમદાવાદ-સાહિત્ય પરિષદમાં સુવર્ણચંદ્રક

અમદાવાદ પ્રેમાગ્રાહ હોલમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે નવેમ્બર ૧૯૩૬ માં ભરાયલી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ સ્વર્ગસ્થે સાહિત્ય વિભાગમાં આવેલા શ્રેષ્ઠ નિબંધ માટે સુવર્ણચંદ્રક આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. આ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. ગાંધીજીના વરદ હસ્તે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના પ્રો. રમણલાલ યાજ્ઞિકને અપાયો હતો. શ્રી દયારામ સાહિત્ય સભામાં

ડોમોઈની શ્રી દયારામ સાહિત્ય સભાના આગ્રહથી તારીખ ૧૫-૫-૪૧ ના રોજ શ્રી. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજીના 'સાહિત્યમાં વાર્તાનું સ્થાન' એ વિષય ઉપર રાખવામાં આવેલા ભાષણ પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થે એ સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું, અને શ્રી. અડાલજીનો પરિચય આપવા સાથે વાર્તાસાહિત્યની અદ્ભૂત અસર વિષે મનનીય વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

સાહિત્યની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ

શ્રી. રામચુરાના માસિક 'શારદા'ના લેખક મંડળના સ્વર્ગસ્થ એક સભ્ય હતા, અને વખતોવખત એ માસિકદ્વારા સાહિત્યસામગ્રી પીરસતા.

વર્તમાનપત્રોમાં સાહિત્ય વિષે તેઓ જાહેર ચર્ચાઓ કરતા, અને એકજ લેખ કે વાર્તાના અનુવાદો અનેક પત્રોમાં પ્રગટ થતા તેમજ અશ્લીલ જાહેરખબરો છપાતી તે માટે કડક ટીકાઓ પણ કરતા.

પોતાના શુદ્ધિજીને કસોટીએ ચડાવવામાં તેમને મોજ આવતી. 'મેર મેરામાં' અને એવી બીજી પૃથાઓના મૂળ વિષે માહિતિ મેળવવા તેઓ ઉત્સુક રહેતા, વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થતી શબ્દરચનાની ફરીફાઈઓમાં ઉડો રસ લેતા, અને ધનામ પણ જીતી જતા.

'ગુજરાત સમાચાર' રમુજી કલ્પના કરતાં સૂચવ્યું હતું કે

શ્રી મુન્શીકૃત 'વેરની વસુવાત'ના બોનપટમા ગુજગતી સાહિત્ય-
ગરો કામ કરે તો જસુભાની ભૂમિકા શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા
બજાવે x આ કૃપનામા બીજા અનેક સાહિત્યકારોની ભૂમિકાઓ
સૂચવી છે તેમા અર્ગસ્થનો ઉપેક્ષા એ સાહિત્યની દુનિયામા તેમના
નામની યોગ્યપ્રિયતા અને પ્રસિદ્ધિની પ્રતીતિ જગાવે છે.

૨૫૦ તુ' પુસ્તકાલય

સાહિત્યના અભ્યાસ, વાચન તથા મનન માટે તેમણે સખ્યા-
બધ પુસ્તકો પોતાના પુસ્તકાલયમા વસાવ્યા હતા. અને આપુ
પ્રવૃત્તિઓથી જાણકાર ગઈ રાકાય તે માટે વર્તમાનપત્રો, દૈનિકો,
અઠનાડિકો અને માસિકો સારી સખ્યામા તેમને ત્યાં મગાન
વામા આનતા હતા, જેનો લાભ અન્ય માડવાનિવાસીઓ પણ નેતા હતા.

રાજપૂત કોમની સેવા

ગજપૂત કોમની ઉન્નતિ માટે અર્ગસ્થ સતત પ્રયાત્ન કરી
રહ્યા હતા. રીતગિનાતેમા કળા જોષ્ટતા સુધારાઓ તથા દાખલ
કરના લાયક વિનિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેમણે અનેક વર્તમાનપત્રો તથા
માસિકોમા લેખ લખ્યા હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ જડેગ મડો
કે સમેનનોમા પ્રમુખ બનીને એ સંસ્થાઓને સફળ બનાવવામા
સક્રિય ફાળો આપ્યો હતો.

શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળના પ્રમુખસ્થાને

રાજપૂત કોમની ઉન્નતિ માટેની અર્ગસ્થની ધગસ તથા
પ્રવૃત્તિઓથી આકર્ષાઈને શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળે એ
મંડળના ૧૭ માં વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે તેમને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું
હતું, જે પ્રસંગે તેમણે આપેલું ભાષણ વિદ્વતાભર્યું અને મનનીય
હોષ પોતાની કોમ માટેની તેમની સન્માનભરી લાગણીથી ભરપૂર હતું.

“ શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળનો ૧૭મો મેળાવડો : માંડવા (ચાહોદ) નિવાસી માન્યવર કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી રણ-જિતસિંહજી મહીડાની અ-યક્ષતામા ભર્યમા ભર્યા હોવામાં ૮૧૦ ૫-૩ ૩૩ ને વાર રવિએ મળ્યો હતો. સ્વાગતા-યક્ષ શ્રી જેસિગળાવા ચ દાળાવા(રાણા)એ સ્વાગત ભાષણ કીધા પછી મોગરના ઠા સા શ્રી શરીરિ હજીની દરખાસ્તથી અને રા ઇશ્વરળાવા સિંધા તથા શ્રી વિજયસિંહજી રાજના અનુમોદનથી પ્રમુખશ્રી માન્યવર કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી રણજિતસિંહજીએ અ યક્ષ સ્થાન લીધું હતું તેમણે પ્રમુખપદેથી કરેલું ભાષણ સાંઝ, સરારી અને શિષ્ટ શૈનીવાળું હોવા ઉપરાત પ્રેર-વિચારેથી અને કેટલાક સામાજિક સવાલોના ઉમેરોથી ઉપયોગી અને સુદર હતું તેમણે રાજપુતોને તેમના પુર્વજોના ગૌરવ અને વર્તમાન કર્તવ્યોનું બાન તેમના ઠીક કરાવેલું હતું તેમણે ઇતિહાસના અભ્યાસની અનિવાર્ય આવશ્યકતા, શારીરિ (મન આદિના) શિક્ષણ સામ્ય ગળવાની અત્યંત અત્યંત, વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સગવડો શ્રી આપવાની જરૂર, તેમજ કૌત્રિય વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનાની આવશ્યકતા વગેરે મુદ્દાઓ અર્થો યોગ્ય પ્રમગ એ વિષયો ઉપર પાડ્યો હતો ” —‘ગુજરાતી’

માંડવા રાજપૂત સમાજ

માંડવા તથા આસપાસના પ્રદેશના રાજપૂતોમા નનચેતન પ્રેર-વાના ઉદ્દેશથી આ સમાજની સ્થાપના સ્વર્ગસ્થના પ્રયાસથી થઈ હતી આ સમાજના તેઓ પ્રમુખ હતા, અને તેમના પ્રયાસથી હજીનાયોગ્ય કેટલાક સુધારા લાખન થવા પામ્યા હતા

“ શ્રી માંડવા રાજપૂત સમાજ પ્રથમ અધિવેશન માંડવા-ચાહોદમા તા ૧-૧૦-૪૧ કુમાર શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાના પ્રમુખપદે બરાલું હતું, જેમા પ્રાસંગિક પ્રસંગો થઈ જાતી ઉત્પત્તિ અર્થે ઠા ૧૦૫ માં ૪૧ કાર્યના સમિતિ તથા એક્ઝેક્યુટીવ સુલખી થઈ હતી સમાજમા જે દારબારી મા, કુમાર શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી મલી ૧, તથા મજોરના આગેવાન રાજપૂતો પશ્ચુ હતા માંડવાના રાજપૂતોએ સારી સખ્યામાં હાજરી આપી હતી ”

—‘સયાઈવિજય’ ૬-૧૦-૪૧

‘ ક્ષત્રિયમિત્ર ’ના સહતંત્રી તરીકે

ક્ષત્રિય કોમના પ્રત્નો ચર્ચાતું ‘ ક્ષત્રિય મિત્ર ’ નામનું માસિક ભાવનગરથી શ્રી. ધિરસિંહ બહેરાબાઈ ગોહિલ પ્રગટ કરે છે, તેના સહતંત્રી તરીકે સ્વર્ગસ્થ કેટલોક વખત કામ કર્યું હતું અને બીજી રીતે પણ એ માસિકને મદદરૂપ થઈ પડ્યા હતા.

રાજપૂત શિષ્યવૃત્તિ કંડ

રાજપૂત વિદ્યાર્થીઓ કેળવણીમાં આગળ વધી શકે અને એ કામમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં થાય એ ઉદ્દેશથી એક શિષ્યવૃત્તિ કંડની યોજના તેમણે તૈયાર કરી હતી, અને તા. ૨૪-૧-૩૭ ના રોજ ‘ મહીડા નિવાસ ’માં એક મીટીંગ પણ યોજાવી હતી. આ યોજના તરફ મોગરના ડાકોર સા. શ્રી. કેશરી-સિંહજી, શ્રી. હિંમતસિંહજી રાણા શ્રી. હનસિંહજી રાણા વિગેરે રાજપૂત સંજ્ઞાનોએ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, પરંતુ આ બાબત કંઈ મૂર્ત સ્વરૂપ લે તે પહેલાં તો શ્રી. મોતીસિંહજી અવસાન પામ્યા.

ઇતિહાસના સંશોધન માટે ઇનામ

ઐતિહાસિક શોધખોળ માટે પણ તેમને જાળરી મમતા હતી. માંડવીના ઇતિહાસના સંશોધન તેમજ પરાક્રમકથાઓ માટે તેમણે પોતાના તરફથી ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, અને ઐતિહાસિક પુસ્તકો લખનાર સીતામકે (મધ્યપ્રાંત) સ્ટેટના યુવરાજ શ્રી. રઘુવીરસિંહજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખતા.

અખીલ હિંદ ક્ષત્રિય મહાસભાનો ૩૫ મો વાર્ષિકોત્સવ છપરદ (બીહાર) મુકામે અગ્રવરનરેશના પ્રમુખપદે ઉજવાયો હતો તે પ્રસંગે પણ સ્વર્ગસ્થને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું.

ક્ષત્રિય મહાસભાવાળા ઉપદેશક ડાકોર શ્રી. મહારાજસિંહજી માંડવા પધારતાં સ્વર્ગસ્થે તેમને સરસ સહકાર આપ્યો હતો.

સમાજ સેવા

માત્ર પોતાની કામની જ નહિ, પરંતુ સર્વસામાન્ય સમાજ સેવામાં પણ તેઓ ખૂબ રસ લેતા. ચાંદોદમાં સ્થપાયેલી સેવા સમિતિને પણ તેમની સહાનુભૂતિ મળતી. આ સમિતિને વાર્ષિક તથા વ્યાયામ ઉત્સવ તા. ૯-૬-૩૪ ના રોજ સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજીના પ્રમુખપદે ઉજવાયો હતો. તેમની હાજરી તથા પ્રેરણા સમિતિના કાર્યકર્તાઓને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપતી.

તા. ૧૩-૧૨-૩૬ ના રોજ ચાંદોદ સેવા સમિતિના સમારંભમાં તેમણે વિદ્વાપૂર્ણ બાપણ કયું હતું.

ચાંદોદ કેળવણી ઉત્તેજક ફંડમાં પણ તેમનો સારો ફાળો હતો.

મેવાસ એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના તેઓ વાઇસ પ્રેસીડન્ટ હતા.

પ્રવાસ

પ્રવાસના પણ તેઓ શોખીન હતા. વિદ્યાવત તથા જનપાનની મુસાફરીના મનોરથો તેમણે સેવેલા, પણ સંન્નેગવંશાત તે ફળીભૂત થવા ન પામ્યા.

છોટા ઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સન ૧૯૩૬ માં કાશ્મીરની સફરે ગયા હતા ત્યારે સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી પણ ત્યાંની કમનીય ફંન્નેલું નિરીક્ષણ કરવાનો લાભ લેવા કાશ્મીર ગયા હતા. ત્યાંથી પુન્ય, સાહોર વિગેરે જાણીતા સ્થળોની પણ મુલાકાત લીધી હતી.

શ્રીમંત મહારાજ સા. સાથે માથેરાનની શીતલ ટેકરી ઉપર નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ પણ તેમને સાંપડ્યો હતો.

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ ઇલાકામાં રજવાડાઓ તેમજ નામાંકિત પુરો. સાથે પરિચય હોવાથી એ પ્રદેશોમાં તેમને વખતો-વખત પ્રવાસ કરવો પડતો, અને એ પ્રવાસમાં થયેલા અવનવા અનુભવો તેઓ અતિ હોંસપૂર્વક પોતાના મિત્રમંડળ સમક્ષ રજુ કરતા.

મીઠાશબ્દો ર્નેહસંબંધ

છોટાહિંદુપુરના નામદાર મહારાજ સાહેબને સ્વર્ગસ્થ માટે એટલી બધી માયામમતા હતી કે તેઓશ્રી વખતોવખત તેમને છોટા હિંદુપુર ખેલાવના, અને જોમ બને તેમ વધારે વખત રોકાવાનો આગ્રહ કરતો. ગં. સ્વ. રાજમાતા શ્રી શુભાબકુવરબા તથા મેજર મહારાજ શ્રી ન્હારસિંહજી સા. નો પણ સ્વર્ગસ્થ માટે અનહદ ર્નેહભાવ હતો. શ્રી. મોતીસિંહજી ન્યારે ન્યારે ત્યાં જાય ત્યારે સાહિત્યની વાત જરૂર કાઢે, અને આ રાજવંશીઓને સાહિત્યમાં રસ લેતા કરે.

વાંસદા, રાજપીપળા, સચીન, મોરબી વિગેરે રજવાડા સાથે પણ એમણે મીઠાશબ્દો ર્નેહસંબંધ કેળવ્યો હતો.

અને સાહિત્ય સેવકો તેમજ સાહિત્યમાં રસ લેનાર નામાંકિત વ્યક્તિઓ સાથે એમનો ર્નેહસંબંધ તો જળીતો છે. બાગ્યે જ એમના નામથી આવી કોઇ વ્યક્તિ અગ્રણ્ય હોય. એ એવા શુભાશી હતા કે કોઇપણ વ્યક્તિમાં કંઈ દૈવત જુએ તો તન્ત તેની સાથે પરિચય સાધે. અને એ પરિચય દિવસો જતાં ર્નેહસંબંધમાં જ પરિણમે !

આતિથ્ય સત્કાર

એમનો આતિથ્ય સત્કાર એટલો બધો ભાવબીનો અને સહૃદયી હતો કે એમની મીઠી મહેમાની માણવાનું સૌ કોઇને મન થઇ આવે. અનેક રજવાડાઓ સાથે તેમને અંગત સગપણ તેમજ ર્નેહભર્યો સંબંધ હોવાથી રાજવંશી મહેમાનો તેમને ત્યાં પધારતા; જગીનદારો, સરદારો અને અમલદારો પણ આવતા; અને સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના ઉપાસકો પણ વખતોવખત મહીડાનિવાસની મુલાકાત લેતા. ચાણોદમાં કંઈપણ જાહેર પ્રસંગ હોય તો ચાણોદ રેલેશને સ્વર્ગસ્થ શ્રી. મોતીસિંહજીની મોટર હાજર હોય, ઘોડાગાડી પણ .

જોઈએ ત્યારે તૈયાર હોય, અને મહેમાનોને બની શકતી અનુકૂળતા આપવા તેઓ સદાય તત્પર હોય. ચાણોદમાં કોઈપણ જાહેર પ્રસંગ એમની હાજરી વગર ઉજવાય-એ પ્રસંગે બહારથી આવનાર મહેમાનો સ્વ. ની મહેમાનગીરી ચાખ્યા વિના રહી જાય કે એમના તરફથી મળતી સગવડોથી વંચિત રહેવા પામે એવું બાળ્યેજ બને. કોઈપણ જાણીતી વ્યક્તિને ચાણોદ રોડેને હિતરીને નજીકના પ્રદેશમાં પગરસ્તે જવું હોય ત્યારે પણ વાહન વિગેરેની સગવડ માટે સ્વભાવિક રીતે સ્વ. શ્રી મોતીસિંહજી તરફજ તેની નજર ખેંચાય. એટલી બધી શાળાથી પોતાના આતિથ્ય સત્કાર માટે તેમણે મેળવી હતી.

મહીમાનિવાસના માનવંતા મહેમાનોમાં ખાસ કરીને નીચેની વ્યક્તિઓ લક્ષ ખેંચે છે:—છોટાઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ; મેજર મહારાજ શ્રી. નહારસિંહજી; ગં. સ્વ. રાજભાતા શ્રી. ગુલાબકુંવરજી સા.;—રાજપીપળાના શ્રીમંત સૌ. સીનીયર મહારાણી સા.; તથા જુનીયર મહારાણી સા.; ના. યુવરાજ સા.; શ્રી. યુવરાણી સા.;—મેરખીના ના. યુવરાજશ્રી; શ્રી. યુવરાણી સા.; છોટાઉદેપુર રાજ્યના બાયાતો; રાજપીપળા રાજ્યના રાજકુંવરો તથા બાયાતો; માળિયાના નામદાર હાકોર સાહેબ;—મોળના નામદાર સ્વર્ગસ્થ હાકોર સા. શ્રી. જોશવરસિંહજી; તેઓશ્રીના માણુઓ; રાણી સાહેબ; નાના ભાઈશ્રી-હાલના ના. હાકોર શ્રી. ચંદ્રસિંહજી સા.; બાયાતો; અમલદારો વિગેરે રસાક્ષા સહિત;—રાજગઢ(મધ્યહિંદ)ના ના. મહારાજ સાહેબ; અક્ષીરાજપુરના ના. મહારાજ સા.; જવાસિયાના હાકોર શ્રી ગિરિરાજસિંહજી; વઢવાણના કુ. શ્રી. બનેસિંહજી; વડોદરાના નાથજી દિવાન શ્રી. સત્યવંત મુકરજી સા.; સુખા સા. શ્રી. પીત્રાજીરાવ ગાયક-

સંગીતશાસ્ત્રી પડિત ઓઝારનાથ, શ્રી ચક્રવર્તન મહેતા, શ્રી બાનુ શકર વ્યાસ (બાદરાયણ), શ્રી રમણીકલાલ સુખડીયા, અમદાનાના શ્રી ભારતીબહેન અબ્બાસ સારાભાઈ, શ્રી સરોજિનીબહેન હરીસિંગ, શ્રી પ્રિતોદિતી નીલકંઠ, શ્રી સુધા દિવાનજી શ્રી વસંત શુક્લ, શ્રીમતિ કુસુમ ઠાકોર, મીસરણદિવે શ્રી હર્ષદગાય વકીલ ખાનસાહેબ એસ કે કન્નવાળા, પ્રકાશ પીકચર્સવાળા ચીમનનાથ હુદાર તથા ઉમાકાન્ત, ક્ષત્રિય મહાસમાનાળા ઉપદેશક ઠાકોર મહારાજસિંહજી, ગો હા ગયથુરા, પ્રો ફુરકાળ, ગઢવી મેરુભા, કવિ ન્હાનાનાન, ચક્રશકર પડયા, નારાયણ વીસનજી ઠંકુર, માણેકચંદ તા અડાલગ (નિવૃત્ત ચીફ એન્જનીયર), વિલાયતના ડૉ બેનેટ, પ્રો આપ્ટે, શ્રી ગીજુભાઈ બધેદા પ્રો એ કે રિવેદી, જગજીવનદાસ મોદી લક્ષ્મીનાથ માણેકનાન ડોમ્ટર, તા પો અડાલગ

યાદગાર પ્રસંગો

અ શ્રી મોતીસિંહજીના જીવનના બીજા પણ અનેક યાદગાર પ્રસંગો છે

તા. ૧૮-૮-૩૪ ના રોજ અમદાવાદ શુજરાત કોનેજના પ્રેમભક્તિ મડળના આશ્રય નીચે શ્રી કેશન ધ્રુવ સન્માન સમાગમ ઉજનાયો તેમા તેમણે ભાગ લીધો હતો

તા ૧૦-૬-૩૫ ના રોજ શ્રી ધીરજીભાઈ પરીખ (જેઓ હાલ કોનેજમા પ્રોફેસર છે) બી એ ની પગ્ગિલામા પાસ થતા મહીડાનિવાસમા પાર્ટી આપનામા આવી હતી

સન ૧૯૩૫ મા 'વીગ્ની વાતો'ના લેખક શ્રી તા પો અડાલગને આમ ત્રણ આપી તેમની સાથે સાહિત્ય નાતોનાપ, તથા ચાણોદ અને નર્મદાતટના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધન વિશે ચર્ચા કરી હતી

તા. ૧૨-૧૨-૩૫ ના રોજ છોટાઉદેપુરના ના. મહારાજ સારંગના બહેન (ગજપીપળાના સૌ. યુવગણી સા) રાજપીપળા પધારતા માડના-મહીડાનિનાસમા તેમનો સત્કાર થયો હતો.

તા. ૧૬-૧૨-૩૫ ના રોજ ગુજરાત ગ્રેટસના એ ઇ. ઇ. સા. પધારતા ચાણોદ રોડને તેમનો સત્કાર કર્યો.

‘ શાન્દા ’ ખામીકના તત્રી શ્રી. ગો. દા. ગાયચુરાને પોતાને ત્યાં નોતરીને માડવા ચાણોદની જનતાને ચાણોદની લાયબ્રેરીમા શ્રી. ગાયચુરાના દુહા તથા ગસ સાબળનાનો લાભ આપ્યો હતો.

શ્રેત્રી પુનમના મેળા વખતે કરનાળીમા એક અઢવાડિયાની ભજનધુન હતી તે વખતે અર્ગથે તેનો લાભ લીધો હતો.

તા. ૨૬-૧૧-૩૬ ના રોજ આદોદમા શ્રી વીસાવાડ યુવક મહાનુ સમેલન પેટલાદના ગૃહ શ્રી. મણીનાન પરભુદાસના પ્રમુખ-પદે ઉજનાયુ તેમા અર્ગથે હાજર રહી પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

તા. ૧-૧-૧૯૩૭ ના રોજ ૨૫. શ્રી. મોતીસિંહજીની ૨૬ મી જન્મગાંઠ ઉજવાતા મહીડા નિનાસમા ટી પાર્ટી રાખવામા આવી હતી, જેમા ચાણોદના વહીનટદાર શ્રી માનસિંહરાવ ગાયકવાડ, સનાતન ધર્મના વ્યાખ્યાતાશ્રી નાગજી સાગણી, શ્રી જમનાશંકર શર્મા, શ્રી પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી વિગેરેએ હાજરી આપી તેમને અભિનંદન તથા આશિષ આપ્યા હતા.

તા. ૮-૨-૩૭ ના રોજ છોટાઉદેપુરના નામદાર શ્રી સૌ. મહારાણી સા. તથા ડેવેજી મહારાણી સા શ્રી. ગુલામકુંવરખા (અ. ના ફોઇમા શ્રી) માંડવા પધાર્યા હતા.

તા. ૧૦-૫-૩૭ ના રોજ કવિ શ્રી. ન્હાનાવાલ સાથે શ્રી. મોતીસિંહજી ડબોઇમા ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈનું મકાન જોના ગયા હતા.

તા. ૮-૨-૧૯૩૮ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ શ્રી. મોતીસિંહજીના પ્રમુખપદે ડૉ. નટવરલાલ માણેકલાલ બ્યાસ પાટણુની આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં L. A. M. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા તે માટે અભિનંદન આપવાનો મેળાવડો થયો હતો.

તા. ૧૩-૨-૩૮ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ શ્રી હરીપુરા કોંગ્રેસ જોવા ગયા હતા જ્યાં શ્રીયુત જુલાનાથ દેસાઈનો તેમને મેળાપ થયો હતો.

તા. ૩-૪-૧૯૩૮ના રોજ ધ્રોળના નામદાર સ્વ. ઠાકોર સાહેબ 'મહીડા ભુવન'માં પધાર્યો હતા. સાથે તેઓશ્રીના કુટુંબીજનો- તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રી, રાણી સાહેબ, નાના ભાઈશ્રી-હાલના ના. ઠાકોર શ્રી ચંદ્રસિંહજી સા., તેમજ બાયાતો, અમલદારો વગેરે રસાક્ષો હતા. પાંચ દિવસ તેઓશ્રી રોકાયા તે દરમ્યાન બરચક કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે અનુભવેલી મીઠી મહેમાનગીરી તથા માણેલી મોજને આજે પણ હાલના ધ્રોળના ના. ઠાકોર સા. તથા તેઓશ્રીની સાથે આવેલા કુટુંબીઓ હોંસપૂર્વક યાદ કરે છે.

તા. ૨૬-૪-૩૮ ના રોજ વડોદરાના નામદાર દિવાન સા. સર વી. ટી. કૃષ્ણમાયારી સા. તીલકવાડા જવાના હોઈ 'સીત્વર ઘોરટ'માં ચાણોદ રોડને પધાર્યા ત્યારે સ્વર્ગસ્થે તેમને કુલહાર કરી સત્કાર કર્યો હતો.

તા. ૨૬-૧૨-૩૮ ના રોજ રાજકોટના રાજસ્થાની જંગલો નિરીક્ષણ કરવા સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી રાજકોટ ગયા હતા.

વડોદરાનરેશ શ્રીમંત મહારાજ સા. શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ઓઓશ્રીના અવસાન માટે શ્રી. મોતીસિંહજીએ શોકદર્શક તાર કર્યો, જે માટે આભારદર્શક જવાબ નામદાર દિવાન સાહેબે તારથી આપ્યો હતો.

તા. ૨૮-૫-૧૯૩૯ના રોજ મહાત્મા ગાંધીજીને સ્વ. મોતી-

સિંહજી રાજકોટ મુકામે મળ્યા હતા, અને તેમની સાથે પા કલાક મુઘી વાતચીત કરવાનો લાભ મેળવ્યો હતો.

તા. ૧-૮-૧૯૩૯ ના રોજ મહાસભા સરકારે દારૂબંધી કરી તે માટે અભિનંદનનો તાર મુંબાઈના આરોગ્ય અને આગધારી પ્રધાન ઉપર કરીને સ્વર્ગસ્થે અભિનંદનપત્ર લખી ડૉ. ગીફરને ધન્યવાદ આપ્યા હતા.

નવેમ્બર ૧૯૪૦ માં છોટા ઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સા. ના જન્મદિવસની ખુશાલીમાં તેમના માણુશ્રી અને સ્વ. ના ફાધ્યા શ્રી ગુલાબકુંવરબા સાહેબે માંડવાનાં સન્નારીઓને 'મહીડા નિવાસ'માં દીપાર્ટી આપી હતી.

તા. ૭-૧૨-૪૦ ના રોજ 'મહીડા નિવાસ'માં કુટુંબનું રનેહ-સમેલન યોજાયું હતું, જે પ્રસંગે રાજપીપળાના શ્રીમંત સિનિયર મહારાણી સા., તથા શ્રીમંત સૌ. જીનિયર મહારાણી સા., તથા ગં.સ્વ. શ્રીમંત મનહરકુંવર, ડાવેજર મહારાણી સા., રાજકુમાર શ્રી. નટવર-સિંહજી; મેરખીના શ્રીમંત સૌ. યુવરાણી સા., તથા છોટાઉદેપુરના કેપ્ટન મહારાજ ન્હારસિંહજી, ડાવેજર મહારાણી સા. ગં. સ્વ. શ્રીમંત ગુલાબકુંવરબા સા., રાજકુંવરીઓ તથા અન્ય કુટુંબીજનોએ માનવંતી હાજરી આપી, આનંદમાં વખત વિતાવીને મહીડાનિવાસના આતિથ્યની મોજ માણી હતી. એ પ્રસંગે અમદાવાદના શ્રી. ભારતીખંદેન અંબાલાલ સારાભાઈ તથા શ્રી. સરોજિનીખંદેન હડીસીંગ પણ હાજર હતા.

ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ માં ચાણોદના ઠાકરસી હોલમાં છોટાઉદેપુરના કેપ્ટન મહારાજ શ્રી. ન્હારસિંહજીના પ્રમુખપદે શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાનું બાપણુ ચયું હતું. સ્વર્ગસ્થે પ્રમુખશ્રી, બાપણુકર્તા, તથા અમદાવાદથી આવેલાં શ્રી. ભારતીખંદેન અંબાલાલ સારાભાઈ, શ્રી. સરોજિની હડીસીંગ અને અન્ય મહેમાનોનું સારું આતિથ્ય કયું હતું.

મોરબીના યુવરાજશ્રી મહીડાનિવાસમાં

(ઢાળી બાજુથી) ૧. સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી; ૨. મોરબીના શ્રી. અમરસિંહજી રાણા (પોલીસ સુબી.); ૩. શ્રી નરવરસિંહજી, રાજપીપળા; ૪. શ્રી. હરેન્દ્રસિંહજી, રાજપીપળા; ૫. મોરબીના યુવરાજશ્રી; ૬. ડૉ. બિનેટ; ૭. રાજપીપળાના યુવરાજશ્રી; ૮. શ્રી. નરપતસિંહજી, રાજપીપળા; ૯ શ્રી. સંગ્રામસિંહજી, રાજપીપળા, ૧૦. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી.

મહીડા નિવાસમાં રાજવંશી મહેમાનોનો સત્કાર-ભોજન સમારંભ

(બેઠલા : ડાબા હાથથી)—૧. કુ શ્રી નરપતસિંહજી, રાજપીપળા,
 ૨ સ્વ. શ્રી. માતીસિંહજી, ૩. રાજકુમારશ્રી નરવરસિંહજી,
 રાજપીપળા, ૪ શ્રીમંત મહારાજ સા ઓટાઉદેપુર, ૫ ઠાકોર
 સાહેબ, સણેર, ૬ કુ. શ્રી. હરેન્દ્રસિંહજી, રાજપીપળા,
 ૭ કેપ્ટન મહારાજશ્રી નહારસિંહજી, ઓટાઉદેપુર, ૮ મેજર
 કુ શ્રી પ્રવિણસિંહજી, રાજપીપળા, ૯. કુ શ્રી પ્રાકમસિંહજી,
 ઓટાઉદેપુર, ૧૦ લેફ કુ શ્રી પ્રતાપસિંહજી, ૧૧ માત્રેલ
 શ્રી. અમરસિંહજી, ૧૨ ૬ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી.

તા. ૩૧-૧૨-૪૦ ના રોજ સ્વર્ગસ્થનો જન્મદિવસ ઉજવાઈ તેમાં રાજપીપળાના રાજકુમારો શ્રી. નટવરસિંહજી અને શ્રી. હરેન્દ્રસિંહજી તથા મુખ્યના શ્રેષ્ઠ શ્રી. દારકાદાસ જેડીસનદાસ વિગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

તા. ૬-૩-૪૧ ના રોજ છોટાઉદેપુરના નામદાર મહારાજ સા. પોતાના બાઈ કેપ્ટન મહારાજ શ્રી. નંદરસિંહજી તથા રત્ના સાથે પોતાના ખાસ સહુનમાં ચાંદોદ રોશને પધારી માંડવા મહીડા નિવાસમાં ચાર દિવસ સુધી મહેમાન બન્યા હતા, જે દરમ્યાન ચાંદોદમાં સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી ક્ષત્ર્ય તરફથી નામદાર મહારાજ સા. ના માનમાં મેળાવડો થયો હતો, અને માંડવામાં સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી તરફથી ડીનરની યોજના થઈ તેમાં અગર તથા સણોરના ઠાકોર સાહેબો તેમજ રાજપીપળાના શ્રી. કુમાર સાહેબો પધાર્યા હતા. કૃત્યની ઉદારતા

સંસ્થાઓને તેમજ વ્યક્તિઓને તેઓ ઉદારતા પૂર્વક સહાય આપતા. આવી અનેક સહાયો 'ગુપ્તદાન' તરીકે રહેવા પામી હશે. ઉપરાંત તેમણે રૂ. ૧૫૧ શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળને, રૂ. ૫૦ ચાંદોદના કેળવણી ઉત્તેજક ફંડમાં, રૂ. ૨૫ નામદાર શહેન-શાહની જ્યુબીલી પ્રસંગે રીધ્મ મહોત્સવ ફંડમાં, રૂ. ૧૦૦) ના. વાઇસરોયના વોર ફંડમાં, રૂ. ૨૫ ચાણોદની ગુરકુળશાળાને પુસ્તકો ખાટે, રૂ. ૨૫ ડબોઈ સાહિત્ય સભાને, રૂ. ૨૫ શ્રી રામચુરા સુવર્ણ મહોત્સવ ફંડમાં અને એવી બીજી રકમો જાહેર સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ હેતુથી આપી હતી.

ઉપરાંત અમદાવાદની ચીલ્ડ્રન કલ્વીનીક, કાનપુરનું અનાયાત્રમ, ચાંદોદની સંસ્કૃત પાઠશાળા, ડબોઈની પાંજરાપોળ વિગેરે સંસ્થાઓને દાન આપેલ છે; અને શ્રી. છોટાઉદેપુર, સંજેડા-મેવાસ રાજપૂત સમાજ તથા માંડવા રાજપૂત સમાજને ઉદાર સહાય આપવા ઉપરાંત રાજપૂત

યુવકોને શિષ્યવૃત્તિઓ તથા રાજપૂત છાત્રાલયોને પણ મદદ આપી છે.

‘ઝોટાગ્રાફ’ નો શોખ

નામાકિત પુરુષોના હસ્તાક્ષરો-ઝોટાગ્રાફ-મેળવવાનો પણ એમને શોખ હતો. ઝોટાગ્રાફની એમની કિતાબે કેટલાય મહાપુરુષોના મનન કરવાં જેવાં સુત્રો સંધરી લીધા છે, જેમાં મહાત્મા શ્રી. મો. ક. ગાંધી, શ્રી. સત્યજીત મુકરજી, શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી, શ્રી. દાદા કાલેલકર, શ્રી. રાજગોપાલાચારી, શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, શ્રી. જે. એસ. તારાપોરવાળા, ધ્રોણના ઠાકોર સા. શ્રી. નેરાવરસિંહજી, શ્રી. જે. બી. દુરકાળ, રાજપીપળાના યુવરાજ શ્રી. રાજેન્દ્રસિંહજી, મેજર મહારાજ શ્રી. નહારસિંહજી સા., મોરખીના યુવરાજ શ્રી. મહેન્દ્રસિંહજી, કુ. શ્રી. પ્રાકમસિંહજી, શ્રી. ગૌરીશંકર ઝોઝા, શ્રી. નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી, શ્રીમતિ સવિતાદેવી, શ્રીમંત પીલાજીરાવ ગાયકવાડ, શ્રી. શેઠ ચીનુભાઈ માધવલાલ રણછોડલાલ, શ્રી. ભારતી સારાભાઈ, શ્રી. સરોજિની હડીસીંગ, શ્રી. બાદરાયણ, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી. પ્રિયરંજનસેન, શ્રી. નાગેન્દ્રનાથ ઘોશ, શ્રી. એસ. એમ. વાડીયા વિગેરે અનેક સન્ન્યોનોના હસ્તાક્ષર અને ઉપદેશ વચનોનો સુંદર સંગ્રહ છે.

નિયમિત અને આદર્શ જીવન

નિયમમર ખાનુ, નિયમસર સુબુ, અને નિયમસર કામ કરવું એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. રાજવંશી ઠાઠ બધો વાતાવરણમાં રહેવા છતાં તેઓ હમેશાં સાદાપટ્ટી રહેતા. ખાનખાનમાં પણ ખાસ નિયમિતતા જળવતા. ‘ગમે ત્યારે ખાનુ અને જે મળે તે ખાનુ’ એ એમની આદત નહોતી. એમને કોઈ જાતનું કુર્ચસન નહોતું. પોતે બક્ષા અને પોતાનું કાર્ય બધું એ રીતે તેઓ વાંચન મનન અને લેખન વ્યવસાયમાં જ પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરતા. એમના જેવા આવી સાદાઈ અને સંયમથી રહી શકે એ ખીજાઓને

મન નવાઈની વાત લાગતી, અને એમના આવા આદર્શ જીવન માટે સૌને માન ઉપજતું.

દુઃખદ અવસાન

તા. ૫-૧૨-૪૧ ના રોજ સવારે દસ વાગતાં મહીડા કુટુંબ ઉપર જાણે વીજળી તૂટી પડી. એ કુટુંબના માનીતા શ્રી. મોતીસિંહજી એ સમયે આખા કુટુંબને રોતું કંકળતું મુઠ્ઠી આઘાતની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા. એ કુટુંબ ઉપર દુઃખનો કુંગર તૂટી પડ્યો.

છેવટ છેવટમાં ન્યારે તેઓ મુંબઈ, સુરત વડોદરા વિગેરે સ્થળોએ જઈને પાછા આવ્યા ત્યારે બાએજ ઠાકરે એમ માન્યું હોય કે તંદુરસ્ત તબિયતવાળા અને હસતા રમતા સ્વભાવના એ કુલગુલામી જીવન માંડવામાં પગ મુક્યા પછી થોડા જ દિવસોમાં ટાઈફોઇડની ખીમારીથી પટકાર્ષ પડ્યો અને મૃત્યુના ખીજાને પડી તેમનો જીવનદીપક આમ એકાએક અકાળે જુઝાઈ જશે !

તેમની સારવાર કરવામાં તેમના આત્મજનોએ કંઈજ કયાશ ન રાખી. છોટાઉદેપુર, રાજપીપલા તથા વડોદરાથી ડોક્ટરો આવ્યા, શક્તિ તેટલા બધાપ ઉપચારો અજમાવ્યા, પરંતુ ' તુટીની છુટી નહિ ' એ ન્યાયે ઇલાજો નિષ્ફળ નીવડ્યા, અને શ્રી. મોતીસિંહજીને મૃત્યુએ ઝડપી લીધા.

માત્ર એ કુટુંબને જ નહિ, પરંતુ એમના આપ્તજનો, સગા-સબંધીઓ, સ્નેહીમિત્રો અને શુભેચ્છકોને આ દુઃખદ સમાચારથી અનહદ આપાત થયો. પહેલાં તો આ ખતરને સાચી માનતાં સૌનું અંતર ખચકાતું. થોડા જ દિવસ પહેલાં સાળસારા-તંદુરસ્ત-પોતે હસતા અને ખીજાને હસાવતા શ્રી. મોતીસિંહજી આમ એકાએક ભરપૂરાવસ્થામાં માત્ર ૩૨ વર્ષની વયે સ્વર્ગે સંચરે એ વિધિનું કેવું વિષમ વિધાન ?

શોકદર્શક તારો

છોટાઉદેપુર, રાજપીપલા, દેવગઢખારીયા, રાજકોટ, માળિયા અને બીજા રજવાડાઓ તરફથી દિવાસાના તારો છુટયા, દીલસોજ દર્શાવનારા અને ધીરજ આપનારા પત્રોનો વરસાદ વરસ્યો, વર્તમાન પત્રોએ એ દુઃખદ અવસાનની બાવળીની બાપામાં નોંધ લીધી અને અનેક સંસ્થાઓએ દિલ્લગીરીના ઠરાવો કર્યા. આ બધું સ્વર્ગસ્થની લોકપ્રિયતાના પ્રતિક સમું હતું.

શોકદર્શક તારોમાં મુખ્યત્વે નીચે જણાવેલ વ્યક્તિઓના હતા:—

છોટા ઉદેપુરના ના. મહારાજ સાહેબ; મેજર મહારાજ શ્રી. ન્હારસિંહજી સા.; ગં. સ્વ. દાવેજર મહારાણી શ્રી. ગુલાબકુંવરબા સા.; મહારાજી શ્રી. રામસિંહજી; મહારાજી શ્રી. ગજેન્દ્રસિંહજી; મહારાજી શ્રી. નરસિંહસિંહજી; કુ. શ્રી. પ્રાકમસિંહજી; રાવળહાદુર ધીરજલાલ દેસાઈ, દિવાન સા.; કુ. શ્રી. નટવરસિંહજી લાડીવાળા; છા. ઉ. ના શ્રી. પ્રભુદાસભાઈ, પ્રાધવેટ સેક્રેટરી; શેઠશી કામા, પર્સનલ એસીસ્ટન્ટ; ડૉ. દવે; નટવરલાલ પરીખ, મેજસ્ટ્રેટ; પંચ-ગનીથી રાજકુમાર શ્રી. સજ્જનસિંહજી સા.; દેવગઢખારીયાના નામદાર મહારાજ સા. તથા મહારાણી સા.; રાજપીપલાના કુ. શ્રી. હરેન્દ્રસિંહજી; અ. સૌ. તારાકુંવરબા સા.; દિવાન સા. શ્રીરાજ કાઠાવાલા; ધ્રોળના ગં. સ્વ. માજી રાજબા સા. તથા ગં. સ્વ. દાવેજર રાણી સા. શ્રી. રાજકુંવરબા; રાજકોટના ગં. સ્વ. દાવેજર મહારાણી સા. શ્રી. પદ્મકુંવરબા સા.; જંજીવોડાના હાકોર સા. શ્રી. રણજીતસિંહજી; ચોરાંગલાના ના. હાકોર સાહેબ; અખનાવદોના હાકોરશ્રી નારાયણસિંહજી; માધવપુરાના હાકોર સા. શ્રી. છત્રસિંહજી; જવાસિયાના હાકોર સા. શ્રી. ગિરિરાજસિંહજી; માળિયા સ્ટેટના મેનેજર સા.; લાડીના કુ. શ્રી. ગંભીરસિંહજી; વડોદરાથી નાયબદિવાન એ. મુકરજી સા.; મુંબઈના શેઠ બરજેરજી અને તહેમીના ઇચ્છા

પોરીયા, શ્રી શીરાજી, કનક મહાજી, સી એમ. જે કુ, હગનનાન
નરોત્તમદાસ ઝવેરી, મુખમના જાણીતા વિમાની પી એમ કબાલી,
વડોદરાનાજી મુખમનિવાસી સુરેન્દ્રભાઈ લીલાધર ઝવેરી, જામનગરથી
સ્વામી શ્રી પ્રકાશાનંદજી, દેવગઢખારીયાના દીનાભાઈ કદામ્બર,
રાજકોટના મેડમ ડી રસન વગેરે.

સ્વર્ગસ્થના માનમાં

સ્વર્ગસ્થના શોકજનક અવસાનના ખબર મળતા છોટાઉદેપુર
તથા માળિયા ગ્રેટોમા ઓશીસો તથા શાળાઓમા રજા પાળી હતી
છોટાઉદેપુર, માળિયા, ચાણોદ તથા માડવામા પણ આખો દિવસ
હડતાત પાળવામા આવી હતી

દિલાસા માટે રૂબરૂ પધરામણી

સ્વર્ગસ્થના શોકજનક અવસાન માટે શોખ દર્શાવવા તથા
રૂબરૂમા દિલાસો આપના માટે છોટાઉદેપુરથી શ્રીમત મહાગજા
સા, મેજર મહાનજી શ્રી નંદારસિંહજી સા તથા ગ સ્વ ગજમાતા
શ્રી ગુનામકુવરમા પ્રેક્ષીયનમા ચાણોદ-માડવા પધારી હતા ઉપગત
રાજપીપળા, દેવગઢખારીયા, મોરબી, માળિયા, વગેરે ગજઓ તરફથી
ફુખનટા માટે પ્રતીનિધીઓ મોકલવામા આવ્યા હતા રાજપીપળાના
રાજકુવરો, ભાપાતો, અમલદારો, અગરના ના દાકોર સા, સણોગના
દાકોર સા તથા મેનાસના ધણા દાકોરો જાતે લોકિકે પધાર્યા હતા
દિલાસાપત્રો.

દિલાસાપત્રોનો પણ કંઈ પાર નહોતો એક વખત સ્વર્ગસ્થના
પરિચયમા આવનારને તેમના અવસાનના ખબર સાંભળીને આઘાત
થાય તેવો મિનનસાગર ઓ માયાળુ નેમનો સ્વભાવ હતો દિલાસા
પત્રો મોકલનાર અનેક સજ્જનોમા મુખ્યત્વે નીચે જણાવેના
ગૃહસ્થો હતા —

છોટાઉદેપુરના શ્રીમત મહાગજા સાહેબ તથા મેજર મહા

રાજા શ્રી. નહારસિંહજી; મોરખીના ના. મહારાજા સાહેબ; રાજકોટના ના. ઠાકોર સા.; ઘોળના ના. ઠાકોર સા.; લુણાવાડાના ના. મહારાજા સા.; સચીનના ના. નવાજ સા.; છોટાઉદેપુરના ગં. સ્વ. રાજમાતા શ્રી ગુલાબકુંવરબા; ઘોળના ગં. સ્વ. રાણી સા. શ્રી રાજકુંવરબા; રાજનીલીગીરી સ્ટેટના રાણી સા. શ્રી. આનંદકુંવરબા; છોટાઉદેપુરના મહારાજા શ્રી. ભવાનીસિંહજી; જામનગરના કુ. શ્રી. અશ્વનસિંહજી; આમોદના ઠાકોર સા. સરદાર નવાજ સર નહારસિંહજી; સીતામઢના યુવરાજા શ્રી રઘુવીરસિંહજી; સરવનના ઠાકોર સા. શ્રી મહેન્દ્રસિંહજી; જવાસિયાના ઠાકોર સા. શ્રી ગીરીરાજસિંહજી (જેઓ ઇદારની ડેલી કોલેજમાં સ્વર્ગસ્થના સહાધ્યાયી હતા); વીરપુરના યુવરાજા શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી; મોરખીથી કુ. શ્રી. રણજીતસિંહજી હરભમજી (કચ્છ કાઠિયાવાડ રાજપૂત સમાજના પ્રમુખ); રાણા શ્રી અમરસિંહજી; રાજપીપળાથી ઠાકોર શ્રી હિમંગસિંહજી; રાજપીપળાથી કુ. શ્રી. નરપતસિંહજી; ભરાડા (ધાંગધ્રા સ્ટેટ)ના રાણા શ્રી ભાઈસાહેબભા બાપુભા; ભરૂચથી લાડીના કુ. શ્રી; પ્રવિણસિંહજી; માળિયાના કુ. શ્રી. રાજેન્દ્રસિંહજી; માળિયા મેનેજર શ્રી. જેઠાલાલ શાહ; ધમણાદથી માત્રોજા શ્રી. અમરસિંહજી; મોગરના ઠાકોર શ્રી. મહેન્દ્રસિંહજી કેસરીસિંહજી સોલંકી; મીયાંગામના મહારાજા શ્રી નટવરસિંહજી ગુલાબસિંહજી સા.; રાવજી શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી; શ્રી હત્રસિંહ રાણા; અણીતેથી શ્રી. અભેસિંહ રાવસિંહ; કાલોલના શ્રી. માણસિંહ ઠાકોર; માદુંગાથી ગુમાનસિંહજી હિં. પરમાર; આદપુરના કુમાર શ્રી સુગ્ધનસિંહજી; ખેરીથી શ્રી માધવસિંહ રાજ ' દિવાકર '; કુ. શ્રી. અમીરસિંહજી ચૌહાણ; સાદરાથી શ્રી. પ્રતાપસિંહ જાડેજા; કંચરાજથી ઠાકોર શ્રી પૃથ્વીસિંહ રાવસિંહ; મોગરના શ્રી. નટવરસિંહજી; બીહોરા સ્ટેટના કુ. શ્રી. મહમદખાનજી; જગસરાના કુ. શ્રી. વાલેરાવાળા; અંદાડાના ઠાકોર શ્રી અમરસિંહજી; નવસારીથી કુ. શ્રી. રણજીતસિંહ બી.;

ખંભાતથી શ્રી. આટોદરીયા જસવંતસિંહ ભીમખાવા; છોટાઉદેપુરથી શ્રી. કે. એન. પાનીમેંગેર; શ્રી. પરમાનંદ કે. ભટ્ટ તથા શ્રી. રમણલાલ ન. જોશી; પૂણ્ય સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદ; શ્રી. બાલાશંકર પ્રભાશંકર પંડ્યા; શ્રી. વીરપાલસિંહ બી. વાંસડીયા; વડોદરા કેંપના મે. ડીક્રુઝ સા.; ખાનસાહેબ એસ. કે. કરંજવાળા; કુ. શ્રી. મહમદ સાદિક સા.; વડોદરાના શ્રીમંત લાલસિંહરાવ ગાયકવાડ; તથા શ્રીમંત પીલાજીરાવ ગાયકવાડ; શ્રી. સત્યવ્રત મુકરજી; શ્રી. અંબાલાલ બી. પંડ્યા; નગરશેઠ હરિભક્તિ; શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રો. કેશવલાલ કામદાર; શ્રી. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી; શ્રી. મુળજીભાઈ પી. શાહ; શ્રી. લાડવાડા વ્યાયામ મંદિરના સંચાલક; શ્રી. જયંતિલાલ લ. તલાટી; શ્રી. હીરાલાલ એચ. પાઠક; રીલાયન્સ ટ્રેડિંગ કું.વાળા શ્રી ગોરધનભાઈ; એરીએન્ટલ ગ. સી. લા. એસ્યુરન્સ કં. લી. ના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. દેસાઈ; વકીલ શ્રી. રમણીકરામ હી. અંજારીયા; બરોડા રોટરી ક્લબ તર્ફ સેક્રેટરી શ્રી. એમ. કે. પરીખ; રાજપૂત વિદ્યાર્થીભવનના મંત્રી શ્રી હાથીસિંહ પર્વતસિંહ રાઠોડ; વકીલ શ્રી. નટવરલાલ જોડાલાલ મહેતા; ઇન્ડુકુમાર શહેરાવાળા; મુંબઈથી શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી તથા શ્રીમતિ લીલાવતી મુન્શી; દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી; ખેરીસ્ટર સુંદરલાલ દેસાઈ; આર. ઇ. એમ. પટેલ જે. પી.; એરીએન્ટલ ટ્રાન્સપોર્ટ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર લ. દવે; શ્રી. છત્રસિંહ વાઘેલા; એડવોકેટ બંસીરાવ જી. ઠાકોર; વિમાની શ્રી. પી. એમ. કપાડી; રેડીયો રોશનવાળા શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા; શ્રી. અમીદાસ જે. શેઠ; સી. એ. ગલીયાકોટવાલા એન્ડ કં. લી. ના ડાયરેક્ટર; શ્રી. બાનુશંકર વ્યાસ; વીલ્સન સ્ટુડીઓવાળા શ્રી સોમાભાઈ આર્ટીસ્ટ; પ્રકાશ પીકચર્સવાળા શ્રી. ઉમાકાન્ત; શ્રી. જી. એસ. જોરકર અને એચ. મંધારામ; ઝવેરી જગનલાલ નરોત્તમદાસ; મેટ્રો મોટર્સવાળા શ્રી. હોમી. ડી. કરાકા; અમદાવાદથી શ્રીમતિ ભારતીબેન અંબાજી

સારાભાઈ, શ્રી સરોજિની હડીસીંગ, શેઠ ચરણદાસ હરીદાસ, ઝવેરી
 ભોગીનાન તારાચંદ, કવિ શ્રી ન્હાનાવાન, પડિત દેવેન્દ્રવિજય દ્વિવેદી,
 સુરતના રા. સા. જમનાદાસ મહેતા, શ્રી એમ. જી. કીનારીવાના,
 શ્રી ઇશ્વરનાથ વીમાવાળા, શ્રી નટવર વીમાવાળા, વકીલ સુમતરાય
 ચીમનનાન ભટ્ટ, ગંગીનદાસ નાથુભાઈ જંગીવાળા, નવસારીના
 જહાંગીર દેસાઈ, ભરૂચથી રનામીશ્રી પગ્માનદ મરસ્વતી, ઠાકોરનાન
 એન. ગુદરીયા, રામકૃષ્ણ મહાશંકર પડ્યા, વઢવાણ સ્ટેટ કાઉન્સીલ
 ના પ્રમુખ રામમહાદુર મણીનાન મહેતા શ્રી અનિલસીંહ પગ્માર,
 કનાપી કનાનમ, લાડીથી કવિશ્રી લલિત, ચાણોદના વહીવટદાર મે
 આગ આગ સાનુકે ચાણોદના વતની અને મુળાઈની 'ઓવરસીઝ
 ટેમીકન એન્ડ ટ્રેડીંગ કં'વાળા શ્રી જે. બી. શાહ, ચાણોદ સેનક-
 સઘના પ્રમુખ શ્રી, સર નિંદાદાસ દા. ઠાકરગી કલમના
 પ્રમુખ શ્રી રતેસિંહજી મોહિન, શ્રી નર્મદા બ્રહ્મચર્યઆશ્રમવાળા
 શાસ્ત્રી પુરોત્તમ નાથારામ પડિત ડમોઈના આચાર્યશ્રી ભાગવતા-
 ચાય ઉર્દે વન્ટાચાર્યજી નાગયણાચાર્યજી, પુળનાન ઇશ્વરનાન
 પન્નાન જીનનાનાશ્રી નટવરલાલભાઈ, ગજકોટના શ્રી રણુછોડનાન
 લક્ષ્મીચંદ મહેતા, એડવોકેટ મણિનાન એચ ઉદાણી, સ્પોર્ટ્સ
 ડેપુટીનાગા મોતીનાન છોટાનાન કીકાણી, ગનસાહેબ ડૉ. લક્ષુભાઈ
 ગી. શા. ધી એલીયન એસ્કુન્સ કં લી વાળા શ્રી સવાઈનાન
 દોરડી અમરેલીના ગાનગજાદુર જયુભાઈ દેસાઈ, બનેરાના પડિત
 આગ રેસ દેરાગરી બેરીગટર હિતેલીયાના ગજગોર જયદેવપ્રસાદ
 ખુશાનસ, પા. ગના શ્રી ગમ્ભીરના મો. ચોખ્ખી માડવીના શ્રી મી
 જી. પડ્યા જનગાનના શ્રી પુરોહીત કચગાનના મારતઝ માધુસિંહ
 કાગાભાઈ, માડવાના માજીકાગભાઈ શ્રી મ્હનજી ડી દેમાઈ બોરસદ-
 ના ની ધીજનાન ની દેસાઈ, તાલુકાથી નમગાય એસ. પડિત
 જૈનામાલથી ડૉ. પ્રગોલ્લાય વનઠરાગની હાસોટના જેખ અળાસ

રહેમતુલ્લા; કરનાલીથી પંડ્યા ગજનન વિશ્વનાથ; નસવાડીના ડો. હીરાલાલ કે. બટ્ટ; કરાંચી ઝોઝલ પ્રોફેસર લી. નો સ્ટાફ; કડોરના શ્રી. નવલચંદ નેમચંદ બાવસાર; અલકાપુરી આશ્રમના શ્રી. ઝે. ખી. શુક્લ; કપડવંજના ડૉ. માણેકલાલ કે. પરીખ; માળિયાના રોહ ત્રીભોવન કલ્યાણજી; રાજપીપળાના મી. દારાસા મંચેરજી; ડેલી કોલેજના પ્રીન્સીપાલ મી. માર્યાન્ટ વગેરે.

હૃદયસ્પર્શી ઉદ્દગારો

આવેલા દિક્ષાસાપત્રોમાં સ્નેહીસખંધીઓ અને શુભેચ્છકોના કેટલાક ઉદ્દગારો ખાસ નોંધ કરવા લેવા છે.—

Not only that he was of a very great help to you all, but his great and healthy contribution to literature is a very valuable national asset, and which, now, owing to his death, will ever remain difficult to fill up. His life so ruthlessly was cut off at a time when his services were needed by our country, and when he was about to touch even a greater achievement in the world of literature. Thus his loss is not only your loss, but a loss of the country. Words cannot convey enough sense of the sad loss that one feels at his passing away.

Indrasinhji
Maharaja, Bansda State.

I could not believe that my best friend has left me all of a sudden never to meet again. I can never forget him.

Kali Niketan,
Chhota Udepur.

Naharsinh
Major Maharaj Shri

*

પ્રભુએ એક સાચું રાજપુત રત્ન ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી સ્થિનવી લીધું. તેઓશ્રીની આપણને તો મોટી ખોટ, પણ સાહિત્ય જગતમાં પણ પુરતી ખોટ આવી. —રાણા અમરસિંહ-મોરબી

*

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમના અવસાનથી એક ઘણો પ્રકાશતો તારો આપણા કમનસીબે અકાળે અસ્ત થયો છે. સાહિત્ય પ્રત્યે એમની હંડી લાગણી, એમનો પોતાનો પ્રયાસ, સાહિત્યકારોને ભેગા કરી જેટલું અને તેટલું તેમને હિતેજન આપવાની તેમની કદર-દાની, એમના અંતરની ધગથ, અનુપમ હતી. પોતે તે બાબતમાં અમણી હતા. —કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

*

આટલી નાની ઉંમરમાં પણ એ બાપએ આટલી આશાર્પક કારકિર્દી બતાવી આપી હતી. એમના જવાથી ગુજરાતે એક બાવી સાહિત્યકાર ગુમાવ્યો છે. લીલાવતી મુન્શી

*

૩૨ ની વય-મહારાથી અડધી. આશાભર્યું જીવન. મ્હોરતો આંખો. એની વયના પ્રમાણમાં ડહાપણથી જાણે ઝૂંકી જતો હતો. ન્હાનાલાલ દ. કવિ

*

In him you have lost an extremely amiable soul. Of his courtesy and pleasant company I carry some good memories. May his soul rest in peace.

A. B. Pandya

*

It was really a shock to me to have read in the newspaper about the sad demise of your elder brother and my friend Kumar Shri Motisinbji. Certainly he was too young to die, and in him Gujarat has lost an excellent representative of the ruling race which had taken abiding interest in the province of literature as well. Gujarat expected him to flower into a second Kalapi. It is with a sense of deep pain that I write this letter. May his soul rest in peace.

Ramanlal V. Desai

*

મરહુમ હાકીમશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા તથા આપશ્રી સાથે ચાણોદમાં આપના મુકામે અમે તથા અમારી સંસ્થાના બીના બાઇઓને થયેલી મુલાકાત પ્રસંગે તેઓશ્રીએ તથા આપશ્રીએ એક રાજવંશીને હાજર એવા માયાળુ વર્તન અને વિવેકથી અમારા સર્વ ઉપર ધણી સારી હાથ પાડેલી છે, જે પ્રસંગ દરમિયાન પણ અમે મહીડા ...

મરહુમે ભક્તકવિવર દયારામભાઈની માફક નર્મદામૈયાના ખોળામાં ઉછરી-તેના સૃષ્ટિસૌંદર્યનું અદર્શિય પાન કરી-હૃદયમાં ભવ્ય બાવનાઓ ભરી હતી, અને તેના પરીણામે ગુજરાતી સાહિત્ય-જગતમાં વારંવાર ઉત્તમ વાનીઓ પીરસી હતી, જે તેઓશ્રીના કીર્તિદેહ અમર કરે એવી અસુલ્ય છે. આપ જન્મે બાપ જાણે કે રામસક્ષમણની જેડી જેવા સૌભતા હતા, અને સમાજસેવા કરતા હતા. મરહુમ જે વધુ જીવ્યા હોત તો ખરેખર તેઓશ્રી ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજુ વધુ ઉગદા ફાળો આપી ગુજરાતી ભાષાને વધુ સમૃદ્ધ કરત એમાં જરાએ શંકા નથી.

સંચાલક—શ્રી લાડવાડા વ્યાયામ મંદિર, વડોદરા

*

તેમનો સાહિત્યપ્રેમ અને તેમની રસિકતા તો સર્વવિદિત જ છે. પરંતુ તેમનામાં જે આકર્ષણ હતું તે તો તેમની સાંજન્યભરી માનવતાનું હતું. અનહદ નિર્મળતાને લીધે તેઓ જાણે આ દુનિયાના માનવી ન હોય એવું જ આપણને લાગતું.

ભાનુશંકર વ્યાસ ‘ જાદરાયણ ’

*

તેઓશ્રીના અવસાનથી ગુજરાતને એક સારામાં સારા સાહિત્યકાર ગુમાવ્યાની ખોટ અનુભવી પડશે. અને મહાગુજરાતની રાજપૂત આત્મમના હાથમાંથી કુદરતે અવકૃપા કરી એક અણમૂલ ‘ મોતી ’ છીનવી લીધું છે; જેથી મહાગુજરાતની રાજપૂત જનતાની કમનસીબીનો પાર જ રહ્યો નથી !

માધવસિંહ રાજ ‘ દિવાકર ’

*

શિક્ષતા, રોહ, સંસ્કૃતિ અને ઔદાર્યપૂર્ણ એ હૃદયની

વિશાળ છાયામાં એકત્રિત થઈ વિરામતા ગુજરાતના સરસ્વતી સેનાને
આજે એક જાળર ખોટ પડી ગઈ

અનિલસિંહ શિવસિંહજી પરમાર-વડનાથુ કેપ

*

ખરેખર ગુજરાતે તેમજ આપણી ગજપૂત સમાજે એક માયા
સાહિત્યસેવક ગુમાવ્યા છે જે ખોટ પુરાવી મુકેન છે

નટવરસિંહજી-મોગજી

શોકદર્શક ઠરાવો

સ્વર્ગસ્થનો જુદા જુદા મડળો તથા સસ્થાઓ સાથે મેટરો
બધી મીઠાશબ્દો સમઘ હોતો એ નીચેના શોકદર્શક ઠરાવો ઉપગ્રી
સ્પષ્ટ થાય છે —

Baroda 10th December 41.

Resolution adopted by the meeting of
the Board of Directors held on Friday the 5th
December 1941

" This Rotary Club expresses its deep
sense of regret at the sad and premature
death of Kumar Shree Motisinhji Mahida,
and offers Rtn Mahida Kumar Narendrasinhji
sincere condolences in his sad bereavement. "

M. K. Parekh,

Honorary Secretary,
Rotary Club of Baroda.

*

માડના રાજપૂત સમાજ તરફથી મહેરબાન સભાગ ઠાકોર સાહેબના
પ્રત્યુખપણા નીચે માડના મુખમે મળેલી જાહેર શોકસભા સ્વ કુમાગ્રી

મોતીસિંહજી મહીડાના શોકજનક અવસાન બદલ દીક્ષગીરી દર્શાવી તેમના આત્માને પરમકૃપાળુ પરમાત્મા શાંતિ આપે એવી પ્રાર્થના કરે છે. તેઓશ્રીના લઘુગંધુ કુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજી તથા અન્ય કુટુંબીજનો તરફ પોતાના અંતઃકરણપૂર્વકની દિલસોજી બતાવે છે.

પ્રભાતસિંહજી

પ્રમુખ, શ્રી માંડવા રાજપુત સમાજ-શોકદર્શક સભા,
અને ઠાકોરશ્રી, સંસ્થાન સભોર.

*

આપણા મંડળના બીજા વર્ગના મુરબ્બી શ્રીયુત કુમારશ્રી મોતીસિંહજીના અકાળ અવસાન બદલ આ મંડળ પોતાનો હાર્દિક ખેદ વ્યક્ત કરે છે, અને સદગતના આત્માને પ્રભુ શાંતિ અર્પે એવી પ્રાર્થના કરે છે, અને તેમના કુટુંબને આ અચાનક પડેલી ખોટ માટે આ સભા પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

નરસિંહસિંહ

પ્રમુખસ્થાનેથી

શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળ, ભરૂચ.

*

We, the youths of Rajpipla Rajput Yuvak Mandal greatly regret the untimely death of Kumar Shree Motisinhji of Mandva. The deceased was a born poet and a great lover of literature. We have lost one poet, but he is still alive in the field of literature and will remain for ever.

In the end we earnestly request God

to give peace to his soul and console the members of his family at this great loss.

Rajpipla Rajput Yuvak Mandal
Rajpipla.

*

માંડવાના કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા એક ઉગતા સાહિત્યકાર તરીકે અત્યંત પ્રશંસા પામેલા છે. તેઓશ્રીના અકાળે થયેલા દુઃખદ અવસાનથી, આ સંસ્થાના તેઓશ્રી સહાયક અને માર્ગદર્શક હોઈ, આ સંસ્થાને ભારે ખોટ પડી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતી આપે અને એમના કુટુંબીઓને પડેલી આપત્તિ સહન કરવા શક્તિ આપે.

વિઠલદાસ મોહનલાલ પરીખ
મંત્રી, શ્રી દયારામ સાહિત્ય સભા-ડમોઇ.

*

ચાણોદના નાગરિકોની આજરોજ મળેલી આ જાહેરસભા માંડવાના સાહિત્યપ્રિય કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાના બર યુવાન વયે થયેલા અવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરે છે ને પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે કે તેમના આત્માને ચીર શાંતિ આપે.

આર. આર. સાહુકે

ચાણોદ વહિવટદાર

તે ચાણોદના નગરજનોની જાહેરસભાના પ્રમુખ

*

માંડવાના સાહિત્યપ્રેમી કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી રણજીત-સિંહજી મહીડાશ્રીના બરયુવાન વયે થયેલા અવસાન માટે સર વિઠલદાસ દા. ઠાકરસી કલગના સખ્યો શોક પ્રદર્શિત કરે છે, અને પરમકૃપાળુ પ્રભુને તેઓશ્રીના આત્માના કલ્યાણાર્થે પ્રાર્થના કરે છે

કે તેમના આત્માને ચિર:શાંતિ અર્પે અને તેમના કુટુંબને પડેલો ધા સહન કરવાની શક્તી આપે.

ફત્તેહસિંહજી ગોહિલ
પ્રમુખ, સર વિ. દા. દા. દત્તજી, ચાણોદ.

*

શ્રી. ચાણોદ સેવક સંઘની જાહેરસભા માંડવાના સાહિત્યપ્રેમી કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાશ્રીના બરયુવાન વધે થયેલા અવસાન માટે દિલગીરી પ્રદર્શીત કરે છે, અને ઈશ્વર તેઓના આત્માને શાંતિ આપે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

શાસ્ત્રી પુરુષોત્તમ નાથારામ જોષી
ચાણોદ સેવકસંઘ.

*

શ્રી પાદરા બ્રાહ્મણ સેવામંડળ તરફથી તા. ૧૪-૧૨-૪૧ ની બેાખાવેલી શોકદર્શક સભામાં થયેલો ઠરાવ:—

(૧) માંડવા-ચાણોદ નિવાસી કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા સા.નો અકાળે કૈલાસવાસ થવાથી પાદરાના નાગરીકો, યુવકો, સાહિત્ય-કારો, વિદ્યાર્થીઓની આ મહા પોતાની અંત:કરણીની દિલગીરી જાહેર કરે છે. અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે તે દયાળુ પ્રભુ સદ્ગતના અમર આત્માને કૈલાસમાં કાયમની શાંતિ આપે. તેમજ આ અણુધારી આવી પડેલી આફત સહન કરવાનું પ્રભુ ધૈર્ય આપે. શ્રી મહીડા કુટુંબની દિલગીરીમાં આ સભાના સભ્યો અંત:કરણથી ભાગ લે છે.

(૨) કુ. સા. મોતીસિંહજીના આત્માની ઉન્નતિ અર્થે શ્રી પાદરા સંસ્કૃત વેદ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે શ્રી-શંકરભગવાનની પૂજા, રદ્રાભિષેક અને શ્રીવિષ્ણુસહસ્રના પાઠ તા. ૧૫-૧૨-૪૧ સોમવારે કરાવવા.

(૩) પૂનર્દિ સામગ્રી, વિદ્યાર્થીઓને ફાહાર, તથા વ્યવસ્થા મંડળના ઉત્સાહી રા. રમણલાલ ચોકસીએ કરવી.

Chandulal M. Vaidya,

પ્રમુખ, શ્રી. આઠણુ સેવામંડળ,

સંસ્કૃત પાઠશાળા, પાદરા.

*

માંડવાનિવાસી કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાના યુવાન વયે થયેલા અકાળ અવસાન બદલ આ છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કરે છે અને સહુગતના આત્માને પ્રભુ શાંતિ અર્પે એમ પ્રાર્થના કરે છે.

હાથીભાઈ પર્વતભાઈ રાઠોડ,

રાજપૂત વિદ્યાર્થિભવન-વડોદરા.

ઉપરાંત ભરચના રાજપૂત છાત્રાલય તથા ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થી-ભવન તરફથી પણ શોકદર્શક કરાવે થયા હતા.

અવસાન નોંધ

સ્વર્ગસ્થને વર્તમાનપત્રો સાથે કાયમનો સંબંધ હોવાથી અનેક પત્રોએ તેમના અવસાનની નોંધ લઈ તેમની છબી પણ પ્રગટ કરી હતી. આવા પત્રોમાં મુખ્યત્વે વહેમાતરમ, જન્મશૂભિ, મુંબઈ સમાચાર, સદેશ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડીયા, સ્ટેટસમેન, ઇલસ્ટ્રેટેડ વીક્લી ઓફ ઇન્ડીયા, સવાગ્રવિજય, ભારત નવગુજરાત, ટાંડીઓ, દેશબંધુ. પ્રતાપ, સારદા, ગુણસુંદરી વિગેરે હતાં.

શોકસભા

માંડવાની શ્રી રાજપૂત સમાજ તરફથી સંયોજના દાકાર સા. ના પ્રમુખપદે શોકસભા માંડવા મુકામે તા. ૧૬-૧૨-૪૧ ના રોજ ભરવામાં આવી હતી જ્યારે શ્રી. તા. પો. અડાલજીએ વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરીને શ્રી. મોતીસિંહજીની સાહિત્ય રસિકતા તથા

સદ્ગુણો અને સેવાભાવના પ્રથંસા કરી સ્વર્ગસ્થને માનભરી અંજલી આપી હતી. માંડવાના કારભારી શ્રી. સામંતસિંહજી ડોડીયા, ન્યાયાધીશ શ્રી. ફતેસિંહજી ગોહિલ, સમાજના મંત્રી શ્રી. રામસિંહજી તથા નામદાર પ્રમુખશ્રીએ રાજપૂત સમાજ સુધારણા માટે સ્વર્ગસ્થે લીધેલા શ્રમની તારીફ કરી હતી અને સ્વ. ના કુટુંબ તરફ પોતાની દિલસોજી દર્શાવી હતી.

આ શોકસમાનો વિગતવાર અહેવાલ સપ્તાહવિજય, ઢાંડીઓ વગેરે પત્રોમાં પ્રગટ થયો હતો.

વાતસલ્યભાવભર્યું કુટુંબ

સ્વર્ગસ્થના કુટુંબીઓ સન્નન સુશિલ અને રનેદાળ છે. આ અવિભક્ત કુટુંબમાં જેવી રીતે વાતસલ્યભાવભર્યું માતૃશ્રી ગં. સ્વ. શ્રી નંદકુંવરબાની પ્રેમાળ હૃદય અને છત્રછાયામાં બન્ને ભાઈઓ—સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી તથા શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી રામ લક્ષ્મણની જેડી પેઠે સંપક્ષપીને રહેતા હતાં તેવી જ રીતે એ બન્ને ભાઈઓનાં પત્નીઓ પણ રનેદાળ સાસુજીની અમીભરી નજર નીચે કુશળતાપૂર્વક ગૃહવ્યવહાર સાચવીને અતુર શ્રદ્ધિલિપ્તું ખીરદ મેળવે છે. એ બંને સગાં બહેનો છે એ પણ એમના સંપીલા જીવનનું એક કારણ છે. શ્રી મોતીસિંહજી સ્વર્ગવાસી થતાં હવે કુટુંબવ્યવહાર અને વ્યવસ્થાનો બધો ભાર શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ઉપર આવી પડ્યો છે.

સર્વ કુટુંબીજનોની અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્વર્ગસ્થના પત્નીશ્રી તથા પુત્રીની જરાજર કાળજી રાખવી એ એક આદર્શબંધુ તરીકે તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે.

ગં. સ્વ. ફાઈબા સા. શ્રી ગુલાબકુંવરબા

સ્વ. શ્રી મોતીસિંહજીના સગાં ફાઈ સ્વ. શ્રી રણજીતસિંહના એકના એક બહેન. નાનપણમાં જ માળાપ ગુજરી જવાથી ભાઈ-બહેન સાથે જ મોટાં થયેલાં. તેમણે પોતાનાં ફાઈ-રાજપીપલાના

૨. શ્રીમંત મહારાજ સા. થો.
મતેસિંહજી સા-છોટાઉદેપુર

૩. રવ. દુવાગીર મહારાણી સા
ગુલાબકુંવરબા-છોટાઉદેપુર

સ્વ. હાલેડ માહેબ શ્રી. હરિશ્ચ દ્રસિ'હણ
-માળિયા

મં. સ્વ. શ્રી. કનકકુંવરબા,
રાણીમાહેબ-માળિયા
(સુખ મમયતી મળી)

સ્વ. મહારાજ સા. શ્રી ગંભીરસિંહજીના મહારાણી શ્રી વખતકુંવરબા પાસે રહીને કેળવણી લીધી હતી.

યોગ્ય વયે શ્રી. ગુલામકુંવરબાના છોટાઉદેપુરના શ્રીમંત કૃત્તે-
સિંહજી મહારાજ સા. સાથે લગ્ન થયાં.

શ્રીમંત મહારાજ સા. નું પહેલું લગ્ન રાજપીપલાના સ્વ.
મહારાજ સા. શ્રી છત્રસિંહજીના બહેન શ્રીમંત સમજકુંવરબા સા.
સાથે થયું હતું. શ્રીમંત સમજકુંવરબાના અવસાન પછી તેઓશ્રીના
બે કુંવરો તથા બે કુંવરીઓને પોતાની પાસે રાખીને શ્રી ગુલામ-
કુંવરબાએ તેઓની યોગ્ય સંભાળ રાખી હતી.

મિલનસાર, આચાણુ તથા ઉદાર સ્વભાવના હોઇ તેઓશ્રી
કુટુમ્બીજનોમાં પ્રિતીપાત્ર થઈ પડ્યાં.

તેમણે શ્રીમંત કૃત્તેસિંહજી મહારાજ સા. સાથે હિંદુસ્તાનની
ઘણી જગ્યાઓએ મુસાફરી કરી છે અને ખુબ અનુભવ લીધો છે.
ગુલામના ગવરનરોનાં પત્નિ તથા હંથા અધિકારીઓનાં પત્નિઓના
સમાગમમાં આવવાના અનેક પ્રસંગો મળતાં તેઓશ્રી પોતાના સમ્પત્તા-
બધાં માયાણુ વર્તનથી તેઓ ઉપર સુંદર છાપ પાડતા.

સને ૧૯૨૩ માં શ્રીમંત કૃત્તેસિંહજી મહારાજ સા. નું અકાળે
અવસાન થતાં તેમને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થઇ. જીવન બદલાઇ ગયું.
હિંમત અને ધીરજથી પોતાનાં ત્રણ કુંવરીઓ અને સ્વ. શ્રીમંત
સમજકુંવરબાના બે કુંવરો તથા બે કુંવરીઓને યોગ્ય કેળવણી આપ-
વામાં તેઓ સમયનો સદુપયોગ કરવા લાગ્યા.

છોટાઉદેપુરમાં ગવર્નમેન્ટનું એકમીનીસ્ટ્રેશન સ્થપાયું. પોતાની
બાહેણી તથા હિમત ગુણોની એકમીનીસ્ટ્રેટર મેન્ડર ટેટ ઉપર તેમણે
સુંદર છાપ પાડી. બ્યારે હાલના મહારાજ સા. સગીરવયે પોતાના
નાના બાઇ તથા મેન્ડર ટેટ સાથે ૧૯૨૬ માં વિલાપતના પ્રવાસે

ગયા ત્યારે રાજ્યની લગામ રીજન્ટ તરીકે શ્રી શુભાચક્રવર્ત્યા સા. ને સોંપવામાં આવી હતી. ૭ માસ સુધી કાર્યદક્ષતાથી તેમજે રાજ્ય સંબંધ્ય, અને શાખાશી મેળવી.

આવા હોંશિયાર, બક્ષા, ઉદાર, અને રનેહાળ શ્રી શુભાચક્રવર્ત્યા હાલના શ્રીમંત મહારાજ સા. શ્રી નટવરસિંહજી સા. તથા શ્રીમંત મહારાજ સા. નાના ભાઈ મેજર મહારાજ ન્હારસિંહજી તરફ હેતાળ માતાની માયામમતા તથા વાતસલ્યભાવ રાખીને તેમની સુખાકારી અને આખાટીના ચિંતવનમાં સમય ગાજે છે, અને પોતાના સ્વ. બંધુના કુકુમ્મ મત્તે પણ માયાબરી લાગણી રાખે છે.

તેમના ત્રણ પુત્રીઓમાં મોટાં કુંવરી, રાજપીપલાના સુવરાજ શ્રી રાજેન્દ્રસિંહજી સાથે પરણાવેલાં છે.

અ. સ્વ. શ્રી નંદકુંવરબા

સ્વર્ગસ્થના માતૃશ્રી શ્રી. નંદકુંવરબાનું પિયર પાસેજ પાસે ધમણાદ ગામે. તેઓ માત્રોજ દાકોરશ્રી માધવસિંહજીના પુત્રી, તેમનાં હજન સં. ૧૯૬૨ ના વૈશાખ માસમાં સ્વ. શ્રી. રણુછત-સિંહજી સાથે થયેલાં. સં. ૧૯૭૫ ના ફાગણ સુદ ૫ ગુરુવાર તા. ૬-૩-૧૯૧૬ ના રોજ તેમને અકાળે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. સ્વ. શ્રી. રણુછતસિંહજી સાથે તેઓ બે વર્ષ મુંબાઈમાં રહેલાં, ત્યાં સ્વર્ગસ્થે એક દંપતી ઉભી કરેલી તેમાં યોગ્ય પ્રેરણા તથા ઉત્સાહ આપ્યા કરતા. તેમને બે પુત્ર અને એક પુત્રી-તેમાં મોટા સ્વ. શ્રી. મોતી સિંહજીનો જન્મ તા. ૩૧-૧૨-૧૯૦૯ ના રોજ ધમણાદ ગામે, શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીનો જન્મ ૧૬-૯-૧૯૧૩ ના રોજ છોટાઉદેપુર સુકામે, અને શ્રી. કનકકુંવરનો જન્મ સંવત ૧૯૭૩ના મહા સુદ ૧૩ ના રોજ છોટાઉદેપુરમાં થયો હતો.

તેમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે બાળકો ધણી નાની ઉમરના

હતા. તેમને યોગ્ય કેળવણી અને સારા સંસ્કાર આપવાની જવાબ-
દારી થી. નંદકુંવરના ઉપર આવી પડી. તેમણે ધીરજ અને હિંમત-
પૂર્વક આવેલી આફતનો સામનો કરીને ખેતાની ફરજ બજાવે
જાતવી. સ્વ. શ્રી રણછતસિંહજીના અવસાન પછી પણ કુટુંબની
કીર્તિને સાચવી રાખવામાં અને વધારે ઉજ્જવળ બનાવવામાં
એમની કાર્યકુશળતા અને વ્યવહારદક્ષતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
સ્વ. શ્રી મેતીસિંહજી સાહિત્યપ્રેમીઓનો સત્કાર કરતા, તેમાં
શ્રી નંદકુંવરનાની પણ ઉદારતાભરી સંમતિ અને સાથ હતાં તેઓ
સાદા, સરળ, ક્ષાણુ, ખંતિશી, અને વ્યવહાર હોષ સર્વને પ્રિય છે.
તેઓ કુટુંબવતસલ અને ધર્મપ્રેમી છે, અને ગરીબ પ્રત્યે કયાબાવ
દર્શાવી તેઓને આહોનીશ મદદ કર્યા કરે છે. ધાર્મિક વૃત્તિના હોષ
તેઓ ધર્મપ્રધાનું વાંચન શ્રવણ કરવામાં પણ યોગ્ય સમય અતિત
કરે છે. નિરાભિમાની હોષ સાદું જીવન પસંદ કરે છે. એમનું
સ્વામી જીવન માન ઉપજાવે તેવું છે.

ગં. સ્વ. શ્રી કનકકુંવરના

તેઓશ્રી સ્વર્ગસ્થના બહેન થાય. તેમના લગ્ન માળિયા રોટના
નામદાર હાંકાર સાહેબ શ્રી. હરિશ્વંરસિંહજી સા. સાથે હથેલાળે તા.
૩૧-૧-૩૩ ના રોજ છોટાહિંદેપુર મુકામે ઘણી ધામધુમ સાથે થયા
હતા, જે પ્રસંગે છોટાહિંદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સંકેતેનંદ
મહારાજશ્રી નહારસિંહજી સાહેબ અને રાજ્યના બાપાતો, સરદારો
તથા અન્ય રાજ્ય શી મહેમાનોની મુખ્યારક્ષ હાજરી હતી. ના. હાંકાર
સા. શ્રી હરિશ્વંરસિંહજી જીવણ ૧૯૩૯ માં ભરજીવાનીમાં ૩૧
વર્ષની વયે અવસાન પામતાં મહીડા કુટુંબને કારી ધા વાગ્યો, અને
એ ધા રૂઝાય તે પહેલાં તો શ્રી. મેતીસિંહજીનું પણ અવસાન
થયું. ગં. સ્વ. માળિયા રોટના રાજમાતા શ્રી. કનકકુંવરનાને આ
આપાતો અસહ્ય થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. તેઓ હાલ ધાર્મિક

અર્થોનું મનન કરતાં ભક્તિપરાયણ જીવન ગાળે છે. તેમને એક કુંવરી હાલ ૭ વર્ષની ઉંમરનાં છે, જેમનું નામ કુંવરીશ્રી વિલાસ-કુંવર છે.

ગં. સ્વ. શ્રી ચંદ્રકુંવરબા

તેઓ માધવપુરાના ઠાકોર શ્રી માધવસિંહજીના મોટા કુંવરી થાય. તેમના લગ્ન તા. ૬-૨-૧૯૨૭* ના રોજ સ્વ. શ્રી મોતી-સિંહજી સાથે થયાં હતાં. શ્રી ચંદ્રકુંવર આઝાદિકિંત અને ધરરખજી ગૃહિણી હોઈ, સ્વ. ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ડાહ્યા જાતનો અંતરાય ન નાંખતાં ઉલટી તમામ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપતાં. 'પતિના સુખમાં પોતાનું સુખ-પતિની કીર્તિ' એજ પોતાની કીર્તિ' એ તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

• ગૃહિણી ગૃહમુખ્યત્વે- ગૃહિણી એજ ધરની સાચી શોભા છે ' એ તેઓ બરાબર સમજતા, અને ધરને આંગણે આવેલા અતિથીઓના આદરસત્કારમાં જરાય ઉણપ ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ હતા.

તા. ૫-૧૨-૪૧ ના રોજ દૈવે તેમનું સૌભાગ્ય ખંડિત થયું, અને પ્રેમાળ પતિની છત્રછાયા સદાને માટે છીનવી લીધી. પ્રભુ તેમને વૈધવ્ય દશાનું દિવ્ય પવિત્ર જીવન ગાળી પોતાના કુકુમ્ભી-જનોની સેવા સુશ્રુષા કરવાનું તથા બાળકની સંભાળ રાખવાનું ધૈર્ય અને બળ આપે.

તેમના પુત્ર સ્વ. કુ. શ્રી. દિલીપસિંહજી જેમનો જન્મ સં. ૧૯૮૫ ના આસો સુદ ૧૪ ગુરુવાર તા. ૧૭-૧૦-૧૯૨૬ ના રોજ થયો હતો તેઓ નાની વયમાંજ અઢી વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામ્યા હતા.

* ૫. ૫ ઉપર ૧૯૨૬ ઉપાયેલ છે તે બરાબર નથી. ૧૯૨૭ જોઈએ.

મહીલા કુમાર શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી
[સ્વ. ક. શ્રી મોતીસિંહજીના લઘુ બહુ]

કુ. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી સાહેબકુળ

નાથે બેઠેલા - (દાબી બાલુથી) ૧. બ. સ્વ. ચ. દ્રકુવરણા (સ્વ. મોતી-
સિંહજીના પત્ની) ૨. શ્રી બીરીરાજકુવર (સ્વ. મોતીસિંહજીના પુત્રી)
૩. શ્રી લક્ષ્મીકુવર (શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીના પુત્રી) ૪. બ. સો. સુયકુવર
(શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીના પત્ની)

પચની હરોળમા - (દાબી બાલુથી) ૧. બ. સ્વ. ન. દકુવરણા (શ્રી નરેન્દ્ર-
સિંહજીના માલુથી) ૨. શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ૩. બ. સ્વ. કન. દકુવરણા
(શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીના બહેન)

જાહેલા - ૧. શ્રી હિંગિજીયસિંહ (શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીના પુત્ર) ૨. શ્રી
વિલાસકુવર (માળિયાનાથા બ. સ્વ. કન. દકુવરણાના કુવરી)

તેમના પુત્રી શ્રી ગિરિરાજકુંવર આત્મકિંત, સુશિલ અને ચઢેર છે. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૮૯ ના માગસર સુદ ૮ સોમવાર તા. ૫-૧૨-૧૯૩૨ ના રોજ માંડવા મુકામે થયો હતો. હાલ તેમની ઉંમર દસ વરસની છે અને પંચગતી પારસી મલ્સ રુકમમાં અભ્યાસ કરે છે.

૨૧. શ્રી મોતીસિંહજીનાં નાનાં પુત્રી શ્રી જયરાજકુંવર વાંસદામાં ના. મા સાહેબ પાસે રહી અભ્યાસ કરતા ત્યાં ના. ૨૩-૧-૧૯૪૦ ના રોજ મેનીનજાયડીસના રોમથી કુમળી વયે મૃત્યુ પામ્યા. વાંસદાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે તથા શ્રીમંત મા સાહેબે જાતે તેમની સારવાર માટે ખૂબ કાળજી અને બ્યવસ્થા રાખવાની કૃપા દર્શાવી હતી.

શ્રી ચંદ્રકુંવરજી સાદા, સરળ, ભોળાં, તથા નિરાભિમાની છે, અને સ્વભાવે દયાળુ હોઈ દેખાવ કે ડોળ કપાં વગર ગુપ્તદાન કરે છે. તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં હોઈ પ્રજુરમરણ, પુનપાઠ, તથા ગૃહ-કાર્યમાં સમય ગાળે છે.

શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી મહીડા

સ્વર્ગસ્થના નાના બંધુ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી પણ રાજપૂત સમાજમાં તેમજ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં એટલાજ જાણીતા છે. ત્યારે જુઓ ત્યારે તેઓ કામમાં રમ્યાપરમ્યાજ હોય. આજસ તો એમની પાસેથી દૂર ભાગે. જાગજાગીયાનો એમને બારે શોખ મહીડાનિવાસમાં રહેવા કરવાની અપદુડેટ સગવડો બનાવવાનું જાન એમને ઘટે છે. માંડવા જેવા એકાંતમાં આવેલા સ્થળમાં પોતાના નિવાસમાં પાણીના નળ તથા વીજળીક રોસનીની સ્વતંત્ર સગવડ હોવી કરવામાં એમની ખાસ ખાંત.

હતિહાસના તેઓ બારે શોખીન. એમની પામે જુના સિક્કાઓનો સારો સંગ્રહ છે. આજુબાજુમાં એમનું પુસ્તકાલય પણ વખણાય છે.

રાજ્ય રજવાડાઓમાં એમનું સાફ માન છે. રાટરી કલખના સભ્ય હોઈ અનેક મહાન ગણાતી વ્યક્તિઓ સાથે તેમને મિત્રાચારી-ભર્યો સંબંધ છે. વ્યાપારી પેઢીઓ કે સંસ્થાઓ સાથે પણ તેમને નીચ્છત છે. તન અને મનનો વિકાસ સાધનારી વ્યક્તિઓ કે મંડ-જોને પણ તેમનો સારો સાથ છે. તેઓ અતિ ઉત્સાહી, ખંતીલા, અંચળ અને ચપળ સ્વભાવના બાહોશ લોકપ્રિય યુવાન છે.

આંદોદની સેવાસમિતિનો વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧૦-૬-૩૩ ના રોજ ઉજવાયો અને વ્યાયામ શાળાના અંગતજના પ્રયોગો થયા તે પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાન શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીને આપવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૪-૪-૧૯૩૪ના રોજ વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સા. ની મુલાકાતનું માન તેમને મળ્યું હતું.

તા. ૬-૪-૩૫ ના રોજ તેઓ વિલાયતની સફર સીધાવવાના હોઈ આંદોદની સેવાસમિતિએ ખાસ મેળાવડો કરીને તેમની સફળ સફર હાર્દી હતી. એ મુસાફરી દરમ્યાન ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, બેલજીયમ ઓસ્ટ્રીયા, હંગેરી સ્વીટઝરલેંડ વિગેરે દેશોમાં પોતે મેળવેલા અનુભવ તેઓ માંડવા પાછા પધારતાં તેમને આપવામાં આવેલી પાર્ટી પ્રસંગે તેમણે જનતાને કહી સંભળાવ્યો હતો.

તેઓ શિકારના જળરા શાખીન હોઈ છોટાઉદેપુરના જંગલમાં તેમણે વાધને શિકાર પણ કર્યો છે.

તા. ૨૪-૪-૩૬ ના રોજ આણંદ સેવાસમિતિની વ્યાયામ-શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ, વ્યાયામ તથા કેળવણીના લાભાર્થે ‘ મધુનાં લગ્ન ’ નામનો પ્રયોગ ભજવ્યો હતો તેમાં પણ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીએ સારું પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

તેઓ મુંબઈની ‘ ધી ઓર સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા લી. ના તથા કરાંચી ઓછલ પ્રોડક્ટસ લી. ના ડાયરેક્ટર છે, મુંબઈની ગ્લાઈડિંગ એસોસીએશનના સભ્ય છે, તથા બોમ્બે ફ્લાઈંગ ક્લબ, ફ્રિટ્ડ ક્લબ

ઓફ ઇન્ડિયા, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ઓટોમોબાઈલ એસોસિએશન, રોટરી ક્લબ ઓફ બરોડા વગેરેના મેમ્બર છે હાલમાં તેઓ શ્રી માડવા રાજપૂત સમાજના પ્રમુખ ચુટાયા છે

ધી એર સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા લી ની સર્વિસ ૧૯૩૭ માં મુબમ્બઈ કાઠિયાનાડના પ્રદેશમાં ચાલુ થઈ તે પ્રસંગે નામદાર વાઈસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય હોનરેબલ સર થોમસ રુથર્ફ ડે. સી આઈ ઇ, સી એસ આઈ, આઈ સી એસ, ની સાથે તેઓ હાજર હતા.

તા ૧૪-૧૧-૩૯ ના રોજ પોદરાના હરણી એરોડ્રોમ ઉપર ધી એર સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયા લી તરફથી વિમાનવ્યવહાર વડોદરાના શ્રીમત યુવરાજશ્રી કતેહસિંહ ગાયકવાડ એઓશ્રીના શુભ હસ્તે ખુલ્લો મુકાયો. ભારે તેઓશ્રીનો શ્રી નેન્ડ્રસિંહજીને પગિય થઈ, તેઓશ્રીના આશિર્વાદ લઈ, વડોદરાથી પ્રથમજા ઉપડતા એરોપ્લેન-વિમાનમાં તેઓ પાંચનટ મ્મ શ્રી ભાટે તથા સયા-નિજવરાળા શ્રી લક્ષ્મીલાલ ડોમટગને લઈ એ જીની સલામી સાથે હવાઈ સફરે ઉપડ્યા હતા.

તા ૪-૧-૪૦ ના રોજ નવમુજા એરોડ્રોમ ઉપર કચ્છના નામદાર મહાગજકુમારના શબ્દ હેતે 'મીંગી ઓફ બાનનગર' નામના વિમાનથી તેમણે મુકર્ત્ કયું હતું, અને મુગલ રૂઝ વિમાનવ્યવહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો.

તા ૧-૨-૧૯૪૧ ના રોજ એર સર્વિસ તરફથી બાનનગર મુખ્યે યોગ્યતા મેળાવડામાં શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી એ નમનગર એરોડ્રોમનું નેટ્રોપ ગાવડ, હોમ્ટેન, તથા તેજગ ખુલ્લું મુકવાની દિવા કરના માટે નામદાર લેફ્ટ કર્નલ ખંડ લાઈનેમ મહાનગ્મ શ્રી સર દીગ્વિજયસિંહજી માહેમ બાપાદુગને પિતિ કરી હતી આ મેળાવડામાં બાનનગર ગાંધીના ગજડવરો, બાપાતો, અમનદારો વગેરેની મગ્મ દાગરી હતી.

ગુજરાત કાશિવાડમાં ઉચ્ચનિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં જાણીતા વિમાની શ્રી. કાશી સાથે શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએ પણ સુંદર કાળો આપ્યો છે.

તેમનાં સગા માધવપુરાના દાદાર શ્રી માધવસિંહજીનાં બીજી પુત્રી શ્રી. સુપદ્મવર સાથે તા. ૬-૨-૨૭ ના રોજ થયાં છે, અને તેમને દાસ શ્રી. દિગ્વિજયસિંહ નામના એક પુત્ર તથા શ્રી. સદ્દિમકુવર નામના એક પુત્રી છે. શ્રી. દિગ્વિજયસિંહનો જન્મ સં. ૧૯૮૬ ના બાદરવા વદ ૩ બુધવાર તા. ૬-૮-૧૯૩૩ ના રોજ થયો હતો.

નોંધ—૨૫૦ શ્રી. ચોતીસિંહજી મટિના સપ્તમરજો તેમજે સખેલાં કાળો-
નિબંધો-વાર્તાઓ વગેરેના સાહિત્યવિભાગ પણ આપવામાં આવ્યા છે.

—સચિવાલય.

મૌ કિત ઈ માળા

૦

ચૂંથનાર

‘ મૌકિક ’

તે

સ્વ૦ શ્રી૦ મોતીસિંહજી મહીડા

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાની ખાસ ઇચ્છા હતી કે તેમના કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘ મૌકિક માળા ’ એ નામથી પ્રકટ કરવો. એ ઇચ્છા અમલમાં મુકાય તે પહેલાં તેા તેમનું દુઃખદ અવસાન થયું. તેથી તેમના કાવ્યો સ્વ૦ની ઇચ્છા મુજબ ‘ મૌકિક માળા ’ એ નામથી અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

આ કાવ્યો પૈકી જે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયાં હતાં તેની મોંઘ ને તે કાવ્ય નીચે આપી છે.

— સંચોગક

કવિતા ને કાન્તા

અમી ઝરણા જેનાં, નિશદિન અખૂટાં વહી રહ્યાં;
બનાવે આનંદી, દુઃખિત હૃદયોમાં મુદ્દ બર્ષાં.
કવિનો સુઆત્મા, હૃદયમણિ ત્રેમી સજનને;
કવિતા ને કાન્તા, પ્રિય નહિ હશે કોણુ જનને ?

વશીકરણો જેમાં, જગત જિતવાનાં ખૂબ બર્ષાં;
અને સૌ જેનાથી, હૃદય કઠિણો તો દ્રવી હયાં.
મધુરા આલાપે, વિવિધ રસ અર્પે જગતને;
કવિતા ને કાન્તા, પ્રિય નહિ હશે કોણુ જનને ?

મળે છે સન્માનો, નૃપતિ-જનનાં ચિત્ત હરતાં;
મહા માની જેના, રસિક ગુણને નહિ વિસરતાં.
વહે છે સૌ એવું, વિપદ વિસરાવે જગતને;
કવિતા ને કાન્તા, પ્રિય નહિ હશે કોણુ જનને ?

રણોમાં ત્રાસી જે, શ્વિર અંકિત નાસી છૂટતા;
બનીને ઉત્સાહી, મરણ સમિપે ખૂબ જૂઝતા.
જુઓ કેવી શક્તિ, હિમ્મત ક્ષણુ અર્પે મનુષ્યને;
કવિતા ને કાન્તા, પ્રિય નહિ હશે કોણુ જનને ?

પ્રભુની બક્ષિસો, અમૂલ મૂલ જેવું ન બનશે;
અને જેના રૂપે, જગત જન વિંટાળ કરશે.
મીઠા તેના સ્વાદે, પરવશ બનાવે મનુષ્યને;
કવિતા ને કાન્તા, પ્રિય નહિ હશે કોણુ જનને ?

એક પ્રાર્થના

હે ભગવાન,
 દયા નિધાન,
 અમે બધાં તુજ બાળ અચાન;
 બની બળવાન,
 જનતાના જ્ઞાન,
 બચાવીએ પ્રભુ ! હો વરદાન. ૧

ધરીશું હામ,
 કરીશું નામ,
 અમે જો રામ તથાં સંતાન;

અમારો દેશ,
 ન હોય ભાંડ કોશ,
 કરાવો સર્વને એ જ્ઞાન. ૨

પ્રભો ! બલરામ,
 સદા સુખધામ,
 અમે રટીએ રૂકું તુજ નામ;

ક ર લા ગા ર,
 અસારે સાર,
 લહે હો કોટિ કોટિ પ્રણામ. ૩

ક્ષત્રાણીઓ

પાડી શું આ પુણ્ય ભોમે
 એ યરી ક્ષત્રાણીઓ ?
 બૂઝતી યાહોમ જગે
 એ યરી ક્ષત્રાણીઓ !

રાખી ન ભીતિ લેશ ને
 આપત્તિ કેં શિરે પડી;
 નિજ શીલને સંરક્ષતી'તી
 એ યરી ક્ષત્રાણીઓ !

ચકતી પતિ-ચિતા પરે
 રણચંડિકા કલ્પલયી;
 અદશ્ય કલિમાં દશ્ય ક્યાં એ ?
 એ યરી ક્ષત્રાણીઓ !

વીરાંગના એ તો હતી
 દૈવાંગના સમ દીપતી;
 ઇતિહાસમાં એથી અમર થઇ
 એ યરી ક્ષત્રાણીઓ !

હોળી

દહાવો કામ દહન હોળી;
વિષય પ્રપંચને રોળી.

કાષ્ટ બાળી હોળી પ્રગટાવી, મંત્રપૂજા પણ કીધી;
શ્રેય સાધ્યું શું હોળી યજે, જીવન શાન્તિ શું લીધી.
કહો શું ઉન્નતિ બોળી ? ૧

ધર્મ ધર્મને પંથ પંથની ધર્મોધતા ટાળી;
ષક સદ્વિમા ઘઘુઘા ઘડન્તિ એ વેદ વાક્ય પોકારી;
ગળવો મહી જ્ઞાન ગોળી. ૨

૨ંગ રાગમાં બહુ વિધ ખેલ્યા, ના દેશે જાતિ બાળી;
બાળ્ય રંગને દૂર કરીને, અંતર રાગ ઢાળી
નિહાળો દિવ્ય આત્મજ્યોતિ. ૩

સત્યવીર પ્રદલાદ સમી લ્યો અડગતા ધારી;
તોડી આશુરી ભ્રમજનને, સ્વાર્થને સંહારી.
દેવી જીવનને જીવી. ૪

અધમ વિષયની ધૂળ છાડવી, ભરી જ્ઞાન પીચકારી;
કામ ત્યાગનો રંગ ઢગાવી એકતા ધર્મ પોકારી.
ગળવો ધુળેટી હોળી.* ૫

જીવનનો કોયડો

(ચિન્તનાત્મક)

જીવન એ શું છે એ સૂજની !

પરવશ બની વહી જાય છે;

માનવને ના કે રહમગમ છે: (૧૬)

કેવું સુંદર કોમળ તન હતું;

યૌવન મદમાં બોળપણ હતું;

વૈભવશાળી જન પરિજન હતું;

જનથી સંબંધ તોડી, છોડી સૌ—

આજ અહો ! ક્યાં તે જાય છે: માનવને.

જેના ગાત્રો પર હસી હસીને;

પ્રિયા સુખ્યતી પ્રેમ સિંચાને;

સુખ લેતી સર્વસ્વ લટાવીને;

હેને સ્પર્શ કરતાં ગભરાય છે, કેમ—

હૃદય ગ્ધાનિથી છવાઈ જાય છે: માનવને.

જીવન એ અણુભોગ તત્વ છે;

કોણું તે પર રહું સ્વત્વ છે ?

શું મમત્વમાંય પરત્વ છે ?

તનમાં સદા રમ્યા કરવું પડી—

કેમ પળમાં સરી જાય છે ? માનવને

વ્યર્થ જંગલો શોને પડવું ?

જાણે જીવન જાગૃત સ્વપ્નું.

સ્વાર્થી જીવવું એ શા ખપવું ?

એનાં જતાં ક્યાં, હાય ! એ—

તહાઈ મ્હાઈ રહી જાય છે !+ માનવને.

શાને ?

ખેડ્યા ન ખેલ જંગે
સ્પર્શી ન રેણુ અંગે,
નાહક રહી ઉછરંગે;
અભિમાન વરો શાને ?

જેનાથી વીર રાજે,
તે શક્તિ નથી આજે,
જેથી સ્વવંશ લાજે;
તે કાર્ય કરો શાને ?

નિજ દેશ રાગ-રંગે,
રંગા છને ઉમંગે;
રોળ્યા ન શત્રુ જંગે,
તો શત્રુ ધરો શાને ?

શે વ્યર્થ કાળ ખાળો ?
ને રંગ આ ઉછાળો ?
યદિ હોલિ-ખર્ચ પાળો;
નહિ દુઃખ હરો શાને ?x

મુસારિને

હે મુસારિ મને તુજ નિકટ
 આવવાની આગ્રા દેને;
 દક્ષિત હૃદયના નગ્ન સત્યનું
 અપહૃત કથન સુણાવા દેને;

વીણાના તૂટ્યા તારો પર
 રાગ બેસુરો ગાવા દેને;
 પરનું તે સાંભળ્યું ધણું
 મને આજ કાંઈ કહેવા દેને;

નિનિમેષ નયનોનાં મોતી
 ચરણો પર વર્ષાવા દેને;
 ખૂલ્યા વિશ્વ પથિકના મનનો
 સત્ય માર્ગ બતાવા દેને !*

* વીસમી સદી-કૃષ્ણાંક સં. ૧૯૮૬ તા. ૨૩-૧-૭૭

જગતને બોધ દેનારી અમારી પાયમાલી છે*

(ગ્રંથ)

નથી જિન્દા, થઇ જન્નતનશી ગહોજલાલી છે,
બરેલા જે હતા બંડાર આજે સાવ ખાલી છે. ૧

હતી ત્યાં હોસ્તની દાવત, અદાવત ત્યાં વધેલી છે,
મહોબ્બતમાં હુકુમત ને હિકારત ખૂબ ચાલી છે. ૨

ગયો ઇખલાસ હિન્દુસ્તાનને છોડી વિલાવતમાં,
કુસંપે હિંદીઓની બાંહેને મળખૂત ગાલી છે. ૩

તનજગુલની થઇ છે હદ અમારી કમનસીબીથી,
જગતને બોધ દેનારી અમારી પાયમાલી છે. ૪

*વડોદરા ખાતે તા ૧૭-૫-'૩૪ ના રોજ ભરાયેલા આઠમા કવિ સંમેલનમાં વંચાએલ.

મુરારિને

હે મુરારિ ! મને ગુજ નિકટ
 આવવાની આગા દેને;
 દક્ષિત હૃદયના નગ્ન સત્યનું
 અપહૃત કથન સુણાવા દેને;

વીણાના તૂટ્યા તારો પર
 રાગ બેસુરો ગાવા દેને;
 પરનું તે સાંભળ્યું ધણું
 મને આજ કાંઈ કહેવા દેને;

નિર્નિમેષ નયનોનાં મોતી
 ચરણો પર વર્ષાવા દેને;
 જૂઠ્યા વિશ્વ પથિકના મનનો
 સત્ય માર્ગ બતાવા દેને !*

* નીસમી સદી-કૃષ્ણાંક સં. ૧૯૮૬ વા. ૨૩-૬-૩૩

જગતને બોધ દેનારી અમારી પાપમાલી છે*

(ગણ)

નથી જિન્દા, યદ જન્નતનશી જહોજલાલી છે,
ભરેલા જે હતા ખંડાર આજે સાવ ખાલી છે. ૧

હતી જ્યાં દોગ્તની દાવત, અદાવત ત્યાં વધેલી છે,
મહોબ્બતમાં કુકૂમત ને હિકામત ખૂબ ચાલી છે. ૨

ગયો ઇખલાસ હિન્દુસ્તાનને છોડી વિશ્વાપતમાં,
કુસંપે હિંદીઓની ખાંસને મજબૂત ગાલી છે. ૩

તનજુલની યદ છે હદ અમારી કમનસીખીથી,
જગતને બોધ દેનારી અમારી પાપમાલી છે. ૪

*વડોદરા ખાતે તા ૧૩-૫-'૩૪ ના રોજ ભરાયેલા આઠમા કવિ સંમેલનમાં વંચાએલ.

ભારતી-સ્તવન

(૧)

અમે સૌ બાળ ભારતનાં, યરી સેના બનાવીશું;
અધુરું પૂર્વજો કેરું, કરી પૂરું બતાવીશું.

(૨)

અમારા દેશ ભારતની, સદા સેવા ઉઠાવીશું;
પીડાતી માતૃભૂમિનાં, કઠિન કષ્ટો દહાવીશું.

(૩)

અમારી વૃદ્ધ મૈયામાં, નવીન ચેતન જગાવીશું;
મનોહર વાટિકા ભારત તણી ખતે ખીલાવીશું.

(૪)

જીવનના મહેલનો પાયો, યુરુખખમાં ચણાવીશું;
રૂડા સંસ્કાર સિંચીને, સુવિદ્યાથી સુઠાવીશું.

(૫)

બની સ્વાધીન સંસારે, સખળ સત્તા જગાવીશું;
ધ્વજન અમ દેશ ભારતની, અખિલ વિશ્વે ઉઠાવીશું.

યુવાનોને !

(૧)

અરે ઓ હિન્દના યરા ! સૂતા શું સોડ તાણીને;
ઉઠો, જાગો, તજી આજસ, તહમારો ધર્મ જાણીને.

(૨)

જૂથ્યા છે ભાન સૌ આજે, તમોને શુ ભલા હાજે ?
કરો કંઈ નામ તમ કાજે, તહમારો ધર્મ જાણીને.

(૩)

સડા પેદા સમાજોમાં, વધ્યા ક્ષાંતિ તણા વાડા;
કુદાડા એ ખરે મારો, તહમારો ધર્મ જાણીને.

(૪)

નિકાળો ઉર-ગૃહ-ધર્મો, કુંધાગ સર્વ દેશનાવો;
નવીન સંસ્કાર-ખીજ વાવો, તહમારો ધર્મ જાણીને.

(૫)

વિજય નછી તહમારો છે, સુણો આ દીવ્ય વાણીને;
વધો આગળ, વધો આગળ, તહમારો ધર્મ જાણીને.

અનન્તને !

(અપઘામઘનો નમ્રો)

અનન્તને આરે, અનન્ત કાળથી અનન્ત રાસ
રમન્તા, અનન્તૈશ્વર્યવન્તા અનન્ત ! ! !

અનન્ત નયનો તો દીધા—આ
અનન્ત દષ્ટિના નિત્ય પ્યામીને,
ક્યારે દષ્ટ, કિન્તુ એને,
તુજ મૂર્તિનાં અનન્ત-દર્શન ?
રસના ચે દીધી—આ

અનન્તરસના રસબોક્તાને,
ક્યારે દષ્ટ, કિન્તુ એને,
તુજ શુણ્ઘ્નમૂર્તિનાં ગાન ?
કર્ણોચે દીધા છે—આ

ગીત-શ્રુત્યા અનન્ત શ્રોતાને,
ક્યારે દષ્ટ, કિન્તુ એને,
તુજ નામાવલિનાં અનન્ત અવણ ?
હસ્ત તો ધર્યો છે—આ

અશરણ તીન સાથીને,
ક્યારે દષ્ટ, કિન્તુ એને,
તુજ ભુજનાં ભાવભર્યાં આલિંગન ?
અનન્ત તો અન્યો છું—આ

અનન્તને અડધેરે આરે,—
ક્યારે કરીશ, કિન્તુ એને,
તુજ અનન્તમાં તૂંમય અનન્ત ?

અમર આત્મ-પ્રેમ

(૧)

‘ જીવન તહે છે મહાર ’

લાગે વચન એ પ્યાર .

ચંચળ શું સ્વપ્ન સરખું

જીવન એ વહાલી ’ તહા .

(૨)

‘ આત્મા તહે છે મહારા ’

શબ્દો એ સત્ય લોગ :

“ મૌકિતિક ” આત્મપ્રેમે

માનવ અમર થનારા .

તા ૧૬-૧૧-’૩૪

❧

માતાને !

(૧)

ધોંધાટ ગો મયે આ ?

નિદ્રા બરે હિયાળા,

રોવા દે; મા ! જનાવું—

અશ્રુતણી હુ માળા .

(૨)

જાવા દે લાડ ખોટા .

ક’વા દે મો ધખાગ,

છાતી ગો ચાપી માડી ’

વહેરા દે અશ્રુધાગ .

તા ૧૭-૧૧-’૩૪

રૂદન

(કોરસ)

રૂદન છે નિર્ધનની લક્ષ્મી
 નિર્બળનું એ બળ :
 બેકારીની દુનિયામાં
 રૂદનનાં રાજ અમલ. ૧

આત્મા કે જે સંગીત એ
 છે મૂગાની ભાષા :
 નિરાશ્રિતનો આશ્રય વળી
 છે હતાશની આશા. ૨

નિષ્કળતાને જીવન સાથે
 જામે ન્યારે જંગ :
 રૂદનથી જનતા શોધે છે
 શાન્તિ કેરો સંગ. ૩

આંખોમાંથી આંસુ રૂપે
 દીસે પ્રભુનો વાસ :
 હૃદયતણાં રૂદનજળ માંહી
 લાગે દેવી બાસ. ૪

અમે શીખ્યા

હસવું અમે પુષ્પોથી શીખ્યા,
 અમરોથી શીખ્યા ગુણગાન;
 સ્વતંત્રતા કાપવથી શીખ્યા
 જેનાથી મળતું સન્માન ૧

દૂધ અમે સાકરથી શીખ્યા,
 એકતાને બની બવાનું,
 પર્વતથી હઠ બનતા શીખ્યા,
 જળથી હિતકર થાવાનું. ૨

શિક્ષણ-મંત્ર કીડીએ દીધો,
 સુખ હું ખમા સૌ સહાય થવું,
 સુવર્ણથી એ સાર જ લીધો,
 તાપ થકી બની શુદ્ધ જવું ૩

પ્રહરપ્રહર દષ્ટાન્ત મળ્યું કે,
 ગર્વે નહ કદિ ફલાવું,
 મીન તણા જળ પ્રેમે શીખ્યા,
 અદેશ કા જે હો માવું ૪

(૫)

ઉદધિ તણાં લીડાણે
 મૌકિતક શ્વેત મળશે;
 ને એજ સાગરેથી
 કદંબ વળી નીકળશે.

(૬)

સાકર ને દુધ કેરો
 ન્યમ મેળ ફીક મળતો;
 નિર્મળની સાથે નિર્મળ
 જીવનનો રંગ બળતો. +

પ્રીતની રીત

આવે પરી બમર સ્નેહ અતિ ઉમંગે,
 સતકારણ કુમુદ કીડણ એ શું રંગે;
 જૂલે, ત્યજે, વળી રમે પર કોની પ્રીત,
 કેવી હશે કુસુમના પ્રણયોની રીત ?

જીવનને આરે

(૧)

પરમાણી બની છે
મનુષ્યની મુદ્દુ કાપા;
ફળેળ દયણુંકે અણુંકે
એમાં ધણા સમાપા.

(૨)

અણુઓ તણા એ પુંજે
તરવો અનેક ભાણું;
નિર્મળ હું હેમ-જ્યોતિ
એમાં સદા નિહાણું.

(૩)

અદ્ભુતધર્મે અતેરા
સ્વાનુભવો થતા જે;
નિર્મળ છતાંય નિર્મળ
જીવન બરી જતા એ.

(૪)

ધનધોર રાત્રિ જેવું
તિમિર ત્યાં છવાયે;
હિમવળ દિનેશ કિરણો
જીવન મહી જણાયે.

(૫)

ઉદધિ તણાં બાઝણે
 મૌકિતક શ્વેત મળશે;
 ને એજ સાગરેથી
 કર્કમ વળી નીકળશે.

(૬)

સાકર ને કુધ કેરો
 ન્યમ મેળ ઠીક મળતો;
 નિર્બાળની સાથે નિર્મળ
 જીવનનો રંગ બળતો. +

પ્રીતની રીત

આવે ધરી બમર સ્નેહ અતિ ઉમંગે,
 સત્કારણ કુસુમ કીડતું એ સું રંગે;
 બૂલે, ત્યજે, વળી રચે પર કોની પ્રીત,
 કેવી હશે કુસુમના પ્રણયોની રીત ?

તા. ૨૫-૧૧-'૩૪

યાચના

(૧)

જગત સાચનો તે દિ' છોડયો
 સખ'ધ મ્હે' તો ન્યારેઃ
 અમે કહ્યું'તું જીવનમાં કંઈ
 સાર નથી અત્યારે.

(૨)

વિદાય વેળા આપું ત્હમને
 ચા જીવન ઉપહાર ?
 ન્યાં જીવનમાં કંઈ ન દીકું
 સધળું સાવ અસાર.

(૩)

હૃદય ત્હમે છો, આત્મ ત્હમે છો;
 છો ત્હમ મહારા આસઃ
 ત્હમાઈં તે ત્હમને દેવાં કો'
 કરશેા મા ઉપહાસ !

(૪)

નિપ્રાલીન રાત્રિ સ્ત્રીકારે
 સ્ત્રી કા રો નિઃ શ્વા સઃ
 એજ ખરી છે દૌલત મહારી
 પી ડા બ રી મી ઠા સ.

(૫)

ધડી ક્રોધ ને ધડીમાં સુખપર
 હર્ષની છાયા છાયઃ
 ભોતાં એ પામું પરિતૃપ્તિ
 'શું માયું' એમ થાય ?

(૬)

કેમ કહો છો આ સદુ સાથે
 આપ નહિ લઈ જાશો ?
 ધન સંપત્તિ અને સાલખી
 છોડીને શું જાશો ?

(૭)

અન્ત સમય ઓ પ્રિયતમ ! મ્હારા
 આશ્વાસન તો આપોઃ
 એક અટ્ટલા મુસાફરના
 મનમાં ધીરજ સ્થાપો.

(૮)

કો' દિન કરણ કયા સૂણીને
 અંતર ઉપજે કલેશઃ
 દીન દુઃખિયાને યાદ કરીને
 દાણબર રમરો સુરેશ !

અભિલાષ

નયનોનાં તુજ નયનો સાથે—

મળી ચતાં હજી ચાર સખે !

ત્યાં તો પ્રાણપ્રાણ બળ્યા ને—

ગૂંથાયા ઉર તાર સખે !—

વિયોગમાં આ વચ્ચે અજાણ કે—

અર્ગીય મુખ સંસાર સખે !

નવ મોહકતા નિત્ય નવીન કે—

કરે મધુર વિહાર સખે !—

જુગ જૂની રસતૃપા જીવનની—

દર્શનથી ન છીપાય સખે !

યુગયુગનાં યૌવન-વન તપતા—

મિલન મનોહર થાય સખે !—

રગ રગ ગુંજે ધ્વનિ પ્રેમનો,

અંગ ઉર્મંગ જણાય સખે !

કેમ છપાવે ? કે શરમાયે ?

દિલ જે એક મનાય સખે !—

ધૂંધટ-પટ પ્રિય ! જરા ખસેડે,

મુજ અંતર ચીરાય સખે !

જીવન-કુસુમ અણમુલ કરમાતાં—

વણી પી ત્યાં છંદાય સખે !—

પ્રણય-પંથ

મ્યા છે પીડા પ્રેમને પથે
કહેશો આપ લગા ?—સલૂણાં
અધે આવેા મેહ—મગ્ધુમા
બા જે પ્રેમ સીતાર ?—સલૂણાં

પ્રિયતમ ! પ્રેમતણા શા મૂલ્યો ?
રનેહતણા ર સ થાળ,
જેના આમ્વાદનથી ભાગે
છ ર ન ની જ જાળ
એ છે સુખતણો આગાર—સલૂણાં

દીપક બાળી બમ્મ ઢરે છે,
આગ તણા અગારે,
તોય પતજો પડે તડપતા,
તેજ તણા અબારે
એ છે પ્રીત-રીતનો સાર—સલૂણાં

બ્રમર કમળમા શુ બાળે છે,
તન્મય ત્યા થઈ જતો,
બીડાય જ્યારે કમળ-પાખડી,
બધનમા બધાતો
એ છે દિવ્ય પ્રેમનો સાર—સલૂણાં

અભિલાષ

નયનોનાં તુજ નયનો સાથે—

મળી યતાં હજી ચાર સખે !

ત્યાં તો પ્રાણપ્રાણ બળ્યા ને—

ગૂંચાયા ઉર તાર સખે !—

વિયોગમાં આ વરયું અજબ કે—

સ્વર્ગીય સુખ સંસાર સખે !

નવ મોહકતા નિત્ય નવીન કે—

કરે મધુર વિહાર સખે !—

જુગ જૂની રસતૃપા જીવનની—

દર્શનથી ન છીપાય સખે !

સુગધુગનાં યૌવન-વન તપતાં—

મિલન મનોહર થાય સખે !—

રગ રગ ગુંજે ધ્વનિ પ્રેમનો,

અંગ હિમંગ જણાય સખે !

કેમ છપાવે ? કાં શરમાયે ?

દિલ જે એક મનાય સખે !—

ધૂંધટ-પટ પ્રિય ! જરા ખસેડો,

મુજ અંતર ચીરાય સખે !

જીવન-કુસુમ અણુમુક્ત કરમાતાં—

વણુ ખી ત્યાં જીંદાય સખે !—

તુજ મિલનના અભિલાષીને,

અધિ ! તું ના તકસાવ સખે !

‘ મૌકિતક ’ દિલનાં, દાન દઈને—

પ્રણુ-પ્રણુતા બહલાવ સખે !—*

અક્રોધની આવશ્યકતા

ક્રોધે અનેક જનનાં દીલ્લડાં ફુલાવ્યાં,
ક્રોધે અનેક મનને બહુરે ! મુંઝાવ્યાં;
ક્રોધે હણી પ્રણય, વૈર બહુ વધાર્યો,
ક્રોધે કુસંધ કરી, ભાવ ભવે બગાડ્યા...૧

ક્રોધે સુહૃદ મટી શત્રુ બૂંડા બનાવ્યા,
ક્રોધે રુધિર જગમાં બહુરે વહાવ્યા;
ક્રોધે ઋષિમુનિતણાં મતને ડગાવ્યા,
ક્રોધે કરાળ પીરનાં જીવનો હણાવ્યા...૨

ક્રોધે ક્રોધાત નરનારી તણાં કરાવ્યાં,
ક્રોધે મહાન જનનાં શિરને કપાવ્યાં;
ક્રોધાગ્નિએ વિવિધ વંશ સમૂળ કાઢ્યા,
ક્રોધાગ્નિએ મહદ રાજ્ય અરે હિખાડ્યાં...૩

ક્રોધો ટળી, સતત રનેહ-સુધા વહાવો,
સંપે સમાજ મહીં સખ્ય સદા સમ્મવો;
આ હિંદ માંહિ ફરી રામશુ* રાજ્ય સ્થાપો,
શાંતિ વિશે! સુખદ દો; જગ ક્રોધ કાપો...૪*

* નવી રેરાની સં. ૧૯૨૦ નો શ્રી કૃષ્ણાંક તથા દ્વાવિય મિત્રનો
ઓગસ્ટ ૧૯૩૪ નો અંક

ઝંખના

(૧)

મમ નયનમાં એ સ્વપ્નનું સુરભિત સુમન મધુવન હળે;
મ્હારી સુરામાં વિશ્વજીવનનું સદા કંપન હળે;
મધુ વેદનાથી સુકત કેંક અશાન્ત આ યૌવન હળે;
મમ ચક્ષુમાં સુકુમારીકાના નયનનું ચિન્તન હળે.

(૨)

ત્હેના સસુરભિશ્વાસનો આ શ્વાસમાં સુપવન હળે;
ત્હેના સ્વરે મેંચાલિતા મમ હૃદયની ધડકન હળે;
મૃદુ મંદ પવને કંપતા તલ્કેશનું નર્તન હળે.
વિશ્મરણ-માદકતા વડે, મમ હૃદય ત્હેનું મન હળે.

(૩)

પારસ્પરિક અધરામૃતોનું પૃથ્વી પરિવર્તન હળે;
ઉત્તમ ન મમ જીવન ચક્રી, પ્રભુ, કોઈનું જીવન હળે;
મમ ભાગ્યમાંહીં ભિન્નતાનું નહીં ઉલ્લેખન હળે;
શાશ્વત સુખદ સંસારમાં આ સ્નેહ સંમેલન હળે.*

નિદ્રામાં ચૈતન્ય

જ્યારે તું જ્ઞાનન્દ સુધામાં
 હું મુજને યસ બૂલો ગયો,
 દિવ્ય તેજથી નયન ઝળકતાં,
 પ્રિય દર્શનનો લાભ થયો.

હૃદયકમળ ખીસ્તું આકાશે,
 ઝણઝણતા વીણાના તાર,
 પ્રાવણ બાદરવાની ઝડીઓ—
 શી વરસી મીઠી રસધાર.

અનન્યની આ સુખમય નિદ્રામાં
 મુજને ચૈતન્ય જડ્યું,
 લીન થયો, ચકચૂર બન્યો,
 ને તિમિર સત્વર દૂર થયું.

આ માયાવી ઇન્દ્રજાળથી
 જગમાયાનો નાશ થયો,
 એક રહ્યો આનન્દ, દુઃખનો—
 હુંગર મુજથી દૂર ખસ્યો.*

સુમન-યુગલ

૧

સાંચકાળે સમિર-લહરી મંદ વાદ્ય રહી'તી,
ને પશ્ચિમે રવિ ઉતરતાં છાંય છાદ્ય રહી'તી;
આછાં રાતાં મૃદુલ કિરણો વ્યોમને રંગતાં'તાં,
ન્યોતિ-રેખા જરીક સરખી રેંકી ઉમંગતાં'તાં.

૨

પુખ્તો ફરી મધુર સુરભિ મહેંકતી વાડીઓમાં,
આતો કેરાં અમિત-પદને દોરતી ઝાડીઓમાં;
આવી બેઠો ઉપવન વિષે સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોવા,
શરી શાળાં રમરણુ-જળથી પાપ-પાપડ ધોવા.

૩

ચેખ્યા ત્યાંતો અતિવ કુમળા છોડવા હર્ષ-ધેસા,
નીચા ધીરા લળા લળા ખીલી ઝુલતા સૌમ્ય પેસા;
પ'ખીડાં ત્યાં કસરવ કરી ગાન ગાતાં મધૂરાં,
ઝાંખી દેતાં જગત-જનને ગીત જોનાં અમૂરાં.

૪

ઝાડી માંહી દર દર ઝુપે છોડ ગુલાબ કેરો,
ફૂટે ત્યાંથી પ્રણય-રસની વેગવન્તી ટશેરો;
ધાપુ' દૈયે રસિક-રસિકાની હશે સ્નેહઅંધી,
વર્ધો રે'તી પીયૂષ ઝરણાં એ હશે આત્મમંધી.

૫

ધેલાં ઘૂમે, સુમન યુગલે પાદ શાને ધરું હું ?
 લગ્નવન્તાં વિવશ બનશે, શાદ શાને કરું હું ?
 છોને ફેરે મુકુલ-કલિકા વાસ ગુલાબ ફેરી,
 રાયું-યાયું સુરભિ દુસ્થી જીબાને એ અનેરી.

૬

વીત્યા દિનો પલ પલ કરી, સ્થાન ઉઘાન એ છે,
 માલી એ, ને યુગલ વળા એ, નિત્ય મહેમાન એ છે;
 કિન્તુ કાં એ રસિક ફૂલડાં આમ નિસ્તેજ બાસે,
 દારે જિભે અતિથિ પૂજતાં આજ ના દિવ્ય હાસે.

૭

કાયા સૂંઝી, રસ-હીણ બની, તેજ છે સૌ દરાયું;
 ને એ જોડું નિકટ તરે ને કંટકોમાં બરાયું;
 હોયે એની અખુટ સુરભિ રમ્ય વાતે વસે છે,
 મૃત્યુ-છાંયે સુમન-દયણું હાદ જોડું હસે છે. *

* લેખકો : કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા તથા શ્રી. ધીરજલાલ પરીખ
 —નવી રોશની સં. ૧૯૯૧ કારતક સુદ ૧

ઈશ્વર-સ્તવન

પ્રભુ ! જપીએ નીત તુજ જાપે
સંતાપ પાપ સકલ અમ કાપ.—પ્રભુ !

તુંહિં જગ નાયક, તુંહિં દીન સ્થાયક,
વિશ્વ વિધાયક, તુજ શક્તિ અકળ અમાપ—પ્રભુ !

(હર)તિમિર તું દૂર કર, જ્યોતિ નૂતન ભર,
સૂણી વિનતિ વિભો સુખ આપ—પ્રભુ !

તા. ૨૨-૫-'૩૫

દીપકને !

(૧)

કોની વિરહભરી ચિન્તામાં
આમ બળે તું આખી રાત ?
હે દીપક ! તારી આશાને
પૂરણ કરશે રમ્ય પ્રભાત !

(૨)

ચોક્કડે છે " રવિ ઉગતામાં
ઝાંખો પડશે તુજ ઝળકાટ "
નિશા તણાં અંધારાં પી પી
ચયો નથી ઓછો ઝળકાટ.

તા. ૭-૬-'૩૫

આપજે પ્રભુ ! એ ઘડી

(૧)

સ આગનો થાક્યો કદી કદિ
 નર્મદા તટ જઈ ચડે,
 તહિં શીતન મદ સુમદ સુમિગ્ધુ-
 સા ગ રે ત ર વા પ કુ

(૨)

ન-આતમા વીચિ ઉઝળે
 તટ ઉપર સારસ-જોડયુ ;
 એ દિવ્ય દશ્ય નિહાળતા
 ઘેનું જુને ઉર હોડયુ.

(૩)

નભ પટ ત્રિવિધ ગંગો થકી
 કો' ચિત્ર અદ્ભુત ચીતયું ;
 જે નિજમા તસ્લીન કરી
 આલ્હાદણ મનને નયું.

(૪)

ગા થકી ગંગાઉં હું
 એવી નથી ધ્રુવા વડી,
 એકાદ રે આ મા સ મા ઉ
 આપજે પ્રભુ ! એ ઘડી.

નયન-ઝરાણું

(૧)

શૈન હૃદયના દૃકડા કઠીને
તેમા નવ-સજ્જન બઠીને,
અતુન રાગના ગતમિ-ફુડા ઝગમગ શુ ઝરતુ,
તહારા પ્રેમળ નયનોમાથી અમી ઝગણુ નિર્ઝગતુ -

(૨)

અનતરતુ જાનેથી નીચે,
સુધા તણા એ મિકરો સિચે,
પળ-વિપદમા મુજ ઉગ્ગુટમા મુખ-અર્ણવ બરતુ ;
તહારા પ્રેમળ નયનોમાથી ઝગણુ નિર્ઝગતુ -

(૩)

અતરમા એ આગ સમાવે,
શીતનતાનો ન્યાગ સગવે,
અપિત થતા મનુગાગેને એ દેવર્ષિ કરતુ ;
તહારા પ્રેમળ નયનોમાથી ઝગણુ નિર્ઝગતુ -

દીવાનો

(૧)

આ કોણ દીવાના સમો સાનન્દ ચાલ્યો જાય છે ?
જેનું વદન કંઈ મૂઠ્ઠું હોયે ખૂન ઝોલા ખાય છે,
છોતે જગતના લોક જૂઠા એહને પાગન કહે,
એના અગમ્ય મ્લકપને પામર નરો ક્યાથી લહે ?

(૨)

મુખ પર જણાતો હર્ષ, પણ, છે મૂક ઊંડી વેદના,
છે દુષ્કતા અગે ભરી ને બિન્દુ ટપકે સ્વેદના,
હસતો કની ગડતો વળી નિશ્વાસ નાખે ખેદના,
ઉદ્ગાર કાઢે મુખ થકી કોંવાર એ ઉચ્છેદના

(૩)

લથડે ચરણ ખૂબ એ છતા પાગન જુઓ પડતો નથી,
એ શોધતો કંઈ માર્ગ ને આ નિશ્વસા જડતો નથી,
નિજ યતન નિષ્ફળ મો થતા એ જોઈને રડતો નથી,
સામ્રથને પામે છતા હોંકિત દાખનતો નથી

(૪)

ઈષ્ટાર્થ કરી જોજમા આડે પ્રજા ગસ લીન છે,
છો અન નોકો એ વહે કે “ સાન આ મતિહીન છે ”,
ત્રિભુવન તણા નિજ જગમા દર્શન અનુપમ થાય છે,
મ સાગ - સાગને સદા એ ગમ્તિએ તરી જાય છે

(૫)

તત્કાળ એ આનન્દના હિન્માદને શિરમા ભરે,
નિજ હૃદયમા સશય તથા ભય ના કદી પાગલ ધરે,
'યાહોમ'ના સિદ્ધાન્તને સપૂર્ણ રીતે આચરે,
આનન્દના અર્ણવ મહી નિર્ભય નિમગ્નન આદરે

(૬)

દાના ખરા છે તેજ જેને લોક દીનાના વહે,
અદૈતવાદી તેજ છે જે દૈતતાના શિર વહે,
પાગલ વધે આગળ ધરીને ધ્યેય “ અતિમે જુવુ ”,
માનો ન માનો આપ પણ કુ સૂત્ર એ સાચુ કહુ.

તા ૧૦ ૬-૭૫

તહમે !

ન્હાની તગ શી હુ, સાગર મહા તહમે !
પળ એન્ જો કુ ત્યારે, મુગકાળ છો તહમે !
વર્ષા તણુ કુ મિન્દુ, ને મેવમાળા આપ છો
ઝાખુ મિરણુ બનુ કુ, તો જ્યોતિ છો તહમે !
લક્ષ્મીપદે હુ રજ છુ, ને પ્રાણુ તેના આપ છો
કુ શબ્દતા ભરેલી, માધુર્ય છો તહમે !
ઝપલીન કુ છુ વહાના, ને આપ મોહકતા ભર્યા
ગોડા હૃદય-ઝરામા, ન્હનરાવને તહમે !

તા ૧ ૬ '૭૬

વિશ્વવશીકરણ પ્રેમ

(હરિગીત)

જે સાર આ સસારનો
 એ પ્રેમ હર્ષાગાર છે,
 એ ભક્તિનો છે જન્મદાતા
 જાનનો આધાર છે,
 વિશ્વેશ પશુ છે પ્રેમ પૃથ્વિ
 દાસ ન નો એ હ નો,
 ને ચિત્ત શુદ્ધિ એ દરે
 દાતા અને છે નેહનો ૧
 જો પદ્મિની ને કુમુદિનીના
 પ્રેમ પાત્રે બદ્ધ થઈ,
 ગવિ શશી હૃદય પાત્રે સદા
 તો ચૂક ના પડતી રહ,
 જોતા ગુગનમા મેઘ મત-
 મયૂર આનંદિત અને,
 શર્ણુ મુખ ચમકે નિહાળીને
 હરખાવ છે કેવું વને ૨
 દિનકર તથા ત્યોતિકિન્નર
 સ્પર્શ્યે ખીતે કનિભવલી,
 આનંદગીતો ગાય એ
 નિહાળીને ભૂગાવલી,
 પશુ પક્ષીઓ કે મનુજના
 હૈયા નિરે એ પ્રેમ છે,
 એમા નિમજ્જન આદરે
 બસ એજ માનનધર્મ છે ૩

એક અભ્યર્થના

(સાવિત્રી વ્રત)

(૧)

શાને ત્હારી યાદ આપે પ્રભુ ! ના ?
 શાને ત્હારો ભક્ત સ્થાપે મ્હને ના ?
 ન્યોતિ ત્હારી વિશ્વમાં જો પ્રસારે,
 મ્હારે હૈયે ન્યોત કાં ના જગાડે ?

(૨)

ફૂલી ફાલી - મ્હેં કતી તુજ વાડી,
 તો કાં રાખી એક આ મૂળ જાડી ?
 ચારે દિશે વાસ ત્હારો વસે છે,
 તો તું મ્હારા દિલથી કાં ખસે છે ?

(૩)

જોઈ ત્હારી વાટ વ્યાકુળ ચિત્તે,
 પ્રાપ્ત પ્રેમે દર્શનાર્થે હું નિત્યે;
 ઘેરું ત્હોયે ગાન ત્હારા ગુણોનું,
 લેશે ના તું દેવ ! એ ધ્યાનમાં શું ?

(૪)

આશાઓમાં એક છે આશ ત્હારી,
 ના સૂઝે; ને પંથમાં કષ્ટ ભારી;
 માનું તૂંને મુવ શો માર્ગદર્શી,
 ઉદારે ના, સિંધુથી હસ્ત - સ્પર્શી ?

(૫)

કાંઠે બેઠો હું પીપાસુ પુકારું,
 સુધા સિંધુ ! પાન આપે ન તારું ?
 “ તારા - મહારા ” બેદ એ ન્હોય જૂના,
 તું બે છે તો, મહેલ કાં મુજ સુના ?

(૬)

તું વિહોણું જૂરણું ઉર મહારું,
 ધૂની - ઘેલું, વિશ્વ લાગે અકારું;
 બેઠો બેતો રાહ સંસાર આરે,
 બાંહે ઝાલી રાખજે સંગ તારે. *

* ‘ સારદા ’ દીપોત્સવી અંક : ૧૯૯૨

તહારી બીખ

ધૂમું બધે તુજ શોધમાં, દારે પ્રસારી હાથને,
 આપશે શું કોં પ્રભો ? યાત્રું ખરે તુજ સાથને.
 નિજ મન્દિરે મસ્તાન થઈને, ગાય ગીતો સૌ મળી,
 ભીક્ષા મળી દોલતતણી, પણ બીખ તુજ તો ના મળી.
 આયડ્યો કે બિશ્વકોને પૂજકોના ધામ પર,
 બોજન અને લક્ષ્મી મળ્યાં ત્યાં, એક તારા નામ પર.
 નામ તવ મળી બન્ય ત્યાં તો, ફિક્કે શી જગરાબ્યની,
 ચરણે ધરું સર્વસ્વ તુજને, બીખ મળે બે આપની.

ક્યારે ?

(૧)

તરસ્યાં નયનો આ વલણે છે,
 મુખ-ઈન્દુ જોવા તલસે છે,
 આંસુડાં નિશ્ચિન સરકે છે,
 દર્શન દો ક્યારે ?

(૨)

નભ ધનધોર ભયંકર-ભૂરં,
 અન્ધારી રજનીમાં મૂરં,
 વીજ અમરે પશુ એય અધૂરં,
 આનન્દો ક્યારે ?

(૩)

વિરહાકુળ આ ચિત્ત ધણેરં,
 બહાણું એ કાં થાય નમેરં ?
 જીવન જીવવા શાન અનેક,
 આત્મન ! દો ક્યારે ?

(૪)

મંદિર છે મુજ સુલં સુલં,
 વૈભવ-પૂરં તોયે ઉલ્લં,
 દુઃખ અમૃત-બર સ્થોય સર્વલં,
 સ્વામિન ! એ ક્યારે ?

તહમે શું જાણો !

(૧)

નિજાણુ ઘેના નયનથી જ્ઞાના '
 અધીગતા અમ તહમે શું જાણો !
 સદા રૂઢ હુ તહમારી માળા,
 દેય ઝૂરે એ તહમે શું જાણો !

(૨)

આવો મોનાગી—શ્યામ—સનુણા !
 મુખડ તહમાઝ જોઉ ત્યા કા'ના,
 દેયામા મથન જોગે અનેરા,
 દેઈ દીતોને તહમે શું જાણો !

(૩)

ગગે બરી હુ, તરગે બરી હુ,
 પ્રેમની જોગણુ પ્રેમે બરી હુ,
 " મૌકિતક " મનને મ્હોતે મધુરી,
 મોહમ મેના, તહમે શું જાણો !*

પરિત્યાગ

હું અબળા શું કહું પ્રીતમને, સખિ !
 નિર્ગળ મન મુજ રેળી ગયા,
 મુજ ભાગ્ય તણા એ ચન્દ્ર સુદાગી
 જામ શું વિવના ઘેળી ગયા,
 એ સ્નેહ તણાં અન્ધનને નામે
 વિરહભર્યાં નીર ઢોળી ગયા,
 સખિ, અગ્નિ થકી અધિકાં એ બાળે
 આખર રમૃતિઓ ખેલી ગયા.

૨

નિદ્રા ત્યાગી, રજની ભગી
 જિવનનાં હીર ઘેળી ગયા,
 ને ધટ નેટ સૌ વાંછિત વૈભવ
 અંતર - દવમાં ખેળી ગયા,
 આત્મ - સમર્થન, આત્મ નિરીક્ષણ
 ઉર - મન્મથ ઢોળી ગયા,
 દિલને તલસાવી રહે શું એવા
 કંઈક રંગને ઘેળી ગયા.

૩

સંસાર તણા સાગરના પ્રમાં
 તરવા પ્રિય મુજ હોડી થયા,
 સખિ ! એમ પરપર શ્રેય સધાવા
 ધ્યેય ખરેખર ભેડી ગયા,
 વળા, શ્રેય અને સહુ ધ્યેય સલૂણા !
 ફોગટ કેમ એ ફેાડી ગયા,
 ભાગ્ય તણા ઇશ 'મૌકિતક' મુજથી
 મુખ-છંદુ શીદ મોડી ગયા ? !*

પ્રણયિનીને !

વારિતણા સ્રોત નદે બળે જો
ને કંક એવા નદ અંબુધિમાં;
સમીરણો સ્વર્ગ તણા અનેરા
આવી મીઠી ભરિં મહો મળે છે,
એકાદી છે ક્યાંય ન વિશ્વમાં કો
પ્રત્યેક એકાદમાં જલ લપાયે;
શેના બળુ તો પ્રિય ! હું તૂંમાં ?

૨

ગિરીન્દ્ર ચૂમે ગગને ધડળે જો !
આલિંગતી અબ્ધિ શું વીચિમાળા,
સ્નેહાર્દ્ર પેલાં કુસુમો મધુરાં
પણીશ્રવે પ્રેમથી કીડતાં જો !
પૃથ્વી ચૂમાતી રવિ-કિરણોથી
ને ચન્દ્ર ગિરિએ ઉદ્ધિ ચૂમે છે;
કાં ના ચૂમું તો પ્રિય ! હું તૂંને ?*

વિરહ-વાંછના

(૧)

મહારા રુદનને, હે પ્રિયે ! તું લક્ષ્યમાં લાવીશ મા,
ઉર-હાર આવી, વિવશ મુજને, મુખ દર્શાવીશ મા;
તવ આગમનથી, ઉરનો પ્રચ્છન્ન મોદ મટી જશે,
આશા થશે ને પૂર્ણ તો આનન્દ-ઓધ ધટી જશે.

(૨)

આશા તથા ઉદ્વેગમાં હર્ષાન્ધિ ઓલાં ખાય છે,
પરિતૃપ્ત થાતાં સ્નેહ ત્યાં નિર્લક્ષ્ય પૂખ્ત જણાય છે;
છે પ્રેમ-પારાવારમાં આશા અમોલી નાવડી,
એ ભાગ્યવંતા પ્રેમ-યાત્રાણુ તથા પંથે પડી.

(૩)

અનુરાગનું સંયોગના થોડે મરણુ થઇ જાય છે,
ને પ્રેમની દૈવી અમરતા વિરહમાં દેખાય છે;
તેથી વિરહ-પથમાં વિચરવાની જ ઇચ્છા થાય છે,
ને પ્રેમીઓ સાચા જગે તે વિરહ-મહિમા ગાય છે. x

દયા—પ્રેમ રાખો પ્રાણુધાર !

દયા—પ્રેમ રાખો પ્રાણુધાર !
 રમ્ય દિવો પ્રિયતમ અલખેલા
 આમ બૂલી શું જાઓ ઘેલા !
 વિસારશો પણ વિસરીશ નહિ હું તલમને પ્રભુ પલ્લવાર—

ત્રણો ફૂલી ફાલી રહ્યાં જ્યાં,
 સુમન સુગંધી ખીલી રહ્યાં ત્યાં;
 ફૂલ ફૂલ પર અમર કરે છે મધુરો શો ગુંગર—

સળગવશ થઈ કંઈ નવ કહેતી,
 મનમાં અતિશય મુંઝાઈ રહેતી;
 ભાવભરી વીણાથી નિકળે ભરિંના રણકાર—

તન મન અર્પણુ છે તુજ ચરણે,
 જીવન મોંધું ત્હારા શરણે;
 જોવો તેવો ત્હોવ તું મ્હારો સાચો તારણુદાર—

વિષદ વાદળા ધન ઘેરાઈ,
 અ શ્રુ ધારા લઈને આવી;
 માર્ગભૂક્ષ્યાને પંથ જતાવો કૃપાળુ હે કિરતાર—

હુઃખતણા કુંગર ખડક્યા છે,
 લલાટમાં શા લેખ લખ્યા છે;
 વિધિતણા પણ વિધાનનો તું સમર્થ સર્જનદાર—

હસે છે

નયન મળતાં જિગર હસે છે,
ત્રિયાને મળતાં પ્રીતમ હસે છે. ૧

નિહાળી છાયા શશી હસે છે,
નીરખી રજની ચકોર હસે છે. ૨

પ્રકાશ પેખી પતંગ - હસે છે,
મદિરાખ્યાસી(ને) પ્યાલી હસે છે. ૩

સમીર-લહેરે સુમન હસે છે,
સાગરને મળતાં સરિતા હસે છે. ૪

શરી—ફરહાદની પ્રેમની વાતો,
સૂણીને આળે આલમ હસે છે. ૫

કંટકમય છે પ્રેમના પંથો,
' મૌકિલક ' મનહુ મનમાં હસે છે. ૬

જીવન-જળ

[રાગ સાર સાર રે સુરત શહેર]
 સખી ! આતોને પેતે પાર,
 જીવન-જળ ઝીલવા !
 સખી ! ત્યા છે ત્રિતોમ્તણે સાર
 જીવન-જળ ઝીનના !
 સખી ! આતોને
 આણી તીરે મૃત્યુ, ને પેલી તીરે જીવન,
 વચ્ચે સમુદર ખાર રે
 ભરી ઉર ગાગર, જીવતર સાગર
 નહાય ઉર-અસિહાર
 જીવન-જળ ઝીલવા !
 સખી ! આતોને
 કટકમય પથ, સ કટ-બર તટ,
 આ તીર છેક અસાર રે
 મુખ સમયે, ને ઉઠ વહીનાયે,
 શિરપર મહુકી ભાર
 જીવન-જળ ઝીનના !
 સખી ! આતોને
 નૌકા-સમાન સખી ! સોખુ ગુજ હાયમા,
 ધીમે ધીમે હનકાર રે
 મૌકિતક-સ્વામિ ક્રુવતારને વિરાજતો,
 દિશના દાખવશે દાર
 જીવન-જળ ઝીનવા !
 સખી ! આતોને.*

સનમને—^x

[ગજ્જ]

ચરણે ધર્યો મેં પ્રેમ મારો, કદર કીધી ના સનમ !
 પીછે પાછો સલૂણી રનેહ ના, રે શું ઘટે આવું સનમ ! !
 ભોળપણમાં તું ભૂલી, મમ યાતનાઓ પ્રેમની;
 મુજ રંક પર કે રહમ કર, મુખ મોડ ના મીઠી સનમ ! !
 નિષ્કુર બનતી, ક્રોધ કરતી, મૌન ધરતી તું કદિ;
 સજની, ચહું સત્કારવા, તુજને સનમ ! જ્ઞાલી સનમ ! !
 વીણા તૂટી આશા તણી, વ્યાપી નિરાશા અંતરે;
 દોષ કોને દઉં અરે, કિસ્મતને કે તુજને સનમ ? !
 વૈભવતુણી તૃષ્ણા જરા ના, પ્રેમીના ઉરે વસે;
 સાચા શગરના ભાવની, કરી શે કસોટી તું સનમ ! !
 ઇશક તારી આંખમાં નિરખ્યો હતો તે દિ' સનમ !
 ક્યાં ગયો એ રંગ ન્યારો, છેક બહાલ સનમ ? !
 ઉઘતાં ને જગતાં ચે, ધ્યાન નિશદિન તુજ રહે;
 મનમન્દિરે મૂર્તિ મક્કાઈ, પ્રેમની તારી સનમ ! !
 ચાહો ન ચાહો, દિલરૂપા ! તમને કદિ ના બૂલશું;
 ' મૌકિતક ' દિલની આરઝૂ : ' પામે સદા મુખને સનમ ' ! !

* સ્વર્ગસ્થની આ સોથી છેવટની કૃતિ હતી, અને તે દોઢ ખાસ દીપોત્સવી અંકમાં મોકલવાની તેમની ઇચ્છા હતી. એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તે આ સમારકંઝમાં તે પ્રગટ થવા પામે છે એ પણ વિધિનું વિધાન ! —સંયોજક.

ભાવનાઓનાં ભરત

૬

ભરતનાર

રવ. શ્રી. મોતી સિંહજી મહીડા

ગ્વર્ગમ્મે જુદા જુદા વર્તમાનપત્રો, માસિક વિગેરેમાં લખેલી ભાવનાઓ
પૈકી યોગ્ય અને રજુ કરવામાં આવી છે —સચોજક

પૂજા

દેવી !

તમારા ભક્ત ત્હમારી પૂજા કરવાને આવ્યા !

ઠાંધએ ફળ-ફુલ ને પુષ્પમાળાઓથી ત્હમારી અભ્યર્થના કરી,
ઠાંધએ સ્વચ્છ સુવર્ણ-પાત્રમાં નિર્મળ જળ ભરી લાવીને ત્હમારા
પર ચઢાવ્યું.

ઠાંધએ મધુર મંત્રોદ્ધારા ત્હમારાં મંદિરની આરે દિશાઓ
ગળવી મૂકી,
અને ત્હમે ત્હમની સેવાઓને સ્વીકારી સ્મિત કર્યું.

પછી ?

પછી અંતે મ્હારો પથુ વારો આવ્યો.

મ્હારી પાસે ફળ-ફૂલ-નૈવેદ્ય કાંઈ પથુ ન હતું;

કરમાયેલું હૃદય-સુમન ત્હમારા પર ચઢાવ્યું.

મ્હારો પાસે સુવર્ણ-પાત્ર તો ક્યાંથી હોય ?

તમ અશ્રુજળથી ત્હમારાં ચરણ ધોયાં !

ત્હમારી સ્તુતિ કરવા મ્હારા મુખમાં શબ્દ નહોતી;

મૂઠ્યાણીથી હું હૃદયના તાર પર ગાતો રહ્યો !

અને ત્હમે ?—

સ્મિત કર્યું તો દૂર રહ્યું; કિન્તુ કેવળ પત્થરની મૂર્તિની માદક
નિદાનતા રહ્યાં ! !*

પ્રિય મંદિર

મ્હારી પ્રિયાને વારને મ્હેં એક મંદિર બનાવ્યું.
 પ્રેમમય વિચારો એ મંદિરના પથ્થરો હતા.
 હૈની દીવાલોને સુશોભિત બનાવવા માટે
 મ્હેં દર્વાજા અને પૃથ્વી પર; દૂર દૂર સુધી,
 મંજુલ કંપનાઓની શોધ કરી,
 દિવ્ય કર્મ અને પ્રકાશિત શબ્દોએ અખંડ વિશ્વાસ
 તથા પૂર્ણ પ્રેમની સાથે મળીને જ તે મંદિરનું
 બબ્બ બવન નિર્મિત ક્યું હતું.

પ્રેમનું તે મંદિર ?—હા.

અતિ કઠિનતાથી એ બન્યું હતું !

પરંતુ—?

એમાં નિવાસ કરવા કોણ આવ્યું ?

જેની મ્હેં કંપના કરી હતી એ વદન નહિ,

એ અદ્ભુત આંખોય નહિ, જેની સુખદ સુધામય

અભિજ્ઞાપા સાથે હું જન્મ જન્માંતરથી ખૂબ પરિચિત છું !

પ્રિયાને ન જોઈ, હું વ્યાકુળ બન્યો !

અને જોત્યોઃ “ દેવી દયા કર, દયાનિધિ ! ! ”

એ જ સમયે એક પ્રતિધ્વનિ થયો—સ્પષ્ટ હાસ્ય સાથે, અને

મ્હેં સાંભળ્યું: “ હું દયા છું ! ! ”

અને પ્રિયાનાં ચરણ પર મ્હેં શું નથી ચઢાવ્યું ?

આનંદદાયી પ્રાર્થના અને પ્રશંસાનો કેમળ આનન્દ
 યૌવનોન્માદિત દિવસોનું વિકસિત માધુર્ય-મંજુ—
 કવિતા—પુષ્પ !

ગહસ્પર્શાળી આશા, આકાંક્ષા અને સ્મૃતિનાં સ્વપ્ન,
 મૃત શોકાતુર વર્ષોની પ્રકાશિત મનોવેદના !

ઉચ્છવાસ અને આસુ, શોક અને ભય—

મેં બધું અર્પણ કર્યું છે.

કાણે એની ના કહેશે ?*

નિર્મોહી કનૈયાને !

સૌન્દર્યનિધિ સ્થામ ! તમે તો હૃદયમેશ નિર્મોહી રહ્યા છો. કોણ જાણે એ નિષ્કુરતામાં તમને શો આનન્દ મળતો હશે ? વાપદા આપો છો. ને પાછા નિસરી જાઓ છો. હૃદય ચોરી લ્યો છો ને પત્રી દૂર ન્હાસી જાઓ છો. આ નિષ્કુરતા અને નિશ્ચિતિએ તો ગળગળ કરી નાખ્યો. ' કોઈ ફગિયાદ કરે, ને કોઈ જાખનાર માથા પગાડે, પણ તમને તેની શી પરવા ? તમે તો પછા નિર્મોહી છો ને ?

તમે હાગિકામાં બેઠા બેઠા મોજ માણો અને અમને પૈરાગની ધૂન લગાવવાનું ફરમાન મોકલો છો. ' બના, જગ તો વિચારો કે તમારી કેટલી મધી નિષ્કુરતા છે ? જ્ઞાના કૃષ્ણ ! તમે ધૂર્ત છો, કપરી છો, અને પછા નિર્મોહી છો, એમ કહેનામાં મને જગમ સહાય થતો નથી.

તમે વાપદા આપનામાં કેટલા પછા છો એનું દષ્ટાંત અહીં ગળૂ કરે છું. ત્રિલોકના સમ્રાટ ! તમારા વચનો અને નામદાઓના દરતાવેજ આજે પણ અમારી પામે મોજૂદ છે. કદાચ એ નાત તમે મોટા માણસ નહીં એટલે બૂલી જાઓ, પણ કે કમ બૂલુ ? તમે જ્યારે તમારી મતનજમાં પછા, ત્યારે કું સ્વચાનમાં સતર્ક. તે દિનમે કુઠકેત્રના ગણકેત્રમાં સત્ય અને ન્યાયની પ્રતિષ્ઠાને વાગ્દે અહાત અક્ષોહિણી મેનાનું ઉભા ઉભા ખલિદાન ચકાનગવ્યુ ખિચાગે. અર્જુન એ કાર્યમાંથી દૂર જ ગડેના માગતો હતો પરંતુ તેને પણ આમ તેમ સમજાવીને લડવાને માટે ફગણ્યાત તૈયાર થ્યો હતો અને જ્યારે વિશ્વમાં સત્ય ને ન્યાયની હતા ચપ્પ ગહી છે ત્યારે તમે મૌન સેની રહ્યા છો. તે વખતે તો તમે ગર્વ સાથે હાલી રહ્યા હતા કે

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

• અને હવે શું તે વાવઢાઓ અદસ્ય થઇ ગયા ? નિર્મોહી કનૈયા ! શું આથીયે અધિક દુર્દશા નિહાળવાની અભિલાષા સેવો છો ?

સ્વજન બતાવીને જોયાં ખવડાઓ છો ? મહોત્સવતનો સંબંધ જોડીને ખેવડા થાઓ છે ? અમારી લાચારીને કારણે અમને તિરસ્કૃત કરી રહ્યા છો ? વારૂ બતાવો, બહાલા ! ત્હમારો આ સુખેશશાન્તિ, તમારો વિશાળ વૈભવ, તમારું સ્વત્વ ને તમારી હમદર્દી અમને કયે દહાડે કામમાં આવશે ? ક્યારે મળશે ? અમારું અસ્તિત્વ નહિ હોય ત્યારે ? ક્યારે આવશે ? અમારી પ્રતિભા સદાને માટે ખૂન થશે ત્યારે ? ક્યારે સહાય આપશે ? તમારી સહાયતાનું મૂલ્ય આંકનાર કોઇ નહિ રહે ત્યારે ?

કાણુ જાણે ક્યારથી આશા તથા વિશ્વાસ રાખી બેઠી છું ને વિચારી રહી છું કે, આજે નહિ તો કયે પણ પોતાનું વચન અવસ્ય પૂર્ણ કરશે. પણ દિનરાત વીતી; વર્ષો વીત્યાં; યુગ વીત્યા, તો યે તમે મૌન જ સેવી રહ્યા છો !

આંખો પત્થર સમાન નક્કર થઇ ગઇ. આવવાનો માર્ગ સુદ્ધાં દૃષ્ટિની ઝાંખપમાં વિક્ષીન થઇ ગયો; કિન્તુ તમારાં દર્શન ન થયાં તે ન જ થયાં. ફુનિયા હસે છે, અને હું હજી પણ મારા નિર્મોહીની વાટ જોઇ રહી છું. વિશ્વાસ અને પ્રેમ, પ્રથમ જોવો અચન જ રહ્યો છે. હું જાણું છું કે તમે નિષ્કુર છો; ખેવડા છો; તો યે તમારા પર અવિશ્વાસ લાવવા અને તમને જૂલી જવાને આ છગર નથી આહુતું. કપટી સ્થામ ! મને જૂલી જાઓ; હું ફરિયાદ નહિ કરું. મને તરછોડો તો પણ હું ખોદું નહિ લગાડું; કિન્તુ એટલું યાદ રાખજો કે, પોતાની જન્મદાત્રી જન્મભૂમિને કદિપણુ વિસરતા ના ! +

એક યાચના

મુંદર ગ્યામ !

કોણ છે તું ?

અચાનક સ્પર્શ કરી, હૃદયને કંપાવી દેવાવાળો ?

ત્હને કોણું જોયો છે ?

કંપનાના સ્વપ્નચોકમાંથી, ત્હને ખેંચીને, આ પૃથ્વી પર કોણ
લાવી શકે એમ છે ?

જતાયે તું સારા સંસારની અન્તિમ આકાંક્ષા કેમ છે ?

હે અગ્નાત !

છત્તા થાય છે કે મ્હારું શરીર, આત્મા અને મ્હારું સર્વસ્વ ચૂરેચૂરા
કરીને ત્હારાં ચરણે વેરી નાખું; પરન્તુ પોતાના અસ્તિત્વનો
મોહ જ હમેશાં મ્હારી છ્મ્છાઓનું નિકન્દન કરી નાખે છે.

મ્હારી એ પ્રાર્થના છે કે:

ત્હારી અને મ્હારી વચ્ચે વહેતી એ ધારામાં સ્નાન કરીને હું વધુ
પવિત્ર બની શકું.

ત્હારી પામે હું ખીજું કાંઈ નથી માગતો.

કેવળ એજ યાચું છું કે:

દિનગત હું ત્હારી તરફ જ જોયાં કરું, જેથી હું સુંદર બની શકું.

પ્રતીક્ષા

પ્રિયતમ !

સગળ સ્થામ મેઘરાગના કલેવરમાં વિહ્વત વારે વારે ચમક્યા કરે છે,
જેથી હું અનુમાન કરું છું કે વરસાદનું એકાદ ઝાપડું પડશે.
અનુમાન કોકવાર સાચું પડે છે.

વ્હાલા ! તૃપિત ચાતક સ્વાતિ-ખિન્દુઓ માટે કેવી તીવ્ર પ્રતીક્ષામાં
ગ્રીષ્મના લાંબા ને અતિ હકળાટવાળા દિવસો બ્યતીત કરે છે,
પણ એ પ્રેમીની તૃપા છીપાવવા માટે સ્વાતિ-ખિન્દુ આકાશમાંથી
સ્નેહ અને આતુરતા સાથે કેવાં ટપકે છે !

ધડીઓ, દિવસો અને મહિનાઓનો તો શું દિસામ;

પણુ-આ તો યુગાનુયુગ વીતતા જાય છે;

હોયે હું તો પ્રથમ જેવી જ ત્હમારી પ્રતીક્ષામાં બેઠી છું.

સ્થામિન ! ક્યારે, પ્રસન્નના દિવસે આવીને દર્શન દેગો ?—

એવું હોય તો મ્હારી ના છે; ના આવતા.

તે દિવસે ધડીની પ્રત્યેક પળે, જડ-ચેતનના પ્રત્યેક અણુમાં ત્હમારે
રમવું પડશે. પછી કહો તો ખરા કંઈ મ્હોટાઈ હશે ?

પ્રિય અભિન ! જ્યારે બધાં મળીને ‘એક’ થઈ જઈશું, ત્યારે
કહો, કોણ કોને મળશે ?

અમર પંથના પ્રવાસીને—

પેતે પાર જવા છૂટે છે, ઓ અધીરા પ્રવાસી !

અને તે પણ સાથે આ મમતા માયાની ગાસડી લઇને ?

આ ઘેરા અમાપ જલપ્રનાહને પાર કરવા તું

ચાહે છે, ને તે પણ આમ હસતા હસતા ?

—સ્મૃતિની દુઃ સેનના મેનતા ?

અને,—આ ભેટ ત્હેના ચગલે ધરવાની રનેદામક્ષા સાથે ?

નાદાન પ્રવાસી ! જીભો ગહે—પાઠો ફર ?

જો ! આટલું અનશ્વ ધ્યાનમા રાખી લે ! મમત્વને બદલે

ઉત્સર્ગનો નિશ્ચય કરીને જ આગળ વધજો—

ત્હારો પ્રેમી તો નિર્મોહી છે

આશા, અભિલાષા, કામના અને ત્હારા મમતન— ધનને ત્યાજ છોડી

દેજો—તું માત્ર ફકીર બનીને જ તેની પાસે પહોચી શકે છે,—

કારણ એ તો એ બધી વસ્તુઓથી પર-યોગી આત્મા છે

શું ત્હને વિશ્વાસ છે કે, ત્હારા પથમા નડનારી કોઇ પણ મુશ્કેલી—

વિનાશક બહેણ, છુનનના પછડાટ અને નિગથાશ્વથી ઘેરા અધકાર—

ત્હને ત્હારા ધ્યેયથી વિચલિત નહિ કરે ?

શું તું દંઢતાપૂર્વક હી શકે છે કે, તું ત્હાર માની લે એવું ત્હારી

પાસે મઠ પણ નથી ?

જો આનો ઉત્તર ‘હંમર મા હોય તો ખરેખર તું સાચો પ્રેમી છે

પ્રવાસી ! પેતે પાગ મિનન નથી—

લા તો છે આત્મવિસર્જન !

છે હિમ્મત અને ભેટવાની ?

તોજ ત્હારો પ્રનાસ સદૃશ થશે

લેખ સંગ્રહ

૬૬

લેખ ૬

સ્વ. શ્રી. જોતીસિંહજી મહીડા

સ્વર્ગસ્થે રાજપૂત કોમમાં જન્મિતિ આવે-તેમના રીતરિવાજોમાં જરૂરી સુધારા થાય અને એકંદરે એ કોમની વૃદ્ધિ થાય એ ઉદ્દેશથી લખાયેલા લેખો તેમજ મહિલા જગતને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચતા અનેક લેખો સ્વર્ગસ્થે લખેલ છે, જેમાંના થોડાક આ લેખસંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યા છે.-સં.

· ક્ષાત્રધર્મ ·

રઘુવંશી અને ચંદ્રવંશીઓનાં મિથ્યાભિમાનો મૂકી છાંડી
આજનો યુગ ઝોળખી લ્યો !

રાજપૂત યાત્રિને હાલની દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર મુખ્ય કારણો
પીચે પ્રમાણે છે :

(૧) દુર્વ્યસન, (૨) કુસંપ, (૩) જૂની રૂઢિ પ્રમાણે વર્તવાની
માની લીધેલી ફરજ, (૪) ઉપલાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી
ર્તવ્યબ્રષ્ટતા.

દુર્વ્યસનમાં દારૂ, અપ્રીણ ગાંજો દરેક ચીજોનો સમાવેશ
યાય છે. પરંતુ દારૂ વિશેષ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. હાલના
હત્રિયો માની બેઠા છે કે દારૂ પીવો એ તો ધર્મ છે, પણ એ
મીઝારાઓના કહેવાની સત્યતા કંઈક અંશે ખરી હોય તો એટલા
કુરતી જ કે હાલ જે ખ્હાના નીચે તેઓ પીએ છે તેનું વાસ્તવિક
ગરણ પૂરાતન કાળમાં જુદું જ હતું. પહેલાં ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણની
માફક મઘપાન રહિત રહેતા હતા, પરંતુ જ્યારે રણસંગ્રામમાં
જવાની જરૂર રહેતી, ત્યારે તેમના શુરુઓએ ઉપદેશ કરી રહેજ મઘ
તેવા આમહ કરેયો અને તે જીંદગીમાં કવચિત જ બનતું. હવે એ
સત્ય વાત રૂપી ખ્હાનું આગળ ધરી રાજપુતો દારૂ પીવાનો દાવો
કરે છે તે નવાઈ જેવી વાત છે !

· કુસંપ · ઘણાં કારણોને લઈને ઉદ્ભવે છે, પરંતુ એમાં પણ
દારૂ મહત્વનો અને આગળ પડતો ભાગ લે છે. પહેલાં કારણની
સમાપ્તી સાથે જ કુસંપનો અંત નજદીક જણાય છે. ઇતિહાસ
સાક્ષીભૂત છે કે કુસંપને લઈને રાજપૂતોના મહાન વિશાળ રાજ્યો
અને જગીરો પાયમાલ થઈ મોગસો શાબ્યા હતા. અને એ પરાપૂર્વથી

સમાજમાં દાખલ થએલા અને રહેલા રાક્ષસે જે કુળવાનો મોટા રાજ્યના માલીક હતા તેઓને હાથ ચીથરેલાં કર્યા છે. તેા યુવકોનો ધર્મ છે કે પોતાના કુટુંબમાં, ત્યાંથી આગળ ચાલી પોતાના ગામમાં, અને ધીરે ધીરે પોતાની જાતિમાં વધતા જતાં કુટુંબને મૂળમાંથી કાઢવા પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે ખરો ધર્મ એમાં જ સમાયેલો છે.

રાજપૂત જાતિમાં જુના રિવાજો એટલે દરજ્જો દઢ થએલા છે કે જેને અંગે નવયુવકો, વડિલોના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ વર્તવાની હિંમત કરી શકતા નથી. ખરો ક્ષત્રિય, હિંમત, શૌર્ય, અને સાહસીક વૃત્તિની પ્રતિમા સરખો હોવો જોઈએ. જનતા પ્રયત્ને વડીલોની વૃત્તિમાં ફેરફાર કરીને અને ન માને તો પોતાના સાહસથી પણ વરવિક્રય, વૃદ્ધાવસ્થાએ થતાં લગ્નો, ખેડી અને દાંભિક કુળવાનશાહી વિગેરે કુરૂદીઓનો સત્વર નાશ કરનારો તે હોવો જોઈએ.

કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે કુળવાનશાહીના મોટા દંભમાં કુમળી સુશિક્ષિત બાળાઓ ભયંકર અભાચારો સહન કરે છે. કન્યાના પિતાઓ પ્રાણુથી પણ વ્હાલી પુત્રીઓને ગમે તે જગ્યાએ નાંખે છે, જ્યાં એ ગરીબ ગાયો કેટલીક જગ્યાએ બાપાથી પણ અજ્ઞાન અને ૪૦૦-૫૦૦, માઇલોના છેટે પોતાના સાસરામાં એક ખુણામાં પડી નિસાસા નાંખે છે. પછી એ સૂર્યવંશી, ચંદ્રવંશી અને એવા મોટા કુળોમાં ખપવાનું અભિમાન ધરાવનારા મિથ્યા-શિમાની પિતાઓ આ જગ્યાનામાં પોતાનું બિવિધ ઉજ્જવળ જોવા માગે ત્યાં પરમાત્મા ન્યાય ક્યાં આપે !

જ્યાં એવી હજારો બાળાઓ નિસાસા નાખતી હોય ત્યાં એવો સમાજ કઈ રીતે ઉન્નતિને પાત્ર છે ? જ્યારે ઉંચી રિયલિટી જવા લાપકાત જ નથી તો ઉન્નતિની વાંચના કરવી એ ફોગટ ફાંફાં છે. એવી જગ્યાએ ફસાએલી બાળાઓની હાય સમાજને આપ, રૂપ છે. એ બાળાઓના સુખની સાથે કોમની ઉન્નતિ લખાયલી છે એ ન જૂલાય.

જે સમાજમાં બાળાઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા નરપિથાઓના ક્યુતરખાનામાં પુરાએલી હોય તે સમાજમાં સ્ત્રીકેળવણી, અને વીરરમણીઓના ઉદરથી પ્રતાપી પુત્રોની આશા રાખવી એ નિરર્થક સ્વપ્ન છે. કુળવાનશાહીના દંભથી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા પુરૂષો સાથે કેટલાંક લગ્નો થયાં છે. તેટલેજ દરજ્જે ‘ કેસર પકણુ ’ (Dowsy) વિગેરેનો રિવાજ પણ વૃદ્ધો સાથે લગ્ન કરવાની પુત્રીઓના માગાપને દરજ્જ પાડે છે. એ રિવાજ નાશુદ્ધ દરવો અને બિચારી બાળાઓના સુખ તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપી વડીલોના મન વિશ્લેષ પણ પોતાના વ્યાજખી વિચારો અમલમાં મુકવા પ્રતિજ્ઞા કરવી એ આજના રાજપૂત યુવકોનો પહેલો ધર્મ બની બેઠો છે.

આપણી સાગર સમી, ઉજવળ અને બહોળા જ્ઞાતિની કેટલી અજ્ઞાનતા છે કે બીજાઓનું રક્ષણ તો હીક છે પરંતુ પોતાના સગાઓનું અરે પોતાની પુત્રી કે બહેનોનું પણ રક્ષણ નથી થતું ! અને એ જ નિર્માણ્યતાને લાઇને કેટલાક બાઇઓ બચવા છતાં દીવો લઈ કુવામાં ઝંપલાવી ગરીબ બાળાઓનો સંસાર બગાડી છાંદગી નકામી કરે છે !

દરેક રાજપૂત યુવક પોતાની આ નિર્માણ્યતાને છોડી દઇ ખરા ક્ષત્રિય તરીકે દિંમતવાન અને સાહસિક બની વડીલોને બાગ્ય પર મૂકીને પણ આખરે પોતાના ક્ષત્રિય નામાનુસાર ધર્મનું રક્ષણ કરે !*

સ્ત્રી-શિક્ષણ

પ્રાચીન કાળમાં ભારત દેશની, અને ખાસ કરીને ક્ષત્રિય જાતીની સ્ત્રીઓ ઘણી જ સુશિક્ષિત હતી, અને ગિહિત હોવાના કાળે જ પુરુષોથી કેાઇ પણ વાતમાં તે પાછી પડતી ન હતી. પાઠશા સમયમાં દ્રૌપદી અને દમયંતી વગેરેએ પતિવ્રત ધર્મનું, તોગદે અને અહધ્યાએ ભક્તિનું, ઝાસીની વિર મહારાણી બદ્ધમદેવી અને મરૂભૂમિના મહારાજા જશવતસિંહજીની ડાહી રાણીજીએ વીગ્તાનું યાને યુદ્ધભૂમિના રણજગનું 'પાગખું' આપ્યું હતું, અને ન્યાયમાં મહાગણી મયણુલ્યા (મીનળદેવી), તેમજ મોગય શહેનશાહ જહાંગીર (સમીમ)ની બેગમ નૂરજહાને રાજ્યકાર્યમાં નિપૂણ હોવાનો પરીચય સુગિહિત હોવાને કાળે જ આપ્યો છે. સુગિહિત હોવાને કાળે જએમનું નામ સમાગ્નાં ઇતિહાસમાં આજ પણ સોનેરી અક્ષરથી અ કાઇ દુનિયાને પોતાના આગ્રિથી સદ્વર્તન પર ચઢવાના દાખના કપ છે

વર્તમાન સમયમાં પણ શ્રીમતી મહારાણી સિંધીઆ પોતાના પુત્રની નાની ઉમર હોવાને લીધે, સાથે સાથે પોતે સુશિક્ષિત હોવાને લીધે જ, પોતાના વિશાળ રાજ્યકાર્યોના અધિકારી બની, બહુ જ સારી રીતે ગજદારોબાર ચલાવી રહ્યાં છે. તેવી જ રીતે શ્રીમતી મહારાણીજી સાહેબ-સીતામહિ, શ્રીમતી રાણી ખાંગારોનજી બાટખેડી વગેરે આજે સુશિક્ષિત હોવાને લીધે, જાતીપત્રોમાં સારા સારા લેખ લખીને, અને મહાસભાના કાર્યોમાં મદદ પહોચાડીને, જાતીય ધર્મ સારી રીતે જાળવી રહ્યા છે. બસ આ બધો પ્રતાપ એ દુનિયાની અજાગ મકિત યાને ગ્તરૂપ વિદ્યાનો જ છે. ખરેખર એ માટે એક કવિએ રીક જ કહ્યું છે કે " વિદ્યા વિહીન જન તે પશુ " વળી —

‘ સદ્વિદ્યા જ સુવર્ણ, શરણુ સદ્વિદ્યા સત્યે,
સદ્વિદ્યાથી સ્વર્ગ, વીજ હવારણુ વિત્તે;
સદ્વિદ્યાથી સિદ્ધિ, કળે વચનો વર વાણી,
સદ્વિદ્યાથી રિદ્ધિ, જગતમાં સધળે જલણી;
સદ્વિદ્યાને વશ સર્વ છે, સદ્વિદ્યા ત્યાં શી મણી ?
કવિ રામજી કહે સદ્વિદ્યા વિના બટકે ગુણહીણા ધણા. ’

અંગ્રેજ જાતીની, પારસી જાતીની, ક્રિશ્ચીયન જાતીની, અને બંગાલી સ્ત્રીઓ જ્ઞાન સંપાદન વડે સુશિક્ષિત હોવાના કારણે આજે પુરુષોથી પણ કાર્યમાં પાછી પડતી નથી. જે જાતીના સ્ત્રી-સમાજમાં આજે વિદ્યાનો સારો પ્રચાર છે તે જ જાતી જરૂર સ્વર્ગ સમાન સુખ ભોગવે છે.

એક વખત ફ્રાન્સના બાદશાહ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે એક સ્ત્રીને પૂછ્યું કે—પુરુષો માટે શિક્ષણ પ્રચાર કરવામાં કદ કદ વાતોની જરૂર છે ? જવાબમાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે, કેવળ બહેલી ગણેલી માતાઓની જરૂર છે ! તેનો આ જવાબ કેટલો સુંદર છે ? ક્રિમીયાનું યુદ્ધ (Crimean War) જે પાછલા જમાનામાં અંગ્રેજોનું રશિયાની સાથે થયું હતું તેમાં અને જર્મન યુદ્ધમાં યુરોપીયન સ્ત્રી સમાજે સુશિક્ષિત હોવાને લીધે કેટલી સહાનુભૂતિ ફર્ગી હતી ? પોતાની જાતને આફતમાં નાંખી, ખાવા પીવાની ચીજો તૈયાર કરવા, યુદ્ધના મેદાનમાં તે પહોંચાડવા, ધાયક્ષ વીરોની ચિકિત્સા કરવા તથા તાર, ટપાલ વિગેરેનું જુદા જુદા વિભાગોમાં કાર્ય જનવતીને, દેશ અને પોતાની માતૃભૂમિની કંઠણ મેવાઓ તેમણે કરી હતી !

આજ યુરોપ દેશની સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત હોવાને લીધે જ, પોતા-પોતાના ઘરની જમણી ઉપજ વધારી રહી છે. આજ તેમણે કુપ્રયા-ઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આજે તેઓ પોતાના સંતાનોનું સારી રીતે લાલન પાલન કરી રહી છે. હવે ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ તરફ દષ્ટિ

નવયુવકોને

વર્તમાન સ્થિતિમાં મ્હીને આપણે આપણી જાતિના અભ્યુદયને માટે શું કરવું જોઈએ ? એનો ઉદ્દેશ સ્હેજમાં થઈ શકે એમ છે. વર્તમાન યુગ ઉન્નતિનો છે. આ વખતે ત્યાં જુઓ ત્યાં ઉન્નતિની ધૂન લાગી મ્હી છે. સસાગની સન જાતિઓ તે ધૂનમાં જ નિમજ્ન છે. પરંતુ આપણી નુ સ્થિતિ છે તે આપણે વિચારતા નથી.

દૃઢ-યુવાન, રાગ-પ્રાન, ન્યાયાધિરા-અપરાધિ, બધાજ કુળ-કરજીની પ્રમાદ નિદામાં જ નિમજ્ન છે. પરસ્પરના કંઠડાઓની દાગ તઓમાં દમેશા અનગજ ઉપગતી રહે છે. આજે આપણી જાતિ કુગડિઓ નીચે કચડાઈ નહીં છે, તેની સસાગિ દષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રમાણની સ્વતંત્રતા નથી જે ગજપૂત જાતિ સર્વશ્રેષ્ઠ મનાઈ, દતિનામોમાં જેનું અગ્રગ્રાહન છે, જેના પૂર્વજોએ વીરત્વના મારો કરી અમરનામના-અમયકીર્તિ સપાદન કરી છે, જેના દતિદાસ રાચતા જ ગમે તેને પણ માનની દષ્ટિથી નિદાગી ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય નહિજ રહેવાય-પણી બતને તે ગજપૂત જાતિની નોંદા કરનાર કોણ, તેને પણ મુકામ કં પ્રગ સા તો મ્હવી જ પડશે-નેજ જાતિમાં અનેક દુર્ગુણ પેગી જાત રાતની બીજી અંશે જાતિઓથી તે ઉતરતી મની ગઈ છે, અને ઉતરી જાય છે. આમ કોનાના કાન્ય જ મધા મ્હા રીન મનો-દાનાગા તેના તરફ ધૃતિથી જુઓ છ. આપણમાં ઔચ પ્રમ તથા જાતિભિમાનના રીજ રજી રોપાયા નથી.

અર્ધિ યુવાવસ્થામાં યાગીમઓના લગ્ન મ્હવા પાપગુન મનાય છે. યાગીમો અને યાગીઓના વિદ્યાર્થીનો પ્રવચ અપયોજ્ય છે. તેઓના ગ્રામ્ય-અલ્પજ્ઞો પ્રમ તો તેનાથીએ વિમ્ છે. આપણી જાતિની મધી સમગ્રજાતિના વર્ણન આપતું કુખદ થઈ પડ્યું છે.

નવજવાનો ! આ સમયે તમે પણ પોતાનું કર્તવ્ય નહિ સમજો ? જાગીને ઉઠવાનો ને કામ શ્રવાનો સમય તો આજ છે, આ સમયે કાંઈ નહિ શ્રેય તો પછી તમારો કામ કરવાનો અનસર ધ્યાને આનશે ? ભારત માતાને તમારી જુ આશા છે અને તેજ આશાથી તમારી તરફ તે સ્થિર દષ્ટિથી જોઈ રહી છે ત્યારે તો તમે તે તરફ લક્ષ સરખાવે આપતા નથી કયાથી આપો ! સૂર્ય તરફ જોવાની હિંમત કોઈ કરી શકે ? હા નરી શક્તિ, પણ તે કોણ ? જોણે અથાગ પ્રયાસો કરી એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હશે તજ પણ તેવી શક્તિ તમારે ક્યા પ્રાપ્ત કરવી છે ? તમારે તો પગપગ છપાનો જ અગ્ની પ્રગટાવેનો ગમવાનો છે, બધુઓ ! પ્રપ્ત તો સમ ને અને પરસ્પરનો ઈર્ષા-અપમાન દૂર કરો તમારી પરિક્ષાનો સમય હવે સમીપ આની લાગ્યો છે તે યાદ ગમજો તમારે જુ જ નિચાર પૂર્વક આગળ નધવાનું છે એવું ન બનવા પામે કે જાન રમનાનાગો દાવ ગમી લે ને તમે પછી હાથ મસગતા રહી જાઓ જો તમે તમારી આખો હૃદય નહિ ખોલો અને તેવા જ ઝોમ ખાતા ગહેશો તો તમારી જીદગી પશુથીએ ખગમ સમજજો પછી તેને માટે અનપય ત પરતાવો કવો પડશે અને કદાચ ભવિષ્યમાં જો તમે તેવી જ નિદ્રામાં ગહેશો તો કોણ જાણે મ્હ પર્વતની ગહન ખીણમાં સડયા શ્રેણી તમારે ખીજની યીર્તિના યશોગાન માબજવા પડશે ત્યારે તમારી આગેના પડળ ખુલશે પગલું તેથી શુ ? સમયના નુનને અનુકુળ સમજી તેને અમનમાં મુકો નહિ તો પછી ‘ મનુષ્ય ’ શબ્દની માર્થ તા ન ?

તમે ગુ-ગમ, કૃષ્ણ અર્જુન પ્રતાપ પૃથ્વીરાજ નિગેરે અનેક દેનાશી શત્રુવીરોના સત્તાન છો તે માટે જાતિને ગર્વ છે તેમના વીરત્વભર્યા ઈર્ષીથી તેમનું માથું ઉચું છે શુ તમે તેમની મનો કામના પૂર્ણ નહિ કરો ? તમારી નિદ્રા તેમને ઝેર સમાન દુ ખદાયી

થઈ પડી છે તમે વીગ લક્ષમણની યથા સામળી છે ? ગણકુલાળ બીમ-પ્રતાપ અને 'શિનાઇ ન હોતે તો સુન્નત હોત મયમી' એના વીગનર શિનાઇની ગાથા સામળી છે ? તમાગ પૂર્વજ વર્ગલાકના એકા મેકા મેકા ઉત્સાહભરી દ્રષ્ટિથી તમાગી તગ્દ જોઈ ગયા છે-આવો ! કમગ વસીને મેનાને ઉતરી આવો પત્રી કુનકનદિત થઈ પીકનો વા ન ખાતા જો તેમ હોય તો ધાનામાના ધરના એક ખુપામા એમી ગહેજો

તમારા કાર્યમા કોઈ વિધન નાખે તો તેથી તમારે ડગી જનાનુ નથી તમારે તો માતા પ્રત્યેની ફગ્ગ સમજી તમારું કાર્ય સતોપ માની આગળ વધાર્યે જ જયુ બધા કાઈ સમજુ નથી દોતા

આ સસાર ક્ષણભગુર છે એમા પેદા થઈને ન કોઈ આગ સુવી બમેથા નહુ છે, ન કોઈ આગળ પર ગહેશે માત્ર નીતિ અને અપખતિ વાર્તાકપે ગડી જરા સાગએ સસારને એકનાર બતાવી આવો કે હજી પશુ અમારી નાડીઓમા પૂર્વજોનુ ઉપજુ ગકત સચન્તિ થઈ ગ્યું છે જેની ગતે તમારા પૂર્વજોએ જાતિ તેમજ માતાના ચરણોમા પોતાના પ્રાણોનુ બલિદાન આપ્યુ લગુ તેની ગતે તમે પણ ઉચા શિખરપર પગેચના માટે પોતાના પ્રાણોનુ બલિદાન આવો એવો દ્રઢ નિશ્ચય-અરે ! બિબ્બ પ્રતિજ્ઞા કરી લો કે જ્યા સુધી અમે ભારત માતાના કળેાને દૂર નહિ કરીએ ત્યા સુધી અમારે માટે પગબરની પણ સુખનિદ્રા પાપરૂપ છે તમને જો પોતાના પૂર્વજોનો ગવ હોય, તમારી નાડીઓમા બીમ-અજુનનુ ગકત હોય, તમે જો ચાહતા હો કે વવતના દેવીના પુન દર્શન કરીશુ તો આજેજ ઐશ્વર્યથી સૂનમા બધાઈને, નાના-મોટાનો વિચાર છોડીને કર્મક્ષેત્રમા ઉતરી પડો ! *

સમાજનો સડો

રાજપૂત સમાજની દશા કેવી અવર્ણનીય થઈ પડી છે ! એક સમય એવો હતો કે, આ સમાજ ઉન્નતિના ઉચ્ચતમ શિખર પર ચડ્યો હતો. તેની ઉન્નવળ કીર્તિ હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખર ‘એવરેસ્ટ’-થીયે અધિક હતી. તેની ધ્વજ ધ્વજ ભારત શું પણ સારા વિશ્વમાં ફરકતી હતી. કદાચ આમ પણ માની શકાય કે ભગવાને આ જાતિમાં અનેક વાર અવતાર લઈ તેનું મહત્ત્વ વધારી દીધું; પરંતુ જ્યારે હું સમાજ તરફ દૃષ્ટિપાત કરું છું ત્યારે થોડોય અશ્રુપાત ક્યોવિના નથી રહી શકાઉં. હવે આ જાતિ કેમ મૌન બેઠી છે ? હુંકમાં તે સમજે છે બધુંજ કે મારું પતન દિવસાનુદિવસ પ્રબળ થતું જાય છે. છતાં લાચાર કે તે ઉન્નતિ નથી કરી શકતી ! આનું કારણ અમારા જાતિય સડા, દોષ અને ઉન્નતિમાંના કાંટાણ પુનઃ વિચારના અમારા વડીલો અને કુપ્રથા છે. એ સડા કાઢવાની અમે કોશીશો કરીએ છીએ છતાં તેઓ અમને અંતરાયરૂપ થાય છે અને કહે છે કે “આમ તો કરવું જ પડશે. તમારા જાપદાદાની કીર્તિને તો જુઓ ! જાપનું જારમું ને પાડોશીનું ગભાણું કાંઈ વારે ધડીએ આવનાર નથી. ઉછેરીને મોટા ક્યાં તે શું આમ અપમાન કરવા કે ?... આમ તે થાય ! તમારું કુલ ક્યાં ! શું વાત છે ! ! કાંઈ નેવનાં પાણી મોઝે ચઢતાં હશે ? તમારાથી એ કુળમાં તે કન્યાની આપ લે થતી હશે કે વળી ? તો તો થઈ રહ્યું. આ જુવાનિયા તો આખરૂપર પાણી ફેરવવા બેઠા છે,.. એ તો ‘કેસરીઆ વર’ કહેવાય, તમે શું આજકાલના જાણો ?” આવી આવી વડવાઓની વડવાઈઓ ફૂટે ત્યાં એનો તે કાંઈ પાર આવતો હશે ! એટલે હવે કાં તો વડીલો મૌન સેવે, કાં તો અમારે મૌન સેવવું, કે છેવટે વિરૂદ્ધ જાતને પણ. અમારે અમારી જાતિનો ઉદ્ધાર કરવોજ રહ્યો.

શું અમારી રોમાં તે ખૂન વિદ્યમાન નથી જે અમારા પૂર્વજોમાં હતું ? અમે આજ તે જ છીએ. અકર્મણ્યતા છોડીને હવે તો અન્ય જાતિનું અનુકરણ કરવું જ રહ્યું. તે જાતિઓ જે એક સમય ઉતરતી દશામાં હતી, અરે ! તદ્દન જંગલી અને મૂર્ખ, જેને વંશ શું છે અને તેને કેમ પહેરવું તેનીયે જાણ નહોતી; તેજ જાતિઓ આજ ક્યાં સુધી આગળ વધેલ છે તે કેવી રીતે આગળ વધતી જાય છે, તે અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ; પરંતુ અમે ચેતતા નથી. પ્રાપ્ત તો તેને જ થાય છે જે જંગલો છે. આનંદની વાત તો એ છે કે કૃત્રિમ મહાસભાએ સમાજને જાગૃત કરવાની ભરપૂર ચેષ્ટા કરી છે ને કરી રહી છે; સકળતા પણ મળી છે ને મળી રહી છે. મહાસભા આ માટે ખરે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરંતુ શું આથી આ જાતિની ઉન્નતિ થઈ ગઈ ? હા, તે જાગૃત કરવાની ચાવી અવશ્ય છે. લોક અવશ્ય જાગૃત થઈ શકે છે; પરંતુ માત્ર જાગૃત થયાથી જ કામ ચાલવાનું નથી. જ્યાં સુધી અમે સમાજના કાંટાંરેપી ખુરાદઓ દૂર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી અમારી ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે. હું એ સુખ્ય કાંટાઓને સંક્ષેપમાં દર્શાવું છું જે અમારા ઉન્નતિ-પથમાં ખટકી રહ્યા છે. આશા છે કે, જાતિ આથી થોડો ધણો જામ ઉઠાવશે.

કહેવત છે કે ‘ પહેલું સુખ તે જાતે નર્થા. ’ તંદુરસ્તી કેમ જળવવી તેનું અમને જ્ઞાન નથી, કારણ જે સમાજમાં શિક્ષણનો અભાવ હોય તે સમાજમાં એ જ્ઞાન ક્યાંથી હોય, તેમ ઉન્નતિ પણ ક્યાંથી શાય ? આજ અમે પાશ્ચાત્ય દેશોની જાતિઓને જોઈ રહ્યા છીએ કે તેઓ શરીરે કેવા કેટલા, સ્વચ્છ અને દીર્ઘાયુષી સાથે આનંદી-ટૂંકમાં પૂર્ણ સૌખ્ય ભોગવે છે. અરે ! શિક્ષણદ્વારા તેમણે કેટલી ઉન્નતિ કરી છે ? કેટલું મોટું સામાન્ય સ્થાપિત કર્યું છે. તોય અમે ચેતના નથી. કેનર્ગર્ડ, જર્મની, હોલેન્ડ ઇત્યાદિ દેશોએ

તો આ વિષયમા ઘણી જ ઉન્નતિ કરી છે. આ પાછલી સદીના છતાં બહુવ ગણેલ મળી આવે છે, પરંતુ ભાગતની દશાનુ, તેમાય ક્ષત્રિય જાતિનુ તો પૂજુ જ શુ' વખતા ક્ષોભ થાય છે કે ન્યારે પુરોનો આ દશા છે ન્યારે સ્ત્રીઓ વિષે તો પૂજશે જ નહિ. સ્ત્રી શિક્ષણુ તો માન નામનું જ છે. આપણી માતાઓમા સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી હોતુ. આજ કારણુને લીધે અમાગમા વણાખગ પ્રારંભિક અવસ્થામા જ ગેગમસિત થઈ જાય છે આ અભાનને નાણુદ ક્યાં વિના અમારી ઉન્નતિ થવી અગકય છે એ ન જૂનાય

૧. પરસ્પરે વૈમનસ્ય:—પરસ્પરના જવડાઓએ તો આ સમાજ-ને પીંખી નાખ્યો તેની પાખે પાખ નોખી કરી નાખી, જેનું વર્ણન આપવું અત્યંત દુ ખદાયી થઇ પડયુ છે અમાગ સમાજની આવી શોચનીય સ્થિતિ દુર્ગુણોને જ આભારી છે એનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જયચંદ અને માનસિંહ છે. હા! જયચંદ અને માનસિંહ! આ સમાજનું પતન ખરે તમે જ કયું છે. હે પ્રભુ! ઉપરોક્ત વ્યક્તિ-ઓની અસર અમારા સમાજથી તાત્કાલિક દૂર હડો એમ પ્રાર્થુ છુ

૨. લિન લિન સ્થિતિ:—સમાજમા મુખ્ય ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિના કોઠો છે. એક તો હિતમ સ્થિતિના. બીજા મધ્યમ સ્થિતિના. અને ત્રીજા તે કે જમની સ્થિતિ અતિ દુ ખદાયી છે. જે ત્રણે સ્થિતિવાળા સમાન શ્રેણીમા સંબંધ ગ્થાપિત કરે તો અનસ્ય આ સમાજ નાશ પામતો જાય. એમા જ સર્વેની શોભા છે.

૩. વિવાહ આદિના લખલટ ખર્ચ:—પ્રાચીન દેખરામા આવે છે કે, સમાજના ઘણાખગ કોઠો વિવાહ અને મળણ પાછળના ખર્ચ સમયે પોતાની સ્થિતિ ઉપરાત ખર્ચ કરે છે. એવા સમયમા કોણુ જાણે તેમની ભુદ્ધિ કેમ બહેર મારી જાય છે. તેઓ વાળં તથા નાયરંગમા દ્રવ્યને-પોતાની સ્થિતિ ન હોના છતાં દેવું કરીને, કા તો જમીન જગીર વેચીને-પાણીના પ્રવાહની માફક વહાની નાખે છે.

બલા, આ ક્ષણિક સુખમાં આવા પ્રકારની બરબાદી ! ! ! જો તેજ દ્રવ્યને તેઓ સુકર્મમાં ખર્ચે તો અનેક લાભ હાવી શકાય. તેવીજ સ્થિતિ શ્રાદ્ધ કે અધરણીના કર્મના સમયે હોય છે. તેનું અંતિમ પરિણામ તેજ આવે કે દરિદ્રતા તેમને ત્યાં સદાનો વાસો કરીને જ રહે. પછી તેમને બીજાને ત્યાં માંગવા જવું પડે. બધો જ આધાર બીજાઓ પર રાખવો પડે—જે ક્ષત્રિય ધર્મની વિરદ્ધતું કર્મ છે, અર્થાત ધર્મભ્રષ્ટ થવાય છે.

૪. ઉચ્ચ નીચના ભેદભાવ:- સાધારણ રીતે આ સમાજમાં બે પ્રકારના લોકો છે. એક તો તે જે ઉચ્ચકોટીના ગણાય છે, અને બીજા તે જે નીચા ગણાય છે. ઉચ્ચ કોટીવાળા ઉતરતી કોટીવાળા સાથે ખાનપાન પણ નથી કરતા; જો કે, સંબંધ જોડવામાં નથી અચકાતા ! વર્તમાન સમયને દષ્ટિમાં રાખીને આ ભેદભાવ નાબુદ કર્યો વિના અમારી ગતવું કંઠવાણ થવું અશક્ય છે એ ન જૂલાય.

૫. કેસર પઠણની પ્રથા:-અમારી ' કેસર પઠણ 'ની પ્રથાએ તો કેટલાકને એવા બરબાદ કર્યા છે કે જેમનાં ઠામ ઠેકાણાં યે નથી- કેટલાંય ઘરો અને કુટુંબો ઊજળડ થઇ ગયાં. પોતાની માલ-મિલકત તથા જમીનો વેચીને, કુળાભિમાન માટે કેસર પઠણ આપી પાછળથી તેઓ દરિદ્રતાના શિકાર બન્યા. એમ કરવાનો, મારા સમજવા પ્રમાણે તો, તેમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એજ હશે કે મોટાને ત્યાં સંબંધ જોડવાથી અનેક લાભ થશે અને આબરૂ વધશે. પણ ક્યાં સુધી લાભ હાવાયો—આબરૂ સચવાઈ તે સમજાતું નથી ! જો બધા સમાન જ સંબંધ સ્થાપવાનો દ્વંદ્વ નિશ્ચય કરે તો ઉપરોક્ત દોષ મટી શકે છે, અને સમાજ પણ ભરપૂર લાભ હાવી શકે છે. કન્યા વિક્રયની પ્રથા તો ઘણી જ વિચિત્ર છે. સંસારમાં પેટ-પૂજા માટે અનેક ઉત્તમ સાધનો અને રસ્તા વિદ્યમાન છે તો પછી એવું કુકર્મ શું કામ કરવું ? માત્ર જિયારી અબોધ ગરીબ બાળાઓને વેચવાથી શું ફાઇ

કદીએ ધનવાન થયું સાંભળ્યું છે ? અમે એક નહિ પણ સેંકડો એવા મનુષ્યો જોયા છે જેમણે આવું અનુચિત કર્મ કર્યું છે, પરંતુ તેનું ફળ એવું જ આવ્યું છે કે તેઓની સ્થિતિ હતી તેથીએ ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ છે. ખરેજ પાપનું ધન કદાપિ રહી શકતું નથી. હવે બિચારી બાળાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરો. કેટલીય અબોધ બાળાઓનાં શુદ્ધાઓ સાથે લગ્નો થયાં ને થાય છે. કહેવત છે કે ' દીકરી ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય '. એ તો કાંઈ નબોલી શકે, કે ન સમજી શકે; પરંતુ વયમાં આવતાં જ્યારે સમજશક્તિ આવે ત્યારે એની કકળતી આંતરડીનો શાપ કેવો ભયંકર વર્ષતો હશે ! કાં તો તેમને આપઘાત કરવો પડે કે કાં તો વૈધવ્ય ગાળતાં કુરસ્તે જવું પડે છે. જ્યાં આવી આશિષો (!) સમાજને મળે ત્યાં સમાજની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય !

૬ ઉપપત્નીની પ્રથા:—ઉપપત્નીની પ્રથા ઘણી જ શાશ્વતીય છે; અને તે બાળકોને જ આભારી છે. જો એ રિવાજ નાબૂદ કરવો હોય તો પુત્ર-પુત્રીને કેળવણી આપી લગ્ન માટે સ્વામી-સ્ત્રી શોધી કહાડવાની કંઈક અંશે અસપરસ છુટ અપાય તો અવશ્ય એ પ્રથાનું નામનિશાન ન રહે. પછી અપવાદ રૂપ રહે એ વાત જુદી છે.

ઉપર વર્ણવેલા સમાજના કાંટા સિવાય નાના કાંટાઓ તો ઘણાંય છે, પરંતુ મુખ્યત્વે ઉપરોક્ત કાંટાઓને કાઢી નાખવામાં આવે તો નાના કાંટાઓ આપોઆપ નીકળી જાય. પ્રભુ એ કાંટાઓ સત્વર દૂર કરવાની અથાગ શક્તિ અમારા જાતિય નવ-યુવકોમાં પ્રેરે !*

૭૩ — નીચના બેદભાવ

આપણામાં ઉચ્ચનીચના બેદભાવ હજી પણ વિદ્યમાન છે. જેવી રીતે એક પ્રાંતના ક્ષત્રિયો ખીજા પ્રાંતના ક્ષત્રિયોને પોતાનાથી ઉતરતા સમજે છે, જેવી રીતે કેટલાક પ્રાંતના ક્ષત્રિયો ‘ક્ષાત્રત્વ’ ને પોતાનાજ માટે સુરક્ષિત સમજે છે તેવીજ રીતે વળી ખીજા કેટલાક વંશના એમ સમજે છે કે અમેજ સૌથી જાંચ છીએ. આ કારણથી આપસમાં પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ તો થવી બાબુએ રહી, પણ ‘ગિજદુ’ પરસ્પર અનૈક્યતાની વૃદ્ધિ થાય છે. આપસનો પ્રેમ સ્વાદેજ વધી શકે છે જ્યારે આપણે બધા પરસ્પર એકબીજાને સમાન સમજીએ. આપણે એકબીજાથી પોતાને જાંચ સમજીએ તો આપણામાં કદાપિ બરાબરીનો ભાવ નથી રહી શકતો.

પ્રાચ્ય: દેખવામાં આવે છે કે લગ્નોત્સવમાં અથવા કોઈ ખીજા પ્રસંગે જાતિય સમાજોના અધિવેશન સુદ્ધામાં બે ચાર વંશના ક્ષત્રિય ભાઈઓ એકત્રિત થાય કે થવા લાગે વાદવિવાદ કે ‘કયો વંશ જોટો છે ?’ વાગ્યુદ્ધમાં જે રણકુશળતા તેઓ ખતાવે છે તે તો તેમનાં ક્ષાત્રગૌરવને અનુકુળ હોય છે ! એ નથી વિચારતા કે કયા વિષય પર તેઓ વિવાદ કરે છે. તેઓ અભિમાનપૂર્વક વિચાર કરે છે કે કોના પૂર્વજ અધિક વીર હતા. પરંતુ ભાઈઓ ! પૂર્વજોની વાત પૂર્વજોની પાસે રહી. તેનો તમે કેવી રીતે ગર્વ કરી શકો છો ? તમારે તો લાભિજનત થવું જોઈએ; કેમકે એવા ગૌરવશાળી પૂર્વજોનાં સંતાન થઈને પણ તમે વર્તમાન અધઃપતિત દશામાં વિદ્યમાન છો. આ વિવાદથી એજ સારાંશ આવે કે તમે એક ખીજાથી શ્રેષ્ઠ થઈનેજ આ વિવાદ દ્વારા પોતાની વર્તમાન શોચનીય સ્થિતિને સિદ્ધ કરો છો.

ભારતના ઇતિહાસમાં ઉપરોક્ત સંકીર્ણ મનોવૃત્તિનાં દુષ્પરિણામનાં જે હાલરણો મળે છે તે આપણી આંખો ખોલવા માટે શું

પુરતા નથી ? ખરી રીતે તો એક વંશના ક્ષત્રિય બીજ વંશના ક્ષત્રિયોને પોતાનાથી નાના સમજવામાં પોતાની હીનતાનું પ્રદર્શન કરે છે.

પ્રયત્ન કરવાથી પણ સમજાતું નથી કે આખર આ હિંમત માપવાનું માપ શું છે ! જે તે વંશવાળાઓનું પ્રમાણ સ્વરૂપ લઈ સેવામાં આવે તો એ પ્રત્યેક વંશની પાસે પોતપોતાની ઉત્કૃષ્ટ છિત્કૃષ્ટ વંશાવળીઓ છે.

જે કોઈ વંશાવળી બીજ વંશાવળી પર આક્ષેપ મૂકે તો તેથી ઝગડો થાય તે શું આવી રીતે મટી શકે છે ?

એ વાત તો નિઃસંકેત કહી શકાય તેમ છે કે બધા વંશોની ઉજવણ ગૌરવ વાર્તાઓને લઈ ક્ષાત્ર-કીર્તિના ઇતિહાસનું નિર્માણ થયું છે. તેમાં એકએકથી ચડીઆતી ગૌરવ વાર્તાઓ છે. જે સત્ય કહેવામાં આવે તો આત્મત્યાગી વીર કોઈ વંશ વધારાની સંપત્તિ નથી હોતા, પરંતુ તેઓ તો આ સંસારની વિભૂતિ હોય છે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના તેઓ બધા વીરતા-ઉપાસકોના આદર્શ સમા હોય છે. જે વંશને તે વીરોએ જન્મ લઈને ગૌરવાન્વિત કર્યો છે તે વંશના નાના નાના બચ્ચાંઓ તેમના આદર્શને અપનાવે ત્યારે જ તે સાચો ગર્વ કરી શકે છે.

ઇતિહાસના પૃષ્ઠોને પલટાવવાની પણ આવશ્યકતા નથી. બનવાજોગ છે કે, કોઈ વંશે કોઈ સમયે અધિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી હોય, અને બીજાએ બીજા સમયમાં. પણ એ વાતથી કંઈ ખાસ ફેર નથી પડતો. હમણાં તો વર્તમાન ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો કોરાં પડ્યાં છે. હવે તો તેને લખવાનાં રહ્યાં છે. જે સાચેસાચે તમે તમારા વંશનું ગૌરવ કરતા હો તો કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ઉતરી પડો ! ત્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિત થઈ જશે કે કોણ અધિક હિંમત છે. નહિ તો પછી ‘મૂંગે-મૂંગા બધા બરાબર.’

પણ બાગે આવી વાતો સાંભળવામાં આવે છે—‘અમુક હવે આગળ વધી ગયા છે તો શું થયું ?’ એમના બાપદાદા તો x x હતા !’

‘અમે હવે પડી ગયા તો શું થયું ? અમારા આપદાદા તો જ હતા !’ આશ્ચર્ય એ છે કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની સ્થિતિની પોતાની વર્તમાન શોચનિય સ્થિતિ સાથે સરખામણી કરતાં અભિમાનથી કુલાય છે. લગ્નિત્થ થયું તો અલગ રહ્યું, પણ જોઓ વિતી ગઈ વાતનું અભિમાન કરે છે તે તો હાંસીને જ પાત્ર છે. જેમ દેવાળીઓ પોતે દેવાળું કાઢતાં પૂર્વેના વૈભવની કયા લોકોને સંભળાવે તો તે નિંદાને પાત્ર બને છે તેવી એ દશા છે. જમાનો ગયો, રાજ ગયું, પાટ ગયું, ધન-વૈભવ ગયા, હવે પૂર્વજોની એ કીર્તિકથાઓ ક્યાં સુધી તમોને સંસારમાં છવિત રાખી રાકશે ? હવે તો પોતાના પગ ઉપર જ ઉભા રહેવાની આવશ્યકતા છે. અને જ્યાં સુધી પોતાના પૂર્વજોનાં સુયોગ્ય વંશ જ ન થઈ શકાય ત્યાં સુધી તેમનું વર્ણન પણ ન કરો.

એ ખેદની વાત છે કે જોઓ અમારા માર્ગદર્શક વયોવૃદ્ધ છે તેઓમાં પણ આ વિષમતાનો ભાવ વિશ્વમાન છે. તેનાથીએ અધિક ખેદની વાત તો એ છે કે અમારા નવયુવકો જેમનાં હૃદયોમાં જાગૃતિની જ્યોતિ પ્રગટી રહેવી જોઈએ તેઓમાં એ કોદબાવ પૂર્ણરીતે નષ્ટ નથી થયો. જ્યાં સુધી આપણામાં અરસપરસ સમતા અને પ્રેમના ભાવ ઉત્પન્ન નથી થતા ત્યાં સુધી અમારો જાતિ સંગઠનનો અવાજ વ્યર્થ છે.

બધા વંશો પોતપોતાના વંશનું ગૌરવ રાખે, ક્ષત્રિયત્વને હૃદયમાં જાગૃત રાખે, અને તે ગૌરવાનુસાર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ એકબીજાને ઊંચ-નીચ ન સમજે. એક માણાના મણકાની જેમ જ્યારે આપણું સંગઠન થશે ત્યારેજ ક્ષત્રિય જાતિની ઉન્નતિ થશે; નહિ તો તેનું પતન તો થઈ જ રહ્યું છે. હજી પણ સમયાનુસાર સંવેળા એતો, નહિ તો એક વખતની પર્વતના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી રાજપૂત જાતિની ઉન્નતિ ગહન ગર્તામાં એવી તો અધઃપતિત થશે કે જેનું વર્ણન કરવું ય મુશ્કેલ થઈ પડશે. બંધુઓ ! આંખો ખોલો અને આ દૂષિત મનોવૃત્તિનાં ઐતિહાસિક દુષ્પરિણામો ધ્યાનમાં લઈને વેળાસર એતો.*

હોળી

હિંદુ પ્રજાના તહેવારો સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના આનંદો છે, અને એ તહેવારોની ઉત્પત્તિ પણ સ્વતંત્ર દેશ, ને સ્વતંત્ર કાળથી યોગ્યતામાં આવી છે. આપણા તહેવારો મહાન આદેશથી યોગ્યતા છે. તેમાં શુભ ઉન્નતિના મંત્રો છે. એકતાના તત્વનો પાયો છે. દેશ, જાતિ અને ધર્મની સંઘસકિત છે.

ભગવાન ગોપાલ કૃષ્ણે જ્યારે પૂતના રાક્ષસીનો વધ કર્યો ત્યારે ગોકુળની પ્રજાએ મહોત્સવ ઉજવ્યો. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના દિવ્ય ક્રમોના અનુભવ કરતાં ગોપીઓ પ્રેમવશ બની, વસંતના ફુલકાગમાં રંગની પીચકારીઓથી રંગાઇ, ધુલિકોતસવને ઉજવતી, પ્રસ્તુત પૌરાણિક કથાની નોંધ લેતી હિંદુ પ્રજા આજે રંગની પીચકારીઓ પરસ્પર ઉડાવી આનંદ મેળવે છે. મંદિરમાં રાસ કીડાઓ થાય છે. પુરૂષો ગોપીકાઓ બની નાચે છે.

પરંતુ પૌરાણિકોએ આ કથાને વિષ્ણુ પુરાણમાં અદ્ભુત રૂપે ચર્ણવી છે. પ્રાચીન સમયમાં દિરઘયજ્ઞસિપુ નામનો રાક્ષસ નાસ્તિકવાદ પ્રચારી રજો હતો, તેવામાં તેને ત્યાં પ્રહ્લાદ નામના બાળકનો જન્મ થયો. સત્યપ્રિય વીર પ્રહ્લાદે પિતાએ ચક્ષાવેશ નાસ્તિકવાદનો અવરોધ કરી અસ્વીકાર કર્યો, અને જાહેર ક્યું કે કેવળ સાક્ષાત વિષ્ણુજ હરેક કાર્યનું કારણ છે. આ રીતની પ્રહ્લાદની અડગતાનું દર્શન કરતાંજ એનો બાપ કંપી ઉઠ્યો. પ્રહ્લાદ ઉપર દુઃખની વિપદ વાદળી ઘેરાઇ. પ્રહ્લાદને હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યો. મોટા મોટા જીવજોતે તેની આજુબાજુ છોડવામાં આવ્યા. પર્વત ઉપરથી તેને ગળાડાવવામાં આવ્યો-વિગેરે અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપવા માંડ્યો; છતાં પણ પ્રહ્લાદની તેજ સ્થિતિ રહી. પ્રહ્લાદને સંહારવાના અનેક પ્રયોગો યોગ્યતામાં આવ્યા. કિન્તુ તે સઘળાની અસર

પ્રહ્લાદના જીવન ઉપર જરાયે યધ નહિ. આખરે નિર્ણય થયો કે હોલિકાસુર રાક્ષસણી કે જે પોતે પોતાના સતીત્વ માટે મિથ્યાભિમાન રાખતી હતી તેની સાથે પ્રહ્લાદને બાંધી જાણા મૂકવો.

ચિતા ખડકાઇ અને દૈત્યગણો એકત્ર થયા. પ્રહ્લાદે તે સધ-જાઓને ઉપદેશ આપ્યો કે ‘દૈત્યગણો ! તમે સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખતાં શીખો. સર્વ જૂતમાત્રને આત્મવત જાણો. એજ ધર્મવરની પરમ ભક્તિ છે.’ હુતાશની પ્રકટ થઇ; હોલિકાસુર બરમીભૂત થઇ, પ્રહ્લાદ જીવંતરૂપે અસુરોની સાન્નિધ્યમાં ઉભો રહ્યો.

પ્રહ્લાદને સજીવન જોતાંજ સધળા અસુરો ક્રોધાયમાન બન્યા. અપમાનિત બનેલા અસુરોએ ધૂળની રમત રમી ધૂળ ઉરાડી. કેટલાક સત્યપ્રિય દૈત્યોએ હર્ષિત થઇ ગુલાલ આદિ રંગ છિડાવી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. એજ ધુલિકોતસવ આજે આપણે ઉજવીએ છીએ.

આવી મહાન કથાને આપણા જીવનમાં ઉતારવા આપણે કંઈ વિચાર કર્યો નથી. સત્યને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવું, એ પ્રહ્લાદનો જીવનમંત્ર આપણે સ્વીકારી આપણા જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે. એ પૌરાણિક કથાની નોંધ હાલમાં તો ભારત-વર્ષના શહેરે શહેર અને ગામે ગામ-શેરી વચ્ચે કે ગામખહાર લેવાય છે, અને હોળાને દિને લોકો લોકડાં કે છાણાંનો ઢગલો કરે છે અને સાયંકાળે શહેરના કે ગામના પુરોહિતદેવો મંત્ર બણી હોળા દેવીની પૂજા કરાવી હોળા પ્રકટાવે છે. લોકો પ્રદક્ષિણાઓ ફરી હોળાની પૂજા કરે છે.

પરંતુ હોળાનું ખરું તાત્પર્ય સમજીને તે પ્રમાણે આચરીએ તો જ એ ઉત્સવની સાર્થકતા.*

અનૈક્ય

રાજપૂત જાતિમાં વિદ્વાનોની સંખ્યા અલ્પ છે. વિદ્યા પ્રચારને તેમનામાં અભાવ છે. જ્યાં શિક્ષણનો પ્રબંધ હોય છે ત્યાં આપણી જાતિનાં બાળકો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં લક્ષ નથી આપતા. જ્યાં એવો પ્રબંધ ન હોય ત્યાં એવા બાળકો પ્રુક્ત મળી આવે કે જેઓ ભવિષ્યમાં ઉત્તમ અભ્યાસ કરી શકે તેવા હોય છતાં તેઓને કાંઈ મદદ નહિ મળવાથી તેમ કેટલાકને પોતાના કુટુંબના ભરણ પોષણનો સર્વ આધાર પોતાના શિર પર આવી પડતો હોવાથી તેઓને નાઇલાને પોતાના વિદ્યાભ્યાસને તિલાંજલિ આપવી પડે છે, અને કુટુંબ પોષણ માટે અર્ધાંત આશ્રિકા ચલાવવા માટે પાંચ, દશ કે પચીસ રૂપિયાની નોકરી બોળી લઈ તેમાંજ ગરીબ જીવન વ્યતિત કરવું પડે છે. તેઓને રજવાડાઓ તેમજ અન્ય રાજપૂત ગૃહસ્થો તરફથી કાંઈ પણ મદદ અવશ્ય મળવી જોઈએ, અથવા તો એક એવું રાજપૂત કંડ સ્થાપવું જોઈએ કે જે નાણાંમાંથી વિદ્યારસિકો પોતાની અપૂર્ણ રહેતી વિદ્યાને ઉત્સાહથી સંપૂર્ણ કરવા ભાગ્યશાળી થાય. વળી આપણી જે જે રાજપૂત સંસ્થાઓ (બોર્ડિંગો) છે તેમાં બાળકોને પૂરતી સગવડ મળતી ન હોવાથી તેઓ ત્યાં રહી આગળ વધી શકતા નથી. જો એવી બોર્ડિંગો પર આપણા રાજ-મહારાજાઓ અને ગર્ભસ્ત્રીમંતો હિદાર હાથે મદદ કરી દરેક રાજપૂત બોર્ડિંગને અન્યોન્ય પોતાની સંભાળ નીચે ચલાવે તો અલ્પ સમયમાં જ રાજપૂત જાતિ બીજી જાતિઓની જેમ અગ્રસ્થાન પર આવે એ નિઃસંશય છે.

વળી મુખ્ય કારણ તો એ છે કે, રજવાડાઓમાં ક્ષત્રિય જાતિને માટે કાંઈ પણ પ્રકારનું પ્રોત્સાહન નથી મળતું. આપણે બહુધા

જોઈએ છીએ કે દરેક રજવાડાઓમાં ઉચ્ચ પદ પર બીજી ગાંતિના કર્મચારીઓ રાખવામાં આવે છે, અને તેમના હાથ નીચે ક્ષત્રિય જાતિનો અન્ય કર્મચારી વર્ગ રહે છે. તેથી તેમનો વિશ્વાસ થવો તો દૂર રહ્યો પણ માનસિક ગુલામીજ મળે છે. એ સ્વાભાવિક છે કે રજપૂત કોમમાં અબણુ સમુહ વિશેષ હોવાથી તેઓ પોતાને સોંપાયેલી જગ્યા સાચવી કેવી રીતે શકે ? તેથી જ અન્ય જાતિઓને એવા હોદ્દાઓ આપવા પડે એ નિર્વિવાદ છે. આપણા રાજ-મહારાજાઓની ફરજ છે કે ક્ષત્રિય જાતિને સર્વ પ્રકારની મદદ આપીને પોતપોતાના રાજ્યમાં જ્યાં સુધી વિદ્વાન યોગ્ય ક્ષત્રિય યુવકો મળી શકે ત્યાં સુધી અન્ય જાતિના કર્મચારીઓ ઉચ્ચ પદો પર ન રાખવા, અને ક્ષત્રિય જાતિના બાળકો માટે ફરજિયાત શિક્ષણનો રાજ્ય તરફથી પ્રયત્ન કરીને તેમને પ્રોત્સાહન આપવું. અહીં સમયમાં બહેલા ગણેલા ક્ષત્રિયો-યુવકો રાજ્યશાસન સંબંધે બધું જાણુવા લાગશે, અને હાલ તેઓની જે અવનત દશા જોવામાં આવે છે તે સદંતર દૂર થઈ જશે.

ઐક્ય કરવા માટે પ્રેમભાવની આવશ્યકતા છે. આ ગાંતિપ્રેમ જ્યાં સુધી આપણા શ્રીમંતોમાં નહિ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી ક્ષત્રિય જાતિની ઉન્નતિ થવી મુશ્કેલ છે એ ન જૂઠાણ. રાજ-મહારાજાઓના દિલમાં જ્યારે આ વાત વમી જશે કે સ્વગાંતિ બાધોને પોતાની પાસે રાખીને તેમને ઉચિત પ્રોત્સાહન આપવાની પોતાની ફરજ છે, ત્યારે જ ગાંતિની ઉન્નતિ થશે કેટલાયે સુશિક્ષિત ક્ષત્રિય યુવકો ખેડારીની સ્થિતિમાં ગલીએ ગલીએ ભટકતા હશે; પણ જ્યારે તેમના જાતિ બાધોને તેમનો ખ્યાલ ન હોય તો પછી બીજાઓને તો તે શી રીતે આવી શકે ?

અનૈક્યના મૂળનું ખાસ કારણ જાતિના શ્રીમંતો ને સાધારણ કોટીના માણસો વચ્ચે રહેલો દેવભાવ છે. તેથી જ ગાંતિની અધોગતિ

ચઇ. ' હ હજુર ' કરવાવાળા અન્ય લોકો રાજપૂતોના પરસ્પરના ઇર્ષામિતે લીધે હિંમત પદ પર આરૂઢ થઇ શક્યા, અને ક્ષત્રિય ભાઇઓને જીવનનિર્વોહ માટે આમ તેમ ભટકવાનો અથવા તો તેઓના હાથ નીચે રહીને દાસત્વ ભોગવવાનો વખત આવ્યો. ન્યારથી આમ બનવા પામ્યું ત્યારથીજ ક્ષત્રિયોમાં અનૈક્યે ધર ધાસ્યું.

હવે અનૈક્યને બાજુ પર મૂકીને ઐક્ય કરતું તે પણ આપણા શ્રીમંતોના હાથમાં છે. તેઓ જે દીન ક્ષત્રિય જાતિને અપનાવે તો, ક્ષત્રિય જાતિની ચઢતી થાય. જે વાત લેખ દ્વારા કિંવા મ્હોઢેથી કહેવામાં આવે તે એટલી બધી અસરકારક ન થાય જેટલી તે અમલમાં મૂકી બતાવવાથી થાય. જેમ ક્ષત્રિય સભાઓ ખાસ ખાસ જગ્યાપર સ્થાનીક રૂપથી કાયમ કરવામાં આવે છે તેમ તેની સાથે સાથે તે એવો પણ પ્રબંધ કરે કે દરેક સ્થાનમાં ઉપદેશકો મોકલીને તેનો પ્રચાર કરે; કારણ કે ધણાખરા ક્ષત્રિયો એવી જગ્યાએ પણ રહે છે કે જ્યાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારની જાણ નથી પડતી; જેથી તેઓ આ સ્થાનીક સભાઓમાં હાજર થઇ શકતા નથી. તેમને પણ તેનો લાભ આપવો જોઇએ. આમ કરવાથી એ પણ જાહેર થઇ શકે કે હિંદુસ્થાનમાં ક્ષત્રિય જાતિની સંખ્યા જેટલી છે તેમાંથી કોણ કોણ કેવી કેવી હાલતમાં પોતાનું ચુજરાન કરે છે. જે તમામ હિંદુસ્થાનના ક્ષત્રિય ભાઇઓનું સંગઠન કરવામાં આવે તો તેમની ઉન્નતિ કરવામાં બહુ સફળતા થાય. અન્ય જાતિઓમાં જેટલી એકતા છે તેટલી ક્ષત્રિય જાતિમાં નથી. જે એકતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે કરવી કંઇ મુશ્કેલ નથી. માત્ર પ્રેમભાવ દર્શાવી સમ-ભાવથી જેવામાં ઐક્ય થઇ શકે.

રજવાડાઓમાં હર સાલ હજારો જગ્યાએ અન્ય અન્ય જાતિના કર્મચારીઓને આપવામાં આવે છે; જે બેકાર હાલતમાં ફરતા ક્ષત્રિય

નવયુવકોને પણ જાગ્યાઓ મળે તો શું આપણી જાતિની દશા ન સુધરે ? તેઓ જાતિના કાર્યોમાં મદદ કરી શકે. થોડી થોડી રકમ એકત્ર કરીને તેઓ તેનાથી અનાથ ક્ષત્રિય બાળકોના વિદ્યાભ્યાસ અને યોગ્ય શિક્ષણનો પ્રયત્ન પણ કરી શકે.

શ્રીમંતો ! આ બાબત પર પુરતું લક્ષ આપી પોતાની પવિત્ર ફરજ અદા કરવા ચૂકશો નહિ. *

હાસ્યની મહત્તા

ખૂબ હસો, દિલ ખોલીને હસો, દુઃખમાં હસો, સુખમાં હસો, બસ, હરવખતે હસો ને બીજાઓને હસાવતા રહો. હસવું જીવન છે. કહ્યું પણ છે: 'હસતાં ગળા જતી આપદા, જેમ હીમ ગળે રવિ હગતાં.' હસવું જીવનની પરિવ્રતતા અને સફળતા છે. હસવું સ્વર્ગીય વિભૂતિ છે; દૈવી સંપત્તિ છે. જગતમાં જેને હસતાં ન આવડે તેને કલેશ સિવાય બીજું શું આવડે વાર ? તે જીવતો નથી; કિન્તુ માત્ર હાસ્ય—આસ્ય—મુડકું છે. તે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખેસે છે, ત્યાં મુડદાલપણું અને નિરસતા ફેલાવે છે. તેને સંસારની મુખ-સામગ્રી દુઃખમય પ્રતીત થાય છે અને આ સારયુક્ત—મુખમય સંસારને નિઃસાર અને નિરાનંદમય બનાવી દે છે. તે સ્વર્ગમાં સૌખ્યની કલ્પના કરે છે, પરંતુ તેને ખબર નથી કે હું પોતાના સ્વભાવથી સ્વર્ગને નરક બનાવી લઉં છું. સ્વર્ગ અને નરક સંસારમાં જ છે, અને મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવ અને સદ્બ્યવહારથી તેને સ્વર્ગ—નરક બનાવી દે છે.

લોકો બહુ ખૂબીથી અને શુદ્ધિથી હસે છે તોયે તેમનાં હાસ્યને 'હાસ્ય' ન કહી શકાય. તેઓ હસે છે, પરંતુ તેમનું દિલ રડે છે. અને લોકો તેમના હાસ્ય પર હસી પડે છે. તે હાસ્ય નથી; કિન્તુ રૂદન છે.

મનુષ્ય પોતાનાં ચાતુર્ય અને અકલ્પ્યથી પોતાના હૃદયના મલિન બાવોને છૂપાવી શકે છે; પરંતુ સત્ત્વ ત્વેના ચ્છેરાથી પ્રકટ થઈ જાય છે. મુખ—જાતી હૃદયાકાશનું પ્રતિબિંબ છે.

x

x

x

x

બીજા પર હસવું એ હાસ્ય નથી. હસવું તો તે છે કે જેનાથી મનુષ્યનું હૃદયક્રમણ ખીલી ઉઠે અને સાથે સાથે ચ્છેરા પણ ખીલી

હો. જેવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશથી અનેક રૂળ ફુલ રૂળે-ફૂલે છે, તેવી જ રીતે હૃદયનાંદથી અનેક ગુણો ખીસે છે.

આનાંદી પુરૂષ પ્રાયઃ સ્વયં પ્રસન્ન રહે છે ને ખીજાઓને પણ પ્રસન્ન રાખે છે.

x x x x

એમ તો તે દિવસે રામનો સમ્રાટ નીરો પણ હસ્યો હતો-શહેરને આગ લગાડીને, અબોધ બાળક-બાળિકાઓને પોતાની માતાઓના ખોળામાંથી ખસેડી લઇને અથવા નિર્દોષ ને બિનશુભેગાર પુરૂષોને સતાવીને-ધૂતકારી કાઢીને આજે પણ કોઇ દસી શકે છે. પણ એવા હસવાવાળા અભાગી છે. તેઓ હસે છે, પરંતુ તેમનું હૃદય આવા હાસ્યમાં ટેકો નથી આપતું. આ હાસ્યને 'હાસ્ય' કહેવાય જ નહિ. આવા અવસર પર હસવાવાળા કરતાં રડવાવાળાને હજાર વાર ધન્ય છે ! આજે એવા હાસ્યના નમુના સંસારમાં ઘણા પડે છે. એટલે જ આ સંસાર દુઃખ અને પીડાથી વધુ પીડાય છે, અને નાસ્તિકવાદનો પ્રચંડ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. કદાચિત્ જડવાદની ઉપાસનામાં આજે હાસ્યનું અધિક મહત્વ સમજાય છે; અને સારે જ આધુનિક યુગમાં ધોર અશાન્તિનું સામ્રાજ્ય છે.

x x x x

એક દિવસ, એક અમીરજનદાએ કોઈ હાસ્ય પ્રયોગ શોધી કહાડવાનું નિર્માણ કર્યું. બહુ જ વિચાર કર્યો પછી તેણે ખજાનામાંથી પાંચસો રૂપીઆની નોટા કાઢીને તેમાં તંબાકુ ભરી તેની સિગારેટ બનાવી. તેમાં જ તેને તેમ જ ખીજાઓને-તેનાં આવાં કાર્યથી-ખૂબ હસવું આવશે એમ તે માનવા લાગ્યો. અને તેણે એ જ પ્રમાણે કર્યું. તેના ચહેરા પર સ્મિત આવ્યું, ને તે ખીલીને હસી પડ્યો.

શું એ સારું મણાય કે અમારા બાપ્પાએ અમીરજનદાની માફક જ

પોતાના હાસ્યની સામગ્રીનો ફાવે તેવો ઉપયોગ કરતા રહે ? અને એ કાર્યથી પોતાના આનંદને પૂર્ણ માને ? અમોને આ હાસ્ય સંતોષપ્રદ નથી જણાતું ; કિન્તુ ઉઘટો ખેદ થાય છે. અમો માનીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ, કે આ ધોંગાણાના જમાનામાં, આ અધિકારક્ષોદ્રુપતાના યુગમાં અમારી જેમ સર્વ કંઈ તેવા હાસ્યરસથી દૂર રહે. આ સમયે તો સંસાર તેવા હાસ્યના આનંદમાં સર્વસ્વ સ્વાહા કરી રહ્યો છે અને એમાં જ સમાજ પોતાનાં પુરુષાર્થ અને બુદ્ધિનો પરિચય આપવામાં પરમ સૌભાગ્ય સમજે છે. એ કેવળ સહુની અધોગતિને આજ્ઞાને છે.

આ જીવનમાં આપણે દુઃખથી નથી બચી શકતા; કિન્તુ દુઃખ આપણને રૂપરૂં સુદ્ધાયે ન કરી શકે એટલા જિંયા આપણે હોષ્ટએ તો અવશ્ય સુખી થઈ શકીએ છીએ. પરંતુ આ ક્યારે થઈ શકે ? આ તો ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે આપણને ખરું હસતા આવડે, ને આપણે સ્વયં હસીને બીજાઓને હસાવીએ. બીજાઓ સાથે હસવું શ્રેયસ્કર છે, બીજાઓ ઉપર હસવું એ અયોગ્ય છે.

મોટા મોટા મહાત્માઓને જુઓ—જેવા કે સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ, ઇત્યાદિ. તેઓના પર અત્યાચારો કાંઈ ઓછા ગુજ્યાં નથી; પરંતુ એવા અનેક શરવીરોએ અત્યાચારોનો વિરોધ કરીને જીંદગી પર્યાંત હસવું ને હસાવવું ન છોડ્યું, ને મૃત્યુને સમયે પણ તેઓ હસતા રહ્યા. આજે આપણે તેમનાં પવિત્ર ચરિત્રનું પઠન કરીને સાચું હસીએ છીએ અને સુખી થઈએ છીએ.

મહાત્મા ગાંધીજીને જુઓ. દેશ અને જાતિનો એ જીવતો શહીદ, કેવાં ધૈર્ય ને વીરત્વની સાથે એક સાચા તપસ્વીનું જીવન વ્યતીત કરતો કરતો પોતે હસે છે અને બીજાઓને પણ હસાવે છે !

સુખ તપ અને સંયમમાં છે, અને એક તપસ્વીના હાસ્યની સાથે સારાએ સંસાર હસી શકે છે !

મિત્રો ! ખૂબ હસો. પરમાત્માની અસીમ કૃપાથી તમને બહુ દિવસો બાદ આ હસવાની અમૂલ્ય તક મળી છે. પરીક્ષાની શુભ ઘડી હસવા અને હસાવવા માટે હોય છે. ગુરૂ ગોવિંદસિંહના બે વીર બાળકોએ ઠસોટી સમયે હસતાં હસતાં પોતાના ગ્રાણીનું બલિદાન આપ્યું, ને પોતાની પાછળ અમરકીર્તિ છોડી ગયા.

પાઠક ! હસો, પરંતુ તમારું તે હાસ્ય દુષ્ટ નીરોતું હાસ્ય ન હો, અભાગી શાસકનું હાસ્ય ન હો, પેલા અમીરજાદાનું હાસ્ય ન હો. તમારું હાસ્ય દેશભક્તિના રંગમાં રંગાયેલ, મૃત્યુને પ્રસન્નતાપૂર્વક આર્પિત કરવાવાળાઓનું હાસ્ય હો. સ્વયં કષ્ટ સહન કરીને ખીળ-ઓને સુખી બનાવવાવાળું હાસ્ય હો. ખીળઓની સેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ લૂટાવી દેવાવાળું હાસ્ય હો. હા, એવું હાસ્ય હો, જેના પર રાક્ષસીવૃત્તિ રાખવાવાળાઓને રોવું આવે અને સત્પુરુષોને હસવું આવે; ને દેવતાઓને પણ તે હાસ્યને માટે આનંદ ઉપજે. ભારત-માતાના મહિન મુખપર સ્મિત આવે, અને સુગંધમાળને જે હાસ્યનું અભિમાન હોય. બસ, એ જ પ્રકારનું હાસ્ય તે સાચું હાસ્ય છે.*

નારી-મહત્તા

નારી સાક્ષાત્ જગદંબિકાર્થ છે, તે જગત્ માતાની સાસારિક સજીવ પ્રતિમા છે, અંબિકા જેવી રીતે સારા વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરે છે તેવી જ રીતે જનની રૂપમાં નારી પણ તેજ કરે છે. અહા ! નારીનું આ માતૃત્વ કેટલું પવિત્ર ! કેટલું મહાન ! વિશ્વ-પાલિકાનાં ચરણ-કમળોની પ્રાર્થના જેવી રીતે અખિલ વિશ્વમાં થાય છે તેવી જ રીતે નારીનું આ માતૃત્વ પણ આ સંસારમાં વંદ્ય અને પૂજ્ય છે.

સત્યની રક્ષા અને અસત્યનો વિનાશ કરવાના ગુણોની સમાનતા, માતા અને જગત્-માતા બંનેમાંજ છે. શુંજ અને નિશુંભના અનાચારના સંહાર માટે સિંહવાહિની જેવી રીતે ખડગહસ્ત યજ્ઞ હતી તેવી રીતે સંસારમાં અનાચારના વધવાથી સાચી નારી પણ અનંત કાળથી સમરંગણમાં પહોંચીને દુષ્ટોની રક્ત-ગંગામાં પાપને વહેવરાવતી આવી છે.

વિજયાદશમીના પુનિત દિવસે જ્યારે ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીએ કુષ્ઠ દસકંધરના દર્પહરણ માટે રણ-યાત્રા કરી હતી ત્યારે ત્હેમની સહાયતાને માટે આદિશક્તિના રૂપમાં માતાએ અવતાર લીધો હતો. ઉક્ત ઘટનામાં કેટલું સુંદર રહસ્ય સમાયેલું છે ! સાક્ષાત્ મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજી રાવણના વધ માટે યાત્રા કરે છે. અને ત્હેમને અપેક્ષા થાય છે દાનવ-દલિની ભગવતી દુર્ગાની સહાયતાની !

શક્તિના અભાવમાં કોઈ પણ કાર્ય સંપાદન ન જ થઈ શકે. એ કેટલા ખેદનો વિષય છે કે ભારતવર્ષે આજે એજ શક્તિ-ઉપાસના-નારીના યથાર્થ રૂપની પૂજા કરવાની વિસ્મૃતી કરી નાંખી છે ! પોતાના પ્રબળ પાખંડમાં મનુષ્ય જાતિ આજે ત્હેને ધૂણીની

દ્રષ્ટિએ જુએ છે. સમજે છે કે તે મ્હારાં પતનની સામગ્રી છે ! હાય !
આ અજ્ઞાનતાનું તે કાંઈ ઠેકાણું છે ?

નારી તો સાક્ષાત્ શક્તિની પ્રતિમૂર્તિ છે; પરન્તુ ત્હેનાં પ્રાકૃત-
રૂપને ન ઓળખી શકવાને કારણે જ જગતની આવી દુર્દશા છે.
મનુષ્ય જ્યારે નારીને સત્યનો અવતાર માનશે—‘ હે માતા ! તું
વિશ્વની સમસ્ત નારીઓના રૂપમાં અવતરિત થઈ છે ’ એમ હૃદય
સાથે સ્વયં અનુભવ કરવા લાગશે—જ્યારે તે હિન્દુશાસ્ત્રોના ‘ નારી
વિશ્વના કારણુભૂત દેવી પ્રકૃતિનો જ સાકાર પ્રકાશ છે ’ આ એક
વાક્યને સ્વીકૃત કરીને ત્હેને જીવનમાં આચરવાનો આરંભ કરશે—
જ્યારે તે ‘ યજ્ઞ નાર્યસ્તુ વૃજ્યન્તે રમન્તે તન્ન વેદ્યતા ’ ના
અમરતત્વને હૃદયગમ્ કરી લેશે—જ્યારે તે ઠાઠ.બિખારણને ‘ મા’
નામથી સંબોધન કરવાવાળી અનુપમ ભારતીય સંસ્કૃતિને સમજી
લેશે—ત્યારે તે નારી માત્રને કેવળ આદર સત્કાર આપશે—એટલું જ
નહિ, કિન્તુ પુત્રની માફક એ માતાની ઉપાસના કરવા લાગશે—
એમ થતાં માતાની સ્નેહ વાત્સલ્યમયી ગોદમાં સમસ્ત સંસાર સુંદર
અને સુખદ બની જશે. *

સ્ત્રી : એક ગૂઢ સમસ્યા !

વસંત ઋતુની એક સુંદર ખીલેલ રજનીમાં, એક સરોવર તટ પર બેસીને મહારા એક મિત્રે પોતાનાં જીવનની આ માયા મ્હને કહી સંભળાવી હતી:—

એક સાધારણ ગૃહસ્થના ગૃહમાં મ્હેં જન્મ લીધો છે. સત્તર અઢાર વર્ષની વયે, મહારાં લગ્ન એક એવી બાળા સાથે થયું કે જેને મ્હેં લગ્ન પૂર્વે કદી જોઈ નહોતી. અને ત્હેનાં રૂપરંગ, ગુણ તથા શિક્ષણ ક્રત્યાદી બાબતોથી પણ હું તદ્દન અપચિત્ત હતો. જેવી રીતે સોફા ગાય-બળદને વેચે છે, તેવી જ રીતે અમો બંનેના પિતાઓએ, અમારામાંથી કોઈની સંમતિ લીધા વિના જ અમને એક બીજાને સોંપી દીધાં હતાં.

કેવી બીપણ્ય તે પરાધીનતા હતી ! ને હવે જ્યારે એ બધું વિચારું છું ત્યારે રૂવે રૂવાં ઊભાં થઈ જાય છે. જેની સાથે મહારે એક દેવદુર્લભ મનુષ્યજીવન વ્યતીત કરવાનું છે તે કેવી છે એ પૂછવું એ પણ મહારે માટે એક ભયાનક અપરાધ હતો !

લગ્ન પછી પત્ની મહારે ઘેર આવ્યાં હું જાણતો જ નહોતો કે ‘ પતિ ’ કોને કહેવાય છે. હું તો તે બિચારી માટે એક પશુ સમાન જ હતો. કદાચિત્ તે પણ એમજ સમજતી રહી હશે કે, પશુ-પ્રવૃત્તિની પૂર્તિને માટે જ મહારી સાથે ત્હેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું છે. હાય ! કેવી ભયંકરતા ! !

મ્હેં તો કાંઈક લખ્યું વાંચ્યું હતું; કિન્તુ તે તો કેવળ નિર-ક્ષર જ હતી. રૂપરંગ પણ નહિ જેવો જ હતો. શોભા તથા શૃંગારનું તો ત્હેને શિક્ષણ જ નહોતું મળ્યું. મ્હને નહોતી ખબર કે ત્હેનાથી સંસારી જીવન સિવાય કાંઈ બીજું ચે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે વા નહિ ?

પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી, મહારા હૃદયમાં દેશભ્રમણ કરવાની પ્રવ્રજ ઇચ્છા થઇ. મહેં ખૂબ ભ્રમણ કર્યું. બિન્ન બિન્ન સ્ત્રી પુરુષો જોયાં. તેઓના પ્રેમ અને કલહની કેટલી યે સાચી જુદી વાતો સાંભળી. મનમાં પ્રતિદિન એવી લાલસાઓ ઉઠવા કરતી કે એવી વાતો મહારીયે થાત ! સ્ત્રીઓને પોતાના પતિદેવો સાથે કલ્પેશ કરતી નિહાળીને હું શ્રવ બાળતો, ને વિચારતો કે મહારી પત્ની પણ એવી આનંદદાયી હોત ! આવી રીતે પોતાની ભાગ્યવિધાતાને વખોડતાં મહેં કેટલાંયે વર્ષો વિતાવ્યાં. એક વેળા મહેંને એવો વિચાર આવ્યો કે, મહારી સ્ત્રી વીણા જો થોડું ધણું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તો કદાચિત મહારે માટે તે અનુકૂળ થઇ પડે.

“ તમે થોડું ધણું બણો તો કેવું સારું ? ” મહેં વાત ઉપાડી.

“ બહુ ! મહેંને એવું બહુ નહિ આવડે. ” વીણાએ સંભળાવ્યું.

પુનઃ મહેં આગ્રહ ન કર્યો.

દેશભ્રમણ કરતાં કરતાં મહારો અનુભવ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ મહારી પત્નીથી હું દૂર દૂર ખસતો ગયો. લગ્ન પછીનાં વીશ વર્ષ સુધી તો હું તેને માત્ર સંસારસુખનું સાધન જ સમજતો રહ્યો. મન વિશાળ કરવાને માટે તો મહેં સાહિત્યનું અધ્યયન પ્રારંભ્યું; કિન્તુ ત્હેણે તો ઉલ્ટી અગ્નિમાં વધૂ ને વધૂ જ આકૃતિ આપવા માંડી. કાવ્ય-મંથોમાં મહેંને બિન્ન બિન્ન નાયિકાઓ મેળી. ત્હેમનાં નખશીખ સૈંદર્ય અને હાવભાવનું મનોહર વર્ણન વાંચીને મારી પોતાની પત્નીને માટે જે થોડો ધણો પ્રેમ હતો તે પણ માઇતો દૂર ચાલ્યો ગયો-અદૃશ્ય થયો. કવિતાથી મહારી અશાન્તિ વધતી જ ગઇ. કલાપીની કોઈ રસિલી કૃતિ વા દેવને લાગુ પડતું કોઈ કાવ્ય વાંચતો ત્યારે તબિયત ચાન્ત થવાને બદલે વધુ તીવ્ર બનતી; ‘ હાય ! આ કૃતિ વા કાવ્યોથી મહારાં ને મહારી પત્નીનાં શ્રવનની ઝલક કેમ નહિ મળતી હોય ? ’

ફરીફરીને ત્રણ ચાર મહિને હું ઘેર આવતો; પણ પત્નીમાં કાંઈ પણ પરિવર્તન ન અનુભવતો. ન તો તે પૂછતી: ‘તહેમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતો ? કેમ હતો ?’ અને ન તો તે એ પણ પ્રકટ કરી શકતી કે મહારા આવ્યાથી તહેને કાંઈ પ્રસન્નતા થાય છે વા નહિ ? ધીમે ધીમે મહારી વિરક્તિ વધવા લાગી. પરસ્પરી સાથે હસવા તથા બોલવાની પ્રવૃત્તિ તો જાણે કે મહારી વાહ્યાવસ્થાથી જ નહોતી. મોટી ઉમ્મરે, મહેને માત્ર એવાં કાર્યોથી જ નહિ, પરંતુ એવાં કાર્ય કરવાવાળા સાથે પણ આંતરિક ઘુણા થઈ ગઈ.

હવે ચિત્તને ચોંટાડું ક્યાં ? મહેને એક વિચાર આવ્યો કે હવે તો કાંઈક સ્વદેશ સેવા કરીએ. પણ તહેમાયે ચિત્ત ન ચોંટયું. ત્યારે પુનઃ વિચાર્યું કે હવે તો શેષ જીવન ઇશ્વર ચિન્તનમાં વ્યતિત કરવું. આ ભાવના મનમાં જાગૃત થઈ હતી. ત્યાં તો વળી સંસ્કૃતના કોઈ પ્રાચીન કવિનો એક શ્લોક નજર સન્મુખ તરી આવ્યો જેનો ભાવાર્થ આ હતો:

‘સંસારમાં સુંદર સ્ત્રીનો સહવાસ મળવો જોઈએ, કાં તો પ્રભુભક્તિ ને સત્સંગ. જેને બેમાંથી એક પણ ન મળ્યું તહેની જીંદગી આ સંસારમાં નિર્થક છે.’ મહેં વિચાર્યું કે સ્ત્રી-સુખથી તો હું વંચિત જ છું, ત્યારે પછી જીંદગી વ્યર્થ કેમ જવા દઉં ? હવે તો ધરખાર છોડી દઈને શેષ આયુ ઇશ્વર ચિન્તનમાં જ વિતાવી દઉં !

આ ધારણા ફેટલાયે વર્ષોથી પ્રબળ થવા કરતી. વીંછા મહારી આ વિચારશ્રેણીથી તદ્દન અગ્રાત જ હતી. તે ઘર-ગૃહસ્થીનાં કાર્યોમાં દિનરાત ગૂંચાયત્રી રહેતી; એટલે માનો કે તે એજ કાર્ય માટે સંસારમાં આવતરી હતી. લગ્નનાં ૮-૧૦ વર્ષ પછી એક દિવસે તહેણે મહેને કહ્યું હતું: “પ્રાણનાથ ! આપ બહુ ફરી ફરી ચૂક્યા. હવે તો ઘેર જ રહો તો કેવું સાફ લાગે ?” બસ, આ સિવાય ન તો તહેણે કદી વચ્ચે માંગ્યું, ન તો આશુપણ. હું પણ તહેની

અભોધતા પર દયા ખાવા લાગ્યો. મહેં ન તો કદી તહેને કડુ શબ્દ કહ્યો ન તો કદી માર માર્યો, કે ન કોઈ વાર તહેની પામે વધુ સમય બેઠો.

લગ્નના પંદર વીસ વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળ પછી હું ‘પતિ’ કહેવડાવવા યોગ્ય થયો; સંસારને જોઈ-સાંભળીને, પ્રસ્તકોનું અધ્યયન કરીને, હું તે સ્થિતિએ પહોંચ્યો કે ‘પતિ’ કાણુ ને પત્ની સાથે સસારસુખ સિવાય જીવનમાં અન્ય કયુ સૌખ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનો હું નિર્ણય કરી શકું. હવે વિચાર આવે છે કે આ ઉમ્મરે મહાઈ લગ્ન થાત તો કેટલું ઉત્તમ ! કારણુ હવે હું ખરેખર ‘પતિ’ કહેવડાવવા યોગ્ય થયો ! કોઈ કોઈ વાર એવો પણ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે જ્ઞાન જ મહારે માટે ફુગ્ગળું મૂળ છે. જો હું મૂખ જ રહેત, તો તેજ પત્ની સાથે મહાઈ જીવન સુખમાં વ્યતીત થાત ! સુખના અનેક પ્રકારને જાણુવા છતાંયે, તહેને ન મેળવતાં હવે હું ફુ.ખ જ ભોગવી રહ્યો છું. આવા જ વિચારોમાં આયુષ્ય મહારે સાથ છોડતુ ગાતુ જતું હતું. એકાએક કુદરતી ચક્ષર એવું થયું કે હું એક એવી વ્યક્તિની પાસે જઈ પડ્યો કે જે મહારાથી કેટલીયે અધિક સંસારની અનુભવી, અને પતિપત્નીનાં રહસ્યથી પરિચિત છે. તહેની સાથે મહારી ઝેત્રી બંધાઈ. અમો બંનેએ નિષ્કપટ બાવરી પોતપોતાનું હૃદય ખોલીને એક ખીજની સન્મુખ ધ્યુ. પોતાની ખલાઈ જુરાઈ બધી અરસ પરસ વિદિત કરાવવામાં આવી; જેથી કદી પણ મનમાં અંતર પડવાની સંભાવના ન રહેવા પામે.

એક વેળા વસન્તલાલ પૂર્ણ સૌખ્ય ભોગવતા હતા, ન્યારે કે તહેમની સુંદર, સુશીલ, અને મૃદુભાષિણી પત્ની જીવિત હતી. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાનાં કારણે પતિ પત્નીનાં કર્તવ્યનું શિક્ષણ તો તહેમને રહેજમાંજ પ્રાપ્ત થયું હતું; એટલે પત્નીનું સુખ તહેમણે બરપૂર ઉઠાવ્યું. એકાએક પત્ની બિમાર પડી અને કેટલાંયે બચ્ચાં-

ઓને રડતાં કકળતાં છોડીને તે પરલોકગમન કરી ગઈ. યુવાવસ્થામાં પતિપરાયણ પત્નીનો વિયોગ તહેમને માટે દોહલો થઈ પડ્યો; કિન્તુ ગંભીર, વિચારવાન, અને પોતાનાં ચારિત્ર્ય માટે યશસ્વી થવાની આકાંક્ષાનાં કારણે તહેમણે કેટલાં ચે વર્ષો સુધી પોતાને સાચવી લીધાં. તહેમનાં કુટુંબીઓ તેમજ મિત્રો, દરી લગ્ન કરવાને માટે તહેમને વારંવાર કહ્યા કરતાં; પરન્તુ તેઓ એ સિદ્ધાંત પર દ્રઢ હતા કે પહેલી પત્નીનાં બન્યાંઓ વિદ્યમાન છે, જેથી બીજું લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. હું પણ તહેમને બીજું લગ્ન ન કરવાનીજ સંમતિ આપ્યા કરતો.

આવી રીતે કેટલાંયે વર્ષો વીતી ગયાં. આ વર્ષે વસન્ત ઋતુમાં, મહેને દશ પંદર દિવસ વસન્તલાલ પાસે રહેવાનો અવસર મળ્યો. તહેમના બંગલા ‘વસન્ત વિહાર’ની અગાસી પર ઓ બંને રાત દિવસ સૂતા હતા. રાતે હું તહેમને અગાસીમાં, આમ તેમ વિચારમાં ને વિચારમાં ટહેલતાં જોતો.

“તમારા માનસમાં કાંઈ પીડા અવશ્ય હોવી જોઈએ કે જે તમને આમ બેચેન રાખ્યા કરે છે, ખરું ને ?” મહે પૂછ્યું.

“વાત તો સાચી, બાઈ ! મહેને એક સ્ત્રીની આવશ્યકતા તો છે જ. સંસારસુખને માટે નહિ; કિન્તુ એક મિત્રની માફક મહારાં પ્રત્યેક કાર્યમાં સદાય કરવાને માટે. સંસારના દુઃખ-દાવાનળથી બ્યારે હું વ્યાકુળ થાઉં છું ત્યારે મહેને એક શીતળ છાયાની જરૂર પડે છે.” વસન્તલાલે ઉત્તર વાળ્યો.

“કામી પુરૂષના જેવી આપની દશા જોઈને મહેને આશ્ચર્ય લાગે છે.”

“હું કામવાસનાથી વ્યથિત થઈને આમ નથી કરી રહ્યો. અને સ્ત્રી કાંઈ કામવાસનાની તૃપ્તિને માટે નથી બનાવવામાં આવી.

પરન્તુ તે તો પુત્રપત્ની એક એવી જીવનસગિની છે કે જેના વિના જીવનમાં પૂર્ણતાજ નથી આવતી. ”

“ મહારી માથક જીવન વ્યતીત કરો લારે ખરા ? ”

‘ તહમાઝ જીવન આદર્શ ન કહી શકાય. સ્ત્રીથી તહમારી વિરકિત આભાવિક નથી. તહમે જિયે ચઢયા ખગ, પણ તમારી પત્નીને સાથે ઉચે ન લાગ્યા. હેને ઘણી જ દૂર છોડી દીધી હવે હેને તહમારી નિકટ સુધી લાવવાનું સાહસ તમાગમાં નથી, એટલે તહમે તેની આગાજ છોડી દીધી છે તહમાઝ એ તરફ કાંઈ ધ્યાને નથી, ને જે હોય તો પણ ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે જરૂરી સીડી નથી ”

હુ આ મધુ શાન્તિથી શ્રવણ કરના લાગ્યો. થોડીવાર પછી તેમણે આગળ ચનાવ્યું “ તહમે તો બહુ સ્વાર્થી છો. અવધ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને હરીફરીને દુનિયા જીત્યો છો વિષયભોગ તો નહિ, પણ બીજા અનેક પ્રકારના સુખો ભોગવો છો જીવન-સહચરીને પણ તહેમાથી કાર્નિક આપનું એ શું તહમાઝ કર્તવ્ય નથી ? ”

‘ આપ કહો છો તે બધું હુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયો છું, પણ હુ તો એક એવે લામે પથે ચાલ્યો ગયો છું કે જ્યાંથી હવે પાછો ફરી ગઠના અસકલ છું ને આપને પણ એજ કહેવા ઇચ્છું છું કે ગમચન્દ્રજીના જેવું જીવન વ્યતીત કરો. ”

“ મહાનાથી તેમ નહિ બની શકે મહારે માટે તો જેજ માર્ગ છે વ્યભિચાર ત્યાં પુનર્જન વ્યભિચાર અપરાધ છે, એટલે પુનર્જન જ કરના. નિચાર કરી ગયો છું ”

‘ આપ મ્હાગ સાચા મિત્ર ડો, ને મ્હાગ સુખ હુ ખના સહચર હો કરો તો ખગ, હુ પણ મીઠા વાગનું લગન કર તો ? ’ આજી સ્મિત મ્હી ડટાક્ષમાં હુ બોલ્યો

“ વીણા એ પસંદ કરજે ? ” વસન્તનાતે પ્રતિપ્રશ્ન પૂછ્યો.

બીજે દિવસે હું ઘેર ગયો. હું ખારતો હતો કે મહારી વીણા સામાજિક પ્રશ્નોથી તદ્દન અજાત જ હશે. રૂચી ન હોવા છતાં એ મહેં તહેની સાથે શયનાગારમાં બેસીને, વાતોની છેડછાડ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો: “હું બીણું લગ્ન કરવાનો વિચાર રાખું છું; કેમ કરું ને ?”

“એમાં મહેને શું પૂછો છો ? જરૂર કરો; કેમકે તમને તો મહોટું ભાગે પરદેશ જ રહ્યો છે, એટલે હું તો તમારી સેવા સરખીયે નથી કરી શકતી. તે તો વળી તમારી સાથે રહેશે, ને તમને સુખો થશે.” વીણાએ આશ્ચર્ય કે વિશેષ પ્રકટ કર્યા વિના શાન્તિથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“પણ તમને તો દુઃખ થશે ના ?”

“ના, જરા પણ નહિ; તમારી ને તહેની વચ્ચે હું પડીશ જ નહિ, પછી શું ?”

હું સ્વગત વિચારવા લાગ્યો કે વીણાએ તો મહેને પરાસ્ત કરી નાખ્યો. જે એ વધુ બણેલી હોત તો કદાચ કહેત: ‘જેઠું છું કે આપ કેલુંક બીણું લગ્ન કરો છો ! ઘરમાં, મહોત્સવામાં ને વર્તમાનપત્રોમાં એવી ધાંધલ મચાવી મૂકીશ કે આપ જ રડશો.’ ખેર; થોડીવાર થોભીને મહેં વીણાને પુનઃ પૂછી જોયું: “વીણા ! હવે તો હું શય જીવન સંયમમાં રહીને અર્થાત્ પ્રજ્ઞાનનું પાલન કરીને વિતાવવા માગું છું. તારો શું અભિપ્રાય છે ?”

“તમને જ હારશે. એમાં મહેને શું પૂછો છો ?”

મહેને લાગ્યું કે જે વીણાએ આધુનિક જમાનાનું શિક્ષણ લીધેલ હોત તો તે કદાચ એમ પણ કહેત: ‘તમને મૂર્ખ છે. જ્યાં સુધી જીવાની છે ત્યાં સુધી ખાઓ, પીઓ, ને અયશઆરામ કરો. સંસારમાં આવવાનું ફળ એજ છે. તમને જે સંયમથી રહેશે તો મારો નિભાવ નહિ થાય. હું તો સંયમથી ન રહી શકું.’

થોડી વાર પછી મ્હે જુહાણીને પૂછ્યું “ મ્હારો દંડ નિશ્ચય છે કે સસાર ત્યાગી દહિ, ને કાઠક દેશસેનાનું હિતકાર્ય કરે તો ? ”
તે ચૂપ બેસી રહી ।

મ્હે પુનઃ પુનઃ અવાળે પૂછ્યું તે બીજી વાર પણ મૌન રહી.
“ કેમ બોલતી નથી ? ” મ્હેજ ક્રોધ પ્રગટ કરતા મ્હે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો ‘ હું શું બોલું ? ત્હમે જે રીતે સુખી થાઓ ત્હેમા જ મારું સુખ સમાધેનું છે ”

ત્હેનો આ ઉત્તર મ્હારા હૃદયના ઉડાણુમા જઈ પડોઁયો. હું તો એજ વિચારવા લાઁયો કે આવો સુદર ઉત્તર આપતા એને કાણે શીખ્યું ?

“ ત્યારે તું શું કરીશ ? ”

“ ધરત્યાગ કરતી વેળા ત્હમે મ્હને કાંઈ મ્હેતા તો જશો ના ? હું તેજ કનીશ ” વીણાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો

પત્નીએ હવે તો મ્હને સંપૂર્ણ પરામત મ્હી નાખ્યો. મ્હે અતે ત્હને ફરીથી પૂછી બોલ્યું “ ત્હે મ્હારી પાસે કદી કાંઈ પણ માગ્યું નથી, તો શું ત્હને કાંઈ જરૂરજવાહીર કે વસ્ત્રનો શોખ નથી થતો ? ”

“ મ્હે એકવાર માગ્યું હતું, પણ તે ન મળ્યું હવે વળી શું માગ્યું ? ” કહેતા તેણે જરા નયનો નચાવ્યા

“ મ્હને નથી યાદ કે ત્હે કાંઈ વેળા મ્હારી પાસે કાંઈ માગ્યું હોય ”

“ શું તે દિવસે મ્હે નડોતું માગ્યું ? એટનામા ભૂતી ગયા કે ? ”

“ શું ? ”

‘ તે દિવસે મ્હે ત્હમને ઈચ્છું હતું ને કે હવે તો ઘેર રહેા તો કેવું સાચું નાજે ? ”

“ અરે ! કેવી જુની નાત ! ”

આજ સુધી તહેણે એ વાતને એવી રીતે પકડી રાખેલ છે કે જાણે કાલની જ વાત ન હોય ! હવે હું સમજ્યો કે, સ્ત્રીઓ પોતાની વાતની કેવી હક પકડે છે ! જે સ્ત્રીને હું અસમ્ય અને અસિક્ષિત સમજતો હતો તે સ્ત્રીના દિલમાં આવી બેઠી વાતો હશે તહેનો મહેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. ક્યાંથી હોય ? માનો કે સ્ત્રી-પુરુષના પ્રત્યેક પ્રશ્ન પર તે પ્રથમથી જ વિચાર કરી ચૂકી છે; અને પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર તહેની પાસે તૈયાર છે. હું એ વાતનો પરતાવો કરવા લાગ્યો કે મહેં વીણા સાથે આટલાં વર્ષો સુધી આવા પ્રકારની વાતો કેમ ન કરી ? નહિતર તહેની તરફ હું જરૂર આકર્ષાત, ને થોડું ઘણું પણ સુખ ભોગવી શકત ! મહારા આ પશ્ચાતાપની સાથે જ હું એ નિર્ણય ઉપર પણ પહોંચ્યો કે સ્ત્રી એ પુરુષ માટે એક ગુઢ સમસ્યા છે !

વસંત પણ આ સાંભળતાં વિચારવમળે ચઢ્યો.*

ક્ષત્રિય યુવકોને

પ્રિય બંધુઓ,

ક્ષત્રિય જાતિની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ તો બધા જ જાણે છે. તેની શ્રેષ્ઠતા-મહત્તા અને અતુલિત વૈભવ-ભંડારનાં વર્ણનો ઇતિહાસ અને પુરાણોના પાને પાને લખાયેલાં છે. પરંતુ સમય બદલાયો અને આપણે આપણા એ વિશ્વવંદ્ય પદ પરથી નીચે પટકાર્ય પડ્યા. આપણો ઉત્કર્ષ જેટલો મહાન હતો તેટલો જ બહાર તેથીયે અધિક આજે આપણો અધઃપાત થઈ રહ્યો છે. આજની અવનત દશાની આગ જેને ક્ષણે ક્ષણે દઝાડી રહી છે, અને જેઓ તે આગના સમનાથે અવિરત પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેવા કેટલાય જાતિય બંધુઓ સિવાય જાતિનો મોટો ભાગ-ખાસ કરીને યુવકવર્ગ આજે પણ ઉંધતો નિષ્ક્રિય જણાય છે એ બારે ખેદની વાત છે.

આજે સમગ્ર સંસારમાં એકતાનાં આંદોલનો ફેલાઈ ચૂક્યાં છે. મહાન દેશો અને પ્રજાઓ મેંકડો વર્ષનાં જીવન વેર-ઝેર ભૂલી, એકતા સ્થાપવા અવિરત ઉદ્યોગમાં મચી પડી છે. જગતની જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ આપસ-આપસના ઝઘડાઓને સમાવી-મતભેદોને ભૂલી-ભ્રાતૃભાવ કેળવી, જાતિ અને રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ માટે ઉચ્ચ અને યોગ્ય માર્ગોએ પ્રયાણ માંડી ચૂકી છે. દેશની મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી અને અંત્યજ જેવી જાતિઓ પણ ઐક્યસાધનાના અનુપમ માર્ગો અપનાવી દુનિયાની અન્ય જાતિઓ સાથે પ્રયાણ કરવાની હોડ માંડી રહી છે. તેવે વખતે આપણી ક્ષત્રિય જાતિજ એક માત્ર છિન્નભિન્ન અને અવ્યવસ્થિત રહે એ ખાસ કરીને ક્ષત્રિય યુવકને-જાતિના યુવાન લોહીને શરમાવનારી વસ્તુ છે.

દરેક ઇતિહાસનાં પાનાં એ વાતનાં સાક્ષીરૂપ છે કે કુંસુપ

અને આંતરકલ્પ તથા ઉચ્ચ-નીચના ભેદ જેવાં સામાજિક અનિષ્ટોએજ આપણને આજની પતિત દશાએ પહોંચાડ્યા છે. આપણી સંસાર-વ્યાપી સંસ્કૃતિ, આપણાં ઉત્કર્ષ દાળનાં શાસન, કલાકૌશલ્ય, વિરત્વ અને બંધુત્વ તો આપણા આંતરકલ્પનાં અગ્નિમાં ક્યારનાંયે ભરિમૂળ થઇ ગયાં છે. આપણા પ્રાચીન ધન-વૈભવ, યશ-અભિમાન સર્વસ્વશુભાવીને, ખરું કહીએ તો આપણે આજે રસ્તાના ભિખારી બની બેઠા છીએ. ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે કે આપણા ભયંકર સર્વનાશનું કારણ આપણો કુસંપ, મતભેદ, વૈરભાવ અને આંતરકલ્પદળ છે, એટલું જ નહિ, પણ વિદેશીઓની શુદ્ધાભી સહન કરતા અને અગદાતા ભારતવર્ષની દાસની દુર્દશાનું કલંક આપણા શિરેજ છે, અને મુખ્યત્વે કરીને આપણેજ ભારતવર્ષની અવનતિના કારણરૂપ છીએ.

આ કલંક મીટાડવાને માટે જે જાતિબંધુઓ આપણી જાતિ સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે પ્રથમનિય છે. પણ બંધુઓ ! તહેમાં આપણો હિસ્સો કેટલો છે ? પરસ્પરના સહકાર સિવાય કોઇ પણ સાધારણ કાર્ય સાધ્ય થઈ શકતું નથી, તો પછી જાતિય ઉત્થાનનું મહાભારત કાર્ય એકલે હાથે ગણ્યા ગાંઠ્યા પુરુષોથી શી રીતે બની શકવાનું હતું ? જો આપણામાં શ્રવ હોય, શ્રવન હોય, આજની દુઃખદ પતિતાવસ્થા આપણને સાક્ષતી હોય તો જાતિનો એક પણ યુવક હાથ નેડી બેસી ન રહે, ખાલી વાતો ન કરે. દરેક યુવક ઉદ્યોગશીલ થાય, અને સ્વ-ઉન્નતિ સાધે.

હરેક વસ્તુને હદ હોય છે. અવનતિને પણ હદ છે. આપણી અવનતિ નેટલી ચવી જોઇતી હતી તેટલી થઇ ગઈ છે. આપણું ચારિત્ર્ય, આપણું બળ, આપણું ધન બધુંજ નષ્ટ થઇ ગયું છે. આપણે દરેક રીતે દરેકની નજરે હીન થઇ ગયા છીએ. હવે આપણું ઉત્થાન નહીં છે. કેમકે પતન પછી ઉત્થાનનો વારો આવે છે જ. પણ ઉત્થાન એની મેળે થતું નથી. તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

જેથી, બંધુઓ ! આજે આપણી ઉન્નતિ વિષે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ‘જગ્યા ત્યાંથી સદ્વાર’ એ પ્રમાણે આજથી જ આપણે એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

આજના યુગધર્મમાં આપણી યુજરાતની ક્ષત્રિય જનતાની જાગૃતિ અર્થે યુજરાતના ક્ષત્રિય યુવકોએ સંગઠિત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, અને તે માટે આ પત્ર એવા સૌ ક્ષત્રિય યુવકને પહોંચતો કરે છું જેને હૈકે જાતિ-દાઝ ભરી હોય, જેના હૃદયે આજની પતિત જાતિય દશા ડાંખતી હોય, જેઓ યુવાન હોય, જેમની ધમતીઓમાં બગવાન શ્રીરામ-કૃષ્ણનું રૂધિર દોડતું હોય તેવા તમામ યુવકોને આ મ્હારો જાહેર સાદ પહોંચાડું છું કે ઉદ્ધતા હોય તે પાસું બદલી જાગૃત થાઓ !

યોજના એવી છે કે યુજરાતના યુવક ક્ષત્રિયોનો એક સંઘ સ્થાપવો, અને તેની મારફત જાતિય ઉત્થાનના સઘળા માર્ગો વિચારવા અને આચરવા. આ પત્ર પહોંચ્યા પછી દિન ૧૫ માં યુવકસંઘ સ્થાપવાની તરફેણમાં સમ્મતિપત્રો આવી પહોંચવાની આશા રાખી છે. ત્યારપછી યુવકસંઘની યોજના વિચારવા સારૂ પ્રાથમિક મિટિંગ બોલાવવાની વ્યવસ્થા થશે અને તેને કામમતું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે.

જે બાધઓને આ પત્ર મળે, અને જેઓ ખીજા બાધઓને પણ મોકલવા માંગતા હોય, તેઓ આ પત્રની ખીજી કૅપીઓ મંગાવી લેશે. તેમ નહિ તો ખીજા યુવક બંધુઓનાં સરનામાં મોકલાવશે તો તે પ્રમાણે તેમને પત્ર મોકલવા તજવીજ થશે.

આશા છે કે મ્હારી આ અપીલ નકારી તો નહિજ જાય. દરેક યુવક જવાબ આપવાનો પોતાનો ધર્મ સ્વમજે.

નોંધ—આ જાળત કંઈ સક્રિય સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં તો તો તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હવે તો ક્ષત્રિય યુવકોની ફરજ છે કે સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છાને અમલમાં મુકવા તેઓ સતત પ્રયાસ કરે—સંયોજક.

ક્ષત્રિય મહિલાઓ આગળ વધો !

આજકાલ આપણી શાંતિ વાસ્તવમાં જેવી જોઈએ તેવી નથી. એમ તો આજના નવયુવકોએ-એમાં પણ જેમણે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમણે અંગ્રેજી રીતરિવાજ અનુસાર થોડો ધણો સુધારો અવશ્ય કર્યો છે. પણ તે શાંતિહિતને ખાતર નહિ; માત્ર દેશનના ફંદામાં ફસાઈને જ કર્યો છે.

આપણામાં સૌથી પ્રથમ એક કુપ્રથા પડદાની છે. રાજપૂત સ્ત્રીઓ પડદાને જ મુખ્ય માની બેઠી છે. અગર એ છોડ્યા માટે તેમને કહેવામાં આવે તો હત્તર મળે છે, ‘જો અમે પડદો ન રાખીએ તો શું.....ની સ્ત્રીઓ પડદો રાખશે ?’

પરંતુ તમને એ ખબર નથી કે પડદાનો અર્થ શું છે ? પડદો કેવી રીતે, કેનાથી અને કેવી રીતિમાં રાખવો જોઈએ ? તેઓ તો એ રિવાજની ગુલામ છે કે ‘પડદો અમારું મુખ્ય ધ્યેય છે.’

આ પડદાનાં કારણે આજે રાજપૂત શાંતિની અગણિત સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત રહી ગઈ છે, કેમકે પડદારૂપી બેઠીઓ તેમને કેળવણીની તરફ આગળ નથી વધવા દેતી. પડદો હટાવવાથી તેમના પૂર્વજોના રિવાજ અને કુળની મર્યાદાઓ નષ્ટ થાય છે.

તેમને એ ખ્યાલ નથી કે, વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ, કર્મદેવી, સંયોગિતા, પદ્મિની આદિ વિદુષી સ્ત્રીઓ પડદામાં રહીને અશિક્ષિત નહોતી રહી. જો તેઓ પણ આવો જ ખ્યાલ કરી લેત, તો આવી માન મર્યાદાની સાથે ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં તેમની ગૌરવગાથા ન આવત. વધુ બાગે રજવાડાના ગામોમાં તો આજકાલ પડદાનો પ્રચાર સોયે નવાળું ટકા છે.

મને યોત્તાને જ (શ્રી. લીલાવતીદેવીને) કેટલાંય મોટા મોટા

ધરોની સ્ત્રીઓએ પૂછ્યું: ‘ આપે સ્કુલમાં શિક્ષણ કેવી રીતે મેળવ્યું? પડદો તોડીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ મોટું પાપ છે ! ’

આવી દશામાં જ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ? સ્ત્રીઓ તો એમ અશક્ત છે. પુરૂષો પણ કેટલાયે એવા છે કે, બહાર મોટાં મોટાં ભાષણો આપે; પણ પોતે તેનું પાલન ન કરે. મારી છુટ્છ બુદ્ધિમાં તો એજ વિચાર આવે છે કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરૂષ બંને તન, મન અને ધનથી જ્ઞાતિ સેવામાં તત્પર નહિ થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર નથી થવાનો.

જ્ઞાતિને અવનત થવાનાં બીજા પણ કારણો છે; પરંતુ સૌથી પ્રથમ તો અનુચિત પડદાનાં બંધનને તોડીને સ્ત્રીઓને શિક્ષિત બનાવવાની આવશ્યકતા છે. આથી એમ નથી માની લેવાનું કે પાશ્ચાત્ય સભ્યતા અનુસાર ભારતીય દેવીઓ ત્યાંની રહેણીકરણીનું અનુકરણ કરે. પરંતુ એટલું અવશ્ય થવું જોઈએ કે તેમાંથી તેઓ એવી યોગ્યતાને પાત્ર થઈ શકે કે, સમય આવે ત્યારે પોતાનું અને પોતાનાં પરિવારનું રક્ષણ અને સુધારો કરી શકે.

આશા છે કે જ્ઞાતિ-બહેનો આ નાના સરખા લેખ પર થોડુંક ધ્યાન અવશ્ય આપશે.*

હિન્દી મહિલાઓ માટે શારીરિક તાલીમની આવશ્યકતા .

આધુનિક યુગમાં હિન્દી મહિલાઓની સ્થિતિ ડેવી છે ત્હેનો આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તેઓ પોતાના પ્રમાદને પરિણામે અત્યન્ત બળહીન બની બેસી છે. ત્હેમનામાં સાદસતું તો નામનિશાન પણ નથી. ઉપરાંત પુરૂષવર્ગ પણ તે માટે જવાબદાર છે. શિક્ષણ-પ્રબન્ધની વાત તો બાબુએ રહી, પરન્તુ ત્હેમનાં શરીર-સ્વાસ્થ્ય તરફ પણ આપણે ડેવળ બેદરકાર છીએ. આજકાલ વત માન-પત્રોમાં અનેક પ્રકારના એવા સમાચાર આપણે વાંચીએ છીએ કે આજે અમુક જગ્યાએથી અમુક ઇસમ કોઈ સ્ત્રીને ઉઠાવી ગયો, અથવા ગુંડાઓએ અમુક સ્ત્રીની લાજ લીધી. આવી રીતે છડેયોક સ્ત્રીઓનું અપમાન થતું જોતાં સમજી પુરૂષોને અતિ દુઃખ થાય છે, પરન્તુ ત્હેના યોગ્ય ઉપાયો યોજવામાં આવતા નથી. પુરૂષો મહાવીર દળ જેવી સંસ્થાની સ્થાપના કરીને સ્વયં બળવાન બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા ‘સ્ત્રીઓએ અગાઉની:વીરાગનાઓની માફક કટાર રાખીને પોતાનાં શીયળની રક્ષા કરવી જોઈએ’ એવો બોધ આપ્યા કરે છે, પરન્તુ તેથી સ્ત્રીઓને ખરે લાભ થવાનો નથી. સાચો લાભ તો ત્હેમને શારીરિક તાલીમ આપવામાં સમાયો છે.

હું ત્યારે આવા પ્રકારના ‘પરોપદેશે પાંડિત્ય’ જેવા ઉપદેશો કે લખાણો વર્તમાનપત્રોમાં વાંચું છું ત્યારે મને અત્યન્ત ખેદ થાય છે. આપણા અનુભવી આતાગણ ધા ધોવાને બદલે કેવળ ઉપર ઉપરથી મલમપટ્ટી જ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વ્યાયામશાળાઓ ખોલીને સ્વયં બળવાન બનવામાં પુરૂષોનું હિત સમાયું છે એ વાતમાં જરાય સંદેહ નથી, પરન્તુ માત્ર પુરૂષો જ વ્યાયામદ્વારા બળવાન બને તેથી

શું સ્ત્રીઓની દરેક સંજોગોમાં રક્ષા થઈ શકશે ? હરગીઝ નહિ. તેથી જ રીતે સ્વાવલમ્બનનો મૂળ મંત્ર શીખવ્યા વિના સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે ? નહિ જ. શરીરમાં જ્યાં સુધી સામનો કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યાં સુધી કટાર કે કોરપાણુ પણ શા કામની ? મનોબળ કે તાકાતના અભાવે એવી કટાર પણ નકામી નીવડશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ કટાર કદાચ હુમલો કરનારને જ મદદ-રૂપ થઈ પડશે. સ્ત્રીઓમાં જે સાહસ, શૌર્ય અને પરાક્રમ હશે તે એવાં હથિયાર શુંડાઓને ધાતક નીવડશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ હથિયાર વિના પણ એવી શક્તિશાળી સ્ત્રીના એકાદ તમાચાથી, હુમલો કરનાર તમ્બર ખાઈને ધૂળ ચાટતો ભોંભેગો થઈ જશે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીજાતિનાં સ્વાસ્થ્ય તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. જ્યાંસુધી આપણી સ્ત્રીઓ નિરોગી તથા સખળ નહિ બને ત્યાં સુધી તેઓ ન તો સ્વરક્ષણ કરી શકશે, ન તો કોઈ સમાજના વિવિધ પ્રકારનાં આંદોલનો સફળ બનાવીને દેશ અને સમાજનું વધુ હિત કરી શકશે.

સાચી વીરાંગના તહેને જ કહી શકાય કે જેનામાં શારીરિક અને આધ્યાત્મિક બળ પૂર્ણ અંશે વિષ્ણુમાન હોય. ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં આવી વીરાંગનાઓની સંખ્યા અતિ અદ્ય છે. યુરોપ-અમેરિકા આદિ દેશોનાં નરનારીઓને સમાન અધિકારો બહુ સમ-યથી મળ્યા છે; અને તેથી જ તે શારીરિક અને આધ્યાત્મિક બળમાં તેમજ સામાજિક પ્રગતિમાં આપણાથી અગ્રેસર છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાહસ તથા ઉત્સાહપૂર્વક કાર્યક્ષેત્રમાં ઉત્તીર્ણ થઈ, સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. યુરોપીય મહાયુદ્ધ-કાળમાં રેલ્વે, તાર, ટપાલ, નૌકાખાલું વિગેરે ક્ષેત્રોમાં લાખોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓએ કામ કર્યું હતું અને દેશની સેવા બજાવી હતી. અસહકારની ચળવળમાં આપણાં સ્ત્રી સમાજે દૃઢતા અને ધીરજ સાથે જે કામ કર્યું હતું એ યુરોપ

આદિ દેશોની સરખામણીમાં હિતરે એમ તો નથી જ, જો કે વિદેશી લલનાઓએ કરેલા પરાક્રમે જોતાં આપણી બહેનોએ હજી ખૂબ પ્રગતિ સાધવાની જરૂર છે.

જેમની કૃપથી પ્રાતઃસ્મરણીય રામ, કૃષ્ણ, ગૌતમ, કર્ણાદિ જેવા મહાન પુરૂષો; તેમજ ભીમ, અર્જુન સરખા યોદ્ધાઓ; તથા ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ સરખા હરિભક્તો હિત્વન્ન થયા, તેમજ વર્તમાન કાળના સુવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો, વીર પુરૂષો અને વિદ્વાન થયા છે તેજ સન્ના-દીઓના આદર્શ પગલે આપણે આજનો સ્ત્રીવર્ગ ક્યાં ન વિચરે ? આજની સ્ત્રીઓ તહેમના જેવી ધીર, વીર, ગંભીર ક્યાં ન બને ? એમાં ફક્ત દૃઢ મનોબળની જરૂર છે. એક વખત મનમાં પોતાની શક્તિ માટે દૃઢ શ્રદ્ધા બંધાય તો પછી ગમે તેવા વિકટ સંજોગોનો સામનો કરવાની શક્તિ હરકોઈ સ્ત્રીમાં આવશે એમાં રજબાર શંકા નથી. પ્રભુ આપણી સ્ત્રીઓને એવું બળ આપે અને તેઓ સ્વરક્ષણ કરવા માટે શારીરિક શક્તિ કેળવવા પ્રેરાય એજ અભ્યર્થના !*

વાર્તા સંગ્રહ

લેખક

સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા

નોંધ:—શ્રી. મોતીસિંહજીએ લખેલી અને માસિકો-અઠવાડિકો વગેરેમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓ પૈકી કેટલીક આ સંગ્રહમાં વાનગી રૂપે આપી છે.

શિવાજીની વિજયોપાસના

સંવત ૧૭૧૬ નો આસો માસ હતો. ગૌઆહણ પ્રતિપાલક હિંદુ રાષ્ટ્રના પુનરુદ્ધારક શિવાજીની બાહરવિવત્ ઉન્નતોન્મુખી શક્તિનો વિનાશ કરવા માટે વિજયપુરના મુલતાનનો સેનાપતિ અક્કલખાં ઉદ્ધિવત્ વિશાળ સેના સાથે પુરધરની પાસે આવી ચઢ્યો હતો. તેની સાથે અનેક દેશદ્રોહી હિંદુ પણ હતા; જે હિંદુ થઈને હિંદુત્વના વિનાશમાં સહાય આપતા હતા.

મહારાજ શિવાજી, આ દુર્ગોના અનન્ય ભક્ત હતા. પ્રતિપક્ષની આવી વિશાળ સેના જોઈને તેઓ ચિંતાસાગરમાં ડૂબ્યા, અને દેવીના મંદિરમાં પ્રવિષ્ટ થઈને, માના ચરણોમાં પડી ધ્યાનસ્થ થયા. ધ્યાનમાં તેમને એવો આભાસ થયો કે આ જાણે કહી રહી છે— ‘ખેટા ગભરાઈશ નહિ, તારાજ વિજય થશે.’ માના તે શબ્દ શિવાજીના મગજમાં ગુંજવા લાગ્યા, અને તેમનો જે ઉત્સાહ વચમાં મંદ પડી ગયો હતો તે પહેલાં કરતાં સહઅગણો થઈ ગયો. ધ્યાનભંગ થતાંજ તેમણે આજ્ઞાજી સોનદેવને ઉમેશો જોયો, જેણે નિવેદન કર્યું કે ‘મહારાજ ! એક બ્રાહ્મણ સામા પક્ષની સેનાનો દૂત બનીને આવ્યો છે.’ શિવાજી તેને ત્યાંજ ખોજાવીને અતિ પ્રેમ સાથે મળ્યા.

દૂતે કહ્યું, “ અક્કલખાં આપના પિતાના એક જૂના મિત્ર છે. તેમનો વિચાર આપની સાથે લડવાનો નથી; કિંતુ સંધી કરવાનો છે કે જેથી પૂર્વવત્ મૈત્રી નશી રહે. ખાંસાહેબ આપને કોઠણનો પ્રાંત આપવા તૈયાર છે.” શિવાજીએ આ પ્રસ્તાવને સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. દૂતે કહ્યું, “ આપે તો હવે ખાંસાહેબ સાથે મળીને પોતાની મૈત્રીનો પરિચય આપવો જોઈએ.” શિવાજીએ મનમાંજ

વિચાર્યું કે ‘ ત્યારે સધિ દૂત દ્વારા ચઇ રહી છે ત્યારે પછી મળનાની શી જરૂર ? આમા અવશ્ય તક કપટમળ છે. અક્ષત અનાઉદ્દીનની જેમ જૂડી મૈત્રી પ્રદર્શિત કરીને હુ એકનો હુ એટને મને ગિરફતાર કરવા ચાહે છે ’ પણુ મા બવાની પર બરોમો ગાખીને તેમણે અક્ષતને મળનાનો ખીકાર કર્યો. શિવાજીએ અસ્ત-શસ્ત્રોથી પૂર્ણ રીતે સુસજ્જિત થઇને માના મદિગા પ્રવેશ કર્યો આજે આસો શુદ્ધ નોમ હતી મહિસાસુરમદિની આઘરાકિત મા હુગાંને બક્તિપૂર્વક નમન કરી, હસ્તદય જોડી, તેણે પ્રાર્થના કરી

શિવાજીને શુભ દૂતો દ્વારા જણાયું કે તેમને એકાએક ગિરફ-તાર કરવાના વિચારમા ટપ્પી અક્ષતે પોતાનું સૈન્ય પામેના જંગનમા ગાખ્યું છે. શિવાજીએ પણ પોતાનું સૈન્ય જંગનમા છૂપાવી ગાખ્યું અને બે સગદારોની સાથે જઇને અક્ષતને મળ્યા વિશાળ શરીરનાળા અક્ષતે શિવાજીને પોતાના બાહુ પાગમા જકડી લીધો શિવાજી પ્રથમથીજ સતર્ક હતા વેરીથી બચવાનો કોઇ ઉપાય ન જોઇને તેમણે સીવતાપૂર્વક હાથમા પહેરેના વાઘના નખ અક્ષતના શરીરમા બોક્કી દીધા અક્ષતના એક મોઢી જૂમ સાથે શિવાજીને ડોડી દઇને બોયપગ પડ્યો પડતાની સાથેજ તેના રામ ગી ગયા પછી તે પૂછ્યું જ શુ ?

શિવાજી ॥ છૂપાયેલા સેનાપતિઓ અક્ષતની સેના પર હુત વેગથી તૂટી પડના સહસ્રો માર્યા ગયા થોડા ઘણા નામી પણુ ગયા

નિજવાદશમીના નિજમે શિવાજીને પ્રગાઠ આનંદન કર્યું.
ગો-બ્રાહ્મણ અને સાતુ મુખી થયા -

જેમી હૃદય

(૧)

સાંજનો સમય હતો, સુમનલાલ પોતાની પત્ની સરયુબાલા સાથે બંગલાની અગાસીમાં બેઠા બેઠા ગપ્પાં હાંકી રહ્યો હતો. આ યુગલને લગ્નત્રીથી જોડાયે ચારેક વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં. બંનેનું જીવન શાન્ત તથા સુખમય હતું.

“ આજ કાલ સખ્ત તાપ પડે છે, કેમ ? કોલેજમાં રજાઓ ક્યારે પડશે ? ” સરયુએ વાત ઉપાડી.

“ વાત ખરી, તાપ તો સખ્ત પડે છે. અને હજી રજાઓને તો વાર છે. રજાઓ પડતાં જ મહાબલેશ્વર તરફ ઉપડી જઈશું. તું આવીશ ને ? ”

સરયુ—“ કેમ ન આવું ! પરંતુ ઘરે પણ બહુ વખતથી નથી ગયા ત્હેનું શું ? માતૃશ્રીએ બોલાવ્યા છે એટલે મ્હારી તો સલાહ છે કે પ્રથમ ઘેર જઈને ત્હેમને સાથે લઈને જ પછી જઈશું. ”

સુમન—“ તો પછી મઝા ગં આવશે ? તું તો દિનરાત અડડો જમાવી પડી રહીશ. માતૃશ્રી કાંઈ થોડા ત્હેને જવા દેશે ! ”

સરયુ—“ તો પછી ત્હેને જ હવા ખાઈ આવજો મ્હને તો માતૃશ્રી પાસે જ સાદું લાગે છે. ”

એટલામાં રસોઈયાએ આાીને જમવાનું ઠંડું પડી ગય છે એમ ખબર આપી એટલે પતિ પત્ની જમવા ઉઠ્યાં.

(૨)

શ્રાવણ માસ હતો; ફેટલાય દિવસોથી ચંદ્ર-સૂર્યનાં દર્શન નહોતાં થયાં. રાત દિવસ વરસાદનાં ઝાપટાંઓ પડ્યાં કરતાં હતાં. આવા સમયે તો પ્રત્યેક મનુષ્યને કંટાળો આવે જ. ફેટલાયે દિવસો બાદ સુમન કોલેજમાં ગયો હતો. સરયુ પોતાના પતિદેવના

આગમનનની બહુ સમયથી તીવ્ર પતિક્ષા કરતી હતી. એટલામાં સુમન આવ્યો. સરયુએ તેનું મોં ચહેલું જોયું. તેણીએ તેના હાથમાંથી આરતેથી છત્રી લઈ લીધી અને બોલી—

“ પ્રાણેશ ! કેમ કંઈ આજે આટલી બધી વાર લાગી ? ”

સુમન—(ક્રોધાવેશમાં) “ વરસાદ વધુ હતો એટલે આવતાં વિલંબ થયો. ને વરસાદ બંધ ન રહ્યો એટલે પછી પહોંચતો આવ્યો.”

સરયુ—“ આજે વરસાદ તો પડ્યો જ નથી, ને તમને કહે છે કે પહોંચતો આવ્યો આવ્યો. શું થયું છે ? કોઈ કંઈ કેમ છે ? ”

સુમન—(લલિત થઈને) “ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં તમને વરસાદ થયો કે કેમ તમને જાન ન રહ્યું. ચાલો, હરો. ”

સરયુ—“ ગમે તેમ હોય, ગુસ્સે તો જણાવ્યો છો. સારું, પહેલાં બોજન કરી લ્યો, પછી બીજી વાત. ”

સુમને ગૂંપચૂંપ કપડાં ઉતાર્યાં, અને સરયુની રહામે એક પરબિડિયું ફેંકીને જમવા આવ્યો ગયો.

સરયુએ પરબિડિયું ઉઠાવી લીધું. પત્ર કાઢી વાંચવા લાગી. પત્ર તેની એક ચપળ સાહેલીનો હતો. તેણીએ (સાહેલીએ) પોતાને પુરૂષ સંબોધન કર્યું હતું—

પ્રાણપ્રારી સરયુ

ન્યારથી તું ગઈ ત્યારથી એકે પત્ર નથી. મિત્ર, ચિત્ત ચંચળ છે. તારી યાદ સદૈવ આવે છે. તું શું બૂલી ગઈ ?

મ્હારે ત્યાં સર્વ કુશળ છે. તારી બાબી તારા સ્થામને તેમ જ તને સ્નેહવંદન કહે છે. હવે ક્યારે મળાશ ? તારા માતૃશ્રી કુશળ છે. વધુ મળાશું ત્યારે પ્રત્યુત્તર આપજો. આ તરફ વરસાદ મુશ્કેલ પડે છે. ત્યાં કેમ છે ? કુશળતા ચાહું છું.

તારો બાલરનેહી,
સરસ્વતીચંદ્ર

સરયુએ પત્ર વાંચ્યો; ખૂબ હસી, અને સ્વગત કહેવા લાગી,
‘ વાહરે મહારા બાલસ્નેહી ! પતિને બાળી લખે છે ! સરસ્વતી
કેવી ચયતાન છે ! ત્હારી તે શી ખૂબી ગાઉં ! કદાચ આથી જ
તેઓ (પતિદેવ) ક્રોધિત થયા છે. પાછાં લખ્યું પણ ખૂબ છે. ’

સરયુએ પત્ર દેખ્યાપરના ‘ યેડ ’ નીચે દબાવી દીધો. પાછળ
લપાછને ઉભેલો સુમન તેની આ ક્રિયા તપાસતો હતો એનો ખ્યાલ
તેને ક્યાંથી હોય ?

રાતના સૂતી વેળા સરયુએ સુમનને ગૂંપચૂંપ પથારીમાં સૂતેલો
બોલ્યો. તેણીએ પથારી પાસે જઈ માથા પર હાથ ફેરવ્યો ત્યાં તો
સુમને માથું હલાવ્યું અને પાસું બદલીને તે સૂવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યો.

સરયુએ પૂછ્યું—“ શું ત્હમે મહારી સાથે નાખુશ છો ? ”

સુમન—“ ના-ના, નાખુશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. ”

સરયુ—“ નહિ, નાખુશ તો છો જ. જરૂર કોઈ બેદી વાત છે,
જેને ત્હમે છૂપાવી રહ્યા છો ! ”

સુમન (ચિડાઈને)—“ તો હોઈશ. હવે તો સૂવા દઈશ કે પછી
‘ ઉડીને ચાલ્યો જાઉં ’ ? ”

સરયુ—“ સારું, હું સમજી, ત્હમે આજે સરસ્વતીનો પત્ર
દેખીને ચિડાયા લાગે છે. અરે, એ તો મહારી સખી છે;
સમજ્યા ? ”

સુમન—(વ્યંગ કરતાં) “ સખી છે કે સખો છે ? તું
જૂઠું કેમ બોલે છે ? ખરેખર કહી દે તો રસ્તામાંથી હટી જાઉં.
એક મ્યાનમાં બે તલવાર ન રહી શકે ! ”

સરયુ નિરૂત્તર રહી. ત્હેના મુખમાંથી નિકળી પડ્યું—“ અરે
પ્રભુ ! આમની કુશંકા કેમ દૂર ચાય ! ”

પછી તે ઓરડામાં જઈ રોવા લાગી.

(૩)

તે દિવસ આખી ગત બનેમાથી ડોહને નિદ્રા ન આવી સુમને તો સાગે ગત દીનાનાની જોમ અગાસી પર ટહેનતા ટહેલતા વ્યતિત કરી, ને સરયુએ રૂદન કરતા કરતા સુમન સાત આઠ દિવસ સૂંરી સરયુ સાથે બોલ્યો સુદ્ધા નહિ, ધગ્મા બોગ્ગન સુદ્ધા નહોતો લેતો, આખો દિવસ તો કોનેજમા રહીને, અને ગતે ધગ બહાર સૂઈને વ્યતિત કરતો.

સરયુએ બીજો જ દિવસે સરસતીને લખી દીધુ —

‘ બહેન, આજ પછી આવો પત્ર ગમે લખતી ધરમા પતિદેવના હૃદયમા શકાને ધ્યાન મળ્યુ છે અને હું એમને દોષ પણ નથી આપતી તારો પત્ર જ એવો હતો અરે સખી ! હું તને ક્યે મોડે દોષ આપુ ? એ તો આજકાલ બહુ જ ચિડિયા તેમ જ ધર્મીયુ થઈ ગયા છે નજીવી બાનતોમા પણ ચિડાઈ જાય છે બોગ્ગનેગે જો ડોહ તેમની સામે થાય તો તેનું તો આનીજ બન્યુ.

સરયુ હું ખની મારી સુમનને કહ્યું પણ કહી શકી નહોતી, અને જો તેને સમજાવનાની એષ્ટા કરતી તો તે તેને વૃતકારી ઠાઠતો અને દહેતો, “ હું તારો માર્ગ મટપટ મોકળો કરી આપીશ તું મને છેડીશ જ નહિ નહિ તો પગિણાગ બપ કો આવશે ” સરયુ ગડતી ગડતી ગુપચુપ ચાલી આવતી.

આજે ચાઠ દિવસ થયા સરયુને ખૂબ જોરથી તાવ આવે છે, પરન્તુ એકે નાગ સુમન ખનગ પૂજવા ગયો જ નહોતો જનારે સરયુ કદિ બોલાવના મોકને ત્યારે કહેનડાવી દે કે મને અવધાશ નથી એથી તેણીએ કહેનું જ છોડી દીધુ. પરન્તુ જ્યારે સુમન આજે હાથમા દવાની શીટી લઈ ઓરડામા દાખલ થયો ત્યારે સરયુએ પોતાનો પ્રેમ લેમને ખેંચી લાવ્યો એમ ધારી આધુ રિમત કરી,

શાન્તભાવથી પથારીમાંથી ઉઠવાની ચેષ્ટા કરી. સુમને હાથના ધસારાથી સૂઈ રહેવા જણાવ્યું. શીશી સરયુના હાથમાં આપતાં કહ્યું, “ આ દવા પી લેજે. તાવ ઉતરી જશે. ”

એમ કહી સુમન જલ્દીથી બહાર જવા લાગ્યો. સરયુએ કૃતમ્ નેત્રાથી નિહાળીને કહ્યું, “ હૃદયેશ ! તમે દિવસમાં એક વારે મ્હારી તળિયત જોવા આવી જતા હો તો કેવું સારું ! એજ મ્હારા વ્યાધિ માટે રામઆણુ ધક્કાજ છે. ”

સુમને કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો ને તે બહાર ચાલ્યો ગયો. સરયુએ તે જ વેળા એકજ ઘુંટડામાં શીશી ખાલી કરીને મૂકી દીધી. નોકર પાસે પાણી મંગાવી કાગળો કપો અને પથારીમાં આડી પડી. થોડી જ વાર પછી હૃદયમાં મુંઝવણ થવા લાગી. આંતરડાં બહાર નિકળી પડતાં હોય એમ થવા લાગ્યું. આંખોનાં નેત્રો ખેંચાવા લાગ્યાં; એટલે તેણીને કંઈક શંકાની પ્રતિતિ થવા લાગી.

તાવ કસાક અડધા કસાકમાં ઊતરી જશે એ આશાએ તે ગુપચુપ સૂઈ રહી. પરંતુ આંખો ન્યારે વધુ ખેંચાવા લાગી ત્યારે તેણે સુમનને જોલાવવા માણસ મોકલ્યો. થોડીવારમાં તે સરયુની સન્મુખ આવી ઉભો. સરયુએ અતિ કષ્ટ સાથે કહ્યું, “ પ્રાણેશ ! કદાચ મ્હને વિષ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ”

આટલું કહી તરત જ તેણે આંખો બંધ કરી દીધી.

સરયુએ થોડીવાર પછી પાછી આંખો ખોલી અને નૈરાશ્વભર્યા મંદ સ્વગ્માં કહ્યું, “ નાથ ! હવે હું નથી જયવાની. આપ મ્હને ક્ષમા આપો. હવે હું આ ચાલી. સરસ્વતી તો મ્હારી સખી છે. આપે નાહકની શંકા કરી. ”

સુમને ઘૂણાના ભાવ લાવી બીજી તરફ મુખ ફેરવ્યું. સરયુએ

અંતિમ ધડીએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “ પ્રભુ ! બસ, હવે જઈ છું. ક્ષમા ! ક્ષમા ! પ્ર...ભુ આપ...”

વધુ કહેવા જતાં તેનો કંઠ રૂંધાયો, આંખો ફાટી ગઈ, અને તેનું પ્રાણ પંખી અચ્ચક શાન્તિ લેવા ઉડી ગયું.

(૪)

સરયુ સ્વર્ગવાસી થવાને આજે આઠ દશ દિવસ વીતી ગયા. સુમન દુઃખી તો હતો; પરંતુ જ્યારે સરસ્વતીની વાત તાદસ્થ થતી, ત્યારે તેનું હૃદય ધ્રુણાથી ભરાઈ જતું. વળી પાછો સ્વગત કહેતો ‘ સાઈ જ થયું. જે ચીજ મારી હોઈને મારા કામમાં ન આવી તેથી શો લાભ ? સાઈ જ થયું કે ત્હેનું અસ્તિત્વ નથી. ’

સુમન કામેજીમાંથી આવીને વરંડામાં ખુરસી નાંખી બેઠો હતો. તે દરમ્યાન નોકરે પત્ર લાવીને સુમનના હાથમાં આપ્યો. તે સરયુના નામનો હતો. ખોલીને જોયું તો તે સરસ્વતીનો હતો. અંદર લખ્યું હતું:-

મહારી બહાલી બહેન સરયુ,

તારો પત્ર આવ્યો. કુશળ છો જણી હર્ષ થયો. ત્હેં જે લખ્યું છે કે ‘તારો પત્ર જોઈને એમના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ’ એ શું વાત છે ? સરયુ, તારા સ્વામી બહુ જ શંકાશીલ પ્રકૃતિના છે શું ? તે પત્રમાં એવું તે શું હતું કે જેથી શંકા કરી રહ્યા છે ? આટલા બધા વિદ્વાન હોવા છતાંયે આવા હલકા વિચાર રાખે છે ? પ્રભુ!! પ્રભુ ! ત્હેમાં વળી તું લખે છે કે ‘ હું તેમને દોષ નથી આપતી. તારો પત્ર જ એવો હતો. ’ સરયુ, શું આટલું ઠાઈ બાઈ ન લખી શકે ? છટ ! હું એવા પુરુષોને કદિ ક્ષમા ન આપી શકું. એ તારી સરજતા છે કે જેથી તું આવું વિચારે છે. બહેન ! હવેથી એવું કંઈ નહિ લખું. તું નિડર રહેજે. બસ, ઉત્તર જાતી આપજે. બાકી વિગત કુશળ.

તારી સખી

સરસ્વતી.

સુમને પત્ર સમાપ્ત કરીને જાવો શ્વાસ લીધો, અને " અરે નિર્દોષ સરયુ ! મ્હને પાપીને ક્ષમા કર " કહીને મૂર્છિત થઈ મોંઘપર પડ્યો.

સુમનથી પશ્ચાત્તાપની પીડા સહન ન થઈ. પુરૂષ જેવો પુરૂષ છતાં એની બુદ્ધિ થઈ ગઈ. પોતે જ જન્મભાવેલી આ પરિસ્થિતિને શી રીતે સુધારવી ? એને એક જ માર્ગ સૂઝ્યો. જે દરેક હતાશ માણસને સૂઝે છે. એની વિવેક અને વિચારની શક્તિ હજીયાર ગઈ, અને કાંસો ખાઈ, આપઘાત કરી, પોતાના કર્મ જીવનનો અંત આણ્યો.*

ભિખારી—હૃદય !

મધુ એક ભિખારી હતો—અનાથ અને એકલો. સંસારમાં તેનું કોઈ નહોતું. તેના રૂદનપર માનવતા હસતી હતી. તેના વિપાદમાં દૃશ્ય અને નૈરાશ્યમાં પીડા હતી. બાળવયની કામળતાને દરિદ્રતાની અગ્નિની ઝાળે જૂંજીને અધમૂવી બનાવી દીધી હતી. ખીલતા પુષ્પ પર, અમઢાવાદની સડકે પર પાંદડાંઓનું પ્રતિબિમ્બ પડી ચૂક્યું હતું. રસતે જતા આવતા લોકો સાંભળતા: “ ઓ શેઠ ! એક પૈસો આપો...” અને નિહાળતા, અશ્રુથી ભરેલી કુધારી અધીર બે મોટી મોટી આંખો !

પૈસો આપવાવાળો અને ન આપવાવાળો પણ જતાં જતાં સાંભળતા: “ ભગવાન તમારું બધું કરે ! ”

એજ તેના—તે દુઃખી બાળકના આત્માનો આશિર્વાદ હતો. એજ તેનું જીવન હતું.

*

“ તારું નામ ? ”

“ મધુ. ”

“ તારું ઘર ક્યાં છે ? ”

“ શેઠ સાહેબ ! મારે ઘર નથી. ”

“ હું પૂછું છું તું રહે છે ક્યાં ? ”

“ ક્યાંય નહિ; રાતે કોઈ દુકાનને ઓટલે પડી રહું છું. ”

“ અને દિવસે ? ”

“ દિવસે.....”

તેની આંખોએ માનો કે બધું જ કહી નાખ્યું.

અભાગી બાળકના મોંમાંથી ‘ભીખ’નો શબ્દ ન નીકળી શક્યો.

તેણે પુંનઃ કહ્યું:

“ શેક સાહેબ ! ”

“ શું છે ? ”

“ આજે આખો દિવસ કંઈ નથી ખાધું; એક પૈસો આપો.”

“ તો બીજા શું કરવા માગે છે ? જા, ક્યાંક નોકરી કર-
નહિતર મજૂરી કરી ખા. ”

“ નોકરી ? કોઈ નોકર નથી રાખતું. આપ જ પોતાને ત્યાં
રાખી લ્યો. એક દુકડો સવારે અને એક સાંજે-આપની યાજ્ઞામાંના
એકો આપજો. ”

એક મહેતાજીને માટે આ એક અતિ કઠીન સમસ્યા હતી.
એક પનિહારી તો ઘરમાં હતી જ. હૃદયને દ્રઢ કરી મગન મહેતા
બોલ્યા: “ મારે નોકરની જરૂર નથી. ” તેમનો સ્વર કંઈકે કંઈકે
ખુન્ધો હતો.

“ બિખારી છોકરાએ તેમના મુખાવિંદ સામે જોયું. મગન
મહેતા તે દ્રશ્ય જોઈ કંપી ઉઠ્યા, ને તેમણે ચાલવા માંડ્યું. બિખા-
રીએ ખૂબ મારી: “ ઓ શેક સાહેબ ! ”

તેઓ રોડાઈ ગયા. અનાયાસે ગજવામાં હાથ પેમી ગયો.
હથેળીમાં સવા રૂપિયો ચમક્યો.

મધુનો હાથ એકએક લંબાયો. મગન મહેતાએ એકવાર
મધુની તરફ જોઈને ફરી પાછું હથેળીમાંના પૈસાની સામું જોયું.
પાછો તેમનો હાથ ગજવામાં ચાલ્યો ગયો !

તેઓ ચાલ્યા ગયા. મધુનો લંબાએલ હાથ હજી તેમનો તેમજ
રહી ગયો ! તેણે નૈરાશ્યપૂર્ણ શ્વાસ લીધો. તેનાથી બોલાઈ ગયું:
“ ભગવાન સૌનું બચું કરો ! ”

રથો જાતે કાળો હતો. સરકારી ઓફિસમાં પટાવાળાની જગ્યા પર તે હતો. મહિને પંદર રૂપિયા પગાર મળતો. ઘરમાં બધાં મળી ત્રણ જણાં હતાં—તે, તેની સ્ત્રી, અને દશેક વર્ષનો છોકરો.

ક્ષુદ્ર હોવા છતાંયે, ઇમાનદારીએ, મહેનતે, અને ધર્મબીજતાએ રધાનું મસ્તક ગુણગતિની સામે ઉંચું કરી રાખ્યું હતું.

તે દિવસે પહેલી તારીખ હતી. સાંજે રથો ઓફિસેથી પોતાનો પગાર લઈ ઘેર આવ્યો. ચૌદ રૂપિયા ઘરવાળાને આપ્યા, ને એક રૂપિયો પોતાની પાસે રાખી, તે બજારમાં ગયો. આવશ્યક ચીજો ખરીદીને ઘેર પાછાં ફરતાં રધાને રાત પડી ગઈ. ગલીના દાનસની રોશની મંદમંદ પ્રકાશ આપી રહી હતી. રસ્તો નિર્જન ભાસતો હતો. રથો એ ગલીમાં ચઢીને ઘર તરફ જવા લાગ્યો. ગલીના એક ખૂણામાં કાળી સરખી કોષ વસ્તુ પડેલી તેણે જોયું. તે આગળ વધ્યો. વૃદ્ધા-વરયાને લીધે તેની આંખો જોયુંએ તેટલું કામ નહોતી આપતી. રધાએ નિકટ જઈ તે વસ્તુને સ્પર્શ કર્યો: “અરે ! આ તો આદમી છે !”

રધાએ ધમકાવીને પૂછ્યું: “અત્યા કોણ છે ?”

ફાટેલા ટાટીયાના હુકડામાંથી માથું કાઢીને કોષએ ધીમે સ્વરે કહ્યું: “રધાભાઈ ! એ તો હું છું.”

“કોણ, મધુ ?”

“હા.”

“અહીં કેમ પડ્યો છે ?”

આ સમયે જે મોટી મોટી આંખો અંધારામાં ચમકી ઉઠી. મધુએ કહ્યું: “ત્યારે ક્યાં જાઉં ?”

રથો આ છોકરાને ધણી સમયથી ઓળખતો હતો, એટલે તેની આવી કર્ણોત્પાદક દશા નિહાળીને રધાનું હૃદય દ્રવ્યું. તેણે પૂછ્યું:

“ આજે ખાવાનું મળ્યું કે ? ”

“ ના, રધાભાઈ ! આજે કંઈ નથી મળ્યું ”

રધાએ ગજવામાં હાથ નાખ્યો બેઆની ને બે પૈસા હતા.
મધુના હાથમાં બે પૈસા મૂકતા તેણે કહ્યું

“ હે કંઈ ખાજે પગી મારે ત્યા સુધી રહેજે. જોજે, રખે
અહીં સુતો ’

મધુના મૃતવત્ શરીરમાં પ્રાણુ આ યો તે બે પૈસાનું મૂલ્ય
તેને અફક હતું ! કૃતકતાભર્યા નયનોમાં આસુની છોળ ઉછળી.
તેણે દોડી જઈ રધાના બને પગ પકડી લીધા એક કોણીએ આજે
તે ગરીબ જીવાત્માને બે પૈસામાં ખરીદી લીધો !

*

“ શેઠ સાહેબ ! એક પૈસો ”

રવિવારનો દિવસ હતો મગન મહેતા ધરને વાસ્તે ચોખ્ખા દાળ
ખરીદવાને બજારમાં ગયા હતા તેજ પરિચિત સ્વર “ શેઠ સાહેબ !
એક પૈસો ”

તેમણે પાછળ ફરીને જોયું મધુ પોતાનો હાથ લાગાવીને
તેમની સ્થાએ ઉભો હતો. સાક્ષાત દીનતાની મૂર્તિ—કશ્ચાનું પ્રતિ-
બિમ્બ ! મગન મહેતાએ ધૂણાના બાન લાવી તેની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી
અને આગળ વધ્યા

મધુ થોડીનાજ ઉભો ગયો પગી કોણુ જાણે શું નિચારીને તે
તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા નાગ્યો એક વાણિયાની દુકાને ચોખ્ખા
દાળના નમૂના જોવાને માટે મગન મહેતા ઝૂક્યા

ત્યાં તો, તેમના ગજવામાંથી રૂપિયાની નોટાનું બડન નીકળીને
નીચે જમીન પર પડી ગયું તેમને બડન પડી ગયાની જાણ ન
પડી તેઓ તો ચોખ્ખા દાળ પગખામાં જ નિમગ્ન હતા

પાછળ ઉભેલા મધુની નજર નોટોના ખંડક પર પડી. તેણે આગળ વધીને તે ખંડક ઉઠાવ્યું. એકવાર તૃપ્ત્યાભરી વિચક્ષિત દૃષ્ટિથી તેણે નોટોને નિહાળી, ને પછી પોતાની ફરેલી ઘોતીની ઓટીમાં ખોસી દીધી.

મગન મહેતા તે દુકાને ભાવતાક ન રમવાથી ખીજ દુકાને જઈ પહોંચ્યા હતા.

મધુ ધડકતી છાતીએ તેમની પાછળ પાછળ છાયાની માફક ચાલ્યો જતો હતો. જરૂરી સામાન ખરીદી રહ્યા પછી નાણાં આપવાને માટે મગન મહેતાએ ગજવામાં હાથ નાખ્યો. ગજવું ખાલી હતું ! કાપો તો લોહી ન નીકળે એવી સ્થિતિ થઈ પડી. પગની નીચેથી ધરતી સરકતી હોય એવો ભાસ થયો. આમ તેમ બધે નિહાળ્યું તેમની આંખોની સ્લામે અંધારાની છારી ફરી વળી હતી ! જે રસ્તેથી તેઓ આવ્યા હતા તે ચોક્કસાઈથી તપાસી જોયો. કંઈ પત્તો ન લાગ્યો ! કોને કહે ? ધીરજ ધરવા માંડી ! પછી વાણિયાને કહ્યું, “ મારા ગજવામાં નોટો હતી. કોણ જાણે ક્યાં પડી ગઈ. હમણાં તો તમે આ સામાન રાખો. હું પછી મંગાવી લઈશ. ”

મધુ આ બધું સાંભળતો હતો, પરંતુ મૌન રહ્યો. તેણે નોટોને વધુ મજાસુતાઈથી ઓટીમાં દબાવી રાખી. મગન મહેતા હતાશ થઈ ઘેર પાછા ફર્યા. તે દિવસે તેમણે ખાધું સુઈ નહિ !

સવાર થયું. મગન મહેતા અતિ ચિંતાતુર થઈ બેઠો હતો. તેમની સ્ત્રી અને પાંચેક વર્ષનો છોકરો, બંને પાસે જ બેઠાં બેઠાં તેમનાં મોં સામું અનિમેષ નયને નિહાળી રહ્યાં હતાં. કોઈ કંઈ પણ બોલતું નહોતું ! મગન મહેતા મનોગત કહેતા, “ ઉફ ! મહિનાની કમાઈ પુરા સીતેર રૂપિયા ગયા ! હવે શું થશે ? નાનું બાળક અને પ્રાણુખ્યારી બૂખે મરશે ! કોની પાસે માંગવા ? ક્યાં જઈએ ? કાંઈ જ ઉપાય નથી રહ્યો ! ”

આખો સસાર તેમને વિષમય વાગતો હતો । તેતજેતામા દશ વાગ્યા નિગાળે જવાનો સમય થવા આવ્યો હતો મગન મહેતા ઉઠ્યા મો હાથ ઘોછ કપડા પહેયા સ્ત્રીએ નાનો સન્ખો પેડાનો દુકડો ગાળીમા નાવીને સામે મૂક્યો । તેમની આખોમાથી અશ્રુધારા વહેવા નાગી તેઓ બોલ્યા, “ રહેવા દે, બચ્ચુને દામમા આનશે હું ”

તેમની વાત પૂરી થતા નેતી પામી ત્યાં તો કોઈએ બાર થુની સાન્ન ખખડાવી અને કહ્યું “ ગેઠ સાહેમ ”

મગન મહેતાએ વિચાર્યું કે મોઢા આજુમાજુનો પાડોશી આવ્યો હશે તેઓ મૌન જ રહ્યા પુનઃ અવાજ આવ્યો, “ શેઠ સાહેબ ધરમા છે કે ? ”

આ વખતે વિનય બનીને, ન છૂટકે ઉભીને, તેમણે બારણું ખોલ્યું બેઠું તો તેજ મજનનાળો બિખારી છોકરો તેમની સન્મુખ ઉભો હતો । મગન મહેતાએ બકુળી તાણી, ને ગુસ્સે થઈને મોલ્યા, “ અલ્યા શું બેઠાએ છે ? તું તો પાછા જ પડ્યો છે । ”

મધુએ ઓગીમાથી નોટોનું મડન કાઢ્યું અને મગન મહેતાની તરફ હાથ લખાવતાં કહ્યું, “ શેઠ સાહેબ આ નોટો તમારી કે ? બજારમા કાને પડી ગઈ હતી અને મળી એટલે ઉઠાવી અહીં લાયા એને સબાગીને ગખતે ”

મગન મહેતાએ હાથ લખાવીને નોટો નાંખી લીધી અને ગણી નેત્ર પૂગ સીતેર ડપિયા હતા । હજી તેમને વિશ્વાસ નડેતો આવતો. આ બધું તો સ્વનવત્ આસણ હતું ।

મધુ-તેજ બિખારી છોકરો જેને તેમણે ધૂતકારી કાઢ્યો હતો-તેમની સામે ઉભો ઉભો દસી ગ્યો હતો । આવે તે ત મધુ શેઠને અતિપ્રિય નાગતો હતો તેના પ્રાંત કચેલા પોતાના દુર્બલદાગ્ન

સ્મરણ થતાં જ તેમનાં નયનો નીચાં ઢળ્યાં ! તેમણે આગળ વધીને મધુને છાતિ સરસો આંખીને કહ્યું, “ છોકરા ! મને માફ કર...”

મધુ આ વાતનો શું ઉત્તર આપે ! તેને કંઈ સમજાણ ન પડી.

*

એક રડતા નિરાશ પરિવારને હસાવીને, એક ગૃહસ્થને ચિતામુક્ત કરીને, અને એક મનુષ્યને જીવનદાન આપીને મધુએ ત્યાંથી જવાની તૈયારી કરી.

મગન મહેતાએ દશ રૂપિયાની નોટ તેને આપતાં કહ્યું, “ લે છોકરા, આ રૂપિયા વાપરજો. ઠંડીમાં કાંપતો ફરે છે તો થોડાંક ગરમ કપડાં શીવડાવી લેજો. ”

મધુએ કંઈ કહ્યા સાંભળ્યા વિના નોટ લઈ લીધી. તેને તેણે પલટાવી જોઈ. પછી હાથ લંબાવીને મગન મહેતાના પગમાં મૂકી દીધી અને બોલ્યો:

“ શેઠ સાહેબ ! હું આને શું કરીશ ? એને તમારી પાસેજ રાખો. આપને કામમાં આવશે. હું તો બીજા માંગી ખાઈશ. મને એક પૈસો બસ છે. ”

મગન મહેતા આ બધું હતથુદ્ધિથી વિચારવા લાગ્યા. ભિખારી છોકરાના વ્યવહારપર તેમને આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું હતું ! તેમણે માથું હંચું ઉઠાવ્યું. જોયું તો મધુનો કયાંય પત્તો નહોતો. ઘરમાંથી બહાર નીકળી થોડીવાર સુધી તેને શોધ્યો પણ વ્યર્થ. તે ડોણુ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો !

*

સાંજે, રવાને ઘેર મધુ બેઠો હતો. રવાએ છુમ મારી: “ મન-મુખ, ઓ મનમુખ ! ”

“ હં બાપા ! ”

“ ખાવાનું તૈયાર છે કે ? ”

“ લાવું છું. ”

રધાના છોકરાએ બે મોટા મોટા રોટલાઓ અને થોડુંક
ઝોડાનું શાક એક રકાબીમાં લાવી મધુની સામે મૂક્યાં. મધુએ
રોટલાઓ તરફ કૃતજ્ઞતાભર્યાં નયને નિહાળ્યું અને તે ખાવા લાગ્યો.

કદાચ તે ખાવાનું—તે ગરીબ કોળીના રોટલાઓનું, તે લુખ્યા
સુકા અન્નનું—મૂલ્ય દરા રૂપિયાની નોટથી લાખ દરજ્જે વધારે હતું !

ધન્ય છે ઉચ્ચ ભિખારી હૃદયને ! કે જેણે લક્ષ્મી જેવી પ્રત્યો-
બન વરણને લાગી સંકટ સમયે પણ ધીરજ ન ખોતી અતૂલ્ય માનવ
ધર્મની સાર્થકતા માણી, ખોતાના જીવનને સફળ બનાવ્યું.*

અભયદાન

“ મહારાજ ! મહિમાશાહને અહીં રાખીને દિલ્હીપતિ સાથે દુશ્મનાવટ ન બાધો તેને બાદશાહને મોખી દેવો જ ઉચિત છે, કાગળ કે તે તેના અપગધી છે ”

“ મત્રીજી ! આપ શું બોલતા છો ? શું મૃત્યુના બપોરે શરણે આવેના મહિમાશાહને સોપી, હું ક્ષાત્રધર્મને તિનાગરિ આપી દઉં નહિ, એમ કદાપિ નહિ બને ’

પશ્ચિમ સૂરજ ઉગે કહી,
ઉલટ ગગ વહે નીર,
શરણાગત કહી ત્યાગીને,
ધર્મ ન તને હમ્મીર. ”

હમ્મીરે ઉપનું નયન ઉઘારીને કહ્યું, “ અનાઉદ્દીનના પતના ઉત્તરમા નખી જણાવો કે, ઔઠાણ શરણે આવેનાને પ્રાણ જતા પાંચ નહિ ત્યાગે તમારે જે કરવું હોય તે કરો. ”

ઉપરાંત નાતોનાપ ગણસ્યમોરાધિપતિ રાન હમ્મીર અને તેમના મત્રી નચે દિલ્હીપતિ અનાઉદ્દીન ખિનજીના પત્ર પર નિચાગ કરતી વેળાએ થઈ-લો હતો. પત્રમા તેણે પોતાના અપગધી મહિમાશાહને પોતાને આવીને કરના હમ્મીર પાસે માગણી કરી હતી.

નાન સવાળસો વય પૂર્વેની હમ્મીર છે. છ વીસનની તેરમી શતાબ્દી મમાપ્ત થયે બે વર્ષ વીતી ચૂક્યા હતા. હિંદુઓનો બાગર-સૂર્ય અસ્તાચળની નિકટ પડેલો ચૂક્યો હતો. દિલ્હીના સિંહાસન પર અનાઉદ્દીન પોતાના કાકાને મારી નાખી આઝ્ઝ થઈ ચૂક્યો હતો. એ એક નાનકો મિનાષના ઉત્તર ભારતના સમસ્ત નાન-મનાગતઓ તેની આવીનતા માનીકાગ કરી ચૂક્યા હતા. નજીકની ગાંધી,

આ સમયે રાવ હમ્મીર ચૌહાણ વિરાજમાન હતા. જેમનાં વિષે નિમ્ન લિખિત કહેલી અઘાપિ પ્રચલિત છે.

“ સિંહચુવન સતપુરુષ વચન,
કદળી કળે એકવાર;
તિરિયા તેગ હમ્મીર હક,
અહે ન દુશખાર. ”

અક્ષાહિનીના કાકા જલાહુદીને રણુસ્થંભોર પર એક વાર ચઢાઈ કરી હતી; કિન્તુ ધારેહુ કાર્ય પાર ન પડી શક્યું હોવાથી, તેણે રણુસ્થંભોરાધિપતિ સાથે સંધી કરી હતી. અક્ષાહિની પણ તેજ સંધીને નિભાવી રહ્યો હતો; કારણ કે, રણુસ્થંભોર પર વિજય મેળવેા એ કાંઈ સાધારણ વાત નહોતી.

મીર મહિમાશાહ, બાદશાહનો ઘણે જ કૃપાપાત્રને શક્તિશાળી દરબારી હતો. બાદશાહ કારણુવશાત તેના પર ક્રોધાયમાન થયો, અને મહિમાશાહને હાથીના પગ તળે કચડી નાખવાનો હુકમ આપ્યો. મહિમાશાહ આ હુકમ સાંભળતાં જ દિલ્હીથી નાસી છૂટ્યો. ઘણાંયે રાજા મદારાજાઓ પામે તે ગયો; પરન્તુ દિલ્હીપતિનો શત્રુ જાણીને, કોઈએ તેને આશ્રય આપવાનું સાહસ ન ખેડ્યું. અંતે મહિમાશાહ રાવ હમ્મીરની પાસે આવ્યો. રાવે અભયદાન આપીને તેને રાખી લીધો.

બાદશાહને આ સમાચારની જાણ થતાંજ, તે ક્રોધાયમાન થયો. મહિમાશાહને બનતી ત્વરાએ પાછો મોકલવા રાવહમ્મીર પાસે એક ફત મોકલ્યો. મંત્રીએ પણ મહિમાશાહને પાછો મોકલવાની હમ્મીર-દેવને ઉપર મુજબની સલાહ આપી; કિન્તુ વીર હમ્મીરે તેને પાછા મોકલવાનું કોઈ પણ પ્રકારે સ્વીકાર્યું નહિ. બાદશાહે પાંચ લાખનું લસ્કર લઈ જઈને રણુસ્થંભોર પર ચઢાઈ કરી. કિલ્લામાં તે સમયે દશ સહસ્ત્ર રાજપૂત હતા; પરન્તુ તેમણે ઘણી જ બહાદુરી સાથે

કિલ્લાની રક્ષા કરી બાદશાહ આપું વર્ષ ઘેરો ઘાલી પડ્યો રહ્યો. કિલ્લાની અદગ્ના બધા સૈન્યની સમાપ્તિ થઇ ગઇ. બાદશાહે કહ્યું કે, જો હજી પણ મહિમાશાહને અમને પાછો મોપી દો તો અમે ઘેરો ઉઠાવી લઇએ. સ્વયં મહિમાશાહ પોતાને ખાતર રાત તથા તેમના ગભ્યને વિપત્તિમાં પડેલ જોઈને, બાદશાહની પાસે જવા તૈયાર થયો, અને મંત્રીએ પણ ગાનને સમજાવ્યું કે ત્યારે મહિમાશાહ સ્વયં જવાને તૈયાર છે ત્યારે તેને જવા દેવો. પરંતુ હમ્મીરે કહ્યું કે, ત્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો હું કદી મહિમાશાહને અનાઉદ્ધોનને મોપીશ નહિ અને

“ રાખી શરણુ મીરને
તણએ કુલ લાજે ચૌહાણુ ”

રાય હમ્મીરની ગણીએ પણ કહ્યું, “ મીરને સ્વામી ના તજો, તજો શીંગ ગઢ બેગિ ” અર્થાત “ ચાડે પ્રાણ તથા રાજ્ય પણ આપ્યું જાય તથાપિ શત્રુએ આવેના મીરને કદાપિ ન સાગશો ”

રાજપૂતોએ કેસરીઆ વસ્ત્ર પરિધાન કરીને મગવાનો નિશ્ચય કર્યો રાવજીએ કહ્યું, “ બાદશાહના નિશાનોને જો તમે આવતા જુઓ તો તો સમજી લેજો કે અમે લોકો માર્યા ગયા અને તમે જોહરવૃત્ત ધારણ કરીને બળી જાવો

દશ સપ્ત વીર કેસરીયા વાવા પહેરીને મરવા-મારવાને માટે નીકળી પડ્યા બાદશાહનું પાંચ લાખ માણસનું સૈન્ય રાજપૂત-વીરોના સખ્ત માગને સહન ન કરી શક્યું અને અતે ન્દાસી છૂટ્યું. હમ્મીરે બાદશાહી સૈન્યના નિશાનાદિ લૂટી લીધા મહિમાશાહ પણ હમ્મીર તરફથી બાદશાહી સૈન્ય સાથે ઘણી જ બડાહુરીથી લડ્યો હતો રાજપૂતોનો વિજય થનાથી તે ગવ હમ્મીરના પગે પડ્યો અને કહ્યું, “ યદ્યપિ અમારા ધર્મમાં પુનર્જન્મને માનતા

નથી, પરન્તુ હું તો માનું છું. હું તો મારા જન્મ જન્માન્તરમાં પણ આપનું ઋણ ચુકવી શકીશ નહિ. ધન્ય છે એવી રાજપૂત બતિને કે જે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પણ ચરણાગતની રક્ષા કરે છે!"

રાજપૂતોનો વિજય તો થયો; પરન્તુ વિધિએ કાંઈ બીજું જ નિર્માણ કર્યું હતું, વિજયની ખુશાલીમાં ઉન્મત્ત બનેલા રાજપૂતોએ શાહી પતાકાને આગળ કર્યોથી કિલ્લા પરની વીરાંગનાઓ સમજી કે, બાદશાહી સૈન્ય આવી રહ્યું છે, યવનોથી પોતાના શીલને રક્ષવા માટે તેઓ અગ્નિમાં કૂદી પડીને ભસ્મભૂત થઈ ગઈ. ધન્ય છે એ વીરાંગનાઓને !

રાવ હમ્મીરના વંશજો હજી પણ વિદ્યમાન છે, જેમાં છોટા-ઉદેપુર તથા દેવગઢ બારિયાના નરેશો છે.*

મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરનો ઈન્સાફ

(૧)

તે દિનમે ભારત સમ્રાટી નૂજહા પોતાના મહેનની અગાસીમા એકી બેકી શીતળ વાયુનો આનન્દ લઇ ગઈ હતી એમેર લીનાછમ એતરો, વનો, અને ઉપવનોમા ફેસગીયો ગગ બરીને પ્રકૃતિદેવીએ શુભ આનન્દદાયિની સુક્રમય વિભૂતિથી મનોભાવને પ્રેમની ગગ-રેલમા નિમગ્ન કરી દીધા હતા સમ્રાટીએ ચારે બાજુ દૂર દૂર સુધી નજર દોડાવી, ન પોતાની ધનધાન્ય પૂર્ણ પ્રજાને આનન્દ-મગ્ન નિહાળી તે સમયે તેની આખોમા મન અને સતોપના ઉડા બાન જણાયા વિના નહોતા ગ્રહેતા

સુવિસ્તૃત નીના આકાશમા વ્યોમવિદ્યાગી વિદુગમ વૃન્દતુ મ્વઝદ ઉડયુ અતિ આહ્નાદદાયક હતુ માનવ હૃદયમા મુંઝતા માટે પ્રેક્ષી ગભીર કુતૂહલતાનો આરિભાન થાય છે । પગ્નતુ મિયાગ મુદર ધ્રુવો મુદર હોનાના કારણે જ તોડી લેવામા આવે છે નવન-માધુર્યના સૌન્દર્યને લીધે જ વ્યોમવિદ્યાગી ગ-પિજરમા પૂગાઈને તરખા મરે છે સૌન્દર્યને કુતૂહલવશ જનીને મસગી નાખયુ એ જ માનો કે માનનસ્વબાન જની બેઠો છે ।

ફરફટતા વાકડીયા વાળનાળી નન્યૌવના દામીઓએ જાણે પક્ષીઓની સ્વાધીનતા પર ધર્ષાભાવે તેમને મારી નાખનાનો નિશ્ચય કર્યો એકે વિનતી કરી, “ પગ્વગ દિગાર । આન્ડે અમે બધા મુગના હાથે આ ઉડતા પક્ષીઓનો શિખર થયેન જોવા ઇચ્છીએ છોએ સરકાગ, લ્યો આ બહુક । ગોળીઓ બરેલી છે ’

એ વાગ ઉચુ માયુ કરીને મનોહારિણી નૂજહાએ

આકાશમાં હારખંધ ઉડતાં પક્ષીઓને પોતપોતાના માળા તરફ જતાં જોયાં. દાસીઓની તરફ મુખ ફેરવીને તેણે કહ્યું, " હાવ ખંદુક ! "

" લ્યો આ રહી, હુઝુર ! " એક દાસીએ બહુ જ અદબ સાથે નૂરજહાંના હસ્તકબલમાં ખંદુક આપી દીધી.

યમુના-તીરે આવેલા આશ્રયાગ લણી જતાં પક્ષીઓનાં ટોળાં તરફ નિશાન તાકીને નૂરજહાંએ ખંદુકનો ઘોડો દબાવ્યો. ધમધમ અવાજ કરતી બે ગોળીઓ છૂટી. પછી તે દાસીઓને ઇચ્છિત અવસર મળી ગયો. હેમણે પણ પોતાનાં સ્વયંભેદ્યાલુર્થ દ્વારા અનેક પક્ષીઓને નિર્જીવ બનાવી, આગાસીની ખંડોળીનાં છાપરાં પર પાડ્યાં. ઘોડી વાર પછી સંધ્યાકાળ થઈ જવાથી સમ્રાટી અગામીમાંથી નીચે ચાલી ગઈ.

(૨)

ચાંદની રાત હતી. શાહી મહેલ ઊર્વશી અને મેનકા સમી સુંદર નર્તકીઓનાં હાવભાવમયી નૃત્યકલા, અને હેમના કોમલ સુરીલા કંઠમાંથી નીકળતા સ્વરના આલાપથી ગૂંછ મ્મી હતો. તબક્કાની થાપ, ઝાંઝરનો ઝણકાર, ને આજુબણનો ખણખણાટ-મધુર વીણાલાપમાં અનેખી બાત પાડતાં હતાં. રૂપ-ગુણ-ગર્વિતા નૂરજહાં પોતાના અનન્ય પ્રેમી, ભારતના વિશ્વાસપ્રિય સમ્રાટ જહાંગીરની બગલમાં એક રતનજડિત-સિંહાસન પર બેઠી બેઠી સંગીતસ્વર લહે-રીના આનંદમાં નિમગ્ન હતી. મદિરાના નીશામાં ડોસતાં સમ્રાટ જહાંગીરે હુકમ કર્યો, " સાડી, હાવ ગરામ ! "

અત્યંત સૌન્દર્યવતી તરુણ દાસીએ પોતાની રમીલી મુઠ્ઠા આંખે, એકવાર સમ્રાટના મુખ સ્થાપ્યું નિહાળ્યું, ને પછી રતનજડિત પ્યાલામાં શરાબ ઢાળી દીધો. સમ્રાટ જેવો તે પ્યાલો હોડે સ્પર્ગવા બળ છે તેવોજ ત્યાં ધંટનો ઘોષ થયો. એક ક્ષણમાં જ સમરત

વાયુમડલ રાન્ત થઇ ગયું બધા સભાજનો ગતબ્ધ થઇ ગયા. સમ્રાટ જહાગીરે મદિરાનો ખાતો હોઠથી દૂર પકડતા અધિશર સૂચક ઉચ્ચ સ્વરે પૂછ્યું “ ઘટ કોણે વગાડ્યો ? ”

હસ્તદ્વય જોડી મસ્તક નીચું ગળીને એક દામીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો “ જહાપનાહ ! કોઇ ગરીબ ફતિયાદી અી ઇન્સાફ માગવા આવી છે ”

મદમસ્ત નયને તે સૌન્દર્યવતી દામી તરફ નિહાળીને સમ્રાટે કહ્યું ‘ જા એને સમજાવીને કહીદે, કે કાને દરમાગમા હાજર થાય ’
‘ જેવી આજ્ઞા જહાપનાહ ! ’ કહીને દાસી મુજરો કરી ચાલી ગઇ

પુનઃ રગરાગ થના લાગ્યો સુદર સ્વર લહેરીના મધુર આના-પથી હૃદયારહાદનો ધોધ વહી ગયો હતો

નૂરજહાને પોતાની બગનમા લઇ સમ્રાટે કહ્યું, “ નૂરજહા ! ”

નૂરજહા “ જી હુજુર ! ”

“ કેવી સુદર છે તું ! ”

“ જહાપનાહ ! જી, હુજુર ” તેણે નયનો નીચા ઢાળ્યા

“ કુદરતે સારી ખૂમસુગતીનો સાર જાણે તારામા જ સમાવ્યો છે કેની ઉન્માદકાગિણી સુદરતા છે, ખારી ! ઇન્જા થાય છે કે રહને જ જોયા કરે, પરન્તુ x x x ”

“ પરન્તુ શું ? જહાપનાહ ! ”

“ હાઇ નહિ ”

“ થોડું ઘણું તો કહો, જહાપનાહ ! ”

જહાગીર “ હું જોઈ છું કે, કોઇ કોઇ વખતે તું બહુ ગભીર બની જાય છે તારા સ્હેરા પર ગભીરતા અને ઉદારસીનતાની છાપ જોઇને માફ દિન કપી ઉઠે છે માનો કે મારી હોવા છતાંયે તું મારાથી બહુ દૂર ચાલી જાય છે એનું શું કારણ છે ગર ? ”

નરજહા “ પ્રાણેશ ! એ ન પૂછો. મારી જૂની યાદદારત તાજી થાય છે, તે વખતે જાણે કાંઈ શક્તિ પોતાના કદાવર હાથે નથી મારા કોમન દક્ષેજનને રમદોળવા લાગે છે ”

જહાગીર “ ત્યારે શુ તું હજી પણ મારી સાથે ધૃણાભાવ રાખે છે ? ”

નરજહા “ હું આપને કદી પણ ધૃણાની નજરે નથી જોતી મહે આપની સાથે ધૃણા કરી નહોતી, ને કરીશ નહિ ”

જહાગીર “ તો પછી નર, મારી આટલી યાદના હોના છતાંયે, બધું જ ન્યોછાનર કરવા છતાંયે તું ચિન્નાવુર કેમ બની ગય છે ? નરજહા ! અય નર ! તારે માટે મેં શુ નથી કર્યું ? એકવાર તું જ કહે કે શુ મેં તારે ખાતર મારા પૂજ્ય મરહમ બાદશાહ સામે બળવો નથી કર્યો ? શુ મેં તારે માટે જ મોગન સંસ્તનતના જમરદસ્ત પાયાકપ વગરે-આયમ શેખ અબ્દુલ ફજલને પોતાના નકાદાર મિત્ર રાજા વીગસિહ દ્વારા જુદેનખડના ગીચ જગતમા કાલ નથી કરાવ્યો ? અને અને નરજહા ! કસમ ખુદાની, તારે માટે-ફક્ત તારે ખાતર જ, હું બાદશાહ હોના છતાંયે મેં તે કામ કર્યું, જે મારે જી પણ ન કરવું જોઈતું હતું. હિં. તેનું મર્દ હજી સુધી કનેજનમા બાકી રહ્યું છે મિયાગે બેકસૂર શેખ ”

નરજહા “ બસ કરો, હુમ્મર ! બસ કરો હવે, તે દિન હુમા વનાગી વાતને પડતી મૂકો તો સારું ”

જહાગીર “ પણ સાચું તો એ છે. નર ! મારી નર ” હ તાગ વિના જીવી શકતો નથી તું તો દેવી છે, નરજહા, તને મેળવ્યા પછી હું કાંઈ બીજાને જ બની ગયો છું પડેના હું બગવા જોઈ હતો, ખૂની હતો, પણ હવે તો મહેનશાન હું પણ નરજહા એ તો કહે કે તું શુ સાચેસાચ મને તેજ દિનથી યાદે છે, જે નિનથી હું તને યાદ છું ? માગેમાયુ કહે, તને મારા કસમ ! ”

આ સાબળતા જ નુજલ્લા દહીને લીધે એવા યગ્યરી ઉગી. તેણે કપિત લાયેનતી સમ્રાટના લાયને પકડી ગળી ક્ષમાયાચનાનો બાન પ્રદર્શિત કરતા, મકરણ દષ્ટિએ સમ્રાટના મુખ સ્થામુ નિદાળ્યુ પછી નારીમુનબ લગ્નનો સદળ અભિનય કરતીગતી વીણાનિનિન્નિત મધુર સ્વરે તે બોલી

“ જાપનાદ ! ખીજના દિનમા શુ થઇ ગયું છે એ માધ થોકુ કોઈ જાણી ગકે છે ? મુદ્દમત કરના પોતાના દિનમગ્ને ખુશ રાખના વાગ્તે જગેલા પોતાના દિલ પર બગ રાપરે છે, અને પોતાના નિચારો તથા લાનસાઓનુ ખૂન કરી એઠાને પોતાના દિનમગ્ની ઇચ્છામા મેળવી દે છે પછી કોઈ કોઈની મરજ નથી પૂછતું ! પ્રાણનાથ સાચુ તો એ છે કે નુજલ્લા આપની હતી, આપની જ ને લગેશા આપની જ ગહેગે. દિનને દિલથી કોણુ જુદુ મરી ગકે છે ? ખુદાનિદ મહે એમ એનુ અપ્ન જોયુ તુ જોમા અર્ગીય મમ્રાટની આગાથી મ્હારી ગાતી કોઈ ખીજ પુરપની માથે મરમા આવી હતી મ્દને જાણે જમગદરતીથી ઉઠાવીને ખીજના ખોગામા મુન્નામા આવી હતી સ્વર્ગીય સમ્રાટની આરા, અને ધર્મની પનિન લદ જરરી મ્દમજને મહે પોતાના દિનપર જે બળ વાપર્યું છે તહેને જ જાણુ હુ એક તગ્દ દિનની મરજ હતી, દિન હક પર જતુ હતુ, ને ખીજ તગ્દ ફુનિનામા રાન્તિ જળવી ગળનાર કાનૂનો અને ધર્મોની પવિત્રતાનો ખ્યાન હતો પ્રભો ! આપને હવે શુ મ્દ કે મ્દાગ પર કેનુ વીતી ચૂમ્યુ હતુ ! ”

જહાગીર “ પરન્તુ નર તહે તો એમ નર્પ મુધી મ્દાગ તગ્દ જોયુ પણ નહોતુ તે વખતે, ત્યારે પોતાની મુદ્દમતની ખાત્રી મરના ત્હારી ખાસે આનતો હતો ત્યારે તુ મ્દને જોતા જ મ્દોહુ કેમ ફેગવી દેતી હતી ? ત્હાગ તે કૃત્યથી મ્દાગ માળખમા કેનુ દર્દ થતુ હતુ નર ! ”

નૂરજહાં: “ એથીયે વધુ દર્દ, મહારા પ્રાણ, મહારા કાળજનમાં થતું હતું. હૃદયમાં પ્રેમ અને કર્તવ્યનો જંગ સ્પર્શ કરી જતો હતો. હું, હું તે વખતે વિચારોના બયાનક તરંગોમાં તરતી-ડૂબતી, ન જાણે ક્યાં વહી જતી હતી. બહુ આકુષ્ણતા થતી હતી મહને. તે સમયે મહારો ખ્યાલ ફરજની તરફ હતો; પણ આ દિવસે તો મુહુબ્બતની તરફ હતું. કલાકો, દિવસો, મહીનાઓ, ને વર્ષો સુધી આ લડાઈ થતી રહી. મહારી જિંદગીનું નાવ જોડા તોફાનમાં પડ્યું રહ્યું હતું; પરંતુ આખરે તો મુહુબ્બતનો જ વિજય થયો. દિવે અછલને નીચું જોવાવ્યું. તે જ દિવસે હું આપને મેળવી શકી હતી. તે દિવસે મહેં જોયું હતું હતું કે મહારાં ફેવેરેવામાં આપ જ હતા. તે દિવસે મહેં સર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. પછી દિવસમાં બીજી કંઈ તમન્ના બાકી નહોતી રહી. ”

જહાંગીર: “ ત્યારે તો નૂર તું મુજ પર ગુસ્સે નહોતી. ”

નૂરજહાં: “ કદીયે નહિ, સરકાર ! એ અસંભવિત છે. ”

જહાંગીર: “ પણ તહાગ મહેં ફેરવી જેમી જવાથી હું એમ જ સમજતો હતો કે તું મને નથી મ્હાતી. ”

નૂરજહાં: “ કારણ કે આપની મુહુબ્બત પર જોશમાં હતી. વળી આપ હતાવળા આશક હતા. આપની મુહુબ્બતમાં ગર્મી નહોતી. ધક્કામાં ધીરજ અને તમન્નાની ગર્મી હોતી નથી. અગર જે આપે તે સમયે મારાં મહેંઢા તરફ જોડા ચિન્તનથી જોવાની તકલીફ લીધી હોત તો મારા દિલનાં તોફાનનો અડસટ્ટો આપ કાઢી શક્યાં હોત; ને આપને આવો ખ્યાલ ન આવત. આપ તેજ વેળાએ તારવી શકત કે હું આપની સાથે મુહુબ્બત કરતી હતી કે નહિ. ”

જહાંગીર: “ હવે જવાદે એ બધી ભાંજગડ. હું તને ચાહું છું. તું મને ચાહે છે. પછી બીજું કંઈ ન જોઈએ. ”

નૂરજહાં: “ એ જ વાત તો થઈ રહી છે ! ”

આટલું કહીને દૂરજહાં જહાંગીર તરફ મૂકી. જહાંગીરે પોતાનો હાથ દૂરજહાંના ગળામાં નાખ્યો. આ જોઇને સભા ઉઠી. નાચરંગ બંધ થઇ ગયો. ધીમે ધીમે બધી દાસીઓ પણ ચાલી ગઇ. જહાંગીર દૂરજહાંને હૃદય સાથે ચાંપતાં કહ્યું:

“ ખારી દૂર ! ”

તેના ઉત્તરમાં જહાંગીરના ગળામાં મૃણાલ-મનોહર બાહુ નાખીને વિશ્વસુંદરી દૂરજહાંએ પૂછ્યું, “ સરકાર ! કેમ શો હુકમ ? ”

(૩)

સુખા ઘોખીની ધરવાળી આખી રાત છાતી ફૂટી જોર જોરથી રહી રહી હતી. તેના ઉચ્ચ સ્વરના વિલાપે, પાડોશીઓને રાત્રિભર જાગૃતાવસ્થામાં રાખ્યા હતા. ગઇકાલે સાયંકાળના સમયે, સૂર્યાસ્ત થયા પછી કોઇએ શાહી મહેલની અગાસી પરથી ગોળી છોડી હતી; જેથી ધાપલ થઇને ઘોખણનો પતિ સુખો મૃત્યુ પામ્યો હતો.

સમ્રાટ જહાંગીરનાં સામ્રાજ્યમાં—દૂરજહાંની સત્તાનતમાં ન્યાય ધનને બદલે કાંઈ નહોતો ખરીદી લેવાતો. રાય રાંક સર્વેને સરખોજ ન્યાય મળતો. શાહી મહેલથી સુવર્ણની એક મોટી સાંકળ લટકતી હતી, જેનો એક છેડો મહેલના એક ઘંટ સાથે બાંધેલો હતો, ને બીજો છેડો મહેલની દિવાલ પર થઇને નીચે જમીન પર પડ્યો રહેતો. કોઇ પણ વ્યક્તિ જેને સમ્રાટ પાસેથી ન્યાય મેળવવાના હેતુથી પ્રાર્થના કરવી પડતી હતી તે કોઇ પણ સમયે મહેલે જઈને એ સાંકળને ખેંચી શકતી હતી. સાંકળ ખેંચતાંની સાથે જ ઘંટ વાગતો હતો, જેથી સમ્રાટને વિદિત થઇ જતું હતું કે કોઇ ન્યાયની પ્રાર્થના કરવાવાળું આવ્યું છે. ને તેઓ તે આવનાર વ્યક્તિની પ્રાર્થના સંભળીને તેનો થયાયોગ્ય ન્યાય આપી દેતા હતા. સુખાની ધરવાળી કાલે જ સાંકળ ખેંચી આવી હતી; અને તેને આજે

દરબારમાં ઉપસ્થિત થવાની આજ્ઞા પણ મળી ચૂકી હતી. પતિહત્યા કરનાર વ્યક્તિને દંડ અપાવવાના આવેશમાં, સુખાની દહનક્રિયા તરત જ કરી કરાવીને, તે શાહી દરબારમાં જઈ પહોંચી.

સમ્રાટ જહાંગીરના વૈભવશાળી વિશાળ દરબારમાં અનેક રક્ષિત રાજા મહારાજા, અમીર-હિમરાવ, અને ઘરા સામંત તેમજ ગુણગાયકો વિગેરે સુશોભિત આસનો પર બિરાજતા હતા. નરરત્નોની કાન્તિની નિરાળા છટા જણાતી હતી. વડો પ્રધાન રતનજીડિત સુવર્ણ સિંહાસન પર બેઠો બેઠો ભારતના મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરને આવશ્યક સુકદમા સંભળાવીને તે સંબંધી હુકમ મેળવી રહ્યો હતો. તેવામાં એક યોગદારે ત્યાં આવી અતિ નમ્રતા સાથે સલામ ભરી, અને તે એક બાળુએ હિમો રહ્યો. સમ્રાટે તેની તરફ નિહાળીને પૂછ્યું: " કેમ, શું છે ? "

યોગદારે કહ્યું: " જહાંપનાહ ! એક ધોળણ હાજર થઈ છે, ને તે હાથ જોડી અરજ કરતી હુબુરની સમક્ષ ઇન્સાફ માટે ફરિયાદ કરવાને આવી છે, અને કહે છે કે કાલે સાંજે શાહી મહેલની સોનાની સાંકળ ખેંચવા ઉપરથી ત્હેને આજે દરબારમાં હાજર થવાનો હુકમ થયો હતો. "

જહાંગીર: " જા, ત્હેને અહીં તત્કાળ હાજર કર. "

" જેવો હુકમ, સરકાર ! " કહીને યોગદાર ચાલ્યો ગયો.

શાહી તખ્તની પાછળ ઝરખામાં નૂરજહાં બેઠી હતી. સમ્રાટ રાજકાર્યમાં ત્હેની સલાહ લીધા કરતો હતો, ને જે કંઈ તે સલાહ આપતી તેજ અનુસાર સમ્રાટ નિર્ણય કરતો હતો. બારી પર મૂલ્યવાન મોતીઓનો ચક્ર લટકતો હતો. યોગદારે તરત જ ધોળણને દરબારમાં હાજર કરી. ધોળણ ત્યાંના વિશાળ વૈભવ જોઈ ક્ષણભરને માટે સ્તબ્ધ બની ગઈ. પછી ધીરજથી ત્હેણે મુઝરો કરીને હસ્તકથ જોડ્યા, અને સમ્રાટને દીર્ઘાયુનો આશીર્વાદ આપી, તે બોલી:

“ અન્નદાતા ! કાલે સંધ્યાકાળે યમુનાજીનાં ઘાટે હું મ્હારા સ્વામી-ધોખી સાથે કપડાં ધોઈ રહી હતી, તે વખતે શાહી મહેલની અગાસી પરથી અચાનક કોઈએ ખંડુક ચલાવી. ગોળા મ્હારા ધણીને લાગી; ને તેથી તે ગરીબનું મોત થઈ ગયું ! હું છુંટાઈ ગઈ, અન્નદાતા ! ” કહેતાં કહેતાં ધોખણ ખૂબ જોરથી રડવા લાગી.

ધોખણની વાત સાંભળતાં જ નૂરજહાં ચરચરી ઉઠી. તેનું કોમળ હૃદય બયંકર બનાવની આશંકથી કંપી ઉઠ્યું. એ જ સમયે સમ્રાટે પૂછ્યું : “ મહકા ! તને ખબર છે કે ગોળા કયા મહેલમાંથી છોડવામાં આવી હતી ? ”

કંપિત સ્વરે નૂરજહાંએ ઉત્તર આપ્યો : “ મ્હારાજ..... ”

જહાંગીર : “ તારા ? ”

એના સ્વરમાં શંકાનો ભાવ હતો.

નૂરજહાં : “ જી હા, જહાંપનાહ, મ્હારા જ મહેલમાંથી ગોળા વ્યાપી ગઈ હતી. ”

નૂરજહાંના સ્વરમાં દઢતા હતી.

જહાંગીર : “ તો પછી શું થયું જોઈએ ? ”

નૂરજહાં : “ ખૂનીને તેના ગુન્હાની સજા મળવી જોઈએ. ”

જહાંગીર : “ શું સજા લખશ ? ”

નૂરજહાં : “ મોતને બદલે મોત ! ”

જહાંગીર : “ આ તો બહુ સખત સજા કહેવાય ! ”

નૂરજહાં : “ ગુન્હો પછુ કંઈ જેવો તેવો થોડો છે, હુકુમ ? ”

જહાંગીર : “ જાણે છે, ખૂની કોણ છે ? ”

નૂરજહાંએ દઢતાથી ઉત્તર આપ્યો : “ હું. ”

“ હું ? ” કહેતાં કહેતાં સમ્રાટ જહાંગીર અત્યંત અસ્થિર થઈ ગયો. રવેદ-બિન્દુઓ કપાળ પર ચમકી ઉઠ્યાં. થોડીકવાર સુધી દિગ્મુઠ રહેવા પછી, તહેમલે મનોગત વિચાર્યું : “ ઇન્સાફ તો કરવો

જ પડશે. શાહી તખ્ત એ ખુદાની અદાવત છે. એનાં પર બેસીને ઇન્સાફ જ કરીશ. હું બસે પીસાઈ જઈ; પરંતુ ઇન્સાફનું ખૂન નહિ થવા દઉં. ’

પુનઃ ઘોખણની તરફ ફરીને સમ્રાટે કહ્યું: “ બેઠી રહે. તારો ઇન્સાફ થશે. ગબરાઈશ નહિ. ”

સમ્રાટી નૂરજહાંએ ચક્ર પાછળથી પાછું કાંઈ કહ્યું. જહાંગીર ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા:

“ કાલે સાંજે જે ઘોખી મરણ પામ્યો છે તે નૂરજહાં બેગમની ગોળાને શિકાર બન્યો હતો. બેગમે એક પક્ષી પર ગોળા ચલાવી હતી, પરંતુ તે ઉછળાને ઘોખીને લાગી; જેથી તે બિચારો મરણ પામ્યો. હું નૂરજહાં બેગમને ખૂનના ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર દરાવું છું અને હુકમ આપું છું કે નૂરજહાં ગુન્હેગારની માફક ચહેરા પરથી છુરખો હઠાવીને, દરબારમાં આવી ઉભી રહે. ”

સમ્રાટનો આદેશ સાંભળતાં જ વજીર આસકુદૌલાએ કહ્યું: “ જહાંપનાહ ! બેગમની સાથે હુઝુર.....”

જહાંગીરે “ હું કાંઈ સાંભળવા માંગતો નથી ” કહી તેને બોલતો બંધ કર્યો.

મહોબતખાં: “ શું બેગમને બિન પદે આવવું પડશે ? ”

જહાંગીર: “ હા, તે ગુન્હેગાર છે. ”

મહોબતખાં: “ પરંતુ અદાવતનો હુકમ.....”

જહાંગીર: “ અદાવત ઇન્સાફનું ખૂન કરવાનો હુકમ ન આપી શકે. ”

મહોબતખાં: “ છતાં પણ, હુઝુર ! તેઓ હિન્દુસ્તાનની સર્વોત્તમ સમ્રાટી-મદદા છે. ”

જહાંગીર: “ ગમે તે કેમ ન હો; ખુદાની નજરમાં બધાં સમાન છે. ઇન્સાફ સર્વને માટે સરખો છે. હું ફરીથી હુકમ આપું

હું કે, બેગમ નૂરજહાં મુન્દેગારના સ્વરૂપમાં દરબારમાં આવી ઉભી રહે. ”

રામ વીરસિંહદેવ: “ ત્યારે શું, આજે ભારત-સમ્રાટ્ટીને સમ્રાટ્ટની સન્મુખ અપરાધિની બનીને દરબારમાં આવવું જ પડશે ? ”

જહાંગીર: “ હા. આવવું જ પડશે. રામ સાહેબ ! હું બાદશાહ છું, ગમે તે થાવ. મારે ઇન્સાફ તો કરવો જ પડશે. ”

વીરસિંહદેવ: “ એ ન બની શકે, સમ્રાટ્ટ ! ”

જહાંગીર “ કેમ ન બની શકે ? ”

વીરસિંહદેવ. “ ભારત-સમ્રાટ્ટીનું અપમાન ભારત-સમ્રાટ્ટના દરબારમાં આમ કરી ન કરી શકાય. ”

આ સાંભળતાં જ સમ્રાટ્ટ જહાંગીર આવેશમાં વિજળીની માફક ચમકીને એકદમ હિંમત, અને પક્ષક માત્રમાં તો, ધોળણની પાસે આવીને બોલ્યા: “ વાર, જ્યારે એ નથી થઇ શકતું ત્યારે આ તો થઇ શકે છે ના ? ” કહીને સમ્રાટ્ટ જહાંગીર પોતાની કમરમાંથી કટાર ખેંચી કાઢી, ને તે ધોળણના હાથમાં જબરદસ્તીથી આપતાં આપતાં તેઓ તેને કહેવા લાગ્યા:

“ ધોળણ ! તું ઇન્સાફ માંગે છે ? વાર, તને ઇન્સાફ જ મળશે. જેવી રીતે નૂરજહાંએ તારા ધણીને બેગમ કરીને તને વિધવા બનાવી નાખી છે તેવી જ રીતે તું પણ મને મારી નાખી નૂરજહાંને વિધવા બનાવી મૂક, લે ! ”

આ કહેતાં કહેતાં સમ્રાટ્ટ જહાંગીર ઘુંટણીએ પડી, પોતાની છાતી ખૂલ્લી કરી. દરબારમાં ધોંધાટ થવા લાગ્યો. ધોળણ દિગ્મુક બની ઉભી જ રહી !

“ મને ન્યાય મળી ચૂક્યો નામદાર ! ” તેના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા.*

પ્રેમલોકને પંથ

Paradise is always where love dwells. 1

—Richier.

A

“ જો હું બ્રમરની માથે તારી પાસેથી ઉડી જાઉં તો ? ”

“ તો શું ? ”

“ શું ત્યારે તને કંઈ પણ પીડા નહિ થાય ? ”

“ પીડા ! પ્રેમની પીડા ? ”

“ હા, બહાલી હવે સમજ. ”

“ મારી બુદ્ધિ તમારી જેમ તીવ્ર નથી. ”

“ ઠીક રહેવા દે એ લપ, મારા પ્રશ્નનો જ ઉત્તર આપ. ”

“ પણ એક વાત કહેશો ? ”

“ હા, પૂછ ત્યારે. ”

“ જો ક્રમળ બ્રમરને પોતાના અંતરમાં ખીડી શે તો ? ”

“ સવાર થતાં જ તે નીકળી જશે. ”

“ સાચું કહો છો ? ”

“ ત્યારે શું જૂઠું બોલું છું ? ”

“ શું ત્યારે પ્રેમનું પરિણામ આ જ હોય છે ? ”

“ આસ્તે આસ્તે તે તો પ્રેમની વ્યાખ્યા થે કરી નાખી. ”

“ હું તો માનું છું કે જે પ્રેમી કદી છટાં નથી પડતાં. ”

“ એ તો અસંભવિત છે. ”

“ હું અક્ષરથી સત્ય કહું છું. ”

“ જાણે મોટી સત્યાનુરાગિણી ન હો ! જો હું કાલે જ સુખી થાઉં, તો શું મારો તારાથી વિયોગ નહિ થાય ? ”

“ મને આપની બુદ્ધિમતા પર હસવું આવે છે. ”

“ એવું તે શું થયું ? ”

“ વાહ ! વાહ ! શારીરિક વિચ્છેદથી શુદ્ધ પ્રેમમાં કાંઈ આંતર નથી પડતું, ત્યાં તો આધ્યાત્મિક મિલન થયે પુનઃ વિયોગની સંભાવના જ રહેતી નથી, સમજ્યા ? ”

“ પણ એમ થવું તો બહુ કઠિન છે. ”

“ કઠિન કાંઈ પણ નથી. પ્રેમીઓમાં પ્રત્યેકને માટે જીવન-ઉત્સર્ગ કરવાની નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. પ્રેમી પતંગ દીપકમાં ઝળકી રહેલા પ્રેમના અજળ રંગમાં બળી જઈને-સ્વખલિદાન આપીને—શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક પ્રેમમિલનની જ આકાંક્ષા કરે છે. ભ્રમર ડેવળ મધુપાન ચાહે છે. તે કદીક ચંબેલીના મધ્ય સ્થળમાં પ્રેમાનુભવ કરવાનું બતાવું કરે છે, તો કદીક વેણ અને માલતી કુંજની સમીપ ભટકે છે. તે એકમતી નથી. ”

“ એકમતી થવું શું આવશ્યક છે ? ”

“ કેમ નહિ ? જ્યારે સમગ્ર શક્તિઓ એક જ બાજુએ ઝુકી જશે, ત્યારેજ તો પૂર્ણતાની અવસ્થા આવશે; નહિતર પ્રેમનું મોતી કાચું રહી જશે. ”

“ પણ પ્રેમ કેવી રીતે થાય છે ? ”

“ હવે આપજ કહો ! આપ પણ પ્રેમી તો બનો છો ને ? ”

“ હું તારી સાથે એ હેતુથી પ્રેમ કરું છું કે, તું નવ પ્રસ્ફુરિત કમલનાં જેવી સુન્દર, રત્ન કુસુમ સમી કોમલ, અને શુભ જ્યોત્સના જેવી ધમ્માવાળી છે. તું જ બતાવ કે દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ નિહાળીને શું તને આ જ્વલંત સત્યનો કદી અનુભવ નથી થયો ? ”

“ એ પ્રેમમાં તો સ્વાર્થ છે; એ દૂષિત છે. ”

“ એથી વિશેષ હું શું કહું ? ”

“ મારું તો કહેવું છે કે, હું જો પ્રેમ કરું છું, તો તે એટલા ખાતર જ કે, પ્રેમ કરવો ઉચિત છે. ”

“ એ પણ કેવી રીતે ? તું મને જ પોતાનો પ્રેમદેવ કેમ માને છે ? શું એથી તારા પ્રેમક્ષેત્રની સીમા સંકુચિત નથી થતી ? ”

“ પણ હું એ વાતનો અનુભવ નથી કરતી. ”

“ આ તે કાંઈ ઉત્તર છે ! મનુષ્ય તો પોતાની દુર્બળતાઓને સદા ભૂલ્યા જ કરે છે, જાણે કે તે તેમને જાણતો જ ન હોયની ! ”

“ ત્યારે શું જાને પ્રકારે શુંદ્ર પ્રેમ કરી શકાય ? ”

“ આટઆટલી વાતચીત પછી એ આજ તાત્પર્ય નીકળે છે ? ”

“ પણ જરૂર સખૂર ખમો. ”

“ કહે ત્યારે. ”

“ હું ભૂલી ગઈ હતી. ”

“ હજી વર્ણન સમાપ્ત નથી થયું ! તું વધુ કહી શકે છે. ”

“ આપણો પ્રેમ એવે સમયે ઝાંછો થઈ શકે છે, કે ત્યારે શારીરિક સૌંદર્ય-કિરણ લુપ્ત થઈ જાય. ને ત્યારે તો તેનું અસ્તિત્વ જ નહિ રહે. ”

“ તારો પ્રેમ પણ, જોને તું પ્રેમ કહે છે તે અદશ્ય થયે, નષ્ટ થઈ જશે. ”

“ મારા કહેવામાં પુનઃ કાંઈ ભૂલ જેવું પ્રતીત થાય છે. ”

“ વારે વારે આ બહાનું કેવું ? ”

“ હું આપની સાથે પ્રેમ કરું છું, તો એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ નશ્વર શરીરને વા આપની લાવણ્યમયી મૂર્તિને આહું છું ; કિન્તુ મારો પ્રેમ તો આપના આત્માની સાથે જ છે. ”

“ પણ એવી તે કઈ મુખ્ય વાત છે કે, તું મારાજ આત્મા સાથે પ્રેમ કરે ? ”

“ એ તો બહુ સાદી ને સરસ વાત છે. ”

“ મને સમજાવ ત્યારે. ”

“ સાંભળો ત્યારે ! આત્મા એ તો ઇશ્વરનો અંશ છે. ન તો તે મરે છે, ને ન તો તેનો વિનાશ થાય છે. આત્માની સાથે પ્રેમ કરવાનું તાત્પર્ય એ આવ્યું કે પરમાત્માની સાથે પ્રેમ કરાયો. એવીજ રીતે અન્ય માનવ અન્ય આત્માની સાથે પ્રેમ કરીને ઇશ્વરની ઉપાસના કરી શકે છે. આજ એક માર્ગ છે. ”

“ હવે તું તો બરાબર સમજીવી શકી છે, બહાલી ! ”

“ બહુ સારો વિનોદ કરો છો. પાણીનું એક ટીપું અને સાગર સમે સંબંધ આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે છે. તે પાણીનાં બિંદુ વિના સાગરમાં થોડીક ન્યૂનતા કિંવા અભાવે, નથી રહેતો. અને તેનાં મળ્યે પણ કોઈ પ્રકારનું અંતર નથી પડતું. આત્મા અને પરમાત્માનું એ એમજ સમજવું. ”

(૨)

નર્મદા નદીને કિનારે મોજાંની છેલો ઉછળા ઉછળાને વિક્ષીન થઈ જતી હતી. ડૂબતા પ્રભાકરની રરિમઓ તેમની સાથે આંખ-મોંઆમણાંના ખેલને બહાને અદશ્ય થઈ રહી હતી.

પ્રીતમ નાવિક બન્યો, અને પ્રમીલા નૌકામાં રમા શી શોભિત બની. કિનારેથી નૌકા હંકારવામાં આવી. વાતવાતમાં નૌકા તરતી તરતી નદીનાં બરાબર મધ્યમાં આવી પહોંચી. દિંગોળા સમાં તેનાં હલનથી નાવિકનાં દિલમાં અતિશય આનન્દ અને પ્રિયાના દિલમાં આશ્લાક્ષિત બયનો ભાસ થતો હતો.

પ્રેમી અને પ્રિયા જલવિહારનો મધુમિશ્રિત આનન્દ દેવા લાગ્યાં; નૌકા પણ નર્મદાની સાથે લહેરો લઈને સુખ માણતી હતી. તેની ગતિ ધડીમાં આ તરફ. તો ધડીમાં તે તરફ થઈ જતી.

“ જુઓ તો ખરા જીવન-ધન ! પેલી તરફથી ચંદ્રેવ ઉદય પામી રહ્યા છે. હવે તો અપાર પ્રકૃતિ-મૌદ્ય દષ્ટિગોચર થશે. ”

“ વહાલી ! ચંદ્ર તો તારી પાસેજ છે. ”

■ અને મનમોહિની ચંદ્રિકા ? ”

“ એ તો છુંજ છે ! ”-શબ્દે શબ્દે બંનેએ નિર્દોષ આનંદ અનુભવ્યો.

“ અરે, આપણી નૌકા એટલામાં તો નર્મદાના સામા કિનારે આવી લાગી. માત્ર, પચીસ-ત્રીસ હાથનુંજ છેડું છે. હવે તો મને બરાબર હક્કેસાં મારવા દે. ”

“ આપ તો કુશળ નાવિક છો. એટલા માટે જ મેં પોતાની જીવનનૌકા પણ આપના હાથમાં જ સોંપી છે. તેને આપ જ ભવ-સાગરમાંથી પાર ઉતારી શકો છો. ”

તેના મુખમાંથી સમયોચિત્ સંગીતની ધારા સરવા લાગી:

“ અમે સોંપ્યાં જીવનનાં નાવ
એ કાંઠે ઉતારણે,
જેવાં તેવાં તોય આશરે તમારે,
ભવસાગરમાં નારી નૌકા,
કર્ણધાર કાન્ત બની તારણે-”

અને તેણે પતિદેવ સાથેના વાદવિવાદ આગળ ચલાવ્યો:

“ પ્રિયતમ ! પ્રાણાધાર ! આપ કેટલા ચતુર છો. કેટલી બધી સાવધાનીથી, જલ-ભ્રમરોને બચાવીને, આ નૌકા હંકારી રહ્યા છો ! હવે તો પેલા મોટા વખળમાંથી નીકળવું અતિ કઠણ છે. ” મંત્ર મુગ્ધની જેમ તે બોલી.

“ હવે તો આપણે પાછા ફરવું જોઈએ ને ? ”

“ કેટલા વાગ્યા હશે ? ”

“ સાતેકનો સુમાર હશે. ”

“ થોડું વધુ થોભીએ તો મજા પડશે. પાણીમાં ઉછળતાં જોખન કેવો આનંદ આપી રહ્યાં છે ! સાતમનાં હિમકરની

ઝીણી ઝીણી ચંદ્રિકાઓ સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે. સૃષ્ટિ, લગ્નની ચાદર ઓઢી નવવધૂ-થી ઢેવી શોભી રહી છે ! સ્ત્રીસાંછમ ખેતરોનો ઉદ્દેશિત સમીર યૌવન-આસવમાં વરાળ લાવીને, આપણાં તનમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની કંપારીનો અનુભવ કરાવે છે. ડેવું મુંદર લાગે છે, બહાલા ! જાણે કે અહાંથી ઉઠવાની ઇચ્છા જ નથી થતી. જો આવી જ રીતે આખું જીવન વ્યતીત થાય તો ડેવું સાફ ! "

" એ તો આપણે જાનેએ માછીમારના કુલમાં જન્મ લીધો હોત તો આજીવન નૌકા હંકારીને જ આપણી સંસારયાત્રા સમાપ્ત કરી હોત. "

" ત્યારે તો માછી લોકનું જીવન બહુ મુખદાયી હશે ! "

" મેં છેલ્લાં કારમીર બ્રમણમાં તો આવાજ સ્વર્ગીય જીવનનો આનન્દ લૂટ્યો હતો. આ વખતે તો ઇચ્છા છે કે, તને પણ સાથે લઈ જઈને પુનઃ તે સ્વર્ગ સમી પુણ્યભૂમિનાં દર્શન કરે. "

' પ્રાણેશ ! જૂઓ તો ખરા, સ્થામે કિનારે સળગતા દીવા જેવું કશું જણાયા કરે છે. ત્યાં કાષ્ઠએ પોતાનું એકાન્ત નિવાસસ્થાન બનાવ્યું લાગે છે ! "

" પ્રિયે ! વાદળાંથી હંકાએલા ચંદ્ર-પ્રકાશમાં તે દીપકનું તેજ મંદ પડી ગયું છે, એટલે બનવાભોગ છે કે, તે હમણાં સળગાવવામાં આવ્યો છે, મેં પહેલાં જોયું હતું ત્યારે તે જોવામાં નહોતો આવ્યો. મારી ઇચ્છા છે કે હું તને એનું રહસ્ય સમજાવું. આલ, આવે છે ને તે પાર સુધી ? જેમ બને તેમ જલદી ત્યાંથી પાછા ફરીશું. કાષ્ઠ પ્રકારની ખીક રાખવા જેવું નથી. " પ્રમીલાના પ્રિયતમે કહ્યું.

પ્રીતમે હલેસું માયું. નૌકા પાણી કાપતી આગળ ચાલવા લાગી. કાલુબરમાં કિનારો આવી ગયો, અને લંગર નાંખીને નૌકાને ગાકવામાં આવી. થોડેક દૂર ચાલીને પ્રીતમ અને પ્રમીલા બંને દીપકના તેજ સમક્ષ પહોંચી ગયાં.

(૩)

એકાન્ત જગ્યાએ એક સમાધી બનેલી હતી. તેનાં અંગપરથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ ચૂનો ઉખડી ગયો હતો. એકાદ છટ પણ આમ-તેમથી નીકળી ગઈ હતી. આ ઉપરથી જણાવું કે તે પુરાણ કાળની હતી. જોતાં એટલું પણ જણાવું હતું કે તે હજી દીર્ઘકાલ પર્વત ઉપર રહી શકશે. તેમાં એક ગોખસો થે હતો. તેની જ અંદર એક સ્નેહદીપ મંદમંદ પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો. પવનનો પ્રવાહ રોકાઈ ગયો હતો. ઊંચા સ્વચ્છ ગગને ચંદ્રમા હસી રહ્યો હતો. તારાઓનો પ્રકાશ મંદ હતો. સર્વત્ર નીરવતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું.

લગભગ સાડેક વર્ષનો એક વૃદ્ધ પુરુષ, પોતાનાં નયનો પર મંદ જ્યોતિ લઈને, પોતાની પ્રિયાની સમાધિની નિકટ બેઠો હતો. શરીર પર એક જૂના જમાનાનો ઝબ્બો ધારણ કરેલો હતો. શિરપર એક મેલી ટોપી હતી. દાઢીના વાળ પેટને ચૂમી રહ્યા હતા. કંપતા હાથમાં કાળા રંગની એક માળા, અને પગમાં ફાટેલાં ખાસડાં હતાં.

પગરવ સાંભળતાં તે વૃદ્ધ પુરુષની આંખો ફરી, અને બે અજાણી વ્યક્તિઓનાં બણી નિહાળીને તેણે શાંતિથી પ્રશ્ન કર્યો:

“ કાણુ છે ? ” શબ્દોમાં શૂન્યતા હતી.

“ એ તો અમે છીએ. જલવિહાર કરતાં કરતાં દીપકનું તેજ જણાતાં આ તરફ ચાલ્યાં આવ્યાં છીએ. ” પ્રીતમે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“ બેટા ! આ ડોસાને શું જોઈ રહ્યા છો ? ” તેની આંખોમાં આંસુની છાંય ઊઠી.

“ મહારાજ ! અમે આપના વિષયમાં કાંઈક જણાવા ઇચ્છીએ છીએ. ” સહાનુભૂતિભર્યો ભાવે પ્રીતમે વિનંતિ કરી.

“ આ શક્તિહીન ડોસાનો પરિચય પૂછો છો ! જાણીને શું કરશો ? ” તેણે પોતાના હાથમાંના રૂમાલ વતી આંખો લૂંટી.

“ નહિ મહારાજ ! અમને કહો; નહિ તો અહીંથી અમે નહિ જઈએ. ” પ્રીતમે શિશુવત્ હઠ પકડી.

“ વાડ, સાંભળો ત્યારે ! આ પ્રેમ-લોક છે. મારી પ્રિયાની આ પ્યારી સમાધિ છે. હું આ જગ્યાએ ત્રીસ વર્ષો થયાં આવું છું. મને યાદ છે કે, તારો અરતાં જ મારી પ્રિયાનું દેહાવસાન થયું હતું. નક્ષત્ર-લોકની ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરવાને માટે જ હું પ્રતિદિન આ સ્નેહદીપ સળગાવું છું. મને વિશ્વાસ છે કે મારો મંદમંદ પ્રકાશ આપતો દીપ તે તારાની પૂર્તિ કરશે, જેથી મારી પ્રિયાના આત્મા સાથે મારો વિયોગ નહિ થઈ ગઈ. ”

આટલું કહીને ડોસાએ પોતાનાં હૃદય પર બંને હાથ મુકતાં મસ્તક નીચું ઝુકાવ્યું. ત્યાર પછી નક્ષત્ર-લોક બધી નિહાળીને, તે પગડંડીના પથે ડાણુ જાણે કયાં આસ્થો ગયો-અદૃશ્ય થયો.

પ્રમીલાએ આ બધું જોયું. પ્રેમલોકની લીલાએ તેના હૃદયમાંથી ગર્વોંકુરને કાઢી નાખી ફેંકી દીધો. ‘ પુરુષ પશુ પ્રેમનું રૂપ પિછાણે છે. આટલો બધો અનન્ય પ્રેમ, અવસ્થાએ પહોંચેલા એ વૃદ્ધમાં પણ છે ! ’-સ્વગત વિચારતાં, યુવતીએ પોતાની જૂલ મનમાં ને મનમાં જ સ્વીકારી લીધી.

પ્રીતમે પ્રમીલાના માનસના ભાવ વાંચ્યા. પ્રમીલાના મુખ પર અલ્પમેદી સુંદરતા હતી. બંનેએ પોતાની નૌકામાં બેસીને ધર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું.

“ પ્રિયે ! આપણે કયા લોકની સહેલ કરીને પાછા ફરી રહ્યા છીએ ? ” પ્રીતમે હસેસું મારતાં પ્રમીલાને પૂછ્યું.

“ પ્રેમલોકની ! આશુધાર ! ” પ્રમીલાએ લગ્નભરી દૃષ્ટિએ પ્રેમભયિકનાં સામું નિહાળ્યું અને પોતાનું મુખ ધ્રુવદંતમાં છપાવી દીધું.*

* શારદાના જન્મજયારી ૧૯૩૫ ના અંકમાં આ વાર્તા પ્રકટ થઈ હતી. ત્યારબાદ ગુજરાત સમાચારના તા. ૨૩-૧-૩૫ ના અંકમાં પૃ. ૫ ઉપર પણ તે છાપવામાં આવી હતી.

એક પ્રયોગ

આવે ધરી ભ્રમર સ્નેહ અતિ હમગે;
સત્કારણું કુસુમ કીડણું એ શું રંગે;
ભૂલે; ત્યજે, વળી રથે પર કો'ની પ્રીત,
કેવી હરો કુસુમના પ્રણયોની રીત ?

“ ત્હમારું નામ શું ? ”

“ મન્મથ. ”

ચિન્તને મન્મથને પૂછયું. ત્હનો પ્રત્યુત્તર પણ મળ્યો. દોડાદોડ કરતો તે આવ્યો હતો તેવો જ પાછો ગયો.

જરા વારમાં તે પાછો આવ્યો.

“ ત્હમે કયા ગામના છો ? ”

“ અમદાવાદના. ”

મન્મથને આશ્ચર્યમુગ્ધ સ્થિતિમાં રાખી તે પાછો ફર્યો. થોડી વારે વળી પાછો આવ્યો.

“ ત્હમે કેટલું ભણ્યા છો ? ”

“ મેટ્રિક સુધી. ”

“ કીક. ” કરતો પાછો તે દોડ્યો. મન્મથ આ ધક્કામિશ્રિત પ્રશ્નમાળાથી મુગ્ધ થઈ ચિન્તન તરફ જોતો બિભો.

મન્મથ થોડાક દિવસો થયા, નૂતનને ત્યાં મહેમાન તરીકે મુંબાઈ આવ્યો હતો. એક દિવસ તે જરા બહાર બિભો હતો ત્યાં પડોશીના એક આડેક વર્ષના બાળકે આવી હિપરના પ્રશ્નો પૂછ્યા.

મન્મથ આ પ્રશ્નોથી મુંઝાયો. એનું કારણ પ્રશ્નો જ નહોતા, પરંતુ તે પૂછવાની પદ્ધતિ હતી. બાળક એક પ્રશ્ન પૂછતો ને ઘરમાં દોડી જતો. ત્યાંથી આવી બીજો પ્રશ્ન પૂછતો, ને ફરી ઘરમાં દોડી

જતો. એ જ પદ્ધતિથી તહેણે અભ્યાસ, જાત, ઉમ્મર, ધંધો ને બીજી કેટલીયે બાજતો પૂંજી લીધી.

કૈંક વિશેષતાવાળા બનાવને આપણે અસામાન્યનું નામ આપીએ છીએ. મન્મથને આ અસામાન્ય લાગ્યું. જંદર ઘરમાંથી કોઇ નામ પૂછાવતું હોતું જોઇએ. એ પૂછાવનાર કોણ હશે ? ત્હેને નામ પૂછવાની જરૂર શી ?

તહેણે આવતા જતા ચિન્તુના ઘર તરફ એ ડગલાં ભર્યાં. ત્હેના ઘરના બારણા તરફ નજર નાંખી. ખીજું કંઈ નહોતું. બારણાંને એથે એ તારા ચમકતા હતા.

કાળા આકાશમાં પિત્તલણાં તારાઓ જોઇ ત્હેને કોઇ દિવસેય મળ્યુંજણાટી નહોતી પેદા થઇ. બારણાંની એથે દેખાતા ઘોળા કિનારવાળા એ રયામ તારાઓએ ત્હેને જરાક નય્યાવ્યો.

એ નાચ ત્હેના દેયાએ અનુભવ્યો. ત્હેનું સંગીત ત્હેના રામ-રોગે પ્રસરી ગયું. સરોવરના નીરપર ફરતી 'પવનસહરી' પાણીને કંપાવી જાય તેવો જ શાન્ત, ગંભીર, ને સુખદ કંપ તહેણે અનુભવ્યો.

ત્હેના મગજમાં કૈંક ઘડતર ઘડાયું. તે ઘડતરમાંથી કૈંક આકૃતિ જન્મી. આકૃતિ રચૂળ કરતાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપે પ્રસરી, ને ત્હેના દબાણે તે આકર્ષણને વરા થયો.

મન્મથે જોયું કે તે એક બાળાની આંખો હતી. ત્હેનો ચહેરો પણ તે તરત જ જોઇ શક્યો. શરમથી તે લાલ થઇ ગયો હતો. રક્ષામાસ્લામી નજરો મળ્યા. તેજનાં કિરણો છૂટ્યાં, ને શમ્યાં.

'ત્હમે નામ પૂછાવો છો ?' મન્મથે પૂછ્યું. ત્હેના ગાલ પર જરા સ્મિતની છાયા આવી.

તે શરમાળ બાળા ન હાલી શકી, ન ઉત્તર દઇ શકી.

"આવી રીતે નામ પૂછવાની કંઈ જરૂર ?" મૃદુતાભર્યું વાક્ય મન્મથે બોલ્યો. તે ચળી, પણ બોલી ન શકી.

“ તમારે જે પૂછવું હોય તે મ્હને પૂછવામાં વાંધો છે ? મ્હને પૂછવામાં કેં વાંધો હતો ? ”

“ ના કેંયે નહિ. ” તે ખચકાતી ખચકાતી બોલી. જરા સાડીનો છેડો સંકોરી શરીરને સંકોચવા યત્ન કર્યો. મનમથ તે સ્વમથ શક્યો.

તે બાળા હતી. શરમાળ હતી. તે છતાં યે ત્હેનામાં એક બાવના હતી. શરમાતી અચકાતી પણ તે પુરુષ પતંગને જેવા માગતી હતી. ત્હેનો એક પ્રયોગ હતો. એ પ્રયોગ પર બીજાનાં હૈયાનાં હવિ હોમવામાં ત્હેને આનન્દ હતો.

ત્હેની શરમાળ મુખાકૃતિ, ને સંકોચાતા શરીર તરફ ન જોતાં મનમથ પાછો ફર્યો. એ જરા મૂંઝમાં હત્યો.

‘ સુંદર બાળા ! ’ પાછો ફરી ખુરસીમાં બેસતાં બેસતાં તે ગણગણ્યો.

(૨)

વખત ગયો. ચિન્તુને મનમથ વારંવાર બોલાવતો, રમાડતો, ને ખુશ કરતો. કોઈ વાર એને ફળફળાદિ વસ્તુઓ પણ આપતો. બાળક ચિન્તુ તે વસ્તુઓ ખુશીથી સ્વીકારતો, ને આનન્દથી વાપરતો.

ચિન્તુની બહેનનું નામ વાસન્તી હતું. તે એક કોયેજમાં બણતી કુમારિકા હતી. વસન્તના પુષ્પો જેવું ત્હેનું સૌંદર્ય હતું. વસન્તના આકાશ જેવું ત્હેનું કૌમાર્ય હતું.

મનમથને ત્હેનો પરિચય થઈ ગયો. હવે એ બન્ને વારંવાર મળતાં હતાં. ઘણીવાર વાસન્તી બીજાની ગેરહાજરીમાં નૂતનના ઘરમાં પણ આવી જતી. મનમથ સાથે તે વખતે ગમ્પાં પણ ચાલતાં. સુંદર કૌમાર્યમૂર્તિ સાથેના વાર્તાલાપનો આનન્દ ચાખતો મનમથ એ પોતે સોનાની ગણી ભોગવતો.

ઘણીવાર વાસન્તી મોડે સુધી નૂતનને ત્વાં બેસી મન્મથ સાથે ગપ્પાં મારતી. મન્મથને આથી અનેકાનેક વિચારો આવતા ને શમતા. પરન્તુ તે કેં નિશ્ચય બાંધી શકતો નહિ.

‘ વાસન્તી શા માટે સંઝઘ બાંધતી હશે ? ’

‘ ના, પણ છે તો નિર્દોષ. ’

‘ એ મ્હને મ્હાતી હશે ? ’

‘ તે મ્હારે શા માટે જાણવું ? ’

‘ ના, ના, જાણ્યા વિના ન ચાલે. બવિધ્યમાં એની સાથે કેવું વર્તન રાખવું ? ’

આવા અનેક પ્રશ્નો ત્હેના માનસમન્દિરમાંથી પ્રકટતા, ને શમતા. ત્હેનો કેં અન્ત જ તે ન લાવી શક્યો. વ્યક્તિવાદના સિદ્ધાન્ત રૂપ સુંવાળો સહચાર ત્હેને ગમતો, ને તે તે ભોગવતો.

એનો મિત્ર આવે છે એમ ખજર મળે કે વાતોલાપનો અન્ત આવતો. વાસન્તી પોતાને ત્યાં આસી જતી. મન્મથ જિભે થઇ ખંડમાં લટાર મારવા માંડતો.

(૩)

“ ત્યારે કાગળ પત્ર લખતા રહેજો. ” વાસન્તીએ મન્મથના જવાની વાત સાંભળતાં કહ્યું.

‘ હા, કેમ નહિ ? ત્હમે યે લખજો. ” જરા રિમત ફરકાવી મન્મથે જવાજ વાળ્યો.

“ લખીશ જ. ” પણ મ્હારો કાગળ મ્હારા બાઇનાં સરનામે મોકલજો. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ એમ જ. ”

“ ડીક. ” મન્મથને એ રમતનો અર્થ જડ્યો. તે ખોળવા લેણે વધારે મહેનત પણુ ન લીધી.

છૂટા પડવાની ઘડી પામે આવી ગઇ. વાસન્તી, લેની બહેન, મા, ભાઇ વિગેરે સર્વ બેગાં થઇ ઉભાં હતાં.

“ આવજો ભાઇ ! ”

“ હા તહમે ચે આવજો ! ”

“ ભાઇ, ખચરઅન્તર લખતા રહેજો. કાગળ લખજો. ”

કાગળ અને ખચરઅન્તર મોકલવાનાં વચનો લેવાતાં દેવાતાં હતાં, ત્યાં તો નીચેથી શૌકરે જૂમ પાડી:

સાહેબ ! કેટલી વાર ? મોટર ખોટી થાય છે.

મન્મથ તરત નીચે ઉતરવા માંડ્યો. શૌકરની જૂમનો તે શબ્દવાટે જવાબ આપત, પણુ તે જવાબ શૌકરને સંભળાવવા ચોગ્ય ન હતો. તે મનમાં જ બોલ્યો: “ તહારી તો મોટર ખોટી થઇ, પણુ તહારી વાસન્તી જૂદી થઇ લેતું શું ? ”

(૪)

“ મન્મથ, તહારો કાગળ છે. ”

“ આજે આવ્યો ? ”

“ હા ! ”

મન્મથે પરખિડિયા તરફ જોયું. સ્વચ્છ ને મોતીના દાણા જેવા સુન્દર અક્ષરો જોઈ તે આશ્ચર્યો. કાગળ લેણે ઉતાવળથી ફેાડ્યો. જૂવે તો તે વાસન્તીનો જ હતો !

હર્ષમાં હૈયું થનગની જિડ્યું. પરન્તુ પત્ર વાંચતાં તે ઠંડું પડ્યું. વાસન્તીએ માત્ર ખચરઅન્તર જ પૂજાવી હતી.

તેણે તરત જ તેનો પ્રત્યુત્તર લખી દીધો. વાસન્તી તરફનું માન અને સ્નેહ બન્નેને તેણે તેમાં દર્શાવ્યાં.

થોડાક દિવસે તેનો જવાબ આવ્યો. બીજો પત્ર ગયો. સમય વીત્યો. પોસ્ટ મારફતનો પરિચય બંધ થયો. કાળનાં પાણી આગળને આગળ વહે ગયાં. ન્હાનકડું પરિચય—ચિત્ર તેથી ઝાંખુ ને ઝાંખુ થઈ ગયું.

પરંતુ મનમથ વાસન્તીને નહોતો બૂલ્યો.

(૫)

કેટલાક વખતે ફરી મનમથ નૂતનનો મહેમાન બન્યો. ફરી વાસન્તીના પાડોશમાં આવ્યો. એણે ધાયું કે જૂની પ્રીત તાજી તો થશે જ.

પરંતુ વાસન્તીની દૃષ્ટિ તેની દૃષ્ટિ સ્થાને મળતી જ નહોતી. તે સાવ અગાણી જેવી જ લાગતી હતી. એના આચાર વર્તન પર વિચાર કરતાં મનમથ બારે ગુંચવાડો અનુભવી રહ્યો હતો.

તેણે વાસન્તીને નૂતનની સાથે હસીને વાત કરતી જોઈ. નૂતન સાથે છૂટથી મળતી જોઈ. પરંતુ એ જ વાસન્તી એનાથી કેમ અતડી થઈ ગઈ તેની એને ગમ ન પડી.

નૂતનને ત્યાં પોતાને આવ્યે બે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. મનમથનો ગુંચવાડો વધતો ને વધતો જ ગયો.

એક સડાંજે તેના પ્રશ્નનો જિજ્ઞાસુ આવી ગયો. તે બહાર ફરવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે નૂતન ઘેર એકલો જ હતો. બારણું ખાલી વાસ્યું હતું.

બહારથી મનમથે ઘણો માથો. બારણું ખૂલી ગયું. ખુરસી પર એકલો નૂતન ચમક્યો. એણે પાછળ જોયું.

મનમથે શું જોયું ? નૂતનની પામે જોયું પર - એક પત્ર.

આમ તેમ પડ્યા હતા. ચિત્રવિચિત્ર- સુશોભિત પંરખિડિયાં પણ આમતેમ પડ્યાં હતાં.

ને નૂતનના હાથમાં. એક ફેટો હતો. એની આંખોમાં ઘેન હતું. હોઠપર વિલાસ હતો. ચુંબનની અભિલાષા હતી.

નૂતને ઝટઝટ ફેટો સંતાડી દીધો. ફેટો અદસ્ય થયો, પણ તે પરની પ્રતિકૃતિ છાની ન રહી. મનમથ બાણી જ ગયો કે તે છપ્પી કોઇની નહિ પણ વાસન્તીની જ હતી.

“ આવ, આવ, મનમથ ! ” કરતાં નૂતને કાગળોને ખોળામાં લઇ નીચેની ખુલ્લી પેટીમાં મૂકી દીધો. મનમથે બેઠરકારીથી હેંટ ખીટી પર લટકાવી, ગળાની ટાઇ બીલી કરી, જરા કોટ પર હાથ ફેરવી આંગળાથી ખીરસાને નીચું ખેંચ્યું.

છતાં તહેના મનમાં તો વાસન્તીનો આ પ્રયોગ જ રમ્યા કરતો હતો. પુરૂષોને આંગળાએ નચાવવાનો પ્રયોગ તહેને કોણે શીખવ્યો હશે ? એનો વિચાર કરતાં કરતાં તે આરામ ખુરસીમાં બેસી ગયો.

ન્યારે ખુરસી પર બેઠેલો નૂતન, પકડાઇ ગયેલા કાઇ ગુન્હેગારનાં જેવો દેખાતો હતો ! ”

શંખધ્વનિ

દુર્યોધનના યુદ્ધત્રયી પાડવોના લાક્ષાગૃહમાં બળી મરવાની વાત દ્રૌપદી—અવધર થયા પછી, અસત્ય થઈ ચૂખી હતી મહારાજ યુધિષ્ઠિર પોતાનું અર્ધ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને, પોતાના ચારે બાળ્યો તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી ગાંધ્યકારોના ચનાવતા હતા તહેમનું રાજ્ય ધનધાન્યથી ભરપૂર હતું સમસ્ત પ્રજા સુખી હતી વિદ્વાન લોકો સાચા અને ઉદાર ધર્મના સમર્થક હતા બળવાન તાકો નિમળ મનુષ્યોનું ગદાણું હતું ચોમેર સુખ, શાન્તિ અને સૌજન્યતાનું સામ્રાજ્ય પથરાયતું હતું

આવા અનુકૂલ સમયે, મહારાજ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું સર્વ પ્રકારની સામગ્રીઓ એન્ત્રિત કરનામા આવી હતી દેવકુર્નજ સામગ્રીઓ પણ મહારાજ યુધિષ્ઠિર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા દેશ દેશના નૃપતિગણ અને સામંત—સરદાર સમૂહ પોતપોતાના કાર્યને પ્રસન્ન ચિત્ત કરી ગયો હતો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કાર્યોના નિરક્ષક, યજ્ઞ—સૂત્ર સચાલક હતા તહેમની જ આજ્ઞાનુસાર સર્વ કર્મો થતા હતા

યજ્ઞનો આરંભ થવાના સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પ્રમુખ ન્ય શખ યજ્ઞમંડપમાં મૂકતા કહ્યું “ જ્યારે યજ્ઞ પૂર્ણ થશે ત્યારે આ શખ સ્વયંજ વાગવા લાગશે ”

યજ્ઞની સર્વ વિધિઓ થઈ, રાજસૂય યજ્ઞની તથા ખીજ ને કાઈ વિધિ વેદોમાં તથા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં અને જૈમિનીની મીમાંસામાં લખી હતી તે બધી પથાનત્ પૂરી કરવામાં આવી નહિઓ મુનિઓ અને વિદ્વાનોનું પૂજન કરનામા આવ્યું દાન—દક્ષિણ તો એટલી બધી અપાઈ કે લેવાનાઓના હાથ લચી પડ્યા.

પરંતુ જ્યારે પૂર્ણાહુતિ થઈ ગયા પછી પણ શખ ન વાગ્યો ત્યારે સર્વ આશ્ચર્યમાં ગરનન થઈ ગયા, અને અરસા સ મુખ જોવા લાગ્યા શું કાણુ છે ? કયો વિધિ ટંગે રહી ગયો હશે કે શખ ન વાગ્યો ? બધાના મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયા. પાડવો ચિત્ત યત્નિમૂઢ બન્યા આના પ્રતિકૂળ સમયે શ્રીકૃષ્ણ જ હોમને આશ્વાસન આપનાગ હતા યુધિષ્ઠિરે હોમને કહ્યું “ હે યાદવ ! યજ્ઞ શાસ્ત્રાનુસાર મધી વિધિ પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે, પણ અત્યારે શખ ન વાગ્યો તો શું કાણુ ? ” શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “ શાસ્ત્રાનુસાર મર્વ વિધિ તો થઈ ચૂકી છે, પરંતુ અહીં આપના નગરમાં એક એવા ભક્ત ગે છે કે જેમના પર હજારો ઋષિ-મુનિઓ ન્યોજાન કરી ગયા તેમ છે હોમને આ નોતપાં નહિ તેથી જ યજ્ઞ પૂર્ણ ન થઈ શક્યો ”

“ તો પછી આપ જ મતાવેને કે તે ભક્તારા / કોણુ છે ? હોમનું નામ શું છે ? શ્યા ગે છે ? આપની રાત આભગીને મળે અતિ અચ્ચે થાય છે. આખી પૃથ્વીના ઋષિ-મુનિઓ, વેદજ્ઞો તથા ભગવદ્ભક્તોનો યથોચિત્ સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને આપ કહો છો કે આ નગરમાં એક ભક્ત એના છે જેમના ન આનવાથી યજ્ઞ પૂર્ણ ન થયો ! કૃપા કરીને અમારો મહેલ શિથિ ટાળો ”

“ ખરેખર, આપ તે ભક્તારાને નથી ઓળખતા અને તેઓ પોતે પણ અચ્ચપમા પ્રમદ થવા નથી ઇચ્છતા નિગભિમાની ભક્ત હોમપ્રતિપાથી સદા દુઃખી કરે છે ”

“ પણ હવે તો આપ હોમનું નામ કહી નાખો ”

‘ સાર મહુ હ ત્યારે પરંતુ એનું ધ્યાનમાં રાખતે કે હોમને એ ખબર ન પડવી જોઈએ કે હોમનું નામ શું મદાર પાડ્યું છે, નહિ તો તેઓ મહાગણી નાખુશ થઈ જશે સમજ્યા ? ”

‘ આપ નિર્થિત ગે આપનું નામ નહિ મૂકીએ ”

“ હીક, તો કહું છું. સહારે આપને ત્યાં જાકું લઈને વાળવા આવે છે ને, તે ”

‘ તું કહો છો ? જાકું કાઢવા આવે છે તે ? ’

‘ હા, વાંચીકિ નામનો અત્યજ ભક્ત આપને ત્યાં જાકું કાઢવા આવે છે, હૈમના જ સબધી કહી ગયો છું હૈમના પધાગ્વાથી જ આપનો યજ્ઞ પૂર્ણ થશે ”

આ સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, ક્ષણભંગ મોઢ ન બોલ્યું. પત્ની યુધિષ્ઠિરે કહ્યું “ આપની વ્યવસ્થા જ ધર્મ છે આપ જે કહો છો તે મધુ વદિત છે આપનો અનતાજ જ ધર્મની આપનાને માટે છે મધુ જ સારી વાત છે ’ આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણની વાતને અનુમોદન આપતા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા “ અર્જુન ! મોઢ નરેન્દ્રને મોઢવી આપો કે જે જઈને ભક્તરાજ વાંચીકિને બોનાવી લાવે ”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ‘ નહિ, તેમને બોનાવના માટે સ્વયં અર્જુને જ જવું પડશે અને તેમને માટે બોજન પણ સ્વયં દ્રૌપદીએ જ બનાવવું પડશે ”

‘ મધુ સાં ” કહીને યુધિષ્ઠિરે એ મહારાજને તેડી લાવવાની આજ્ઞા આપી, અને અતઃપુરમાં કહી મોકલ્યું કે, ‘ એક ભક્તરાજ આનંદના છે જેમને માટે સ્વયં દ્રૌપદીએ રસોઈ બનાવવી પડશે ’

(૨)

શ્રીકૃષ્ણે પણ અન્તઃપુરમાં જઈ દ્રૌપદીને કહ્યું “ જૂઓ, આજે ખૂબ મહેનત સાથે સારી રીતે બધી જાતના પધ્વાન બનાવજો, કેમકે આજે જ રાત્રિમાં હાથની કદર થવાની છે ”

દ્રૌપદીની વિશેષ ઉત્સુકતા જોઈને શ્રીકૃષ્ણે બધો હેનાન કહી સંભળાવેા દ્રૌપદી અતિ પ્રેમ સાથે સર્વ પ્રકારના પાક-પકવાનાદિ તૈયાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા

પેલી બાળુ, બીમને સાથે લઈ અગ્નૂન વાદ્મીકિને ત્યાં પહોંચ્યા. શહેરનો બહાર એક વિસ્તૃત તર-સમુદ્રની વચ્ચે ઝૂંપડું હતું. ઝૂંપડાની બહાર થોડેક દૂર ઝાડુ અને ટોપલો સાદસૂદ કરેલાં પડ્યાં હતાં. ચારે તરફ કાંટાની વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. દરવાજામાં ટાટીયું લગાડેલું હતું. તે ધીરથી હટાવી લઈને અગ્નૂન અને બીમ અંદર ગયા. આંગણું સાદસૂદ અને લીપેયું જણાતું હતું. આંગણુ વચ્ચે ઝૂંપડાની બગચા રહામે, તુલસીનો છોડ શોભી રહ્યો હતો. અંદરથી એવી સુંદર ધૂપ-સામગ્રીની સૌરભ આવી, રહી હતી કે જોણે હિમયનાં હૃદયમાંથી રાજસ મનોવૃત્તિને હટાવી સાત્વિક કરી દીધી ! એથી અગ્નૂનનું હૃદય ગદ્ગદ થઈ ગયું.

પગરવ સાંભળ્યો એટલે વાદ્મીકિ બહાર આવ્યા ને જોયું તો અગ્નૂન અને બીમ રહામે ઊભા હતા. 'વાદ્મીકિના ભક્તિપૂર્ણ નિર્ભળ હૃદયમાં સર્વ ઘટનાનો સંચાર થયો. પરંતુ બપોરે અગ્નૂન અને બીમ નિકટ આવ્યા, ત્યારે વાદ્મીકિ મનમાં જ શ્રીકૃષ્ણ પર બહુ જ નારાજ થયા. પૃથ્વી પર મન્ત્રક મૂકીને વાદ્મીકિએ પ્રણામ કરવા તૈયારી કરી; પરંતુ અગ્નૂને આગળ આવી તેમને વચ્ચે જ ઉઠાવી લીધા અને કહ્યું: "આપ આ શું કરી રહ્યા છો ? આજે તો આપની ચરણજીથી અમે તથા અમારા ગામના મોઢે પવિત્ર થઈશું."

વાદ્મીકિએ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું "મદાગજ ! આપ આ શું જોવી રહ્યા છો ? હું તો આપનો ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર મેવક છું. મારે માટે આપ જેવા ગજપુરવે આમ કહેવું શોભતું નથી. શું હું રવજ્ન તો નથી નિંદાળી રહ્યો ? કંઈ ગ્હમગ્નતું નથી !"

અગ્નૂન: "નહિ, હવે આ શિષ્ટાચાર રહેના દો અને પધારીને પ્રાસાદ પવિત્ર કરો."

વાત્મીકિએ અતિ નમ્રતાપૂર્વક આનો પ્રતિવાદ કર્યો, પરંતુ કોઈએ કંઈ સામજ્ય નહિ અર્જન અને સ્તીમ, વાત્મીકિને પોતાની વચ્ચે રાખી, ચાલતા ચાલતા રાજસભામાં આવી પહોંચ્યા તો પોની સવામીથી હેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણે હાથ ધરને રંગત કર્યું અન્ય સભાજનો પણ જિભા થયા વાત્મીકિએ ત્યાં યુધિષ્ઠિરને પણ નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કર્યું કે આ મધુ અનુચિત થઈ રહ્યું છે, પણ એથી તો હેમની અધિકાધિક પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ

(૩)

ભોજન માટે તેહ આવ્યું. વાત્મીકિએ પુનઃ જણાવ્યું “ મહેનેશ્વરી જ લાવી આપો ” તો આપના ખાસમાં પાસે બેસીને એકું-જૂકું ખાનાનાળો છુ ” વાતને હિંગવી દેતા શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું “ આપે તો અહર ખાસ મહેનમાં પધારીને ભોજન કરવું પડશે તમા દ્રૌપદી ભોજન તૈયાર કરી રહ્યા છે ”

આખરે સર્વના આગ્રહથી તેઓ અહર ગયા ને ભોજન કરવા બેઠા. દ્રૌપદીએ સ્વહસ્તે ગ્લેષ પીગ્લે સેકડો પ્રકારના પાક-પકવાન બન્યા હતા એનું તો પૂછવું જ શું ? વાત્મીકિએ ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને બધું જ અર્પણ કર્યું ત્યાર પછી બધા પકવાનનું મિશ્રણ કરીને ભોજન કરના લાગ્યા પ્રથમ ગ્રાસ મુખમાં ગયો અને પછી જન્ય શબ્દે મોટે અનાજે ધનિ કર્યો પણ એક ધનિ કરીને પુનઃ તે મીન થઈ ગયો । શ્રી કૃષ્ણને સદેહ થયો કે, એ વાગીને બધું કેમ થઈ ગયો । દ્રૌપદીને પૂછ્યું “ તમારા મનમાં કંઈ ગદા તો નથી આવી ને ? ” દ્રૌપદીએ અષ્ટ ક્ષીનાખ્યું “ મહારાજ મહારાજના વેલા સેકડો પ્રકારના પાક-પકવાન ત્યારે મિશ્રણ કરીને તેઓ જમવા લાગ્યા ત્યારે મહારાજ મનમાં એમ થય કે આખરે ભગી તે

ભંગી જ ને ! રાજાઓને ચોગ્ય ભોજનની કદર આ નીચ-કુલોત્પન્ન શું જાણે ? પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર બધું જ એકદું કરીને ખાવા મંડ્યો ! એમાં મ્હારા પરિશ્રમની શું કદર થઈ ? ”

શ્રી કૃષ્ણે ઉચ્ચાર્યું : “ દ્રોપદી, ત્હમે ભક્તનો માનસિક અપરાધ કયો છે; એટલે ક્ષમા-યાચના કરો, અને આવા પ્રકારની ભાવના દૂર કરો; ત્યારે જ યશ પૂર્ણ થશે. ”

દ્રોપદીએ તેમ કયું, અને શંખ પુનઃ જોરથી વાગવા લાગ્યો, ને યશ પૂર્ણ થયો. ઈત-અઈતનો ભેદભાવ દૂર થયો, અને ‘ નાત-જાત પૂછે નવ કાચ, હરિને બન્ને સો હરિનો હોય ’નો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત થઈ ગયો.*

તૂમ તાના....ની....

[સંગીત સંસારની એક વાર્તા]

(૧)

“ અત્રી ! એ વાત જ ન કરતી. તારો અને મારો મેળ શી રીતે મળે ? ”

“ કેમ ન મળે ? ત્યાં હૃદયે હૃદય ખેચાય ત્યાં પછી બિજતા કેવી ? તાનસેન, હું માયું જ કહું છું કે તારું સંગીત સાંભળીને હું ઘેલી બની છું, તારા પ્રત્યે મને અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો છે. તારા અગણે મારું જીવનમર્વરન અર્પણું કરી દેવા હું તત્પર છું. ”

“ હશે ”

તાનમેનના આ દૂકા અને ટાઢા ઉતર્યા અત્રી આબી બની ગઈ. બીજો કોઈ હોત તો અન્ની તેને ન કહેવાતું કહી બેસત, પરંતુ આ તો તાનમેન ! જેને પોતાનો હૃદયહાર બનાવવા તે માગતી હતી, તેને શું કહી શકાય ? કોઈ પણ રીતે તેને મનાવી લેના સિવાય તેનો છૂટકો જ નહોતો !

“ તાનમેન ! આમ નકોર કા બનો ? તમે નારી હૃદય વાચી શકતા હો-માન અંતરમાં અત્યારે કેવી અકળામણ થઈ રહી છે તે જાણી શકતા હો તો મારી માગણીને આપ કદી ન નકારો. ”

“ અત્રી, ક્ષણિક આવેશમાં તને અશક્યતાનું પણ બાન રહ્યું નથી. નથી જાણતી કે જાતિરૂપી અભેદ દિવાન આપણી વચ્ચે હોય છે ? ” તાનસેને ગ્રીષ્મીરણ કરવા માંડ્યું.

“ એ તો માત્ર લૂનો બચાવ છે. ત્યાં સહ્ય પ્રેમ હોય ત્યાં જાતિબંધનની શી પરવાહ ? ”

“ પરવાહ કદાચ તને ન હોય પણ મને તો છે અત્રી !

પ્રેમ પરસ્પર હોવો જોઈએ. એકપક્ષી પ્રેમ એવાં બંધનોને તોડી શકતો નથી. ”

“ ત્યારે શું તું મહેને મ્હાતો નથી ? ”

“ નહીં જ ”

“ તાનસેન ! હું કોણ છું તે જાણે છે ? ” અન્ની છેલ્લે પાટલે બેઠી.

“ ત્હને ન જાણું ? બાદશાહ—બેગમની બાંદીને ન આજણું ? ”

વચનમાં નયોં કટાક્ષ ભર્યો હતો. અન્નીનું અભિમાન ધવાયું.

“ બાંદી ખરી, પણ જેવી તેવી નહોં. તું જાણે છે કે હું મરિયમ બેગમની કેટલી માનીતી છું ? ”

“ ખૂબ સારી રીતે જાણું છું. ” જવાબમાં બારેબાર બેદર-કારી ભરી હતી.

“ છતાંય તું મ્હારી અવગણના કરવાની હામ ભીડે છે ? ”

“ બીજું શું થઈ શકે ? ” તાનસેન એ પીડા પતાવવા અધીરો બન્યો.

“ જો જે હો ! પરતાપું પડશે, મ્હારા આ અંપમાનનાં કડવાં ફળ ચાખવાં પડશે. ” કોઈ સત્તાભિમાની સમ્રાજિ આગ્રા કરતી હોય તેમ અન્નીએ છેવટની ચેતવણી આપી.

“ ગમે તેમ થાય, પરંતુ એમાં બીજો કંઈ ઉપાય જ નથી. ” તાનસેને છેવટનો ઉત્તર વાળ્યો. અન્ની પામે વધુ વખત ઉંભા રહેવાનું પણ ત્હને યોગ્ય ન લાગ્યું.

અન્ની—આશાભંગ બનેલી અન્ની સ્વસ્થતાથી આત્મા જતા તાનમેન તરફ ક્રોધભરી નજરે જોઈ રહી. છંછેડાયેલી નાગણુ કુંદાડા મારતી હોય તેમ ત્હેના મુખમાંથી આવેશભર્યો વચનો નીકળી પડ્યાં : “ હીક છે, બચ્ચા ! વખત આવવા દે, ત્હને ખુવાર ન કરી નાખું તો મ્હારું નામ અન્ની નહીં ! ”

(૨)

દિલ્હીના દરબારમાં આજે અજબ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો. તાનસેન લાંબા સમયની ગેરહાજરી પછી આજે દરબારમાં પોતાના સંગીતની લ્હાણુ આપવાનો હતો. મોગલસમ્રાટ અકબર અને આખો દરબાર એનું કર્ણપ્રિય સંગીત સાંભળવા અધીરો બન્યો હતો. ચક્રની પાછળ બેઠેલી જનનાનખાનાની રમણીઓનાં આતુર નયનો પણ તાલ-સૂર મેળવતાં તાનસેન ઉપર મીટ માંડી રહ્યાં હતાં !

તાનસેને સંગીત છેડ્યું. જાતજાતની રાગરાગણીઓથી દરબારનું વાતાવરણ સંગીતમય બન્યું. સૌના મુખમાંથી ‘વાહ ! વાહ !’ અને આક્રોશ ‘ના પોઝરો નીકળવા લાગ્યા.

એટલામાં અકબરના સિંહાસનની પાછળનો એક ચક્ર ઉપડ્યો. એક બાંદી આવીને ઉતાવળમાં જ અકબરના કાનમાં કંઈક કહી ગઈ. વીજળી ઝબકે અને પાછી અસોપ થઈ જાય તેમ, તે દાસી બહાર આવી અને પોતાનું કાર્ય બજાવીને પાછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ચાલુક્ય બુદ્ધિવાળા તાનસેનના લક્ષ બહાર આ વાત રહેવા પામી નહિ. સદેશો આપવા આવેલી બાંદી તરફ ત્હેની નજર ગઈ. ચાર આંખો મળી, બાંદીની આંખોમાં વિજયનો મદ એણે નીરખ્યો, અને એ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયો.

એ બાંદી બીજી કોઈ નહિ પણ તાનસેનના પ્રેમથી વંચિત રહેલી આશાબંગ અત્રી હતી !

તરતજ શહેનશાહના મુખમાંથી આજ્ઞા નીકળી, ‘ તાનસેન ! દીપકરાગ સંભળાવો ! ’

“ દીપકરાગ ! ” તાનસેન વિચારમાં પડ્યો, “ જરૂર આ અત્રીનાં કારસ્થાન છે ! ”

વિનયપૂર્વક ત્હેણે અરજ મુજરી “ જહાંપનાહ, એ બાળતમાં

આપની મારી ચાહું છું. દીપકરાગમાં મહેં હજી પૂરી પ્રવીણતા મેળવી નથી. ”

પરંતુ બેગમની ઈચ્છા ! એને અવગણવાનું શી રીતે બને ! અત્તી હમણાંજ આવીને કહી ગઇ હતી કે મરિયમ બેગમ તાનસેનના મુખે દીપકરાગ ગવાતો સાંભળવાની ખાસ ખ્વાહેશ ધરાવે છે. મરિયમ બેગમ-પોતાની માનીતી બેગમને નારાજ કરવાનું અકબરને કેમ ગમે ? તહેણે ફરીથી આગ્રહ કર્યો.

“ ગરીબ પરવર ! ” તાનસેને ખુલાસો કરવા માંડ્યો; “ દીપક રાગમાં હું પારંગત નથી બન્યો. કવચિત્ મદારા ગુરૂજી સમક્ષ જ એ રાગ હું ગાતો. તહેમની ગેરહાજરીમાં કદી નહિ. દીપકરાગ ગાનારાના શરીરમાં એ રાગ ગાવાથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિને શાંત કરવાનું જ્ઞાન મહેં હજી મેળવ્યું નથી. ”

પરંતુ રાજહઠ ! એને કોણ પહોંચી શકે ? બાદશાહે તો જીદ પકડી; બેગમોએ ફરીથી આગ્રહમયો સદેશો કહાવ્યો; ઇર્ષાખેર દરબારીઓએ એ વાતને ઝીલી લીધી.

અત્તીની ઈચ્છા પાર પડી. તાનસેન માટે બીજો ઉપાય જ ન રહ્યો. તહેણે દીપકરાગ ગાવાનો પ્રારંભ કર્યો.

(૩)

આખો દરબાર દિગ્મૂઠ બન્યો. પોતે કદી ન સાંભળેલા એવા આ રાગમાં તાનસેનની આટલી બધી કુશળતા જોઇ સૌ મુગ્ધ બન્યા. સંગીત-પ્રવાહનો વેગ આગળ વધવા લાગ્યો.

અને એ વેગ જેવું પૂર્ણતાએ પહોંચ્યો તેવો જ એક ચમત્કાર થયો. દરબારમાં ઝાલવી નાંખેલા દીવા પોતાની મેજે જ સળગી ઉઠ્યા. આખો દરબાર દીપકના પ્રકાશથી ઝળાંઝળાં થઇ રહ્યો !

‘ નાહ વાહ ! જોત ખૂન ! ’ દગ્ગાર પ્રશ્ન સાના મુરોથી ગાત્ર ઉઠ્યો

પરંતુ અશ્મોસ ! આખો દગ્ગાર જ્યારે હર્ષપ્રકુટન બની રહ્યો તો સારે એ હર્ષ ઉપગવનાર-દીપકગગનો ચમત્કાર બતાવનાર તાનમેન રિષ્ટળ બની ગયો હતો દીપકરાગ પૂરો થતા જ તે મૂર્છા વગ બન્યો એ ગગથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનો દાહ એ શમાવી ન શક્યો એનું રક્ત શોષાયુ-ગરીગ સુકાના નાગ્યુ

*

તાનસેને બાદશાહેને પોતાની દુર્દશાનું બાન કરાવ્યું, તહેમની હાને લીધે પોતાને મોસવું પડેનું કુખ પણ નજરે બતાવ્યું, અને એ કુખનું નિનારણું કરવા માટે-ઔપધોપચાર કરના માટે આત્મા છોડી જવાની જગવાનગી માગી

“ અહીં પૈદ લખમોની શી ખોટ છે ? તાનમેન, તહમે કહો તે સગવડ અહીં જ કગવી દઉં ” બાદશાહે વિવેક ક્યો

“ એમા હકીમની હિકમત ચાને એવું નથી, જહાપનાહ, આ દર્દની દના તો કોઈ વીરતો સગીતાચાર્વજ જાણે ! ”

“ તો શું એવી કોઈ વ્યક્તિ આટલામા નથી ? ”

“ છ, ના, અહીં તો નથી જ, તેમ જ તપાસ કરવાથી પણ કંઈ દહાડો વળે તેમ નથી એ તો બાગ્યમા હોય તો અનાયાસે ક્યા-મેટો ચર્ષ જાય તેથી જ હું યાત્રાર્થે જવા ઇચ્છુ છું ”

દીપ-રાગ ગનગનનાની પોતાની હાથી તાનમેનની આવી દુર્દશા થયેલી જોઈ અકમરના અન્તરમા ખૂબ ક્ષોભ થયો તહેજે તાનસેનને યાત્રાર્થે જવાની રજા આપી સાથે તેની સગવડ સાચવવા માટે ધન અને નાગ્ય ચાકરોની જોગનાઈ પણ દરી આપી

(૪)

“ તાના બહેન, બે, બે, આ પાલખીમાં બેઠેલો મહાપુરુષ
' દીપકરાગ ' થી બળીઝળી રહેલો લાગે છે ! ”

“ તાનસેનના કાન ચમક્યા. તહેણે એ અવાજ આવ્યો તે
દિશામાં નજર કરી. બે યુવતીઓ વાત કરતી તહેના તરફ જોઈ
રહી હતી !

“ મહેને પણ એમજ લાગે છે, બહેન તૂમ ! ” તાના પોતાની
સમ્મતિ દર્શાવતી તાનસેન તરફ તાકી રહી હતી.

તાનસેન આગ્રાથી નીકળી મથુરા અને જયપુર થઈ રાજપૂતા-
નામાં ધૂમી ગુજરાતમાં આવ્યો. એ સમયે અમદાવાદ ગુજરાતનું
પાટનગર ગણાતું અને મીર્જાવંશના નવાબની ત્યાં હકુમત હતી.
અકબરના ગંજની સીમા એ સમયે ઠાણિજરની આસપાસ હતી—
અમદાવાદ એ વખતે એના રાજ્યમાં બળ્યું હતું.

ગુજરાતમાં ફરતા ફરતા તાનસેન સોરઠમાં વંચળા આગળ આવી
પહોંચ્યો. તહેણે સાંભળ્યું હતું કે પોતાના ગ્રુ દારકામાં છે. દારકા
જઈને પોતાના ગ્રુનાં દર્શન કરી, તહેની સંગીતકળાની સિદ્ધિના
પ્રતાપે પોતાની ક્ષીણ થઈ ગયેલી શક્તિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા તે
આગ્રહ બન્યો હતો. દરમ્યાન માર્ગમાં કોઈ પણ સંગીતત્રેમી સાધુ
સંત મળી આવે તો તે, તહેના સત્સંગનો લાભ લેતો. વંચળાની
નજીકમાં એવા એક સંત પુરૂષની બાજુ ચતાં તાનસેન તહેના દર્શને
જઈ રહ્યો હતો.

તેવામાં માર્ગમાં તહેણે બે બહેનોને પોતાના રોગ સંબંધી
પ્રશ્નો કરતી જોઈ અનેન્તે આશ્ચર્યચકિત બન્યો. તહેણે તરત જ
પાલખી બંધી રખાવી. તહેમાંથી ઝપાટાખંધ તે ઉતર્યો, અને દોડતો
જઈને એ બહેનોના પગમાં પડ્યો.

“ બહેન, કહો ન કહો પણ તમને જ મહારા રોગનું નિવારણ કરી શકશો. ”

“ કોણ અમે ? અમે બાપ માણસ તે શું કરી શકીએ ? ”

“ હું આપ્રાચી ફરતો ફરતો-ગામ ગામ રખડતો અહીં સુધી આવ્યો, પરંતુ કોઈ મહારો રોગ કળી શક્યું નથી. આપે એ તરત પારખી લીધો છે. મહારી ખત્રી છે કે, આપ મહારા સુકાતા દેહને પુનર્જીવન આપી શકશો. ”

તૂમ અને તાના બંને રાજપૂત બહેનો હતી. ચન્દ્રગિરિસિંહ નામના રાજપૂત સરદાર સાથે એ બંને બહેનોનાં લગ્ન થયાં હતાં. અમદાવાદના મીર્જાએ ચન્દ્રગિરિસિંહને ગુજરાતની સેનાનો ઉપનાયક બનાવીને પોરબંદરની આસપાસના પ્રદેશની વસુદ્ધાતનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. પોતાની કામગિરિને અંગે ચન્દ્રગિરિસિંહ વંથળા આવ્યો હતો. ત્યાં વગડામાં ફરતાં ફરતાં તૂમ અને તાનાની નજર તાનસેનની પાલખી ઉપર પડી અને તરત જ તેમની ખત્રી થઈ કે દીપકદાગથી બળી રહેલી તેની કાયા કરમાઈ ગઈ છે !

તાનસેનની વિનંતિને સ્વીકારી, તૂમ અને તાનાએ તેનો યોગ્ય અતિથિસત્કાર કર્યો. તેની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ એ દયાળુ બહેનોનું હૃદય દ્રવ્યું. પરોપકારના સહગુણથી વિભૂષિત થયેલી એ બહેનોએ ‘ મેઘમાળા ’ અર્થાત્ મેઘરાગ ગાઈ સંભળાવ્યો.

તાનસેનની ફીણ થયેલી શક્તિ ધીમે ધીમે પાછી આવવા લાગી. તેણે એ બહેનો પાસેથી ‘ મેઘમાળા ’નું પ્રભુ જ્ઞાન મેળવી લીધું. એ જીવનદાતા બંને બહેનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની તેણે વિદાય માંગી.

“ બાઈ, એક વાત લક્ષમાં રાખજો. આ વાત કોઈને ન જણાવશો. ” તૂમ અને તાનાએ તાનસેનને ચેતવણી આપી.

“ આપની એ ઈચ્છા હું જરૂર લક્ષમાં રાખીશ, બહેનો ! ”
તાનસેને વચન આપ્યું.

(૫)

નવે અવતાર આવ્યો હોય તેમ સાબેતાબે ધર્મ ગયેસો તાન-
સેન પાછો આગ્રા આવી પહોંચ્યો.

બાદશાહ અને દરબારીઓ તો એનો નિરોગી દેહ અને એની
દેહીધમાન કાંતિ જોઈ દિગ્ભ્રૂત બની ગયા.

“ તાનસેન ! બસા કહો તો ખરા, તમે શુભાવેલી શિક્ષા શી
રીતે પાછી મેળવી ? ”

તાનસેને વિસ્તારપૂર્વક યાત્રાવર્ણન કરી બતાવ્યું. ‘ મેઘમાળા ’ના
પ્રતાપે પોતે સાબે થયો એ પણ જણાવ્યું; પરંતુ ‘ મેઘમાળા ’નો
લાભ ક્યાંથી કોની પાસેથી મળ્યો એ વાત ઢાંકી રાખી.

અકબર જેવા વિચ્છિન્ન બાદશાહના લક્ષ બહાર આ વાત
રહેવા પામે ? તહેજે ગંભીરતા પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ હાં, પણ એ
‘ મેઘમાળા ’નું જ્ઞાન આપનાર મહાપુરુષ કોણ છે ? ”

“ છે કોઈ ખુદાનો બંદો, જહાંપનાહ, બહુ રત્ના વસ્ત્રધરા ! ”
તાનસેને વાત ઉપાડવા માંડી.

પરંતુ અકબર હડે ચડ્યો. જેમ જેમ તાનસેન લોચા વાળવા
મંડ્યો, તેમ તેમ બાદશાહની જીદ વધુ જોર પકડતી ગઈ.

“ કૃપાનાથ ! એ વાત જવા દો, હું એ વ્યક્તિનાં
નામ ઠામ નહિજ જણાવી શકું. ” તાનસેને પોતાની મુશ્કેલી
જણાવી.

“ મહારાં વચનોની અવગણના ? અરે કોણ છે હાજર ? ”

જાઓ આ નાદરમાન ગવૈયાનો શિરચ્છેદ કરો !” અકબરની આંખ શાદી મુખમાંથી જહાંગીરી કરમાન નીકળી પડ્યું.

ગરીબ બિચારો તાનસેન ! કાપાની માથા કેને ન હોય ? જીવનના મોહમાં તૂમ અને તાનાને પોતે આપેલું વચન ફાક કર્યા વિના તહેને ન જ આપ્યું. તહેણે તૂમ અને તાનાનું નામ દામ આપ્યું અને સઘળી લકીકત જણાવી દીધી.

(૬)

શ્રી જાત અને તે સંગીતમાં આટલી બધી પ્રવીણ ! અકબરને તૂમ અને તાના તરફ પૂજ્યભાવ પેદા થયો. એ ક્ષત્રિયાણીઓનાં દર્શન કરવાનો તહેણે નિર્ધાર કર્યો.

ઇ. સ. ૧૫૭૭ લગભગ અકબરે ગુજરાતના ગાસનકર્તા મીર્જાઓનો પરાજય કરીને, ગુજરાતને પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં જોળવી દીધું. બુદ્ધ બાદશાહ આ વિજય વરવા ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. તૂમ અને તાનાનાં દર્શન કરવાની જાડી જાડી અભિલાષા પણ તહેના અંતરમાં હતી.

અને એ અભિલાષા પૂરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ભારે તહેણે જોયું કે જેને મળવા પોતે આવુર છે એ બંને જહેનો તો ગુજરાતના સૂબાઓના પક્ષે લડતાં લડતાં વીરમૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિની પાછળ સતી થવાની તૈયારી કરી રહી છે !

દર્શનાભિલાષી અકબર વેગપૂર્વક એ સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. સોળે શણગાર ધરીને સતી થવા માટે તત્પર બનેલી એ રાજપૂત યુવતીઓને જોતાં જ અકબર એમના સૌંદર્યથી અંજાયો; એનો પૂજ્યભાવ મોહમાં પરિવર્તન પામ્યો. જે ક્ષણે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનું અંતર ઓછું થતું જતું હતું-બ્યારે મૃત્યુ માટે માત્ર

ચિતા પર ચડવાની જ વાર હતી-ત્યારે અકબરના હૃદયમાં પિશાચી વૃત્તિ જાગી ! મોહની એ કેવી રાક્ષસી માયા !

અકબરે પ્રપંચપાસો ફેંક્યો, એમના જેવી કામલાંગીઓ અગ્નિમાં બળીને બરમીશૂત થઇ જાય એ માનવહૃદયને કંપાવનારી ઘટના છે એમ જણાવી તહેલ્લે તહેમને સતી ચતાં અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ આર્થ સન્નારી એવાં પ્રયોજનો કે ધમકીઓથી થોડી જ ડરી જાય કે પાછી પાની કરે ? જેને પોતાના પતિ પાછળ આત્મવિસર્જન કરવું હોય તહેને અગ્નિદાહ એ એક જ ઇલાજ છે એવું કાંઇ નથી. તહેમની જ્યારે ખાત્રી થઇ કે સૌંદર્યપિપાસુ અકબર પોતાને ચિતાપર ચડવા નહીં દે ત્યારે તહેમણે પોતાની કમરમાંથી કટાર કાઢી, અને રાજપૂતાણીની સદાની જીવનસંગાથી સમી એ કટારીને વીરનારીની નિડરતાથી પોતાની છાતીમાં દુધાવી દીધી.

અકબર આશ્ચર્યચકિત બન્યો. એની તો મનની મનમાં જ ગૂઢી ગઇ.

પરંતુ રાજપૂતાણીઓના એ સૌંદર્ય, એનો મોહરૂપી નીશા હિતારી નાખ્યો. સંગીતકળામાં પારંગત બનેલી આવી રાજપૂત રમણીઓને ચિતા પ્રવેશ કરતાં અટકાવવાની પોતાની કૃષ્ટતા માટે તહેને પારાવાર પરતાવો થયો. એ પશ્ચાત્તાપ રૂપી કીડો એનું અંતર ઢોરી નાખવા લાગ્યો.

અને તાનસેન ! વિશ્વાસઘાતનું કલંક કાયમને માટે પોતાના કપાળે ચોંટયાની બીના જ્યારે તહેના જાણવામાં આવી ત્યારે તહેના પશ્ચાત્તાપનો પલ્લુ પાર ન રચ્યો. પોતાને જીવનદાન આપનાર એ રાજપૂત રમણીઓનાં નામો અમર કરવાની તહેણે અકબરને પ્રાર્થના કરી, અને તાનસેનની મૃત્યુનાને માત્ર આપીને અકબરે એવો નિર્ણય

કરાવી દીધો કે, જ્યાં સુધી ‘તૂમ તાના...ના...ના...’ નો આલાપ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ સંગીતાચાર્ય કંઈ પણ સંગીત ન ગાય. આજ સુધી પણ એ નિયમનું પાલન થતું જોવામાં આવે છે, અને એ આલાપ તૂમ અને તાનાની સંગીતપ્રવીણતાનું સ્મરણ કરાવી તેમનાં નામો અમર બનાવે છે. *

[નોંધ:—પ્રકાશનતરે આવી જ વાત તાના અને રિરિ નામની બે લગિનીઓ સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. વળી વડનગરના નાગરોમાં એવી કંઠકથા પ્રચલીત છે કે તાનસેનને રીપકરાગથી રોહમાં બળતરા થતાં આ બે નામરાણીઓએ વડનગરમાં મહત્તર રાગ ગાઈ તેને કંઠો કર્યો, અને તે પછી આકબરે વડનગર તોડ્યું. વડનગર તૂટવામાં એ કારણભૂત બની. કેટલાકો તાના અને રિરિને નરસિંહ મહેતાની સમકક્ષીન સખીઓ માને છે. કવિવર નરસિંહ મહેતા મેઘમલાર રાગ ગાવા માટે સુવિખ્યાત છે. ચેત્ર માસમાં કુંવરબાઈને સાસરે લેના ગામમાં વહેવાણું અત્યંત ઉષ્ણાઈક માટે શીતળ જળ ન આપ્યું અને મેઘમલાર ગાવાનું કહ્યું ત્યારે બકતરાજે મેઘમલાર ગાઈ નાગરોને ગમરાખ્યા હતા, એ કથા જણીતી છે. “મેહલો ગાજે ને માધવ નાચે” આ પદ તેનું જણીતું છે. એનાં હિંડોળાનાં મનોહર પદો શુજરાતી બાપામાં અજોડ છે.

સંપાદક—“શુજરાતી”]

* શુજરાતીના તા. ૮-૧૧-૩૬ ના દીયોત્સવી અંકમાં આ વાર્તા પ્રગટ થઈ હતી. તે એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી કે સરતું સાહિત્ય વર્ધન કાર્યાલયે વીવીધ અંશમાળામાં ‘સામાજિક દ્રષ્ટી વાર્તાઓ-અંશ ૧ ફો-ભાગ ૧૧ મે’ એ પુસ્તકના પૃ. ૬૨૫ થી ૬૩૪ ઉપર આ વાર્તા છપાવી છે.

ઉન્માદિની

છાને જગતના લોક જુઠા એહને પાગલ દહે,
એના અગમ્ય સ્વરૂપને પામર નરો કયાંથી લહે ?

આજે આજે દિવસ, કામનાં અતિશય દબાણને અંગે, વર્ત-
માનપત્ર વાંચવાનો મને બિલકુલ અવકાશ મળ્યો નહોતો; એટલે
રાત્રિના જમી પરવાર્યા પછી દશેક વાગ્યાના સુમારે દૈનિક મુખ્ય
સમાચાર મેં હાથમાં લીધું અને જોઈન્ટ સિસ્ટેમટ કમિટીની ચર્ચા
વાંચવામાં તત્ક્ષીન બન્યો. થોડુંક વાંચ્યું હશે, ત્યાં તો એકાએક
બાજુ પરથી કોઈ વ્યક્તિનો ગણગણાટ મારા કર્ણ સાથે અથડાવા
લાગ્યો. પેપરમાંથી દષ્ટિ હટાવીને, હું તે સાંભળવા તત્પર બન્યો.
કાર્તિક માસની તે નીચ પાત્રિમાં એ અપરિચિત વ્યક્તિના આ
શબ્દો યોજાએ યોજાયા સંભળાવા લાગ્યા:

‘ મનુષ્ય પોતાને નથી જાણી શકતો, તો પછી પ્રભુને તે શું
જાણી શકશે ? જો તે પ્રભુને જાણી શકત, તો તે શું જનવરોની
જેમ વર્તીવ કરત ? હાડ-માંસનાં શરીર પર આટલો બધો ગર્વ !
અરે રામ ! હા ! હા ! હા ! હા ! હા ! હા !...’

આ કાણુ બોલતું હશે ? અવાજ તો કોઈ બાઈનો માલમ
પડે છે, એમ વિચારીને હું પેપરને ટેબલ પર મૂકી, આરામ ખુરસી
પરથી હડી ઊભો થયો અને સામેની ખુલ્લી બારીની સમીપે જઈ
ઝાંખીને જોયું: લાંબા લાંબા ઘાસ અને ઝાડીઓનાં તે મેદાનમાં
એક સ્વેત વસ્ત્રધારી સ્ત્રી સ્થિર બેઠી હતી. પ્રગાઢ અંધકારમાં એ
એ દશ્ય નિદાળવું કઠિન નહોતું. મારી એકાગ્રતાનો ભંગ કરવાયાળા
શબ્દો એ જ સ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળી રહ્યા હતા. શબ્દોનો પ્રવાહ
દશ રોડાયો નહોતો.

‘ તે ક્યા નથી ? આકાશમા, પૃથ્વી પર, સૂર્યમા, ચન્દ્રમા, તારાઓમા, ઝાડોમા, ફૂલોમા, નદીમા, તળાવમા, કુવામા મધી જ જગ્યાએ તો તે છે । પત્રી તે ગોધ કગ્ગે મળતો કેમ નથી ? નહિ, મગશે નહિ મળે ? મળશે-મળશે । માગ પ્રિયતમની હુ જોગણુ બનીશ રે । જોગણુ બનીશ રે હા । હા । હા । જોગણુ બનીશ હા । હા । હા । જોગણુ બનીશ રે, જોગણુ હા । હા । ’

‘ નીચે કોણુ ઊભુ છે ? ’ માગે નોકર ભગૂ બોલ્યો.

તે એમએક ચૂપ થઈ ગઈ

“ સુડેન સુડેવ છે કે શું ? ”

“ સુડેન શું આવી હોય છે ? નાહ । માણુમે નથી ઓળખતા ? શી રીતે ઓળખશો, બાઈ । કોણુ જાણી શકે છે કે તમે જ ઓળખાવશો ? ”

“ અહીંથી જતી કેમ નથી ? જોભી જોભી ચાનો ગાર કરી રહી છે ? ’

“ જોભી હું એમા તમારે શું જાય છે ? મને કાવે ત્યા જોભી ગ્રહીશ, ને મને કાવે ત્યા ફરીશ. મારે કાવે કોઈની સાથે કાઈ મતલબ નથી કોઈની દામી પણ નથી, તેમ શુનામે નથી । ”

‘ ઠ, નહિ તો પાણી રેકું છું । ’

“ પાણી રેકશો ? હા । હા । હા । હા । રેડો, પાચ-પચીસ મેડા રેડો । ઘનાય દિવસથી નાહી નથી તો નાહી લઈશ । ”

“ ના- જોભી રહે ત્યારે । ”

ભગૂ જે ગીમા પટાવી ચૂક્યો હતો. માગ ઓરડામાથી નિકળીને હુ તરત જ ભગૂ હતો તે ઓરડામા જઈ પડ્યો. મેં કહ્યું, “ ભગૂ । ”

‘ ના, સાડેમ ? ’

ગ । માણુસને છેડનું કીડ નહિ ”

“ ત્હેના શોરથી આપનાં વાંચનમાં ખલેલ પડતી હતી તેથી જ મ્હે.....”

“ એ તો જાણે કીક છે; પરન્તુ પાણી રેડવાની ધમકી આપવાથી શું તે હલવાની હતી ? ”

“ સાહેબ, મેં તો...અમસ્તું જ કહ્યું હતું ! ”

“ કીક ચાલો, આપણે ત્યાં જઈને જોઈએ કે તે કાણ છે. ”

“ આપ અહીં જ ઊભા રહો. હું જઈને જોઈ આવું છું. ગાંડાની પાસે જવું તે.....! ”

“ ચૂપચાપ ચાલ-બહુ સવારો ના કર. ”

ઝટપટ દાદર હિતરીને મેં બારણું ખોલ્યું. હાથમાં ફાનસ લઈ બગૂ મારી પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. દીપકના પ્રકાશમાં તે સ્ત્રીને જોઈ હું સ્તબ્ધ બન્યો. તેના ગૌરવર્ણીય શરીરમાં સિંદૂર છલકાતું હતું ! નખથી શીખ સુધીની રચનામાં અદ્વિતીય કલાકારે માનો કે પોતાનાં કલાકૌશલ્યનો અન્ત લાવી નાખ્યો હતો, અને તે સર્વાંગ સુંદર શરીરમાં ભરી હતી જીવનની તે ધડકન, કે જેનાં સમુચિત સંચાલનની યોગ્યતા ત્હેનામાં નહતી ! તે ગાંડી અમરતી જ હતી. ચક્રિતદષ્ટિએ ત્હેના તરફ નિહાળતાં, હું મંત્રમુગ્ધની જેમ ઊભો જ રહી ગયો.

પ્રશ્નોની જે ઊભો હૃદયમાં ઉછાળા મારી રહી હતી, તે એક-એક શાન્ત થઈ ગઈ. અમો બંને બણી એકવારકું જોઈ, રિમ્ત કરી, તે ધાસપર ચાલવા લાગી.

“ એ તરફ ધાસમાં ના જાઓ. સાપ-વિંછી અડીયાં થણા છે. ” સાવધાન થઈને મેં જોરથી કહ્યું.

“ છોને કરડે ! ” કરડશે તો મરી જઈશ. આ જાંદગીમાંથી પિંડ તો છૂટી જશે ! દ્રેનમાંથી ફૂંટી ત્યારે ના મરી, પહાડપરથી પડી ત્યારે ના મરી, નર્મદામાં ડૂબી ગઈ ત્યારે ના મરી, બીમાર

પડી ત્યારે ના મરી ! તો હમણું શું મરવાની હતી ! જેટલું નિર્મોણ હશે, તેટલું તો ભોગવવું જ પડશે ! પછી કોઇ મને મારી શકવાનું નથી ! કોણ મારશે ? અગ્નિ મારશે ? જલ મારશે ? હવા મારશે ? વાર, રહેવા દો, ભાઇ રહેવા દો..."

તે બહુ દૂર નિકળી ગઇ, એટલે હું વધુ કાંઇ સાંભળી ન શક્યો; પરંતુ જેટલું જોઇ-સાંભળી ચૂક્યો હતો તેટલું શું ઓછું હતું ? ચેતનાની સાથે ઉ-માદનો તે વિકટ ખેલ ! એવું તો પહેલાં મેં કહી જોયું-સાંભળ્યું નહોતું. વિચારોના એ તોફાનમાં ઝાંસાં ખાતો ખાતો બહુ સમય સુધી હું મૂર્તિવત્ ત્યાં જ બિભો રહી ગયો. તેવામાં ભગૂએ બયબિત અવાજે અર્જ કરી: " સાહેબ, હવે તો અંદર પધારો. આમ ધુમ્મસમાં બિભો રહેવું ઠીક નથી. "

" ઠીક તું જા, તારું કામ કર. કાનસ અહીં રહેવા દે. હું હમણું આવું છું. "

ભગૂ ચાલ્યો ગયો. હું ત્યાં જ બારણાં પાસે મૂકેલા એક બાંકડાપર બેઠો બેઠો, જે તરફ તે ગઇ હતી તે તરફ જોવા લાગ્યો.

" શેઠ સાહેબ ! "

ચોંકીને મેં જોયું. એક સ્વચ્છ વસ્ત્રધારી સન્નન ગરમ સાલ ઓઢી મારી નિકટ જ બિભો હતો !

" આ તરફ કોઇ ગાંડી સ્ત્રી આવી છે, સાહેબ ? "

" હા, આવી તો હતી; પણ પેલી તરફ-સામે ચાલી ગઇ છે. "

" કેટલી વાર થઇ ? "

" લગભગ અડધો કલાક થયો હશે. "

" ત્યારે તો હવે કોણ જાણે ક્યાં પહોંચી ગઈ હશે ! હાથરે ભાગ્ય ! આ સ્ત્રી મને પણ પાગલ બનાવીને જ છોડશે ! "

આટલી વાર સુધી દયાએલ મારી કુતૂહલતાએ પુનઃ જોર પકડ્યું. મેં વિનીત સ્વરે કહ્યું: " જો આપને યોગ્ય લાગે તો તેનું

વૃત્તાન્ત મને પણ કહેવાની કૃપા કરશે. બહુ વખત થયાં હું વિચારી રહ્યો છું કે તે કાણ છે. "

" જો કે મોડું તો થશે, ખેર, કાંઈ હરકત નહિ, આખી રાત તેને શોધવાનો ધરિદો કરીને જ હું ઘેરથી નિકળ્યો છું. "

" તો પછી આપણા મકાનમાં જ પધારો. "

મારા ઓરડામાં જઈને, એક આરામખુરસી બણી સંકેત કરતાં, મેં તેમને બેસવા કહ્યું. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને તેઓ બેઠા. મેં પૂછ્યું: " એ શું આપની કાંઈ સંબંધી થાય છે ? "

" ના જી. સંબંધી તો નથી..... " તે વ્યક્તિના મહેરા પર સુરખી પ્રકટી નિકળી.

" ત્યારે તે છે કાણ ? "

" તે એક બ્રાહ્મણની છોકરી છે. માતા સિવાય બીજું તેને કોઈ નહોતું. મા-દીકરી મારી પડોશમાં રહેતાં હતાં. માતા બીજાઓને ઘેર રાંધીને તથા દળાખાંડીને ગમે તેમ કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી હતી. તેઓ બંને મારા ઘરમાં સારી રીતે આવ-જવ કરતાં હતાં. રાધાની સાથે બચપણમાં હું બહુ રમતો. તે કેવી સુંદર છે એ તો આપે જોયું હશે. જ્યારે તે જીવાન થઈ, ત્યારે મહોલ્લાના છેલ્લ-છખીલા જીવાનો હુમરી અને મઝાએ આગ્રાપતા, તેના ઘર પાસેથી આમ તેમ લટાર મારતા, આ બધું જોઈને મને ધણું દુઃખ થતું. બેચાર વાર મેં રાધા અને તેની માને સમગ્રવવાની કોશિશ કરી; પરંતુ પરિણામ વિપરિત આવ્યું. તેઓ બંને જણીઓ મારાથી નારાજ થઈ ગઈ; ત્યારે હાર માની મેં મૌન સેવ્યું.

" રજનીકાંત મારો એક સદાધ્યાયી અને મિત્ર હતો. એકવાર મારી સાથે તે ગંધાને ઘેર આવ્યો હતો, ને ત્યારથી તે તેને ત્યાં સારી રીતે આવતો જતો. તેઓ બંનેમાં છાની રીતે પ્રેમ બંધાયો હતો. આ પ્રેમ-પુરાણની વાત જ્યારે રાધાની માએ સાં.

પડી જેની સાથે નાસીને હું અહીંયા આવી હતી તે દગાબાજ નિહાળ્યો. આર દિવસ થયા પૈસાટકા બધું વાળને પત્તાયન થઈ ગયો. એક મિત્રને મળવાનું બહાનું કાઢીને ઘેરથી તે નીકળ્યો હતો, પણ હજી સુધી પાછો નથી ફર્યો. કદાચ તે પાછો આવે તોય હું હવે તેનું મોઢું પણ નહિ જોઈ અહિયા પડોશના એક બલા માણસના ઘરમા પડી રહી છું. પરંતુ આવી રીતે કેટલા દિવસ વ્યતીત કરી શકીશ ? હવે મારી લાજ આપના જ હાથમા છે. મરજીમા આવે તો પાગ ઉતારો, નહિતર અધન્યે જ ડૂબી મરવા છો. ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ. તમાગ તરફનો મારો ભાવ કદી બદલાયો નથી. શું કંઈ ? હું તો નિઃપાય હતી બધો વાક મારી માતાનો જ છે. તે કાળમુખીએ મારું સર્વસ્વ નષ્ટ કરી નાખ્યું. હું ક્યાપનીય નહીં હવે બતાવો, શું કરું ? મારો ઉદ્ધાર કરશે. યા નહિ ? જે ઉગાગના આહતા હો. તો આ પત્ર જોતા જ અહીં આવીને મને લઈ જાઓ, નહિ તો સ સારમા મને પછી ક્યાં મે મેળવી શકશે નહિ. આપના આગમનની પળે પળે પ્રતીક્ષા કરી રહી છું.

આપની ગધા.

“ પત્ર જોઈને મને અતિ ખેદ થયો. રજનીકાન્તને મે સના. આપી કે તે તરત અમદાવાદ જઈ ગધાને લઈ આવે. રજનીકાન્તની પામે એક પાછ પછુ નડોતી ખર્ચ આપીને મે તેને અમદાવાદ ગ્વાના કરી દીધો.

“ આ દિવસ પછી, રાધાને લઈ રજનીકાન્ત પરત આવ્યો. માગ એક ખાની મકાનમા ગધાને ગખનામા આવી, ને રાધાની માતાને ખગર આપવામા આવી દીનીને છાતી સગ્મી આપીને તે ખૂબ ગડી. હવે બીજી સમસ્યા ઉપરિચિત થઈ કે જે રાધાના ધણીને ખગર પડશે, તો શું હાજ થશે ? ગધા ફસાઈ પડીશુ. તે અનર કાયદેસર પત્રમા જાશે ત્યારે શું કરવું ? રાધાના પત્ર આવ્યાની

તેણે બહુ ધમાક મચાવી. રાધાને ઘેર રજનીકાન્તની અવરજવર બંધ થઇ ગઈ. હવે રજનીકાન્ત હમેશાં ઉદાસ રહેતો. આમ રાધાની માને, દીકરીનાં લગ્નની ચિન્તા ઘણી સાલતી. વાતચીત શરૂ થઈ, ને થોડા દિવસ પછી ભરૂચ જીલ્લાના એક ગામમાં રાધાનું લગ્ન નક્કી કરવામાં આવ્યું. સાબળવામાં આવ્યું છે કે, વર આદેક ઉમ્મરનો છે, અને તેણે રાધાની માને પૈસા ટકા આપીને પણ સહાય કરી છે. ત્યારે જન ધરને આંગણે આવી ત્યારે હું પણ જોવા ગયો. વરરાજને જોઈ મને રડવું આવ્યું. તેના માથાના વાળ અને મૂછો કાળપથી રંગેલા હતા, ચહેરા કરચલીથી ભરપૂર હતો. આ જોતા, તેની ઉમ્મર ૬૦ વર્ષથી ઓછી તો નહોતી. લગ્ન થઈ ગયું, ને રાધા સાસરે પણ ગઈ.

“ લગ્ન થઈ ગયાને પાંચેક માસ પછી મેં એક દિવસ સાંભળ્યું કે, ગદા તો કોઈ જાગીરદારના નાના ભાઈ સાથે નાસી ગઈ છે. તેની માએ રડી રડીને મને બધી ખીના કહી સંભળાવી. એ બધું સાંભળી લઈને, મેં તેને ખૂબ સંભળાવ્યું અને પછી દિવાસો પણ આપ્યો. રજનીકાન્તે પણ આ દકીકત સાંભળી. તેનાં હુખનો પાર નહોતો.

“ સાસરેથી નાસી ગયા બાદ બે મહિને એક દિવસ રજનીકાન્તને રાધાનો એક પત્ર મળ્યો. રજનીકાન્તે તે પત્ર મને પણ બતાવ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું:

‘ બાપા,

‘ ઉલામાંથી સુઝામાં ’નું ઉદાહરણ આપ મને ઘણીવાર સંભળાવતા હતા. હવે મારાં જીવને તે ઉદાહરણને સાબિત કરી બતાવ્યું છે. તે વૃદ્ધ ડોસાના ઘરમાંથી નિકળી જઈને હું સમજતી હતી કે મને સુખનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે; ‘ પરન્તુ ચયુ’ તો બિલકુલ ઉલટું જ. એક આફતમાંથી ઉગરીને હું બીજી આફતમાં આવી

પડી. જેની સાથે નાસીને હું અહીંયાં આવી હતી તે દગાબાજ નિકળ્યો. ચાર દિવસ થયાં પૈસાટકા બધું લઈને પત્તાપત્તા થઈ ગયો. એક મિત્રને મળવાનું બહાનું કાઢીને ઘેરથી તે નીકળ્યો હતો; પણ હજી સુધી પાછો નથી ફર્યો. કદાચ તે પાછો આવે તોય હું હવે તેનું મોહું પણ નહિ જોઉં. અહિંયાં પડોસના એક બહા માણસના ઘરમાં પડી રહી છું. પરંતુ આવી રીતે કેટલા દિવસ વ્યતીત કરી શકીશ ? હવે મારી લાજ આપના જ હાથમાં છે. મરજીમાં આવે તે પાર હિતારો; નહિતર અધવચ્ચે જ ડૂબી મરવા દ્યો. ગઈ શુભરી બૂલી જાઓ. તમારા તરફનો મારો ભાવ કદી બદલાયો નથી. શું કહે ? હું તો નિષ્પાય હતી. અધો વાંકે મારી માતાનો જ છે. તે કાળમુખીએ મારું સર્વસ્વ નષ્ટ કરી નાંખ્યું. હું ક્યાંયનીય ન રહી. હવે બતાવો, શું કહે ? મારો ઉદ્ધાર કરશે ત્યાં નહિ ? જો ઉગારવા આહતા હો તો આ પત્ર જોતાં જ અહીં આવીને મને લઈ જાઓ; નહિ તો સંસારમાં મને પછી ક્યાં ચે મેળવી શકશે નહિ ! આપનાં આગમનની પળે પળે પ્રતીક્ષા કરી રહી છું.

આપની રાધા. '

“ પત્ર જોઈને મને અતિ ખેદ થયો. રજનીકાન્તને મેં સલાહ આપી કે તે તરત અમદાવાદ જઈ રાધાને લઈ આવે. રજનીકાન્તની પાસે એક પાછ પછુ નહોતી. અર્થ આપીને, મેં તેને અમદાવાદ રવાના કરી દીધો.

“ ચાર દિવસ પછી, રાધાને લઈ રજનીકાન્ત પરત આવ્યો. મારા એક ખાલી મકાનમાં રાધાને રાખવામાં આવી, ને રાધાની માતાને ખજાર આપવામાં આવી. દીકરીને છાતી સરસી આંખીને તે ખૂબ રડી. હવે બીજી સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ કે જો રાધાના ધણીને ખજાર પડશે, તો શું હાથ યશે ? બધાં ફસાઈ પડીશું. તે અવસ્થા કાપ્પેસર પગલાં બરશે. ત્યારે શું કરવું ? રાધાના પરત આવ્યાની

ખખર ધીમે ધીમે મહોદ્ધામાં પ્રસરવા લાગી ત્યારે ત્રણસો રૂપિયા આપીને, રાધા, તેની મા અને રજનીકાન્તને મેં બહાર ગામ મોકલી આપ્યાં.

“ એક મહિના પછી મારાપર મુસ્તથી રજનીકાન્તને એક પત્ર આવ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે, તે એક નાટક કંપનીમાં નોકર રહી ગયો છે. પગાર સો રૂપિયા માસિક મળે છે. અને તેઓના દિવસ હવે સુખમાં પસાર થઈ રહ્યા છે. રાધા બહુ આનન્દમાં રહે છે ને તેની માને પણ કોઈ પ્રકારની ફરિયાદ નથી. પત્ર વાંચીને મને અત્યંત સંતોષ થયો.

“ પણ આપત્તિ કદી એકલી નથી આવતી. સુખ પણ કદાપિ સ્થાયી નથી રહેતું ! ચારેક મહિના પછી એક દિવસ સાંજના સમયે હું મારા ઓરડામાં, દિવસભર ઓફિસમાં કામ કરવાના કારણે તબિબત જરા મુસ્ત થઈ હતી એટલે, જરા પથારીમાં આડો પડી આરામ કરી રહ્યો હતો. અગમ્ય વિચારોએ મને બહાવરો બનાવી મૂક્યો હતો. એકાએક રાધાની માતાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. હું સાશ્વત્ રતબ્ધ બન્યો. મારા પક્ષંગ પાસે બેસીને તેણે મોટે અવાજે રુદન શરૂ કર્યું. ‘ કાકી રડો ના. કહો, શું થાય છે ? તમારું અહીં કેમ આવવું થયું છે ? ’ ચિત્તને ઠેકાણે લાવી, આંસુ લૂછીને તેણે કહ્યું : ‘ બેટા, મને કાંઈ ન પૂછો. રજનીકાન્ત તો કુમારો નિકળ્યો. તે તો એક રંડીની સાથે ફસાઈ પડ્યો છે. પહેલાં તો તે એ વાત અમારાથી છુપાવતો રહ્યો; પણ આખરે એક દિવસ તે રાધા સાથે લડી પડ્યો, અને અમને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યાં. હું ને રાધા બંને, એક ધર્મશાળામાં રહ્યાં. રાધાની સ્થિતિ બગડવા લાગી. દિનપ્રતિદિન તે મન મારીને પડી રહેતી. તેને તાવ આવવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિના સમયે એકાએક પથારીમાંથી ઉઠીને તે આમ તેમ બકવા લાગી. બીજો દિવસે પણ તેની સ્થિતિ ન સુધરી. તેનું મગજ ખરાબ

થઈ ગયું. બેએક બધા માણસોએ દયા લાવીને અમને ટિકિટ દેવાની આપી ત્યારે તેને લઈને હું સીધી અહીં ચાલી આવી. 'આશ્વાસન આપતાં મેં કહ્યું: 'શું કરીએ, કાકી ? જે કાંઈ હુઃખ શિરે આવી પડે તેને સહન કર્યે જ છૂટકો ! રાધા ક્યાં છે ?'

'નીચે બેઠી છે. બેટા, જરા નીચે આવો, જૂઓ' તેની સાથે નીચે જઈને મેં જોયું: ભીંત બણી એકી ટસે જોતી રાધા પથર પર બેઠી હતી. વાળ વિખરાએલા હતા, મોં ફિક્કું પડી ગયેલું હતું. સાડી આમતેમથી ફાટી ગયેલી હતી. તેને જોઈને મારી આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં, 'રાધા !' તે પૂર્વવત્ બેસી રહી. તેની સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ ચૂકી હતી. તે સંસારમાં જીવિત તો હતી; પણ માનસિક અસ્થિરતાએ તેનું જીવન એકલવાયું અને અકાશં બનાવી મૂક્યું હતું. "

આટલું ટહીને, એક નિશ્વાસ નાંખી શેઠ સાહેબ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. મને એમના વિચારોમાં વિધ્ન નાંખવું હિચિત ન લાગ્યું. બેચાર મિનિટ મૌન રહીને તેઓ પુનઃ કહેવા લાગ્યા: 'હવે આગળ વધુ કહેવાનું કાંઈ રહેતું નથી. પણ આપ બધું સાંભળી રહે. તેઓ બંનેને મેં મારાં એક ખાલી ઘરમાં રાખ્યાં. બધો ખર્ચ હું જ આપતો હતો. રાધાની મા, દીકરીની સુઝવામાં રાતદિવસ મચી રહેતી હતી. ધીમે ધીમે તેની તબિયત પણુ બગડવા લાગી. એક તો વૃદ્ધાવસ્થા, અને બીજું, ભયંકર આપત્તિ !' એક અઠવાડિયાની માંદગી બોગવ્યા બાદ તે પણુ પરલોકગમન કરી ગઈ. મરતી વખતે, રાધાને તે મને સોંપી ગઈ. એક બ્રાહ્મણદ્વારા મેં તેની હિતરક્તિયા વિગેરે કરાવી દીધું. રાધાની ચાકરી કરવા માટે એક દાસી રાખવામાં આવી. તે દાસી થોડી વાર માટે કાંઈ બહાર ગઈ હશે તે દરમિયાન, લાગ જોઈને, રાધા ઘરમાંથી બહાર નિકળી પડી. ત્યારે હું ઓફિસેથી ઘેર પાછો ફર્યો, ત્યારે મને આ વાતની જાણ થઈ. ત્રણ કલાક થયાં,

તેની શોધમાં હું આમતેમ બટકી રહ્યો છું. શું કરું ? જે કાંઈ બાગ્યમાં લખ્યું છે, તે ચૂપચાપ સહન કરી રહ્યો છું. ”

રાધાની કસબ—કયા સાંભળીને મારું હૃદય વેદનાથી ભરાઈ ગયું, કેવી વિદમ્બણા છે ! આવાં રૂપરંગ અને આ દેશ ! થોડોક સમય મૌન બેઠી રહીને, આગનુક શેઠજીનાં મુખ સામું નિહાળતાં, સાદસ કરીને હું બોલ્યો “ ત્યારે સાહેબ, આપ એને કોઈ પાગલખાના (Mad-House)માં કેમ નથી મોકલી આપતા ? ”

“ નહિ, સાહેબ ! હું તેને પાગલખાનામાં મોકલી શકું તેમ નથી. ત્યાં તે જીવિત રહી શકશે નહિ ! અને હું એમ નથી ઇચ્છતો કે તે મરી જાય ! ”

હું બરાબર બન્યો ! તે અનુચિત પ્રસ્તાવ કરવા મારે મને બહુ બેદ થયે.

થોડીકવાર ચૂપ રહીને, મૌનનો ભંગ કરતાં, આગનુક મહાશયે કહ્યું : “ આપને નવાઈ લાગતી હશે કે હું આટલી બધી જાહેમત પોતાના શિરે શા કારણે ઉઠાવી રહ્યો છું ! આપને અજાણ્યી ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે; પણ શેઠ સાહેબ, હું નિરુપાય છું. ન છૂટકે જ બધું કરવું પડે છે ! દિલબર દિલ છે ત્યાં તેનાં દર્દનું પેદા થવું આવશ્યક છે ! ”

તે વ્યક્તિના હૃદયનો બેદ જાણી લાંબને મારા દિલમાં તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ ઉભરાવા લાગ્યાં.

આપના વિચાર ઉચ્ચ કોટિના છે ! આપની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે, તેટલી ઓછી છે ! આપનું શુભ નામ હું જાણી શકું ? ”

“ મારું નામ રમણલાલ છે. આપને મળતાં મને અત્યંત આનંદ થયો. હું અહીં નજદીકમાં જ રહું છું. એટલે આશા છે કે, આપની મુલાકાતનો લાભ કોઈ કોઈ વખતે અવશ્ય મળતો રહેશે. હવે મને રજા આપો. હજુ કોણ જાણે ક્યાં ક્યાં મારે બટકવું

“પડશે! હીક, જોઈ લેવાશે. હવે તો હું છું રીધો છે, ને આ અંધોરી રાત છે! હીક સારે નમસ્કાર!”

“નમસ્કાર, ચાલો હું પણ થોડે દૂર સુધી આપની સાથે આવું છું.”

“આપ નકામા શું કામ તરફી લો છો?”

“ના-ના, મને તો દમણમાં કુરસદ છે. એમાં તરફી શાની?”

“હીક, ચાલો ત્યારે.”

જ્ઞાનસ લઈને હું રમણુલાલ સાથે ચાલવા લાગ્યો.

ઘેરથી નિકળીને અમે જાને રાધા અદસ્ય થઈ હતી તે તરફ ચાલ્યા. જ્ઞાનસ લઈને હું આગળ ચાલતો હતો ને રમણુલાલ મારી પાછળ, લાંબા લાંબા ઘાસથી બરેલા મેદાનમાં એક પગડાંડી પર અમે લોકો ચાલ્યા જતા હતા. જ્ઞાનસ આમ તેમ ફેરવીને અમે જાને તેને શોધવા લાગ્યા; કિન્તુ તેનો પત્તો નહતો.

“તે અહીં મળવી મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધીમાં તો ને જાહુ દૂર નિકળી ગઈ હશે!” રમણુલાલે માથું દલાવતાં કહ્યું.

“પાગલ સ્ત્રીનું શું કેકાણું? બનવા જોગ છે કે, તે કદાચ આટલા તેટલામાંથી હોય! એટલા ખાતર જ દરેક જગ્યા જોતાં જઈશું.”

અમે આગળ વધ્યા. થોડુંક આગળ ગયા પછી એક ઝાડના સમીપ કોઈ સફેદ વસ્તુ જણાવા લાગી. તે તરફ પ્રકાશ પાડીને હું ધ્યાન પૂર્વક જોવા લાગ્યો.

“પેલી તરફ જુઓ એ જ રાધા છે શું?”

“દેખાય છે તો તે જ. ચાલો જોઈઓ.”

અમે પાંછા તે તરફ ચાલ્યા. ઝાડની સમીપે પહોંચીને અમે જોયું. રાધા એક કદમ્બનાં વૃક્ષ સાથે ચોંટીને ઉભી હતી-તેનાં નયનોમાંથી અશ્રુ-ધારા વહી રહી હતી. સ્વપ્નમાં જે દિવ્ય-લોકમાં,

તે એ સમયે ભ્રમણ કરી રહી હતી ત્યાં મુઘી પહોંચવાની ધીરજ અને અકલ-હોશિયારી અમો પુરુષોમાં નહતી !

“ રાધા ! ”

એતનાની એક ક્ષીણ રેખા રાધાના અરુણસમા મુખમંડળપર ચમકવા લાગી ! ઝાડને છોડી, બાથુએ હકી જઈને, તે બિભી રહી.

“ અહીં શું કરી રહી છે, રાધા ? ”

તે મૌન બિભી રહી.

“ તું ઘર છોડીને કેમ આવી આવી, રાધા ? ”

“ ઘર ? કોનું ઘર ? ક્યાંનું ઘર ? મારું ઘર તો હરેક જગ્યા છે ! હવે હું ઠગાવાની નથી. કદી ઠગાવાની નથી. હા-હા-હા-હા ! ”
તે નીરવ વાયુમંડલમાં તેનું વિકટ અદ્વિત્ય શું જાણ્યું.

રાધાનો હાથ પકડતાં રમણલાલે પૂછ્યું : “ મારી સાથે નહિ આવે રાધા ? ”

“ તમારી સાથે ? હા, આવીશ, આવીશ, આવીશ ! જ્યાં કહેશે ત્યાં તમારી સાથે આવીશ; પણ જૂઓ, દગો ન દેશે ! તમે પણ દગલખાજ જાણો છો ! દગલખાજ, દગલખાજ, દગલખાજ ! હા-હા હા હા ! ”

અને ત્યારપછી રાધાને સાથે લઈ અમે પાછા ફર્યા. મારું ઘર આવતા રમણલાલની વિદાય લઈને, મારા ઓરડામાં જઈને, હું પલંગ પર પડ્યો તે સમયે મારા મસ્તિષ્કમાં અનેક વિચારોનું તોફાન જાગૃત થયું. *

તખ્તે તાહિસ

“ દૂર હો ! બાળુએ ખસો ! નામદાર બાદશાહ સલામતની સ્વારી પધારે છે ! ”

છડીદારોના આ ચેતવણીભર્યા સૂરથી લોકો ચમક્યા. ચેતનવંતા જીવાનોના પગ પથુ ન્યાં હતા ત્યાં જ જકડાઈ ગયા. આગળ આવવાની કોઈની હિંમત ન આવી. એક ખીજના અંગ સાથે ખીંસાઈને પથુ સૌ માર્ગમાંથી દૂર રહેવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. રાજમાર્ગ સ્વારી માટે મોકળો બન્યો.

રંગમહેલમાંથી છડીસ્વારી નીકળી. બાદશાહ સલામત હાથી-દાંતજડિત સુંદર પાલખીમાં બેઠા હતા. વીસેક તાતારી બાંદીઓ ખુલ્લી તલવાર સાથે આગળ ચાલતી હતી. આઠદસ બાંદીઓએ પાલખી ઉપાડી હતી. ચમ્બર ઢોળનાર, હુકો પાનાર, પાન આપનાર, ધૂંકદાની ધરનાર, અને મદિરાની પ્યાલીનું પાન કરાવનાર પથુ પાલખીની બન્ને બાજુ સાથે સાથે પગલાં બરતાં હતાં. બાદશાહ મુલાયમ રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરીને પાલખીમાં આરામથી આડેપડખે પડ્યા હતા. કંઠમાં પહેરેલો પમાનો કંઠે ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યો હતો. નીલમ જડેલો શિરપેચ બાદશાહના મસ્તકને શોભાવતો, અને એની સામે જોનારનાં મસ્તકને નમવાની ફરજ પાડતો હતો. સોડો લળા-લળાને કુર્નિશ બજાવવા લાગ્યા. બાદશાહ કેવળ સામે નજર મિલાવીને સલામ ત્રીલવાની ઉદારતા બતાવતા હતા.

સ્વારી દરદારમાં આવી-પહોંચી. બાદશાહ તખ્તે તાહિસ નામના જગતવિખ્યાત સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા. એક પછી એક સરદાર સામે આવ્યો, ત્રણ ત્રણ વખત જમીન સુધી લળાને તેણે કુર્નિશ બજાવી, અને પાછે પગે તે પોતાની બેઠક પાસે આવવા લાગ્યો.

મુજરાતો વિધિ પૂરો થયો અને બાદશાહે પાનદાનમાંથી બીકું

ઉપાડી મોંમાં મૂક્યું. હુકકાની જે ચાર ઘૂંટ ખેંચીને તેણે ગળું ખંખાયું અને મનમાં કંઈ તરંગ આવતાં, એક શૈર લલકારી.

“ આફ્રિન ! ખૂબ મજાની ! ” દરબારીઓ વખાણતા વટોળે ચઢ્યા.

એકાએક એક અમીરને તાન ચઢ્યું અને તેણે પણ ભરદર-બારમાં એક શૈર લલકારી.

કરી દરબાર ગાજી જઈયો “ અકલાતૂન ! અતિ સુંદર ! ”

બાદશાહ ખીલ્યો. તેણે એક ખાંદીને ઈશારો કર્યો.

ખાંદીએ શરાબની ચુગલીનું મોં ખોલ્યું. એક પછી એક ખાલી બરાવા લાગી. એ લાલ પ્રવાહીને જોતાં જ દરબારીઓનાં મોંમાં પાણી ધૂંટ્યું.

બાદશાહનું લક્ષ તો ઉપરાઉપર ખાલી ખાલી કરવામાં અને શૈર લલકારવામાં જ હતું. દરબારીઓ પણ દારૂના નશામાં ભાન ખૂલવા લાગ્યા. આમ-ના, વિવેકમર્યાદા બધું ચલુલાવા લાગ્યું. આખો દરબાર દારૂડિયા ખુશામતખોરોના શંભુમેળા જેવો બની ગયો.

વજીર ક્યારેનાં ઉચોનીચો થઈ રહ્યો હતો. લાગ મગતી તેણે અર્જ ગુજરી :

“ જહાંપનાહ, ધરાનના બચંદર હુંટારા નાદિરશાહ તરફથી ફત આપ્યો છે. આપની હુઝુરમાં આવવા ઇચ્છે છે. ”

રંગમાં ભંગ થતો જોઈ બાદશાહે મોં કટાણું કર્યું : “ એ હુંટારાને નસાડી મૂકવા માટે સપેહસાહાર સાદત અને નિકામને કેમ નથી મોકલતા ? ”

“ મોકલ્યા હતા, મારા માલિક ! પરન્તુ એ હુંટારાએ તો આપણા બન્ને સપેહસાહારને બગાડી મૂક્યા છે. ”

“ શું કહ્યું ? બગાડી મૂક્યા ? એના મગજમાં એટલી બધી રાઈ ? ”

“ બાદશાહ સલામત, દૂત જુ કહે છે એ તો આપ સાબળો ! ”

“ એની અગ્રણ લાવો, ચનાઓ, એ યુદ્ધગના નામ ઉપર અકેક ખાલી ઉડાવો ! ”

દરબારીઓ ગળું ઉઠ્યા “ અદ્ભુત ! અતિ અદ્ભુત ! ”

દૂત આવ્યો ત્રણનાર કુર્નિશ બળવી અને કસબી સ્પડામાં નીટાળેનો ખરીતો કાઢી તેણે બાદશાહના ચગ્ગે ધર્મો

બાદશાહે ક્ષણભર એ ખરીતા તરફ જોયું અને તે વજીરને આપવા એક અમીર તરફ ધસારો કર્યો

વજીરે ખરીતો ઉઠેલ્યો એ પત્ર ઉપર એની અધીરો નજર ફરી વળી.

શરામની ખાલી બાદીના હાથમાં મૂમ્તા, બાદશાહે ફગાવ્યું “ બોનો અગ્રણ શ લખ્યું છે ? ”

વજીરની જીભ લથડવા લાગી “ આ અરજ નથી, જનામ ! આ તો ધમકીનો પત્ર છે ”

“ ને હોય તે ! વાચો એમાં શુ લખ્યું છે ? ”

વજીરે આખો દરબાર સાબળે તેમ વાચના માડ્યું

‘ દિલ્હીનગર, મારો સપાટો તમારા જાણવામાં હશે જ. એ સપાટાથી તમારે જાતે બચવું હોય-દિલ્હીને અને ટેવતને બચાવવી હોય તો જે કરોડ રૂપિયાનો નજમણો તાગડતોમ મોઢી આપો સારવાનું ! જો એમાં મક્કલત થશે તો દિલ્હીના મદની-એની બધા મહેનાતોની એકે એક ઇંટના પુર્યાં ઉડી જશે-નાદિરશાહ ’

બાદશાહના મુખ ઉપર ક્રોધને બદલે આશ્ચર્યના ભાવો સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા એ અમીર તરફ એના આગ્રુ નયનો ઢળ્યા

“ તમે જ કહો બલાં, શુ આ માણસ દિલ્હીની ઇંટઇંટના પુર્યાં ઉડાડી દઈ શકે ? ”

“ બિલકુલ ગલત, જહાંપનાહ ! અસભવ ! ” ખુશામતિયાએ બાદશાહને રીઝવનારો જવાબ વાળ્યો.

શરાબના ઘેનમાં ઘેરાતી આંખો દરબારીઓ ઉપર ફેરવતાં બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો: ‘ જહાન્નમમાં જાય આ અરજ ! એ અરજને શરાબની આ શુરાહીમાં કુખાડી દો અને એ મૂછના નામ ઉપર એક એક ખાલી ગટગટાવો ! ’

દરબારીઓએ હર્ષનાદ કર્યો: “ અદ્ભુત ! અતિ અદ્ભુત ! ” અને બાદશાહને રીઝવવા સૌ કુર્નિશ કરવા લાગ્યા.

નશાનો રંગ ચઢ્યો, બદશાહે લહેરમાં આવી જઈ કહ્યું: “ જાઓ, આ દૂતને એક હળાર સોના મહોર અને પેશાક બેટ આપો ! ”

દૂત હસ્યો. તેણે કુર્નિશ કરી અને ઝપાટાબંધ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૨)

આ બાદશાહ તે બીજો કેાઈ નહિ, પરંતુ દિલ્હીમાં ‘ તખ્તે તાહિસ ’નો છેવટ છેવટ ઉપભોગ કરી લેનાર રંગીલો મહમદશાહ હતો. પ્રતાપી મોગલ સમ્રાટ. આલમગીરના બેહસ્તનશીન થયા પછી મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી દશા બેડી. ચક્રવર્તીની મારફત હિન્દના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી સત્તા જમાવનાર એ મહાન મોગલના મૃત્યુ પછીની પચીસીમાં તો દિલ્હી ડગમગ થઈ રહ્યું. સૂબા સ્વતન્ત્ર બનવા લાગ્યા. ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. લસ્કર છિન્નબિન્ન બન્યું. તખ્તે તાહિસ ઉપર એક પછી એક પાંચ બાદશાહ ગાદીએ આવી ગયા. તાજનું ઐશ્વર્ય ઝાંખું પડી ગયું. ઉદાસીનતા અને નિરાશાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું.

દિલ્હીનું ભાગ્ય ફૂટ્યું. સૈયદ બન્ધુઓને મારી નાખવાના બદલામાં સાદતખાને આલેખ અને આસફખાને દક્ષિણ પ્રદેશ બક્ષિસ

કરવામાં આવ્યા હતા. બંગાળ, આંધ્ર, ઓરીસા અને રાજપૂતાનાના લોકો સ્વતન્ત્ર ચતા જતા હતા. ત્યાં જુઓ ત્યાં અધાધુધી ફેલાતી હતી.

ખજનો ખાલી થવા છતાં દરબારનો રંગરાગ ઓછો થયો નહોતો. મધ ઉપર માખીઓ બહુબહે તેમ રંગીલા બાદશાહની આસપાસ ખુશામતખોરોનું ટોળું જામતું, અને દારૂની છોળો ઉડતી. ગૌરવ કે બલ્યતા શૂંસાઈ ગયાં હતાં. ખુશામત અને દીખળ, અમનચમન અને અયશઆરામનું વાતાવરણ વધુ ને વધુ જામતું જતું હતું.

એવામાં નાદિરશાહની નજર ભારતની લક્ષ્મી તરફ ગઈ અને તેણે હિન્દુઓમાં પોતાના લુટાઈ હાથ ફેલાવ્યા. દિલ્હીનું તખ્તે તાલિસ, દુનિયાની નવાઈ સમું ગણાતું હતું. એ વસ્તુ મેળવવા એના હાથ સળવળ્યા. એણે મહમદશાહને કહેલું મોકલ્યું: ‘કાં તો ખંડણી આપો, નહિ તો યુદ્ધ કરો !’

દારૂના નશામાં ચક્રચૂર બનેલા બાદશાહે એ કહેલુની અવગણના કરી. એને શું બાન કે દિલ્હી ઉપર-પોતાના ઉપર-દારૂનું કુખનો વંટોળિયો વાયુ વેગે ચઢ્યો આવે છે ?

’

(૩)

વાવંટોળ ચઢી આવતો હોય તેમ નાદિરશાહ દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. બાદશાહ તો બસ શરાબ અને સુન્દરીમાં લદ્દ બની ગયો હતો. ‘જેવા રાજ તેવી પ્રજા’ એ ન્યાયે અયશઆરામની ટેવવાળા પ્રજામાં સામનો કરવાની શક્તિ રહી નહોતી. બાદશાહ અને સૈનિકો સૌ આભા બની ગયા. તોપના પ્રચંડ અવાજોથી તેમના કાન બહેર મારી ગયા. દિલ્હીનો દરવાજો તૂટ્યો. ચતુસેના દિલ્હીમાં દાખલ થઈ. લૂંટફાટ ચાલી. આખું ગામ આગની પ્રચંડ જ્વાળાઓમાં સપડાવા લાગ્યું.

તોપની ગર્જનાથી રંગમહેલ પશુ ગાજી બિડયો ત્યારે બાદશાહની આંખ બિધડી. હાથમાંથી શરાબની પ્યાલી પડી ગઈ. તેનો દેહ કંપવા લાગ્યો. તેણે રાજમહેલનાં બારણાં ખુલ્લાં મૂક્યાં. પોતે નાદિરશાહને નમી પડ્યો. તેનું ભવ્ય સ્વાગત કરીને પોતાની પડખે જ-તખ્તે તાલિસ ઉપર-બેસાડીને તેણે તેનો મર્તબો વધાયો.

પરંતુ નાદિરશાહને કેવળ મર્તબો કે માન થોડાં જ જોઈતાં હતાં ? એને તો 'તખ્તે તાલિસ'—એ અમૂલ્ય રત્નગણિત જગ-વિખ્યાત સિંદાસન—જોઈતું હતું, એને રાજભંડાર જોઈતો હતો, એને ધનની તૃપ્તિ હિંચાવવી હતી.

બાદશાહે નાદિરશાહને ચરણે બે કરોડ રૂપિયાનો નજરાણો ધર્યો અને એની સાથે મિત્રતા બાંધી. એના સ્વાગતમાં દિલ્હીમાં ઉત્સવ જગવવાનું એણે ફરમાન કાઢ્યું.

પ્રજાજનો કંકળા ઉઠ્યા. માલમિલકત લૂંટાઈ ગઈ, મકાનો આગમાં સપડાયાં, બધી રીતે બેહાલ બની ગયા, છતાં ઉત્સવ મનાવવો ? કેવી વિપત્તિ પરિસ્થિતિ !

પરંતુ બાદશાહી ફરમાન ! એની અવગણના કેમ થાય ? એક તરફ આંખમાં આંસુ અને બીજી તરફ નાચમુજરાના રંગરાગ-હૃદયમાં હોળી ભડભડ બળતી હતી ત્યારે બહાર ફરજિયાત પ્રકટાવેલી દીપ-માળ જળહળતી હતી !

*

રાત્રિનો સમય હતો. રાજમહેલ હજારો દીપકોથી ઝગમગી રહ્યો હતો. નાચરંગ ખૂબ જાગ્યો હતો. રંગીલો બાદશાહ શેર અને ગઝસો નાદિરશાહને સંભળાવી રહ્યો હતો. દુઃખની વાત બૂલાઈ ગઈ હતી. શરાબની શુરાહીઓ ઉપરાઉપર ખાલી થઈ રહી હતી.

મંથરાત થવા આવી અને બાદશાહ દારૂથી બેભાન બની ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યો. મૃત્યુ બંધ થયું. સૌની આંખો ધેરાવા લાગી.

એજ વખતે નાદિરશાહે દુકમ ડાડ્યો “ જાઓ, મહેલમાની તમામ બેગમેને મારી પાસે હાજર કરો ”

જાણે વીજળા તૂની પડી હોય તેમ બધા ચમક્યા પગનું નાદિરશાહના દુકમ સામે એ- હન્ક પણ ઉચ્ચાગવાની કાઢીની તાકાત નહોતી

બેગમે અને શાહનદીઓ આવી જમીન તરફ મો ઢાળી આગાની રાહ જોઈ રહી

નાદિરશાહે ત્રાસી આખે એ મૌનદર્શનમૂર્તિઓ નીચી લીધી એકાએક તેણે મ્યાનામાથી તનવા જેવી કાઢી બેગમે અને શાહ-નદીઓ કપી ઊડી શુ આ સમગરથી બધાયનો એ-સામટો શિરચ્છેદ થશે ?

પરંતુ આશ્ચર્ય ! નાદિરશાહે એ તનવા તેમની સામે એક માજક ઉપર મૂકી દીધી અને પોતે આખો વીંચીને તખ્તે તાલિસ ઉપર ઢળી પડ્યો આશ્ચર્યચકિત બેગમસમુદાય તો યત્રવત્ એમ ને એમ ઊભો જ રહ્યો

એકાએક નાદિરશાહે આખ ઉઘાડી-તે સિંહાસન પર ટટાગ બેઠો- એકાએક બેગમ અને શાહનદી તન્ તેણે કોધપૂર્ણ નજર ફેંચી તાતા તીર સમા હૃદયવિદાગ- ગમ્મદો તેના મુખમાથી ની-ગના લાગ્યા

“ તમે છો તો ગાહી જગાનાની સ્ત્રીઓ, પગનું એટની ખીકપુ, બેશકમ અને નિવેશન્ય ઠો કે જગત મન્દાય વિના નહિ બનીને આમ ઉઘાડે મોઢે મારી સામે આવીને ઝિની ગ્હી છે ! તમાગમાથી કોઈ એવી વીરાગના નથી કે આગડો ખાતર-માગ જેઠ યા ત્થી દુકમનો અનાદર કરવા-ગમગે લઇને નામી થઇ જાય ? તમારી પરીક્ષા લવા માટે ને જાણી જૂઝીને ખુની તનવા તમારી સામે ધરી દીધી હતી મારે જોડુ દણ કે મારી બેદરકારીનો લાભ નહિને પ્રાપ્ત નીડર ગેરત એ તનવા મારી છાતીમા ભોંકી દે છે કે કેમ ?

પરન્તુ અફસોસ ! તમારામાંથી કોઈ એવી બહાદુર સ્ત્રી ન નીકળી ! હિન્દુસ્તાન ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરી શકે એવા વીરપુરુષ તમારી કૃપે પાકે એવી આશા શી રીતે રાખી શકાય ? જાઓ હડો, તમારાં મોં કાળાં કરો ! ”

એમએને ધરતી માર્ગ આપે તો સર્માંધ જઈએ એવું થયું, પોતાનાં વદન ધરતી તરફ ઢળેલાં રાખીને મંદ પગલે એ જનાનો ત્યાંથી વાલ્યો ગયો.

(૪)

આખા શહેરમાં ગપાટો ઊડ્યો કે નાદિરશાહ મૃત્યુ પામ્યો, દુકાનો ફટોફટ બંધ થવા લાગી. એના સિપાહીઓ જ્યાં જ્યાં નજરે પડ્યા ત્યાં પ્રભાવકોપનો ભોગ બનીને આ ફાતી દુનિયામાંથી સદાને માટે વિદાય થવા લાગ્યા. નાદિરશાહે આ સાંભળ્યું. ફાતીનો પણ વિશ્વંબ ક્યાં વગર એ ઘોડેસ્વાર થઈને ચાંદની ચોકમાં આવી પહોંચ્યો.

મસીદ આગળ આવતાં તેના ઉપર પથ્થરનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. નાદિરશાહનો મિત્તજ ગયો. જરાપણ ગભરાયા વિના તે મસીદમાં ગયો; પરન્તુ ઉશ્કેરાયલા લોકોનાં ટોળાંએ તોફાન ચાલુ રાખ્યું.

કોઠાવેશમાં નાદિરશાહે પોતાની તલવાર જાંચકી, અને તલવારથી મસ્તકે જુડું કરવાની સંજ્ઞા કરતો હોય તેમ એ તલવારને હવામાં વીંજીને, તેણે ત્રાડ મારી : “ કત્તેઆમ ! ”

એનો એક જ શબ્દ એટલે શાહી ફરમાન ! લોહીતરસી તલવારને તૃપ્ત કરવા સદાય તૈયાર રહેનારા બર્બર સિપાહીઓ બખ્તરમાં ને ગલીમાં—મકાનમાં ને ઝૂપડામાં ઘૂસ્યા, અને બાળક કે સ્ત્રી-વૃદ્ધ કે મુવાન—બિમાર કે સશક્ત સૌ કોઈની ગરદન ઉપર તલવાર ફેરવવા લાગ્યા.

દિલ્હી ડગમગી ઊઠી. આખા શહેરમાં હાહાકાર મચી ગયો. ખાસ ખાસતું પાતાલરણુ જમ્યું. મુડદાઓના ઢગના ઢગ સડીને

દુર્ગાંધ ફેલાવવા લાગ્યા. દુઃખિયાનાં હીજકાંથી અનેક ઘરો ગાશ બિઠ્યાં. બળાતકારનાં હૃદયપ્રાવક દસ્થો નજરે પડવા લાગ્યાં. લૂંટફાટ અને ખુનામરકીનું સામાન્ય વ્યાપ્ત્યું.

આમ ચાર દિવસ વીત્યા. કલેઆમ ચાલુ જ રહી. સમૃદ્ધિથી છલકાવું દિલ્હી ઉજ્જડ બની ગયું.

નાદિરશાહ ગંભીર વદને તખ્તે તાલિસ ઉપર બેઠો હતો. વૃદ્ધ અને હૃદયભંગ બાદશાહ લયડતે પગે ત્યાં આવ્યો અને પોતાની પાંધડી નાદિરશાહને ચરણે ધરી. વઝીર અને અમીર ઉભરાવો પથુ જમીન ઉપર ઢળીને શરણુ માગવા લાગ્યા.

" દયા ! દયા ! " સૌના મુખમાં એ એક જ ધાયના હતી. બાદશાહની આવી દયાજનક રિયતિ જોઈ નાદિરશાહનું ઠોર હૈયું પણ પીગળ્યું. તેણે ' કલેઆમ ' બંધ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું. એનો બદલો લેતો હોય તેમ તેણે ' તખ્તે તાલિસ ' ઉપાડી જવાની અને રાજબંડાર લૂંટી લેવાની પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી.

દસ કરોડનો લૂંટનો માલ અને સાત કરોડની કિંમતનું તખ્તે તાલિસ લઈને નાદિરશાહ ચાલ્યો ગયો. રહ્યું માત્ર, બળાઝળી રહેલું, મડદાના ઢગથી બિભરાતું, દુઃખિયાંના નિસાસાથી ભરેલું ઉજ્જડ દિલ્હી !

અને તખ્તે તાલિસ ? એના બનાવનારને કે એનો ઉપયોગ કરનારાઓને જગત ખૂલી જશે, પરન્તુ એને ખાતર દિલ્હીને ઉજ્જડ કરનાર નાદિરશાહનું નામ તો તખ્તે તાલિસ જ્યાં હશે ત્યાં તેની સાથે સંકળાયલું જ રહેશે !*

મમતા

એની દુકાન જરીપુરાણી વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન બની રહેતી. પૂરાતન કારીગરી કે અનુપમ કળાના જરીપુરાણા અનેક નમૂનાઓ એને ત્યાં આવી ચડતા, અને ઢળાપૂજા પોતાના શોખને સંતોષવા એ વસ્તુઓના ભંડારને તળેણે પર કરી નાખતા. ઘરમાં ઉભરાઈ જતો ક્યારે સાફ કરવાની વૃત્તિથી વડીલોએ ચાર પાંચ પેઢી પહેલાં વસાવેલી-પરંતુ અત્યારે નિરૂપયોગી જણાતી વસ્તુઓ ધરધણી પાણીને મૂકે વેચી નાખતો. દુકાનદાર પણ મામુલી નફો મેળવવાની આશાએ એ 'ક્યારે' દુકાનરૂપી ઉકરડામાં ભરતો, અને કોઈ 'હરિનો લાલ' આવીને પોતાને મનમમતી વસ્તુ ઓળી કાઢી એતો ઓળો હળવો કરતો. ધરધણી તો 'પીડા પતાવી' એમ માની જે કંઈ મળે એથી સંતોષ પામતો. દુકાનદાર સવાયા-દોડા થાય તો પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો, પરંતુ ચકોર આહટ તો પાણીના મૂકે ઢળા કારીગરીની કોઈ દુષ્પ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવીને જીવન ધન્ય માનતો, અથવા એ વસ્તુને યોગ્ય સ્થળે વેચીને એકના એકવીસ પેદા કરી સેતો.

દુકાનદાર આગુર નયને કોઈના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, તેવામાં લેના કાને કોઈનાં પગલાં પડ્યાં. એ દિશા તરફ લેણે ઉત્સાહભરી આંખો ફેરવી,

“ અરે, આ તો રતિલાલ શેઠ ! એક દિવસ બહેના આપ્યા હોત તો રંગ રહેત ! ” તે મનમાં જ બગડ્યો અને શેઠનો સત્કાર કરવા આગળ આવ્યો.

“ પધારો પધારો, શેઠ, તમારે લાયકની એક અનોખી ચીજ આવી હતી. રોજ રાહ જોતો હતો કે, રતિલાલ શેઠ આવે તો આ જરૂર ખરીદે, પરંતુ આપ તો નજરે જ ન પડ્યા. ”

‘ એવી તે એ કંઈ ચીજ છે ? ’ શેઠના આતુર નયનો દુકાનમાં બરાયલા જરીપુરાણા સંગ્રહાલય ઉપર ફરી વળ્યાં.

‘ એક સુંદર ચિત્ર. અહોહો! કેવું એ સુંદર મનોરમ ચિત્ર ! જાણે ઉડીને આંખે વળગે એવું ! ’

દુકાનદારના બાપણનો અન્ત નહિ આવે એ ભીતિથી રતિલાલ વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો; ‘ તમે તો હવે કવિ બનતા જાઓ છો; બધા માણસ ચીજ બતાવો અને કિંમત નક્કી કરો એટલે સોદા પતી જાય ! ’

‘ એજ વાંધો છે ને ! આપની રાદ જોઈને ગદ્ગદાજન મહેં એ ચિત્ર વેચી નાખ્યું. બાનાના અડધા પૈસા પણ મારી પાસે આવી ગયા છે. બાકીના આજે મળશે. હમણાં જ એ ગ્રાહક આવવો જોઈએ. ’

‘ ત્યારે તો ચિત્ર હજી તમારી દુકાનમાં જ હશે. ’

‘ દારતો, એમ પૂરાં નાણાં મળ્યા વગર ચિત્ર આપી દઉં એવો બોલો હું નથી. આ જમાનામાં કોઈના મનનો વિશ્વાસ નહિ. બાકી, કેવું સુંદર એ ચિત્ર છે ને ? જુઓ તો ખરા, રતિલાલ શેઠ, ચિત્રકારે પોતાની બધીએ કળા એમાં ખર્ચી નાખી લાગે છે. ’

ચિત્ર ઉપર પોતે શીદા થઈ ગયો હોય કે પોતાની વસ્તુની કિંમતની વાસ્તવિકતા પુરવાર કરવા માગતો હોય તેમ એ ચિત્રકાર શેઠને દુકાનના એક ખુણામાં લઈ ગયો. દિવાલને અડેલીને ઉંધું મુકેલું ચિત્ર સવળું ફરી તેણે રતિલાલ સામે ધ્યું.

ઓહ ! કેવી અનુપમ એ કળાકૃતિ ! કોઈ ચિત્રકારે પોતાનો પ્રાણ એમાં નીચોવી નાખ્યો હોય તેમ, એ ચિત્રમાં ચિતરેલી મૂર્તિ ખરેખર સજીવ ચેતનવંતી જણાતી હતી. એવી સજીવ મૂર્તિ કોઈ ભાવનાશીલ કુશળ કારીગરજ ઘડી શકે !

‘ કેટલા રૂપિયામાં વેચ્યું ? ’ તેનાથી સહજ જ પૂછાઈ ગયું.

‘ ફક્ત સો રૂપિયામાં ! ’

“ આવી સુંદર કારીગીરી અને કિંમત ત્યારે ફક્ત સો રૂપિયા ! એના તો હજાર રૂપિયા આપીએ તો પણ ઓછા. ”
રતિલાલ મનમાં બબડ્યો. એની નજર તો ચિત્ર ઉપર ચોંટી ગઈ હતી.

“ બાઈ ! આ ચિત્ર મ્હને ખૂબ જ ગમી ગયું છે. મનમાની કિંમત લઈને તે મ્હને ન આપી શકે ? ”

“ શી રીતે બને, શેઠજી ! સોદો થઈ ગયા પછી ફરી શકાય ? મ્હારે પણ દુનિયામાં રહેવું છે ને ? ”

રતિલાલના હૃદયમાંથી નિરાશાનો ઊંડો નિશ્વાસ નીકળી પડ્યો. દુકાનના પગથિયાં તરફ જતાં તે બબડ્યો :

“ આ ચિત્ર માટે હું મ્હોંભાગી કિંમત આપત. ”

દુકાનદારે આ સાંભળ્યું. કોઈ વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હોય તેમ અચાનક તે બોલી ઉઠ્યો : “ શેઠ સાહેબ, આ ચિત્ર માટે ત્હમને ખૂબ જ મમતા લાગી છે, તે હું જોઈ શકું છું. મ્હારું આશ્વત્ત તો હું આજ ચિત્ર ત્હમને આપત, પરંતુ વેપારી તરીકે સોદો થઈ ગયા પછી ફરી શકાય નહિ એટલે લાચાર છું. પણ એક ઉપાય છે. ”

“ એ શો ઉપાય ! ” રતિલાલના અન્તરમાં આશાનું કિરણ ચમકી ઉઠ્યું.

“ બરાબર આ ચિત્રની આખાઈ નક્કલ ! જાણે આજ ચિત્ર ! અદલબદલ કયું હોય તો ઓળખાય પણ નહિ ! ”

“ આની નક્કલ ? ક્યાં છે ? કહો એ શી રીતે મેળવી શકાય ? ”

“ વિનોદરાય વર્મા નામનો એક ગૃહસ્થ પેલી અલકાપુરીને નાકે રહે છે. ” દુકાનદારે અલકાપુરી નામના લત્તા તરફ આંગળી ઝોંધતાં માહિતી આપી.

“ ત્યારે તમે એ બીજું ચિત્ર કાં ન ખરીદી લીધું ? ”

“ મહેં તો માગણી કરી હતી, પરંતુ એ વખતે ચિત્રની એ બીજી નકલ વેચતાં એનું મન માનતું નહોતું. હવે તો એ બિચારો એવી તંગ હાલતમાં આવી પડ્યો છે કે, ચિત્ર વેચ્યા વિના એનો છૂટકો જ નથી. ” દુકાનદારે ખુલાસો કર્યો અને પોતાના ચિત્રનું સાદું કરી જનાર માહક આવે છે કે નહિ તે જોવા માટે આંખ ખેંચીને માર્ગ ઉપર નજર કરવા લાગ્યો.

“ ઠીક છે, યત્ન કરી જોઉં. ” રતિલાલ મનમાં નિશ્ચય કરી દુકાનનાં પગથિયાં ઉતરી ગયો.

(૨)

“ ભાઈ વિનોદરાય વર્મા આટલામાં રહે છે ને ? ” રતિલાલે પેલા દુકાનદારે બતાવેલા લત્તામાં આવી તપાસ આદરી.

“ પેલી મોટી ખડકીવાળું મકાન—બારસાખ ઉપર ગણપતિની મૂર્તિ ચિતરેલી છે તેજ ઘર ! ” પાડોશીઓએ માહિતી આપવા માંડી : “ બિચારો આજકાલ બેહાલ બની ગયો છે ! ”

અધઉઘાડી ખડકીને હડસેલતાં, રતિલાલે જોયું કે કચ્છાની સાક્ષાત મૂર્તિસભી એક અબળા ત્હેના તરફ આશ્ચર્યભરી આંખે જોઈ રહી છે.

“ વિનોદરાય વર્મા ઘરમાં છે ? ”

“ છે તો ખરા. ” એ સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો અને ધીમા સાદે બબડી : “ આ પણ ચિત્ર માટે જ આવ્યા હશે. એમને ચિત્રથી અળગા થવું નથી અને લોકો તો જપ્તવા દેતા નથી ! ”

રતિલાલે આ શબ્દ સાંભળ્યા. ત્હેને લાગ્યું કે એ ચિત્ર પાછળ જરૂર ઠાઈ કંઈ કંઈ કંઈ કંઈ છે !

ત્હેણે જજ્જરિત અને અધારાથી ભરેલાં એ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો ખાટલાની પાટી ઠેકઠેકાણે તૂટી ગઈ હતી. ગાદલામાંથી પણ રૂના દૂધા બહાર ડોલ્લિયું કરી રહ્યા હતાં. અકાળે વૃદ્ધત્વ પામેલો પુરુષ

ટૂંટિયું વાળાને તહેમાં પડ્યો હતો. એનાં એાશીકાં આગળ જ પેશું ચિત્ર પડ્યું હતું.

“ કોણ રતિલાલ શેઠ ? ” પેલા વૃદ્ધે આવનાર સગળ તરફ મીટ માંડી.

“ પોતાની આંખો અંધકારથી ટેવાઈ ગતીં, રતિલાલે જોયું તો એ પોતાનો પૂર્વ-પરિચિત કળાકાર જણાયો.

“ કોણ રસનિધિ ! ત્હમારા જેવા ચિત્રકારની આ સ્થિતિ ? ”

“ એનું નામ તે કુદરતનો ખેલ, બાઈ ! ” ડોસાએ એને ખાટલા ઉપર બેસવા ઇશારો કર્યો.

પરંતુ રતિલાલનું લક્ષ તો પેલા ચિત્ર તરફ હતું !

“ એ ચિત્ર તો મહારી ગ્રાણુધારી પુત્રીનું છે. આંધળાની આંખ સમી એ અમારી એકની એક પુત્રી અદાળે અવસાન પામી. એના વિચારમાં અમે બન્ને ઝૂંઝૂંવા લાગ્યાં. ચિત્રરૂપે એનાં દર્શનથી હૃદયને શાન્તિ થાય એ વિચારે મેં મહારી પીછી ઉપાડી, અને આ ચિત્રનું સર્જન થયું. અમારી એ પુત્રી પ્રત્યેની ખમતા, આ ચિત્રનું નૈસર્ગિક વાતાવરણ અને વાસ્તવિકતા ખડી કરવામાં કારણબૂત બની છે. મેં ઘણાંય ચિત્રો દોર્ધાં છે, રતિલાલ શેઠ ! પરંતુ આ ચિત્રની તોયે એકેકે ન આવે ! ”

“ હું પણ એ જ કહેવા જતો હતો. આમાં તો ત્હમે સજીવ-મૂર્તિ જ ઝીબી કરી છે, અને તેથી જ એ ચિત્રમાં મહાન મન ભરાયું છે. ”

‘ બાઈ એ ચિત્ર તો અમને ગ્રાણુધી પણ પ્યારું છે. મેં એ નકલો એટલા માટે જ કરી હતી કે એક મહારા ખંડમાં, અને બીજી એની માતાના-ત્હમારી રૂઢાંમે બિભેલી મહારી પત્નીના ખંડમાં રહી શકે; અને અમારા દુઃખી હૃદયને શાન્તવન મળે. નિર્ધનતાના દારણ પંજમાં સપડાતાં મેં ઠંઠણ કાળજી કરીને એક

નક્કલ તો વેચી નાખી છે, પરન્તુ નાણાંની સખ્ત તંગી હોવા છતાં આ બીજી નક્કલ માટેની મમતા હું તજી શકતો નથી. ”

રતિલાલને આ ચિત્રકારનો જૂતકાળ યાદ આવ્યો. એ સમયના ચિત્રકારોમાં ‘રસનિધિ’નું નામ મોખરે રહેતું. એની કળા પ્રથમ પંક્તિની ગણાતી. એનાં ઘણાંય ચિત્રો પરીક્ષકોની પ્રશંસા પામેલાં, અને એમાંથી એણે નાણું પણ ઠીક પ્રાપ્ત કરેલું. આવા લોકપ્રિય ચિત્રકારને આમ જૂએ મરવાનો પ્રસંગ કાં આવે ?

તેણે વાતવાતમાં જાણી લીધું કે ‘રસનિધિ’ના તખ્તજુસથી ચિત્રકાર તરીકે પંકાયેલો એજ આ વિનોદરાય વર્મા ! એની પુત્રી મરી ગઇ અને એની કળાને પણ મારતી ગઇ. એકની એક વ્દાક્ષી પુત્રીના અવસાને પિતાની કેડ ભાંગી નાખી. એના હાથ હેઠા પડ્યા. કળામાંથી રસ હટી ગયો, ચિત્રમાંથી એતન ગયું, અને મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા એના ગ્રાહકોએ એને તરછોડ્યો.

“ પણ હવે શું ? આ દુષ્પતીને આમ જૂએ મરવા દેવાય ? ” રતિલાલ શેઠનું કળાપ્રેમી અન્તર ખળભળી ઉઠ્યું.

“ શું કરવું ? ચિત્રથી તો એ જૂદો પડવા માગતો નથી. ત્યારે ? ” તેણે નિશ્ચય કરી લીધો અને ગજવામાંથી એક નાનું શું બંડલ કાઢીને તેણે રસનિધિ સ્થાને ધમ્મું.

“ ત્યો, બાઇ, ત્હમ્હારી તંગ સ્થિતિમાં ત્હમને સહાય કરવી એ મ્હારો ધર્મ છે. ”

રસનિધિએ ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા જ ડોકું ધુણાવ્યું.

“ મહેનત વગરની એક કોડી પણ મ્હને ન ખપે, બાઇ ! હા, પણ ત્હમને આ ચિત્ર ગમે છે ને ? ત્હમે તેની શી કિંમત આપશો ? ”

“ એક હજાર રૂપિયા. ” રતિલાલે ઠાવકાઇથી જવાબ આપ્યો.

“ હજાર રૂપિયા ! રસનિધિ બડકા બઠ્યો. મ્હારા મહેરબાન, ત્હમે મ્હારી મસ્કરી કરો છો કે શું ? હજાર રૂપિયા ! અરે બાઇ

સા'બ ! પેલા વેપારીએ તો મ્હને ફક્ત પચીસ રૂપિયા આપ્યા છે. મ્હારી હાથત ઉપર દયા ખાઈને કહો છો, કે ખરેખર ચિત્રની કિંમત એટલી આંકો છો ? ”

“ ચિત્રની કિંમત. બાઈ રસનિધિ, હું એ ચિત્રની કિંમતના હજાર રૂપિયા લઈને જ ઘેરથી નીકળ્યો છું અને એ કિંમતે ચિત્ર ખરીદવાનો મારો નિર્ધાર હતો, પરંતુ ચિત્ર આપવાથી ત્હમને વેદના થાય એ હું નથી ઇચ્છતો. ચિત્ર બંધે ત્હમારી પાસે જ રહું. આ રૂપિયા મ્હારા તરફની અદના બેટ તરીકે સ્વીકારો. ”

રસનિધિને વિચાર કરવાની જગર નહોતી. તરત જ હેંણે ઉત્તર આપ્યો : “ શેઠજી ! આપની બહી લાગણી માટે ઉપકાર; પરંતુ વગર મહેનતે મળેલી એક પાંચ પચ્ચ મ્હારે હરામ છે. ત્હમે સાચે જ એ ચિત્ર ખરીદવા માગતા હો તો ખુશીથી લઈ જાઓ. ત્હમે આંકેલું એનું મૂલ્ય એ જ ત્હમારી ખરી કદરવાની છે. ”

મ્હેં હજાર રૂપિયાની નોટાનું એ બંડલ રસનિધિના હાથમાં મૂક્યું. એની પત્નીએ ધ્રુજતા હાથે એ ચિત્ર ઉપાડ્યું. પતિપત્ની બન્ને એ ચિત્રમાંની મૂર્તિને ધરાઈ ધરાઈને જોઈ રહ્યાં.

મ્હેં જોયું કે, બન્નેનાં નયનો સજળ બન્યાં છ !

એ કશું દરમ મારાથી વધુ વખત જોઈ શકાય તેમ નહોતું. હું ઉઠ્યો ને પેલી સ્ત્રીએ બારે હૈયે-કંપતા હાથે, એ ચિત્ર મારા હાથમાં મૂક્યું.

આંખો મીંચીને ત્યાંથી ન્હારી છૂટવા માગતો હોઉં તેમ એ ચિત્ર સાથે હું એ મકાનમાંથી સરખી ગયો.

(૩)

આજે મ્હારો હર્ષ માતો નહોતો. કેવું સુંદર આ ચિત્ર ! યુરોપ કે અમેરિકાના પ્રદર્શનમાં આ ચિત્ર મૂક્યું હોય તો ચિત્ર-

કરેલું જગત ખળભળી ઊઠે એટલું જ નહિ, પરન્તુ એક હજારના સીધા પાંચ-દસ હજાર રૂપિયા મને મળી જાય, એમાં જરાય શંકા નેવું નહોતું. કેવળ રંગ કે પીંછીનો અથવા કળાકારની પ્રવીણતાનો એમાં ચમત્કાર નહોતો-એ તો હવું માળાપની અતુલ મમતાની સાક્ષી આપતું સજીવ સર્જન ! આવી સુંદર કળાકૃતિ મેળવવા માટે હું પોતાને અહોભાગી માનવા લાગ્યો.

પરન્તુ કોણ જાણે કેમ, ત્રીજા દિવસની રાત્રે હું શાન્ત નિદ્રા ભોગવી ન શક્યો. અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં મ્હને ભયંકર સ્વપ્ન લાધું. રસનિધિ-એ જર્જરિત કાયાવાળો વૃદ્ધ વિનોદરાય વર્મા, જાણે સનેપાત થયો હોય તેમ, વારેઘડીએ પથારીમાં ઉછળતો : ' મહારી પુત્રીનું ચિત્ર ! મહારી મમતાને સતોપવાનું એ એકજ સાધન-લાવો મહાર' ચિત્ર લાવો ! જૂઓ એ ધ્યાર' ચિત્ર મહારી પાસેથી કોઈ ખૂંટાવી જાય છે ' એવો સવારો કરતો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો, એ વ્યથિત બની રહ્યો હોય-અને કશ્ચીની મૂર્તિસગી એની પત્ની પણ એ ચિત્રને માટે વયોપાત કરી રહી હોય તેવું હૃદય વિહારક ચિત્ર મહારી દષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું.

મ્હને અજંપો થવા લાગ્યો. ક્યારે સહવાર પડે અને ક્યારે એ ચિત્ર મમતાભર્યા હૃદયવાળાં એ દુઃખી દમ્પતીને પાછું આપી દઉં, એવી તાલાવેલી મહારા અન્તરમાં જાગી.

સહવારે ઊઠીને, પહેલું એ જ કામ મ્હેં હાથમાં લીધું. ચિત્ર લઈને હું અલકાપુરી લત્તામાં જઈ પહોંચ્યો.

પરન્તુ આ શું ? રસનિધિના મકાનને તો જહારથી તાળું લગાડ્યું હતું ! પાડોશીને પૂછતાં, જણાયું કે હતાશ બનેલા બિયારા રસનિધિનું ગ્રાણ્યખંડે પોતાની ગ્રિય પુત્રીના સ્મારક રૂપ એ ચિત્ર માટે વક્ષમાં નાખતાં નાખતાં જ-હું ચિત્ર લઈ ગયો તે

જ રાતે ઉડી ગયું હવું, અને તેની પત્ની પણ કોઈ ન જાણે એવી રીતે ત્યાંથી અલોપ થઈ ગઈ હતી !

મારા મગજમાં પશ્ચાતાપના દયોડા લાગવા માંડ્યા. મને આ શું સૂઝયું કે હું એકેનાં મૃત્યુનો અને બીજાના ગૃહત્યાગનો નિમિત્ત બન્યો ! મને હવે સમજાયું કે, દુનિયામાં પૈસા કરતાં પણ કંઈક વધુ વલાણી વસ્તુ છે, અને તે પોતાનાં સ્વજન પ્રત્યેની મમતા !

અને એ મમતાને ખાતર ગરીબી સત્કારી, લાગ અને તપ-શ્રધ્ધા કરનાર એ દમ્પતી તરફ સહભાવ બતાવતાં, મહેં પશ્ચાતાપનાં અશ્રુબિંદુઓથી અંજલિ અર્પી.*

સંસ્મરણો

સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા વિષે

આમંત્રિક

સ્વ. ના પરિશ્ચયમાં આવનાર
સ્નેહીજનો અને શુભેચ્છકો

સ્વ. ના સ્નેહીજનો તથા શુભેચ્છકો તરફથી વિસ્તૃત સંસ્મરણો
આવ્યા છે. તે પૂરેપૂરાં લેવાથી, પુસ્તકનું કદ હઠબહાર વધી જાય તેમ
હોવાથી તેમાંથી માત્ર મહત્વના ભાગો જ અત્રે પ્રગટ કરવાની આવ-
શ્યકતા જણાય છે. સંસ્મરણો મોકલનારાઓ તે માટે ક્ષમા કરે.

છાટાઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સા
મહીડાનિવાસમાં રહેમાન થવા માટે ચાલેલ
મંડરને 'સીલર પોસ્ટ'માંથી ઉતરતા-

મહીડાનિવાસમાં રહેમાનો સાથે
જમણી ખાનુશી ૧ નડોદરાના નાયબ દિવાન રાજરત્ન શ્રી સત્યવ્રત મુકરજી,

૧. ૨૫. શ્રી મોતીસિંહજીએ કાશ્મીરમાં કેમેરોમાં ઝડપી લીધેલા
છાયાઉદ્દેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ. પાછળ શ્રી. નાના
મહારાજ સા. ખીણમાં પથ્થર મળડાવતા નજરે પડે છે.
૨. કાશ્મીરમાં સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા તથા છાયાઉદ્દેપુરના
પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી શ્રી. પ્રબુદાસ-મુક્ત હાસ્ય કરતા.
૩. કાશ્મીરના અણા પાસે સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી.

હાસ્યની રેલ ઉછાળનાર મોતીસિંહજી

માંડવાના મહીડા શ્રી. મોતીસિંહજીના ખેડબનક અવસાનના સમાચાર મળવાથી અમને ઘણી દિલગીરી પેદા થઇ છે. સદ્ગત છોટા ઉદેપુરના રાજ્યકુટુંબ સાથે ઘણો ગાઢો સંબંધ ધરાવતા હોવાથી ઉદેપુર તેમનું ખીચું ઘર ગણાતું. શરૂઆતથી જ તેમને સાહિત્ય પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હતો. તેમની યથાયોગ્યશક્તિ તે દિશામાં જ ખર્ચાતા. તેમનાં રચેલાં કાવ્યો છુટક છુટક માસિકો તથા વાર્ષિકોમાં પ્રગટ થતાં. આપ્તમંડળમાં તથા રનેહીટંદમાં તેઓ હાસ્યની રેલ ઉછાળતા. હજીયે તેનાં સ્મરણો તાજાં જ છે ને રહેશે.

માંડ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની કાચી વયમાં તેઓ અવસાન પામવાથી તેમની પાછળ મૂકી ગયેલાં તેમનાં અંગત સગાંઓ પ્રત્યે અંતઃકરણપૂર્વક સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ. પરમાત્મા સદ્ગતના આત્માને શાંતિ આપો.

શ્રીમંત નેકનામદાર મહારાજ સા.

શ્રી. નટવરસિંહજી મહારાજ સા.,
છોટાઉદેપુર

... ..

So jovial and kind

It was indeed with a great shock that I heard the news of my very dear friend K. S. Motisinhji's passing away. Though he was related to me, I always looked upon him as my most intimate and dearest friend. He was so jovial, kind and selfless. He had always a soft corner in his heart for the poor. His ideas were very high, and he was ready to do anything for the uplift of Rajputs. Though young, he was well read in literature. Many of his poems were so striking that one could hardly forget them, if once read. He will always be

remembered by his friends and men who have already come in contact with him His memories will ever remain cherished in our heart

*Major Maharaj Naharsinhji
Chhota-Udepur*

Soul exalted with high idealism

The passing away of a dear friend is a wrench with the past This is a time to gather sweet memories of friendship and companionship My own relations with the late Kumar Motisinhji began through my friendship with his brother They were cemented afterwards by many a meeting and exchange of hospitality. Our friendship grew with time and was founded on our common love for Gujarati literature and particularly for its modern poetry headed by the great name of Narmadal I found Motisinhji at first in a delicious haze of modesty, but through that haze, I laboured to get at his soul and I found it exalted with high idealism and a true feeling for poetry and song

His literary output may not be considered large as compared to the volubility and lack of reticence of modern day, but it was so filled with a tenderness and a desire for beauty, that I am sure his contemporaries will not willingly let it die

*Satya Vrat Mulerjee, Rajya Ratna,
B A (Oron),
F S S (London), F R S A (London)*

Choice and exquisite spirit

Motishji was a choice and exquisite spirit, full of delicate courtesies and an indefinable charm that was the result of a long line of cultured ancestry. I was never much of a student of Gujarati literature, but from what little I know, I can gather sufficiently to judge of his high poetic worth and the loss that the literature of your province must have suffered from his untimely end. His passing away was to us a grievous personal loss, because apart from his literary activities, he was great in his gifts of friendship and his warm hospitality for my sex.

I shall never forget the very great kindness which the two Mahida brothers showed us during our stay at Mandwa.

Buroda

Arundhati Mukherjee

એ સહૃદયી બંધુ !

મારા તો એ સહૃદય મધુ માન્યાનજાથી / તેમનો અને પરિચય એમનો નિયાત હોય અને મને એન તાગે કે આના ભાઈ ભાગ્યગામી બહેનને જ સાપે

પિતાશ્રી અમને બાપાનજામા જ લગ્ન તરફ સારેના એટલે શ્રી મોતીસિંહ હવે વડીન લગ્નકેની મની જવામની આવી પડેની, અને તે તેમણે કર્તવ્યપગથળના દુર્લભ મનાય મળતી જે એટલું જ નહિ, પણ પિતાશ્રીની મોટા અમને જણાવા દીધી નથી.

માગ માટે એમને અંનંદ નામી નહીં નમગી તમિયત હોય જોયે તો પણ પારાના ચિંતા કરે, પોતાના આગમ અને

એ હતો તેજસ્વી ક્ષત્રિયજનો. એનાં તેજ ક્ષાત્રતેજ હતાં, બ્રહ્મતેજ નહોતાં. પોતે એ પ્રીછતા હોય કે શું ? પણ એ ક્ષાત્રતેજને બ્રહ્મતેજના સત્સંગસમાગમે બહુ રચતા.

એનો બહુમૂલો રાજગુણ એ એની મહેમાની. કોઈ રાજમહેલમાં એકઠા થતા નહિ હોય એટલેટલા ગુર્જર સાક્ષરો અને વિદ્વાન્નો એના ઓરમેખડના જંગલમાં ટાળે મળતા. એની સુવાસ સહુને આકર્ષી લાયતી.

એની મહેમાની સાંપ્રદાયિક નહોતી કે એકદેશીયે નહોતી. એને ત્યાં રાજપીપળાના યુવરાજશ્રી જે હોય ને માળિયાના હાકોર સાહેબે હોય; આર્યસમાજ પ્રચારક શ્રી પરધૂભાઈ શર્મા જે હોય ને સનાતનતાના સ્તંભ સ્વ. છોડુ મહારાજે હોય; ઉગતા પ્રોફેસર ધીરુભાઈ પરીખ હોય, સ્વ. અબ્બાસાલ જ્વની હોય, સર્વસુગન્ધગ્રાહી સદ્ગત મન્દરાંકર પંડ્યા પણ હોય. બેત્રણેક વાર અમે એમની મહેમાની અઠવાડિયું ‘પખવાડિયું’ માણી છે.

એના અતિથિઓ પણ ઉદારભાવી નીવડતા. કન્યાળી તીર્થમાંના શ્રી વિદ્યાનંદજી મહારાજના ગીતામંદિરમાં પરધૂભાઈના પ્રમુખપદે છોડુ મહારાજનું વ્યાખ્યાન થાય અને ચાંદોદતીર્થમાં પરધૂભાઈ છોડુ મહારાજને પ્રમુખપદે વ્યાખ્યાન આપે; અને હું ‘ઓળખાવું’ ત્યારે એ તીર્થક્ષેત્રનો સનાતની બ્રાહ્મણવર્ગ ઓળખે કે વ્યાખ્યાતા આર્ય-સમાજ છે. કોઈની જે સાંપ્રદાયિક સંકડાશ કોઈને ખૂંચતી નહિ. મુંબઈની આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં એક તિથિએ ઉત્સવપતિ થવાનું આમન્ત્રણ પરધૂભાઈએ છોડુ મહારાજને આપ્યું હતું અને મહારાજશ્રીએ તે સ્વીકાર્યું હતું, પણ પછી દૈવ આડે ઉતર્યો ને છોડુ મહારાજ બ્રહ્મનિષ્ઠ થયા.

ત્રણેક વાર એનું (‘મહીડાનું’) આતિથ્ય અમે મનભર માણ્યું છે. ઓરસંગમના બેલુમાં બે બે કલાક હું બેસતો; નર્મદાજળ

આવી આવીને યાકેના હૃદયની માતૃવત્ હૈયાય પી કગ્તા ને આરોગ્ય
બક્ષતા જમનામા સાક્ષરોની પગત પડતી અક્ષરબ્રહ્મની કષ્ટક ને
કષ્ટક ઉપાસના ચાતી જ હોય આજે ચન્દ્રપુરીનું ધનપાડીમડળ
આવીને પડતી રાતને વેદ્યોપણાએ ગગનવી જાય, તો દાને દયારામ
પુરીની સેનાસમાજ કાષ્ટક તોડમેનાની વાસગી રંગાડે 'ગજકુમાર
કોતેજ' નો પૂર્ણશ્રમ સજારીને એક રડાજો માનના દાકો સાહેબ
કવિ સાહેબનું જાહેરવ્યાગત રૂ, તો બીજી રડાજો મોતીસિંહજીના
મહીજાનિનામમા અતિથિસન્માનનો મેળાનડો બરાય, હમિએ લેનાય,
મિજબાનીએ જામે ગણુસમા માણુઆ ઠડેનાણુપ ને માણુતા હોય
સૌને આનન્દાનવા એ મોતીસિંહજીનો આનન્દ હતો

ક્ષનિય એટલ જ તેજસ્વી એની ક્ષાત્રમડગી તન્મવી હતી
એના બહેની મોટરમાર્ગે અમદાનાથી વડોદરે મે કનામા આનતા
અમાગ મણિમહોત્સવના પગણુ આદોદમાડવેથી ચલા હતા પણ
૬૦ મુ વર્ષ તરી ઉતથે ના ૬૦ મુ વર્ષ બેસતા ત્યાં મણિ
મહોત્સવ ઉજનાયો એ એના બાનની ઉત્ખતા હતી એ અનસરનું
માનપત્ર હપાનનાને એ સુકુમાર રાજકુમાર રડોદરાના ખગ મધ્યાહ્નની
ત્રેત્રી સુપ ચન્દનીમા ભમ્યો હતો

વાધાઓમા મોટરની અને નર્મદાજળમા પનાહની સરેન્ગાડો
તો રેનાજીના ધાગિમા હોન જ ને! પનહારીઓ જળડેન નહ ચડડતી
એ સાતમાળ હચી નર્મદાબેખડ અમે શ્રમજીવીતી ચેરે ચડડતા
બેખડમાથે એનું વાહન તેડનાને ઉભેનું જ હોય

મોતીસિંહજી ને નરેન્દ્રસિંહજી બે વીગની હતી નનુતાની બેનડી
કુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ગુજગતસૌગંદની વિમાનક પત્નીમા ડાયરેક્ટર
એ આજે તો એ લવકુશની બેલડી દૈવે વિમેરી નાખી છે, નરેન્દ્ર-
સિંહજી વીગ એશ્વનાયા પડી ગયા છે, ને ભાઈનું શ્રાદ્ધ ભાઈ સગવે છે.

વેલ્સનો જગત્પ્રતિહાસનો અન્ય નરેન્દ્રસિંહજીના અન્યમંડારમાંથી માંડવે મહેં વાંચ્યો હતો.

મોતીસિંહજી છોટું મોતી હતા, મોટા હીરા ન હતા. પણ એ મોતીનાં પાણી નિર્મળાં હતાં, હૈયાકિળ્ખાં હતાં.

એની મીઠી મળકો પણ વિસરાતી નથી. નિજ વહેવાદવેલ સંગાથેનો અમ ધરવટસંબંધ જાણ્યો એટલે કહે ‘ત્યારે તો હમને ગીતાં ગવરાવિયે-અર્થાત્ ફટાણાં સંભળાવિયે.’ પછી એણે ફટાણાં નહિ, સ્તુતિઓ સંભળાવી. માળિયેથી એમના બહેનેથી મહેમાનીએ આવ્યા. જનમાતૃદેવ પધાર્યે માંડવાના રાજપૂત રાવણાને કમુખો મીઠો કરવાને નહોતયું. પ્રધાન ગાદીએ ત્યારે વજમાને ન બેઠા, મહેમાને ન બેઠા; કમુખલા ઘોળતા રાવણામાં ગાદીતકિયે મહેને પધરાવ્યો ! સનાતનીઓના સિંહ શ્રી છોટું મહારાજનું ચન્દ્રપુરીમાં જાહેરપ્રવચન હતું. નગરઓકો ગજનવનાર પરધૂમાઈ પણ હતા; પ્રો. ધીરમાઈ પરીખ પણ હતા; હું પણ હતો. ચાંદોદની વિદ્યાભૂમિને વિદ્વાનોનાં પ્રવચનો. મોતીસિંહજી ઉઠ્યા અને સૌ. માણેકજાને અધ્યક્ષપદે સ્થાપી દીધાં. જાણે માહીખતી નગરીમાં મંડનમિત્ર ને શંકરાચાર્યના શાસ્ત્ર-વાદમાં ભારતીને મધ્યસ્થપદે સ્થાપ્યાં. અત્પ ભણેલાં પણ દલપત-કુલસંરક્ષારી માણેકજાએ પણ પછી કમાલ કીધી. એકજ વાક્યમાં પ્રમુખ-શ્રીમતિએ ઉપસંહાર કીધો કે એટલા બધા વિદ્વાનો આજે બોલ્યા છે કે કાંઈ વધુ બોલવાપડ્યું મારે રહેતું નથી. એટલો મિતા-ક્ષરી, છતાં એટલો મુદાસર અર્થગંભીર ને હાસ્યના પ્રતિદાસ્ય સમો, પ્રમુખપદેથી ચથેલો ઉપસંહાર મહેંતો મદારાં ૧૫ વર્ષોમાં બીજો સાંભળ્યો નથી.

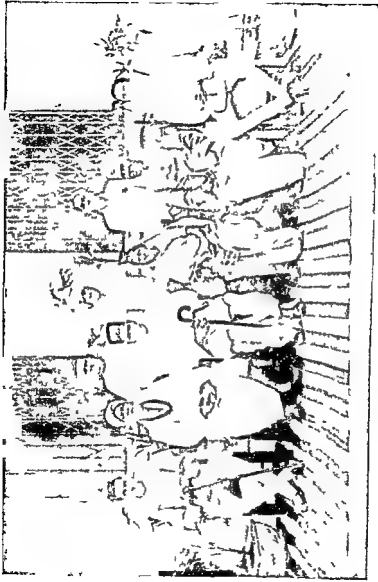
એવી હતી મોતીસિંહજીની મીઠી સ્હોરમો. ત્યારે માણતાં; આજે સંભારિયે છીએ. એ પણ દિવમો હતા. અને ‘હતા’ એટલે જ આજે નથી.

અમ આદિદાનિવાસનો ચિરંજીવ અને ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ તો એક સ્મરણે ચડે છે. કવિવર દયારામભાઈ આદિદ માંડવાની જે ઉત્તર ભેખડે રહેતા ત્યાં અમે કાવ્યતીર્થની યાત્રાએ ગયાં, એ વાસનું નામ ત્યારે કંગાલપુરી હતું. કવિઓનો બાદશાહ ત્યાં વસતો એ કંગાલપુરી ! કંગાલપુરી બોલતાં ચે અમને કંગાલિયત લાગતી. મોતીસિંહજીને કહ્યું ને વાત ઉપાડી લીધી. એવા સમાજે લોકમત જગાડ્યો. માંડવા દાકર સાહેબ અને વાત મૂકાઈ. મહાદેવના દેવાલયની પિંચવણાયામાં ત્યારે પ્રમુખપદે રાજવી રાજકુમારો ને નગરજનોની લોકસભા મળી. સાંકરમતવાદી છોડ મહારાજે આશીર્વાદ હિચ્ચાથી; બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મણો શ્લોકો બધ્યા; આર્યસમાજ પરધૂમાઈએ દયાનંદી સિંદ્ધગર્જના કીધી; અને સ્વામીનારાયણીય સનારી માણેક્યાએ કંગાલપુરીનું પાટિયું ઉતારીને દયારામપુરીનું પાટિયું ચડાવ્યું અને કુંકુમે અક્ષતે ફૂલડે વધાવ્યું. એમ વલ્લભીય કવિવરનો મહોત્સવ કંગાલપુરી મંદીને દયારામપુરી થયો. સહુએ ત્યારે સાક્ષી પૂરી કે દયારામભાઈ માત્ર સંપ્રદાયપૂરાયેલા કવિવર નથી, સમસ્ત ગુર્જરમંડળના કાવ્યતીર્થ છે. આદિદ માંડવાને અમથી વિસરાય એમ નથી; પણ આદિદમાંડવાયે આ ઇતિહાસ કથા ગૂંચે ત્યાં સુધી અમને વિસારશે નહિ. સાહિત્યના મેળાવા એવા સદ્ભાવનાના હોય.

એક એનું બહુમૂલું સાહિત્ય સંભારણું આજે ચે મહારી અને છે અને તે સોએક વર્ષો પૂર્વે એના કે પ્રેમાનંદરસિયા પૂર્વજે ઉતરાવી લીધેલો, ભાગવત દશમ સ્કન્ધના એ મહાકવિના રસજલકાતા બાપાન્તરનો, હસ્તગ્રન્થ. એ હસ્તગ્રન્થ બોલે છે કે મહીડાઓ ભાગવતરસિયા ને પ્રેમાનંદરસિયા હતા. મોતીસિંહજીની સાહિત્ય રસિકતા એમનો વડિયોપાર્શ્વત કુકુંબચીરસો હતો. નર્મદાનાં નીર સમેાવડે.

જ્યારે ચાણોદ માંડવાની કુંગાલપુરીને દયારામપુરીનું શુભ નામ સંપ્રદયુ' ત્યારે—
 આજળની ઘારમાં : (ડાબી વાળુથી) ૧ સ્વ શ્રી મોલીસિ હલ મલીડા; ૨. કવિશ્રી
 ન્હોનાવાલ, ૩ માડવા ઠાકોર સા ઓ. પુશ્યાલસિ હલ સાહેબ, ૪ (મધ્યભાગે) અ સો

મહીરાનિવાસના માળીતા મહેમાનો સાથે
(દયારામપુરીના વૃદ્ધાશ્રમ પ્રસંગે મહીરાનિવાસમાં લેવાયેલી છબી)

પાતળિયો, સુકુમાર, કોડીલો, રૂપેરંગે રસીલો, દૂર દૂર સુવાસ નાંખતો મોતીસિંદણ મહીડા હતો ચાંપણિયાનો છોડ. એની સુવાસ મીઠી ને આકર્ષતી મહેમાનીની હતી. કહે છે કે ભમરા ચંપે નથી જતા. મોતીસિંદણના ચંપે તો સાહિત્યના મધુકરો અનેકાનેક આવતા.

મહોર્થો—ન મહોર્થો ત્યાં એ છોડ કરમાઈ પડ્યો. કવિ કુલગુરુ કાલિદાસ કહે છે કે શરીરધારીઓને મરણ એ પ્રકૃતિ છે, જીવન એ વિકૃતિ છે. અને છતાં ફૂલ ગ્રામ ને સુવાસ પાછળ રહે તેમ આયુધ્ય આથમે ત્યોમે સંભારણું રહે છે.

સ્વ. મોતીસિંદણ મહીડા હતો ઉગતો ચંપાનો છોડ.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે અંતઃકરણનો ઉત્સાહ

ત્યારે વડોદરામાં All India Oriental Conference-જરાઈ હતી ત્યારે સ્વર્ગસ્થ મહીડા મોતીસિંદણ જોડે મારે પહેલ-વહેલો પરિચય થયો હતો. શેઠ સામળ બેચરના મકાનમાં હું ઉતર્યો હતો. પોતે વડોદરામાં સામેજી ઉતર્યા હતા. એમને હું નગદીકમાં જ છું એ ખબર પડતાં જ પોતાના માણસને મોટી તરત જ અનુકૂળ સમયની તપાસ દરાવી પોતે જાતે મળવા આવ્યા હતા, અને અડધોએક કલાક વાતચીત કરી છૂટા પડ્યા હતા. એ દૂંક સમયમાં પણ એમનાં સૌજન્ય, એમની નમ્રતા, તથા સાહિત્ય સંબંધે એમનો ઉત્સાહ જોઈ મારા મન પર ઉડી અસર થઈ હતી, અને એમ લાગ્યું હતું કે પોતે થોડે ઘણે દરજ્જે પણ ગજવંશી 'કલાપી'ની જગા લેશે ને. સાચવશે.

ખીજ વખતે પોતે ગાંધીના સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન પ્રસંગે આવ્યા હતા ત્યારે પણ એમને મળવાનો લાભ મળ્યો હતો. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજવા તથા તેનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કોઈ

પણ તકે પ્રસંગ જવા દેતા નહિ; એવો એમના અંતઃકરણનો ઉત્સાહ ને વખતે પણ મૂર્તિમાન થતો હતો. ત્યાર બાદ એમનું સૌજન્ય મને વખતોવખત આદિદ માડવા આમંત્રણ હતું. પણ મારે કમનમીએ બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓને લીધે તેનો લાભ લઈ શકાયો નહિ એ હું મારે કમનમીજ સમજું છું.

એમની સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓની કદર ગુજરાતે કરી છે અને હવે પછી પણ કરશે જ એવી મારી ખાત્રી છે.

ગીરગામ, મુંબઈ.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ળવેરી

... ..

સૌજન્યપૂર્ણ સ્વભાવ અને રસિકતા

કુમારશ્રી મોતીસિંહજીના મને ગીઠાં સ્મરણો છે. એમનો સૌજન્યપૂર્ણ સ્વભાવ ને રસિકતાને લીધે હું એમના તરફ આકર્ષાયો હતો. એમણે સાહિત્યની સેવા પણ સારી કરી હતી. એમના અકાળ મૃત્યુથી ગુજરાતને ઘણી ખોટ ગઈ છે.

મુંબઈ

કનૈયાલાલ સુનશી

... ..

સુજનતાની સુંદર છાપ

મને એ ચાર વાર ત્યારે ત્યારેએ મળ્યા ત્યારે ત્યારે એમની સુજનતાની સુંદર છાપ મારા પર પડી હતી.

મુંબઈ

લીલાવતી સુનશી

... ..

શ્રી અને સરસ્વતીનો સુંદર મેળ !

‘આપશ્રી મારા પ્રત્યે જે સદ્ભાવ રાખો છો, તે હું કેટલાક વખતથી જોતો ને અનુભવતો આવ્યો છું.’ આપશ્રી કવિઓ અને કવિદોની કદર કરી જાણો છો એ તો આપશ્રીએ અમારા ઉન્નત

કવિબંધુ શ્રી નાનાલાલભાઈને સત્કારીને ગતાવી આપ્યું છે. શ્રી અને સરસ્વતીનો મેળ મુંદર અને અહ્ભુત છે. અને જગતને તે ઉપકારક છે. આ પવિત્ર આર્પદેશમાં આપશ્રી જેવા રાજવંશીઓ અનેક પાકો અને સુવશનતા થાઓ એ મારી આશિષ છે ! ’

[અરદેશર કરામજી ખખરદારના એક પત્રમાંથી]

... ઉત્કટ સાહિત્યપ્રેમ

સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાની પવિત્ર પાદમાં ‘ શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા સ્મારકમંથ ’ની યોજના સાચેજ આવકાર યોગ્ય છે.

મારી અને સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાની પ્રથમ મુલાકાત અમદાવાદ ખાતે પૂ. ગાંધીજીના પ્રમુખપદે સાહિત્યસંમેલન બરાણું ત્યારે થયેલી. તેમના એ ટૂંકા પરિચયમાં પણ તેમનો ઉત્કટ સાહિત્યપ્રેમ અને કાવ્ય-નિબંધ-નવલિકાની ત્રિવેણીથી ગુર્જરભાષાની યત્કિંચિત એવા કવનાની તેમની ધગસ-જો તેમના પરિચયમાં આવનાર કોઈથીયે અજાણી ગહી ન શકે તે-મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવી હતી.

વસંતગુરુન, શાહીબાગ-અમદાવાદ.

ચરણદાસ હરીદાસ

... સર્વના પ્રેમ અને આદરને પાત્ર ગુણસમૃદ્ધિ

સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજીનો મને પ્રથમ પરિચય આજથી સાતઆઠ વર્ષ પર્વે થયો હતો. સરકુલ્સવને અંગે ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય-કારો ને સાહિત્યગસિંહોને એમણે પોતાને આંગણે નહોતથો હતા.

કુમાર મોતીસિંહજી એવું નામ વાંચીને મેં ધાણું હતું કે એ કોઈ અતડા સ્વભાવના, હાહમાહના શોખીન, વૈભવનું દર્શન કરાવવાના ઉત્સાહવાળા હશે, અને સાહિત્યકારોને પોતાને ત્યાં નોતરી લક્ષ્મી સરસ્વતી તરફ કૃપાકટાક્ષ દેકે એ રીતનો કંઈક ગર્વાનંદ માણુવા માંગતા હશે.

પરંતુ રેશન પર એ સૌને તેડવા આવ્યા હતા ત્યાં એમને જોયા, એમની સાથે થોડીક વાતચીત કરી, ને મારા એમના વિષેના ખ્યાલો કેટલા ખોટા હતા એ તરત જ સમજાઈ ગયું. દુનિયામાં ધારીએ છીએ તેના કરતાં સારાં માણસો ઘણા વધારે છે એનું મને જ્ઞાન કરાવવા મારેજ જાણે એ પ્રસંગચોજના કુદરતે કરી હોય એમ મને લાગે છે.

બધાનું આતિથ્ય કરી ગધાને સંપૂર્ણ રીતે સંતોષ આપવો એ કાર્ય કોઈ મોતીસિંહજી જેવા જ કરી શકે. પ્રત્યેકની શી શી ખાસિયત છે તે સમજી લઈ તેને અનુકૂળ થઈ તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ કેટલું મુશ્કેલ કામ છે એ તો જેને અનુભવ થયો હોય તે જ જાણે. અને એ કપરું કામ મોતીસિંહજીએ, એમના જમણા હાથસમા એમના બંધુ શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીની કાળજીભરી મહાય લઈ એવી સિક્કતથી ને સહેલાઈથી સિદ્ધ કર્યું કે એમાં એમને જાણે સહેજ પશુ શ્રમ પડતો હોય એમ કોઈને ન લાગે ! સમર્થ દેવિની શૈલીની પેઠે એમની આતિથ્યરીતિમાં પણ નિષ્પ્રયત્ન માધુર્ય વિલસી રહેતું. અતિથિદેવો મલ એ પ્રાચીન સૂત્રનો એમણે સાક્ષાત્કાર કરી લીધો હોય એમ લાગ્યું હતું. આજે આપણી પુરાતન આતિથ્યની ભાવના અનેક કારણોને લીધે ઓસરતી જાય છે ત્યારે એમના જેવા પજમાનો કેટલા વિરલ છે એ સહેજે કહી શકાય એમ છે. એમની મહેમાન-ગિરીનો આસ્વાદ અનેક માણ્યો છે ને જાણે જ કોઈને પણ એ સ્વાદ શીકો, નીરસ કે દંધ પણ જીણવવાલો લાગ્યો હશે.

અલ્પ પરિચયમાં પણ ગાઢ નિકટતા સાધી લેવાની કુશળતા એમણે મેળવી હતી. એમની જોડે વાત કરનારને, એમનું ઓળખાણ બહુ જ ઓછા વખતનું હોય તોયે, જાણે એ કેટલા જૂના રનેહી-હોય એમ લાગતું. ખોટી દીનતા નહિ, પરંતુ અહંભાવનો કેવળ અભાવ; સ્વભાવસિદ્ધ રસિકતા. પણ વિવેકની મર્યાદાનું ઉદ્ગ્રંધન

નહિ; સૌની સાથે મળી જવાની ઇચ્છા, પણ કોઈની અંગત બાબત-માં માથું મારવાની ખોટી કુતૂહલવૃત્તિ નહિ; ઇત્યાદિ ગુણસમૃદ્ધિને લીધે એ જેના જેના સમાગમમાં આવતા તે સર્વનો પ્રેમ તથા આદર પ્રાપ્ત કરી શકતા.

સાહિત્ય તરફ એમને અત્યંત અભિરુચિ હતી. લક્ષ્મીની પ્રીતિ સંપાદન કરી હોય એવાઓ સરસ્વતીની ભક્તિ કરવા બાંધેજ પ્રેરાય છે. અને સરસ્વતીના ભક્ત હોય એવા લક્ષ્મીવાનો સરસ્વતીના સેવકો પ્રત્યે પ્રીતિ કવચિત જ દર્શાવે છે. શ્રી. મોતીસિંહજી જેટલી સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિ રાખતા તેટલો જ બાવ અને આદર સાહિત્ય-કારો માટે પણ રાખતા. આપણા અનેક સાહિત્યકારોના સમાગમમાં એ આવ્યા હતા અને વારંવાર પોતાને આંગણે એ સૌને ખેલાવવા એ ઉત્સુકતા દર્શાવતા. આપણા સામયિકોમાં એ અવારનવાર લેખો પણ લખતા હતા. આમ એમની સાહિત્યભક્તિ કેવળ સાહિત્યસર્જન કે સાહિત્યના વાંચનમાં જ પર્યાપ્ત નહોતી થઈ.

એમનું વ્યક્તિત્વ પારદર્શક હતું. મીઠાશ અને મુલાયમપણું એ એના પ્રધાન રંગો હતા. સાદા સીધા, બચા, ને પ્રસન્ન મુખાકૃતિ વાળા, ઉદાર હૃદયના ને રનેહાળ સ્વભાવના એવા શ્રી. મોતીસિંહજીનું મિત્રમંડળ કેવું વિશાળ ને કેટકેટલી વિવિધ સ્વભાવ ને ધર્મવાળા વ્યક્તિઓનું અનેકું હતું તેનો વિચાર આવે છે ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. એમ લાગે છે કે જેમ કેટલાકને શત્રુ બનાવવાની કુદરતી બક્ષીસ જ મળી હોય છે તેમ કેટલાકને મિત્ર બનાવવાની પણ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ મળી હોય છે.

યુધિષ્ઠિર અખતશત્રુ ગણાતા. પરંતુ એને યે શત્રુ તો હતા. દરેક મનુષ્યને નિષ્કારણ વૈરીઓ, સકારણ વૈરી કરતાં પણ વધારે સંખ્યામાં મળી આવે છે. એટલે એમના કોઈ શત્રુ હતા જ નહિ એવું વિધાન કરવું એ જરા મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલું તો કહી

શકાય કે એનો દેવ કરનાર, તો તે, બહુ જ ઝોઝા હશે. અને દેવ કરનારું કારણ તો કનચિત જ એમણે કોઈને આપ્યું હશે.

ગ્રા. અતિસુખશબ્દ ત્રિવેદીએ એક સ્થળે લખ્યું છે ‘યુવાનનું મૃત્યુ એટલે આશાનું મૃત્યુ’ આનાનું મૃત્યુ કરણ હોય છે અને અનેકના ઉદ્દનાસ અને આનંદના નિમિત્તરૂપ બનેલા શ્રી. મોતીસિંહજીનું ભગ્યુવાન વયે થએલું અવસાન એ કાળે અનેકના વિપાદનું કાળું મને છે. એમનો આત્મા ‘એનાં અશ્રુ તુજ મેં કદી હોય લોશું’, એકાદ અશ્રુતણું દાન જ યાત્રુ તો હું’ એમ કહેવાનો સર્વથા અધિકારી છે.

પોતાના બહોળા મિત્રમંડળને માટે દૂંકા આવરદામાં લાંબી અમૃતિ મૂકી જનાર એમનો ગ્નેહાગ્ર, આતિથ્યપરાયણ આત્મા પરમ ધામના આતિથ્ય પામવા ઊપડી ગયો છે. ત્યાં એમને શાંતિ મળે! એટલું જ હવે તો ઈચ્છુ’ -શુ’.

મુ'બહ

—મોતીસિંહ હ. દવે

સુજનતા અને વિનયની સુવાસ

એક બે સાહિત્ય પત્રિકામાં તેઓ બહુ ભારપૂર્વક મને મળેલા અને માંડવા આનવાને તેમનાં નિમંત્રણો હરેક શુભ પ્રસંગે મળતાં. એમની સુજનતા અને વિનયની સુવાસ હું બૂલી શકું એમ નથી. એમનો કલાસાહિત્યનો પ્રેમ જાણીતો હતો, અને તેઓ વધુ વર્ષો જીવી શક્યા હોત તો ગુજરાતને કંઈ ઓરજ લાભ મળી શકત.

બાઇશ્રી તારાયંદ્રભાઈને આરક ઍચનું કાર્ય મોંપાયું તે સુયોગ્ય થયું છે.

અમદાવાદ

રવિશંકર રાવળ

સાહિત્યવીર મોતીસિંહજી

લાડી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે કવિતાની પાદપૂર્તિ માટે સ્વર્ગસ્થ પોતાના તરફથી ધનામ જાહેર કરી પોતાની કાવ્ય પ્રીતિ પરિષદ સમક્ષ જાહેર કરી હતી. બીજે વર્ષે એમણે ગુજરાતના સાહિત્યકારોને માંડવા મુકામે ભાવભર્યું આમંત્રણ આપ્યું.

હું તથા રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે માંડવા ચાંદોદ પહોંચ્યા અને ગુજરાતના બીજા આગળ પડતા ચોડાક સાહિત્યકારોનો પણ અમને કાં તો રોશનેથી જ અથવા જેવટે મહિડા-નિવાસમાં મેળાપ થયો. સ્વ. મોતીસિંહજીએ બધાં માટે ઘણી સરસ વ્યવસ્થા કરી હતી. અગે બધાં મળીને કંઈ નહિ તો પચાસ-સાઠ સાહિત્ય-રસિક મહેમાનો હોદ્દાશું, પરંતુ એક તો એમનો નિવાસ મહેલ જેવો વિશાળ અને બહુ હોવાથી તેમજ એમની ગોઠવણ સુયોગ્ય હોવાથી અમે આટલાં માણસો એમના નિવાસમાં ક્યાં સમાઈ ગયાં તે જણાવું પણ નહોતું. સ્વ. મોતીસિંહજી દરેક મહેમાનની અંગત કાળજી તથા દેખરેખ રાખતા.

સાહિત્યકારોના શરીરો તેમજ તેમના મગજ માટે બોજનના તથા સાહિત્યના બરચક કાર્યક્રમો મોતીસિંહજીએ બે ત્રણ દિવસ દરમિયાન ગોઠવ્યા હતા. રોજ મહિડા મહેલમાં સાહિત્યની ચર્ચા ચાલતી, તેમજ ચર્ચાના જાહેર હોલમાં પણ જુદા જુદા સાહિત્યકારોના પ્રવચનોનો તથા કાવ્ય વાંચન વગેરેનો કાર્યક્રમ સ્વર્ગસ્થ સંભાળ પૂર્વક ગોઠવ્યો હતો. મહિડા મહેલ પાસેના વિશાળ યોગાનમાં આમંજનતા પણ આ બધા સાહિત્યકારોનો લાભ લઈ શકે તે માટે એક સાંજે ઘટિત વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી.

મને યાદ છે ત્યાંસુધી આટલા સાહિત્યરસિક લેખકો ત્યાં એ બેત્રણ દિવસ દરમિયાન આવી ગયા હતા—રા. રામનારાયણ પાઠક,

રા. રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, કવિ લલિત, રા. નવલરામ ત્રિવેદી,
રા. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી, તથા બીજા વધુ નાની ઉંમરના
આશાસ્પદ લેખકો પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં હતા. સાત-આઠ વર્ષ
એ સંમેલનને યષ્ઠ ગયાં એટલે ઘણા નામ મારાં રમણુભાંધી ખસી
પણ ગયાં હશે. રા. જ્યોતીન્દ્ર દેવે તો મારી સાથે સુરતથી જ
જોડે હતા એ ઉપર જણાવી ગયો છું.

એક ખાસ પ્રસંગ મને એ બેત્રણ દિવસમાં બનેલો યાદ છે.
એક દિવસ દયારામના કાબ્યો જૂની હોયે ગાનાર એક ગૃહસ્થ
આવ્યા હતા જેમણે કહ્યું કે દયારામના મકાનની બાજુમાં
એમનું પોતાનું મકાન છે. એ વૃદ્ધ માણસે પોતાની જૂની રીતિએ
દયારામનાં કાબ્યો ગાવા માંડ્યાં તે વખતે શ્રોતાઓમાંથી કેટલાકે
તેના તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ દાખવી ત્યારે સ્વ. મોતીસિંહજીએ તેમજ
રા. તારાચંદ્ર અડાલજીએ આસપાસ બેઠેલા શ્રોતાઓને ધીમેથી
સૂચવ્યું હતું કે ' ભાઈઓ, આ જૂની પદ્ધતિનો માણસ છે અને
એ જે કંઈ દયારામ વિષે પોતાની રીતે રજૂ કરે તે આપણે
સાંભળી લેવું ઘટે છે: એ કંઈ અંગ્રેજી બોલેલો આજનો સદાચર્ચક
સાક્ષર નથી. ઇત્યાદિ ' એવે પ્રસંગે સ્વ. મોતીસિંહજીની સામાન્ય
દરજાના માણસો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ દેખાઈ આવતી હતી.

એ દિવસો દરમ્યાન ડોહાઈમાં કવિ દયારામની જયન્તી
હતી ને ડોહાઈથી કેટલાક કાર્યકરો અમને કેટલાએકને એ પ્રસંગનું
આમંત્રણ આપવા ચાંદોદ આવ્યા હતા.

સંમેલન જયન્તી પહેલાં પુરું થઈ ગયું હતું એટલે અમે—
રા. જ્યોતીન્દ્રે તથા મેં અન્ય લેખકો ચાલ્યા ગયા તેમ જવાની રજા
માગી ત્યારે અમને સ્વ. મોતીસિંહજી તથા રા. નરેન્દ્રસિંહજી એ બંનેએ
વધુ રહેવાની આગ્રહભરી સૂચના કરી. અમને બંનેને દિવાળીની રજા
હતી, તેમજ બીજા કંઈ ખાસ કામ નહોતું, પણ ચાંદોદથી ડોહાઈ

ગયા પછી પાછા ચાંદોદ આવવું એ અમને અથોગ્ય લાગ્યું. પરંતુ એ બે રતેડાળ બાંધુઓના વિવેકમયો આગ્રહને વશ થઈ અમે કબૂલ કર્યું કે અમે ડોહામાં દયારામ જ્યાંતી પ્રસંગે હાજરી આપી પાછા ચાંદોદ આવીશું અને અમે તેમ કર્યું. એથી સ્વર્ગસ્થ તેમજ કુમારથી નરેન્દ્રસિંહ બંને ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા.

પાછા આવ્યા બાદ સ્વર્ગસ્થે અમને નર્મદા નદીમાં જે હોડીની સહેલ કરાવી અને ડીનારે આવેલાં જુદાં જુદાં રમણીય સ્થળોની જે મુલાકાત અમે સૌએ લીધી તે તો કોઈ દિવસ જૂલાશે નહિ. સ્વ. મોતીસિંહજીએ—અને બેત્રણ દિવસ રહ્યા તેથી હવે તો એમના બાંધુ કુમારથી નરેન્દ્રસિંહજી સાથે પણ અમને ઠીકઠીક પરિચય થઈ ગયો હતો એટલે એમણે પણ અમારી સાથે હોડીમાં આવી અમને ખૂબ આનંદ આપ્યો. સંમેલન પ્રસંગે તેમજ હોડીની મુસાફરી પ્રસંગે ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા તો સ્વ. મોતીસિંહજી તરફથી એટલી સરસ થઈ હતી કે એમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? જેમણે લેખકોને મરજીયાત રીતે ફક્ત સાહિત્ય અને - સાહિત્યકારો તરફના પ્રેમને વશ થઈ પોતાને ત્યાં આમંત્રેલા અને જેમને સર્વ રીતની અનુકૂળતાઓ હતી તેમની મહેમાની માટે પૂછવાનું જ શું રહે ?

અમે તો ચાંદોદ આવી ગયલા બીજા ઘણા લેખકો કરતાં આ વિશેષ લાભ ઉઠાવ્યો—ગુજરાત કાઠિયાવાડની ભવ્ય અને આકર્ષક પુરાણપ્રસિદ્ધ અને સદીઓ સુધી ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણપથ વચ્ચેનું સીમાચિહ્ન બનેલી મહાન નર્મદાના વિશાળ પટમાં સર્વ સગવડો સાથે, રમકડાં જેવી નાની સરખી હોડીમાં સ્વ. મોતીસિંહજી સાથે કરેલી આ મુંદર સહેલગાહ રા. જ્યોતીન્દ્રે તથા મેં વખતો-વખત પંડીયા સંભારી છે. મને યાદ છે ત્યાંસુધી કવિ લલિત પણ અમારી સાથે હોડીમાં હતા, અને મેરબા મઢવી પણ સાથે જ રહ્યા.

લનિતજી પાસે એમના કાવ્યો ગવડાવ્યા હતા, મેરુભાએ કાઢીયાવાડી દુહાઓ લનકાથી હતા, અને ગાંધીજીને તથા મે હાથરસિક દેવકા દેવકા બાપણે કર્યા હતા આમ આ હોડીને અમે સૌએ 'તરતો જાહેર હોન' બનાવી દીધો. 'સ્વર્ગસ્થ અને રા નરેન્દ્ર સિંહજીએ બહુ જ આનંદથી અમને આખી સહેનગાહમા સક્રિય સાથ આપ્યો હતો. 'કકર એટલા શબ્દ' એવી નર્મદા નદીની આસપાસ ગમ્ય તટે આવેના કકર મદિરામા અમે એ દિવસે ફરી આયા હતા.

દેવકા આ આખું સમેલન એટલું સુદૃઢ, સુયોગ્ય ને સફળ રીતે પાગ પાડનામા આવ્યું હતું અને સ્વ મોતીસિંહજી એટલા ઉત્સાહમા તે દિવસો દરમિયાન દેખાતા હતા કે મને તો ત્યારથી એમ લાગના માડ્યું હતું કે બધે નર્મદા તીરે આવેનું અને જાણીતા સાક્ષરોનું જન્મસ્થાન એવું મોટું બંધ્ય શહેર સાહિત્ય પરિષદ ઠાપક વખત બોનાનગે પણ તેના કરતા પહેલા, નર્મદાનાજ તીરે આવેનું આ નાનું સગળું ચાણોદ મોતીસિંહજીની પ્રેરણાભરી આગેવાનીથી દોરાઈ પગિદ્ધને પહેલી પોતાને આગળે નોતરશે. 'શુભરાત ઝાઝિયા-નાડની બીજી નાની મોગી નદીઓની મોદમા પરિષદ રમી છે પણ પોતાની મજાનમા મહાન નદીનું પાણી સાહિત્ય પરિષદે પરિષદ તરીકે જનું પીધું નથી તે અભિલાષા કુમારશ્રી મોતીસિંહજી પૂરી પાડશે કે નુ એમ લાગતું હતું ત્યાં આમ એમનો અતિ શોકજનક સ્વર્ગનાસ થયો. 'આ થાત કે ન થાત, * પરંતુ આ ચાંદોદ સાહિત્યકાર મમેનન તો સ્વર્ગસ્થની કીર્તિ પર સોનેરી કગથ નાખ નાઝ થઈ ગયું અને એ પગી બીજો કોઈ પ્રસંગ એમનાથી ન

• એમ ચાલજી, કારણ સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીસિંહજીનો એવો સકલ હતો કે હાથકોટપુર કે નર્મદા તટના યોગ્ય સ્થળે એક વખત સાહિત્યસભાને જરૂર નોતરવી એ માટે તેમના પ્રયાસો પણ ચાલુ હતા.

ગોઠવી શકાયો એટલે ચાણોદમાં તે વખતે ભેગા થયલા સર્વ લેખકો એ સંમેલનને અને એના ઉત્પાદક સ્વ. મોતીસિંહજીને લાંબો વખત સંભારશે !

હમણાં થોડા દિવસ પર એમના સ્વર્ગવાસ વિષે વાંચી એકદમ અત્યંત આઘાત થયો ! હજી તો એમની પાસેથી કેટલાંએ પ્રકાશનોની ગુજરાત આશા રાખતું હતું ! એમના જેવા સાહિત્યરસિક શ્રીમંત પાસેથી કેંઈ કેટલાંએ સાહિત્યકારોને આર્થિક સહાય મેળવવાની આકાંક્ષા હશે તેમની મનની મનમાં રહી ગઈ હશે ! બીજી અનેક વખત સાહિત્યકારોને એઓ નર્મદા તીરે મહિડા નિવાસમાં સાહિત્યચર્ચા માટે બોલાવત. પરંતુ ઇચ્છે જુદું નિર્માણ ક્યું હતું !

એમના બંધુ કુમારશી નરેન્દ્રસિંહજીએ સ્વર્ગસ્થનાં લેખે તેમજ એમના વિષેના સંસ્મરણો આટલી ઝડપથી છપાવવાનું કાર્ય પ્રેમભર્યા ઉત્સાહથી ઉભું ક્યું છે એટલે મને એમ ખાતરી રહે છે કે એઓ પણ મોતીસિંહજીને પગલે પગલે ચાલી સાહિત્યસેવા કરશે, અને એમના વડિલ બંધુની ખોટ ગુજરાતને નહિ જણાવા દે.

‘ વીરની વાતો ’ના લેખક રા. તારાચંદ્ર અડાબજીએ સ્મારકગ્રંથનું સંયોજન માથે લીધું છે. તેમ કરી તેઓ પણ એક વધુ ‘ વીરની વાત ’ ગુજરાત સમક્ષ ધરી રહ્યા છે ! અસહના બહાદુર રજપુતો તરવારથી સમરાંગણ પર પોતાની વીરતા બતાવતા; આજી જમાનામાં સ્વ. મોતીસિંહજી જેવા ખાનદાન રજપુતો કલમથી જુદા જુદા સામયિકોમાં પોતાની સાહિત્યવીરતા દાખવે છે !

ગુજરાતના એ અકાળે ગત થયલા સાહિત્યવીર મોતીસિંહજીના આત્માને પ્રભુ શાંતિ અર્પે એવી મારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે.

ત્રિદેસર એમ. જે. પાઠકજી

એમ. એ. એલએલ. બી.

બહાદુરીન કૉલેજ, ભૂતાગડ

રાજપુત મોતી

માંડવા ચાંદોદના મહિડા નિવાસમાં જોસવાનો અને કુમારશ્રી સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ મળેલો તે હું કદિ વિસરીશ નહીં.

કુમારનો સાહિત્ય જીવરનો પ્રેમ જાણીતો છે. તેઓ સાહિત્ય-પ્રિય ગૂજરાતી સમાજને ધરચાંગણે હરવખત નોતરતા હતા એ પણ જાણીતું છે. એ નિમંત્રણ શુદ્ધ પ્રેમનું નિમંત્રણ હતું. તેમનાં સાહિત્યકારોના સંમેલનો નાની સાહિત્ય પરિષદો જેવાં હતાં.

મહીડા નિવાસમાં મેં 'ખીજી' એક અનેક કામ જોયાં છે, જે કામ મેં 'ખીજી રાજમહેલોમાં કે રાજપુત નિવાસોમાં બાજ્યેજ જોયાં હશે, અને જે જોઈ મને મારી આંતર અભિલાષાની થોડીએક સિદ્ધિ થએલી હોય નહીં એવો આનંદ મેં અનુભવેલો. આ નિવાસના મિલનખંડમાં મેં નાના બે ત્રણ કબાટો જોયા, જે કબાટોમાં આપણા દેશના ઇતિહાસના સિદ્ધાંતોનો નાનો સરખો સંગ્રહ કરેલો છે. એ સંગ્રહ માત્ર સંગ્રહ નથી—તે સંગ્રહને સમજાવવાનો સુંદર પ્રયત્ન પણ કરેલો છે. સિદ્ધાંતો જીવરની મુદ્રાઓને કેમેરાથી મોટાં રૂપો આપવાનો વિચાર કયો છે; એ સિદ્ધાંતોને અને તે જીવરની મુદ્રાઓને તારીખવાર, રચણવાર, સંસ્કૃતિવાર વ્યવસ્થિત રાખવાનો પ્રયત્ન કયો છે, આપણાં મોટાં મોટાં મ્યુઝિયમોમાં પણ આવો પ્રયત્ન થએલો મેં અનુભવ્યો નથી. આપણા ઇતિહાસની આ સામગ્રીઓની આવી સંસ્કારિત સમગ્રતા આપવાનો આગ્રહ મેં આપણાં સંગ્રહરચનાના વ્યવસ્થાપકોને અને આપણા સિદ્ધાંત શાસ્ત્રીઓને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા અધિવેશન વખતે ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખપદે કરાએલા બાપણમાં ગયે વરખેજ કરેલો હતો.

કુમાર મોતીસિંહજીના જીવનથી આપણા રાજપુત સમુદાયને ઘણું શીખવાનું છે. રાજપુતાઈ જ્યારે નષ્ટ થતી જાય છે, તેનાં ઘણાંખરાં શુદ્ધ લક્ષણો જ્યારે સાર્વજનિક થતાં જાય છે અને

ઐતિહાસિક રાજપુતસમાજ જ્યારે હિન્નબિન્ન થઈ કર્તવ્યબ્રષ્ટ થતો ગય છે ત્યારે સદ્ગત કુમાર મોતીસિંહ મહીડાનું જીવન ચોક્કસ આપણે માટે દર્શાતરૂપ હતું. યુવાવસ્થામાં તેમણે સાહિત્ય પ્રેમ ફેળવ્યો, શુદ્ધ રાજપુતને છાજે તેવું ‘સન્નનપણું’ ફેળવ્યું, અને ઇતિહાસ જેવા અનન્ય વિષયને તેમણે જીવંત દેહવાળો બનાવ્યો. તે બધું ખરેખર તેમને માટે, તેમના કુટુંબ માટે અને તેમના બાળ-જીવનને પોષણ આપનાર સંસ્કારી શિક્ષકવર્ગ માટે પ્રશંસાપાત્ર, અભિનંદનપાત્ર અને અનુકરણપાત્ર છે. પ્રજા તેમના આત્માને શાંતિ આપે.

ગોલેજ, વડોદરા.

હામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ

... ..

કાવ્યભક્ત રાજકુમાર

કુ. શ્રી મોતીસિંહજી મહિડા એટલે ગુજરાતના એક કાવ્યભક્ત રાજકુમાર. કવિતાવાડીનું એ ખીસતું પુષ્પ અકાળે કરમાઈ ગયું, નહિં તો ‘મહિડાભવન’ એ ખરેખર ‘કાવ્યભવન’ બનત. એ તેજસ્વી રાણીબાના દિલમાં કવિતા ઉછળતી હતી. એને અંગે-અંગ કાવ્યનાં ઓજસ આપતાં, એને શબ્દેશબ્દ કાવ્યભક્તિના રણકાર સંભળાતા. આજે એ કાવ્યભક્ત કુમાર નથી. એ કાવ્યભક્ત રાજકુમારના રમારકમાં એમની સંવત્સરીને દિને દર વર્ષે મહા-ગુજરાત કવિ સંમેલન બરવાની યોજના થાય તો એ કાવ્યભક્ત રાજકુમારના આત્માને પરમ શાંતિ મળશે. એમના સાહિત્યપ્રિય બંધુવર્ગ કુ. શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી પોતાના સ્વર્ગસ્થ બંધુની કાવ્ય-ભક્તિની જ્યોત સદાય જલતી રાખે એવી પ્રાર્થના છે.

વડોદરા

ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

તંત્રી-સારદા

... ..

સદ્ભાવ અને સાહિત્યપ્રેમ

‘ તમારો સદ્ભાવ અને સાહિત્યપ્રેમ એ શાન્તિમાં વિશેષ ઉત્તેજક અને પ્રેરક બનતો હતો. તમને વિશેષ નિકટતાથી જાણવાનો પ્રસંગ પણ આ સમયે જ મળ્યો અને એ સૌજન્યની છાપ ત બૂંસાય એવી છે. ’

[બાલુશંકર વ્યાસનાં એક પત્રમાંથી]

... ..

માટીની માયા

એમનો સદ્ભાવ દિવસે દિવસે હવે વધારે ને વધારે તાજો થતો જાય છે. કવિતા, લેખન, વાંચન, ચર્ચા એમના પ્રિય વ્યવસાય હતા ખરે, પણ એ સૌ એમના કવિસ્વભાવને આભારી હવું. હું એમના સ્વભાવને કવિસ્વભાવ કહું છું. કવિ જેવો બોલો, નિખાલસ, નિરપૂઢી, આનંદી; સાધારણ રીતે કવિઓને પણ એવા સ્વભાવ સાંપડતા નથી. કવિત્વ વરે છે, પણ સાથે હોવો જોઈએ એવો સ્વભાવ નહીં. સદ્ગત કુ. શ્રી મોતીસિંહજી વિરલ એવો કવિસ્વભાવ મેળવવામાં ખરેખર બાગ્યશાળી જ હતા.

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાની હોંસ તો સૌ ડાહ્યને હોય છે. પણ એ માટે સંચાદોરી ખેંચી પોતાથી જે કંઈ શક્ય શકે એ કરવા માટે સદ્ગતની તમજા દાખલારૂપ જ હતી. હમણાં જ, એક વખત માંડવામાં સાહિત્ય પરિષદનો માંડવો બાંધવા માટે એમણે યોજના ઘડી હતી. ખૂબ એ ઉપર ચર્ચા કરી એ પ્રસંગ કંઈ નવી જ રીતે ઉજવવો એવો એમનો અભિલાષ હતો. એ માટે સૌ ડાહ્યને પૃષ્ઠતા, સઘળી સલાહમાંથી ઘટિત બહુ ટપકાવી દેતા, અને એ ઉપર નિરાડબરપણે બીજા પાસે સૂચના માંગતા. સાહિત્ય પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ સિવાય આવું બની જ કેમ શકે વાર ?

દખખણુ ગુજરાતમાં નર્મદાનો કાંઠો એક અદ્ભુત હૃદય છે. એમાં કરનાળીનું ક્ષેત્ર, અને ત્યાંનો સંગમ, અને કાંઠે ચાંણોદનું ગામ—કવિ દયારામનું ગામ. કેટલી ધન્ય ધરતી. એ ધરતીની માટી-માંથી ધડાવું, અને એ જ માટી ગોળા થઈ જવું એ કંઈ સાધારણ પૂણ્યની વાત નથી. સદગત મોતીસિંહજીએ એ કાંઠાના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પીધાં હતાં, એ સૌન્દર્ય પીવા અનેક સાહિત્યરસિકોને પોતાને આંગણે નોતર્યા હતા. આટલી કુમળી વયમાં એ જળથળમાં લય થઈ જવાની ઉતાવળ ન કરી હોત તો હજી કંઈક સાહિત્યરસિકોને રવાકાંઠાની મોહની એમણે લગાડી હોત. પણ એ ન થોડ્યા. જરા ઉતાવળા થયા—ના, ધણાં ઉતાવળા થયા. અને વિશાળ મિત્રમંડળને, રસિક સાહિત્યકારોને, બાવિક આપ્તજનોને, અને સ્નેહબદ્ધ સહોદરને છોડી ગયા.

ખરેખર, એ ધરતીનો સાદ એટલો બધો આકર્ષક હશે કે એમને આટલી બધી ઉતાવળ કરવી પડી ? જો એમ જ હોય તો એમ કરી એમણે ગુજરાતની એ માટીને, અને પોતાની જાતને જરૂર જ અમરત્વ આપ્યું છે.

મુંબઈ

અન્નવદન મહેતા

... ..

ગુર્જર ગીરાનો બીજો કલાપી

સાહિત્ય, કલા અને પ્રેમને વરી ચૂકેલા એ આત્માના વિયોગથી કયા ગુજરાતીએ દુઃખની લાગણી નહિ અનુભવી હોય ? ગુર્જરી માતાને ચરણે ધણા વર્ષે રાજપુત સમાજે એક બીજો કલાપી ધર્યો હતો અને તે પણ ભરજીવાનીમાં આ કાંટાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગની જાડીએ ગળવવાં ચાલ્યો ગયો !

દુનિયામાં ધણા પુરૂષો જન્મે છે; અને મરણ પામે છે. પરંતુ:

તેઓમાંથી આદર્શ અને સફળ જીવન જીવી જનાર હજારમાં એકાદ હોય છે. જીવ્યું તો તેનુંજ સફળ છે કે ને અન્યના મુખદુઃખમાં સહભાગી થઈ જાય છે. માનવતાની પરમ લાગણીથી પ્રેરાઈ ને યત્નિયત અંશે પણ પોતાનું જીવન ખીજના હિતમાં ખર્ચી શકે છે તેનું નામ લોકોના હૃદયમાં કાયમનો વાસ કરી રહે છે.

સ્વ. મોતીસિંહજી મહીડા એક આદર્શવાદી ક્ષત્રિય યુવક હતા અને પોતાના આદર્શને કર્તવ્યદ્વારા મૂર્તિમંત કરવાને અખંડ પ્રયત્ન-શીલ રહેતા હતા. એટલેજ એમના મૃત્યુને આદર્શ અને આશાનું મૃત્યુ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. એમના અવસાનથી રાજપુત સમાજને એક આદર્શયુવક સુધારકની ખોટ પડી છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ ખહડ ગુજરાતે પોતાનો એક લાડીલો સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક ગુમાવ્યો છે. ખહડ ગુજરાતનાં યાત્રિ માસીકો, સામયીકો અને દૈનિક પત્રોએ એમના અવસાનની દુઃખદ તોષિ ભેટાં સ્વર્ગસ્થના આત્માને જે ભવ્ય અંજલી અર્પી છે તેજ સ્વર્ગસ્થના જીવનની સફળતાનો અને તેમના અકાળ અવસાનથી ગયેલી બારે ખોટનો દેખાતો પુરાવો છે. એવા નરની યાદગીરીમાં સ્મારકમંથ કાઢીને સ્વર્ગસ્થના ઉન્નત આત્માને જે નિવાપાંજલી આપવામાં આવી છે તે દરેક રીતે યોગ્યજ છે. પરંતુ સ્વર્ગસ્થના પુનિત આત્માને ખરી અંજલી અર્પી તો ત્યારેજ કહેવાશે કે ત્યારે આપણા યુવકો સ્વર્ગસ્થના આદર્શોને જીવનમાં ઉતારી તેમના જીવનકાર્યનો પ્રવાહ સતત આશુ રાખશે.

સ્વર્ગસ્થનાં પરિચયમાં આવનાર દરેકને સ્વર્ગસ્થની બુદ્ધિ, વાક્યાતુર્ય, સાહિત્ય અને કળા તરફનો તેમનો પ્રબળ અનુરાગ જોઈ તેમના તરફ માન અને મમતાની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. સ્વર્ગસ્થનો સમાજનાં તરફનો પ્રેમ, નિરા-ભિમાનીપણું, સાદાઈ અને સરળતા આદરપાત્ર અને અનુકરણીય

હતાં. તેમના મિત્રો સાથેનો ગાઢ સ્નેહ, કુટુંબપ્રીતી અને કવિતા-
બક્તિ જોઈ આપણને સ્વ. કલાપીની યાદ આવતી.

સ્વર્ગસ્થનું નિવાસ્થાન એ સાહિત્યકારો, કવિઓ, અને કલા-
કારોનું જાણે યાત્રાધામ ન હોય !

સ્વર્ગસ્થ સાથે મારો નિકટનો અને ગાઢ સંબંધ હતો. સ્વ-
ની મીડી યાદ તેમના વિયોગમાં જેમ અન્ય આત્મજનોને તેમ મને
પણ દુઃખનું કારણ બની રહે એ સ્વભાવિક છે. સ્વજાતિની દુર્દશા જોઈ
સ્વર્ગસ્થ ધણી દુઃખી થતા. ગજપુત કોમને નષ્ટ બ્રહ્મ કરનાર
સામાજિક કુરિવાજો સત્વરે દુર થાય અને કોમ પ્રગતિના પંથે વળે
એમ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છતા અને સ્વજાતિ સુધારાના કાર્યમાં
દરેક પ્રસંગે તન, મન અને ધનથી સહાય કરતા. આજે રાજપુત
સમાજને એક સાચા સમાજ સેવકની ન પૂરી શકાય એવી ખોટ
પડી છે. રાજપુત યુવકો સ્વજાતિ સુધારાનો યજ્ઞ આરંભીનેજ સ્વર્ગ-
સ્થના આત્માને સાચી શ્રદ્ધાન્વલી અર્પી શકે છે.

સ્વર્ગસ્થના બારણેથી કોઈ પણ ચામક કદિ પણ નિરાશ થયાનું
સાંભળ્યું નથી મારે ફરી ફરીને કહેવું જોઈએ કે સ્વર્ગસ્થનું જીવન,
નિરાભિમાન, દયા, ઉદારતા, પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાના એક નિર્મળ
ઝરણાસમું હતું. તે ખરેખર અનુકરણીય અને આદરપાત્ર હતું.

સ્વ. નું સ્થાન તેમના સ્નેહિઓના હૃદયમાં સદાને માટે અમર
રહેશે. તેઓ પોતાની ખાછળ ઉત્તમ ચારિત્ર્યની અમર યાદ મૂકી
જવાને બાગ્યશાળી થયા છે. પરમાત્મા તેમના આત્માને પરમ શાન્તિ
આપે એજ અંતિમ પ્રાર્થના.

ઠાકોર સાહેબ ઉમંગસિંહજી દોલતસિંહજી મહીડા

રાજપીપળા

અનુકરણીય દ્રષ્ટાંતરૂપ

સંસ્કારી ગણાતાં કુટુંબો પૈકી, માંડવાના જાણીતા મહીડા કુટુંબના શ્રી મોતીસિંહજી સુપુત્ર હતા. સારાજીમાં લાડીનું—‘કલાપી’નું રાજ્યકુટુંબ જે સંસ્કારિતા અને સાહિત્યપ્રેમ માટે મશહૂર છે તેવુંજ સ્થાન ગુજરાતના રાજ્યકુટુંબો, જાગીરદારો અને સરદારોમાં મહીડા કુટુંબ માટે પ્રાપ્ત કરવાના તેમના મનોરથો હતા. મહીડા નિવાસનું તેમનું પુસ્તકાલય તેમની અભિરૂચિનું પ્રતિબિંબ છે. રાજપૂત સમાજના હિપ્ત ધર માટે જાયાતો, જાગીરદારો, સરદારો તેમજ જેમને કમાણીની ચિંતા નથી એવા આર્થિક સહરતા ધરાવતા રાજપૂતો માટે શ્રી મોતીસિંહજી અનુકરણીય દ્રષ્ટાંતરૂપ છે એમ કહી શકાય અને તેઓ તેમની કુરસદનો સદુપયોગ, ઢગવણી, સાહિત્ય અને કળાની અભિરૂચિ તેમજ વૃદ્ધિ માટે કરે તો ઢગવણી અને સંસ્કારિતાના પ્રચારથી રાજપૂત સમાજની કાયાપક્ષટ થઇ જાય એમ કહી શકાય.

રાજપૂતોમાં પ્રચલિત કુરિવાજો નાબૂદ કરવા રાજપૂત યુવકોનું સંગઠન કરી, તેમનાં મંડળો સ્થાપી, શિષ્યવૃત્તિઓ દ્વારા તેમજ છાત્રાલયો દ્વારા, ઢગવણી તેમજ સંસ્કારિતાનો ફેલાવો કરી, રાજપૂતોની ઉન્નતિ કરવા માટેની ધગશ તથા વિચારો તેઓ ધરાવતા હતા. અને તે માટેના મંડળો તથા સંસ્થાઓને, તેમની પ્રેરણા તથા મદદ હિંમેશાં મળી રહેતાં. ‘શ્રી ગુજરાત રાજપૂત હિતવર્ધક મંડળ’ના ઔનરરી સેક્રેટરી તરિકે વેંચકને, સદરહુ મંડળના અધ્યક્ષ તરિકે શ્રી મોતીસિંહજી પધારેલા ત્યારે, સહવાસમાં આવવાની અને વિચારની આપ લે કરવાની તક મળી હતી, અને સમાજના નેતા યનારને આવશ્યક એવી કલ્પનાશક્તિ અને હિંમત હું તેમનામાં જોઈ શક્યો હતો. ગુજરાતના રાજપીપલા તથા

છોટાઉદેપુર જેવા અગ્રગણ્ય રાજગ્યાનોના ગાંધ્યકુટુંબો સાથે તેમનો નિમ્નનો સબધ વિગેરેથી થી ગોતીસિંહજી રથાન અને રિયતિ એવા હતા કે બન્ન યુવાવસ્થામાં તેમને કરાન કાળે ઉપાડી ન લીધા હોત તો તેમને માટે રખાતી આશાઓ પૂર્ણ થઈ હોત

હિ મતસિંહજી છીતાખાવા રાણા,
બી એ (એનસ) એલ એલ બી
જયડીયા રાજપીપયા રેટે

સ્મરણ સુવાસ

ચાલોદ-ટરનાગીની ભૂમિ તીર્થક્ષેત્ર બની છે, કેમ કે ત્યાં બે નીઓનો સગમ થાય છે આ તીર્થક્ષેત્રને કાઠે માડવામાં મહીડા-નિનાસ છે ત્યાંથી સાહિત્ય અથવા સગ્ગ્યતીના ઝરમરિયા ઝગણા નહા અને એ તીર્થક્ષેત્રે ત્રિવેણીના સગમગ્યાન જેવા પ્રમળ આકર્ષણ કર્યા

ચાલોદ માડવા અને મહીડાનિનાસ એનો સમુર્ણવત આત્મા, એટલે સ્વ કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી તથા તેમના લઘુમન્ધુ શ્રી નરેન્દ્ર સિંહજીની જાન્યદ્યમાન જુગન-જોડની

મધુગ્ધ બરી એમની મહેમાની માણનાનો સ્મરણીય પ્રસંગ એમાર મળ્યો હતો, સ્વ. કુમાર શ્રી મોતીસિંહજીને બીજાના મળ્યો હતો ખારમા સાહિત્ય સમેતન પ્રસંગે, સિવાય કેટલાક શિષ્ટ સામયિકોમાં તો એમને વારવાર વાચતો

એ વાત ઉપર વર્ગોની વર્ષો ઢોળાઈ છે, તથાપિ સદવામની સ્મરણ સુવાસ હજી ધોવાઈ ગઈ નથી અને લાગેતું કે સ્વ મોતીસિંહજી બને ગાંધ્યજીના દીપક હોય, એમનું હૃદય 'રાજ્યદારોના ખૂતી ભભળ'થી અલિપ્ત હતું. આડખર રહિત, બન્ન હંકેરા રહિત એમનું નિરહકારી સૌજન્ય સુજનતાના શિખરે ચઢતા માયા

મોતી જેવું હતું. પોતે રાજવંશી હોય અને વળી એમનામાં કવિત્વના કે લેખક તરીકેના પણ અંશો હોય એવું આપણે થોડા જ દાખલામાં દીકું છે. સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાને, આજના લાડીના જેવું ખીચું સાહિત્યક્ષેત્ર, પોતાને આંગણે જમાવવાની જાડી મહત્વાકાંક્ષા હતી. સાહિત્ય, કલા ને સંગીતના સાથીયા તો તેમણે પૂરવા માંડ્યા હતા, અને બૃહદ્ ગુજરાતના કેટલાક સાહિત્યકો રૂપ હંસો, મોતી—સરોવર પર વિહાર પણ કરી ગયા છે. પણ એટલાથી જ સ્વર્ગસ્થને સંતોષ નહોતો. એમના સ્વાસે વહેતી હતી આ સુવાસ; માંડવાના મહીડા નિવાસે કવિઓના ડાયરાની સ્થાયી ડહેલી સ્થપાય; રાસોત્સવોના વાર્ષિક મંડપો ગૂંથાય; સાહિત્યનાં નિયમિત સત્ર ઉજવાય. ત્રિવેણી કે સંગમક્ષેત્રે જેમ પાંતપોતાના વાડાનાં વર્ણલ નથી હોતાં, તેમ સાહિત્યની કુલવાડીએ બંધાયલા મોટા—નાના વાડાઓનો બેઢાબેઢ ટળે, ને સરસ્વતીદેવીના સૌ ભક્તપૂજક સેવકો એક હરોળમાં બેસી પ્રાસાદિક પ્રેરણાઓનો રસાસ્વાદ લેતા થાય, એવું નેવાની તીવ્ર તમજા હતી સ્વં કુમાર મોતીસિંહજીને.

એમની આવી સદ્ભાવના કળવતી થાય તે પહેલાં એ પાણી-દાર મોતી પરમાત્માની ન્યોતિમાં તદાકાર થયું ! સ્વર્ગસ્થ સેવેલી ભાવનાને હવે તો કુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએજ પહોંચી વળવું રહ્યું. બાકી કલ્પના ને આશા તો એવી રાખતો હતો કે સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા, કમળપત્ર પર હરેલા ઝાકળકણો મોતીકણો. આભાસ આપે છે તેવા નહોતા, પરંતુ કહેવાય છે તેમ સ્વાતિનક્ષત્રે સમુદ્રની છીપમાં વર્ષાબિન્દુથી બંધાતા સાચા મુક્તાદળ રૂપ હતા. એમનાં પરિપક્વ તેજ પ્રકટે ને જનતામાં ઝીલાય તે પૂર્વે જ ગરવી ગુજરાતનું એ મૂલ્યવાન મોતી નંદવાયું ! મુક્તિ હો એ મુક્તાદળની.

ગુણપૂજના પૂજરી

એ ગયા તો પણ એ જીવંત જ છે-પોતાની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિઓથી.

સં. ૧૯૬૦ માં એમણે મહીડાજીવનને આંગણે-તીર્થધામ ચાંદોદને નર્મદાતીરે-શરદ્પૂર્ણિમાના સુંદર પ્રસંગે કેટલાક નવા જૂના સાહિત્યકારોને નોતર્યા હતા. એમની એ બે દિવસની મહેમાની ખરેખર ન જૂલાય એવી હતી. એ રાજવંશી વાતાવરણમાં ઊછરેલા યુવકને સાહિત્યસ્વામી કરતાં સાહિત્યસેવક થવાના ભારે કોડ હતા. સાહિત્યના કોઈ પણ એક વાડાના વર્તુલમાં કેદ ન થતાં એવા અનેક વાડાઓના વર્તુલો દૂર થાય એવી ભાવના સેવી અનેક સાહિત્યકારો ના સંપર્કમાં એ આવતા. કોઈ પણ વાડાના નાના મોટા પ્રત્યેક સાહિત્યકાર માટે મોતીસિંહજીની આંખો માનથી જોતી. ગુણુવિશેષતાએ એમનું હૈયું પણ નમન કરી લેતું. ગુણુપૂજના પૂજરીની એ ગુણુવિશિષ્ટતા હતી.

સાહિત્યકારોને એકત્ર કરી સાહિત્યસંમેલનો યોજવાના આવા પ્રયત્નો બહુ થયા હોય એમ જણવામાં નથી. સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા-સ્વ. રાજવી કવિ કલાપીનો સાહિત્યદરબાર અનેરો હતો. ગુજરાતનો એ લાડીલો કવિ પોતાને આંગણે સાહિત્યકારોને નોતરતો એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે મોતીસિંહજીને પણ કોડ હતા-વર્તમાન ગુજરાતના નવા કલાપી થવાના. અને એમણે પોતાના ટૂંકા જીવનની પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન સાહિત્યકારોને સારા સન્માન્યા છે. એમણે યોજેલા એ સ્નેહસંમેલન પ્રસંગે સૌ સાહિત્યકારોએ નર્મદાના શાંત નીરમાં પનાઈમાં બેસી સફરનો જે આનંદ અનુભવ્યો છે તે આજેપ્રસ્મરણે ચડે છે.

એમને કવિતા અને વાર્તા રચવાનો શોખ હતો. કેટલીક રચી

પણુ છે. અને એ જોતાં એમનો સાહિત્યસૃષ્ટિમાંનો પ્રવેશ ખરેખર આશાસ્પદ હતો.

મોતીસિંહજીની મહત્વાકાંક્ષા અજળ હતી. એમના અવસાનના થોડા જ દિવસો પહેલાં જ્યારે એ મારી દુકાને આવ્યા ત્યારે એમણે મને એમની સુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં કંઈક ઉપયોગી થઈ પડે એવી યોજના જણાવી હતી. પ્રતિ વર્ષે જૂદા જૂદા વિષયોના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને ચંદ્રક અને પારિતોષિક આપવા માટેની એમની યોજના તો વિસ્તૃત હતી અને જૂદા જૂદા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોની સમિતિ દ્વારા એ વિચારાધ એનું 'છેવટનું' સ્વરૂપ નક્કી કરવાની એમની અભિલાષા હતી. પણુ એ અભિલાષા અભિલાષા જ રહી. વિધિનાં એવાં વિધાન હશે ! તો પણુ એમના બાધ એમના સ્મારક રૂપે એમના વિચારોમાંથી શક્ય તેટલાને જીવંત સ્વરૂપ આપી એમનું કંઈક કાયમનું સ્મારક કરી સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યે પોતાનું જાણુ અદા કરશે એમ માનવું અસ્થાને નથી.

' જીવનનાં જળ '* નામનો મોતીસિંહજીએ એક રાસ રચ્યો છે. આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર એમણે પોતાને ત્યાં યોજેલા પૃથ્વીમા સંમેલન પ્રસંગે એ રાસને ગવડાવ્યો પણુ હતો. અને એ અપ્રગટ રહેલી કૃતિ મારે હાથે સંપાદન થયેલા ' સ્ત્રીબોધ ' માસિકના સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧ ના ' ગરબા-અંક 'માં પ્રસિદ્ધ પણુ થઈ છે. અને ખરેખર જાણે એ રાસમાં લખેલા ભાવ સાચા જ નહોય એમ એમણે વિદાય લીધી.

અને જીવનનાં જળ ઝીલવાને માટે-સાચું જીવન જીવવાને માટે જાણે આપણા એ મિત્રે આ જગતમાંથી વિદાય લેતાં પહેલાં જ એ ગીત પ્રસિદ્ધ થયું ન હોય ! એમ્ લાગે છે.

અને એમનાં પત્નીની દુઃખદ મનોદ્ધાનું માપ કાણુ કાઢી શકવાનું છે ? અંતરમાં પોતાનાં પતિનાં છેલ્લાં સ્મરણો જાગતાં હશે અને કહેતાં હશે !

‘ એના જીવનદીપ જુઝાયો,
મારો હરપ્રદીપ જુઝાયો;
મારાં નેન સમીપ જુઝાયો,
તેજવૃથા અણુછીપ જુઝાયો;
છેલ્લું એનું દશ્ય સ્મરણમાં;
આજે એ અદશ્ય સ્મરણમાં. ’

(સ્મૃતિનિકુંજ)

અને એમ આપણે પણ સદ્ગત મિત્રનો ગુણ યાદ કરી એને સ્મરણાંજલિ આપતાં એના આત્માને અનંત શાંતિ મળે એમ ઇચ્છીશું.

વડોદરા

શુભજલાઈ પી. શાહ

... ..

રજપૂત જ્ઞાતિરત્ન

એશક, સંબંધીઓ તેમજ મિત્રોની પવિત્ર ફરજ છે કે, આવા જાતિય રત્નનું યોગ્ય સમારક કરે. ‘અમે તો, કોમની દ્રષ્ટિએ એમના પૂણ્યશ્લોક પિતાશ્રી જોટલી તેમની પણ આશા રાખી હતી કે એમના હાથે અને એમના પ્રયાસથી કોઈ યોગ્ય રથજે એકાદ રચાયી સંસ્થા ઉભી થાય. તે માટે સંજોગો અને સમયની રાહ જોતા હતા એટલામાં ઇશ્વરે અચાનકે તેઓશ્રીને આપણી વચ્ચેથી ઉઘડી લઈને અમારા મનોરથો ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે. એ દુઃખની વાત કહી બતાવવી મુશ્કેલ છે.

વડોદરા

ઇત્તસિંહ રાણા

... ..

એ યાદ

સાહિત્યક્ષેત્રમાં જ્યારે મ્હારી ' પાપા પગલી ' પણ ન્હોતી-પરંતુ હું બાંખડીયાં ભરતો હતો ત્યારે એટલે સને ૧૯૩૮ માં ' શારદા ' અને ' ક્ષત્રિયમિત્ર ' માસિકો દ્વારા માંડવા-ચાંદોદના કુમારશ્રી મોતીસિંહજીનું નામ પ્રથમ મારા જાણવામાં આવેલું. અમારું ક્ષત્રિય જ્ઞાતિનું ધનધોર આકાશ જવલ્લેજ ડોષ મહોજ્જવલ સિતારા વડે પ્રકાશિત હોય છે. સાહિત્ય પ્રત્યે રસવૃત્તિ કેળવનાર એ નામમાં મ્હેં પ્રકાશ પેખ્યો અને હું આકર્ષાયો.

મહિડા નિવાસમાં ચારેક દિવસ હું રોકાયો હતો. બાપ શ્રી. મોતીસિંહજી સાથેનો એ મ્હારો પ્હેલો ને છેલ્લોજ પ્રત્યક્ષ પરિચય હતો, પરંતુ એ ટૂંક પરિચયે મ્હારા દિલ ઉપર જે ઉમદા છાપ પાડી છે તે કદિયે નહિ જૂંસાય.

એકવડીયું શરિર, મધ્યમ ઉંચાઇ, પ્રસન્ન મૂખ, સાદો સ્વાંગ અને સાત્ત્વિકતાનો પૂણ્ય-પ્રભાવ પાડતી દેહની કાંતી: એ એમનો જાણ દેખાવ હતો. પ્રથમ દ્રષ્ટિએજ, જોનારને પોતાનો કરી લેતું ડોષ અજ્ઞ અકર્ષક તત્વ તેમનામાં વિરાજમાન હતું.

કલાપિ અને ન્હાનાલાલ એ એમના અભ્યાસના પ્રિય કવિયો હતા. ન્હાવું સરખું મૂલ્યુ પ્રસ્તકાલય રાખતા, માસિકો, સાપ્તાહિકો અને દૈનિકો મંગાવતા. નિયમિત વાંચતા લખતા. ડોષ પણ પ્રકારના દૂર્વ્યસનથી તેઓ અલિપ્ત હતા. યુજ્જરાતના સાહિત્યાવસરોમાં હાજરી આપતા, સાહિત્યકારો-લેખકો, કવિયો અને કલાકારોને પ્રાસંગિક સંમેલનો યોજી પોતાને ત્યાં ન્હોતરતા. અંગત મતમેદોની અથડામણોથી અલગ રહેતાં સરસ્વતિના મૂકતાહારનાં મોતિકો એ રીતે એકજ દોરામાં પડેવાઇ જતાં.

સને ૧૯૩૬માં દયારામપુરીમાં આપણા કવિ સમ્રાટ ન્હાનાલાલનો મણિમહોત્સવ ઉજવાયો હતો. તે મહોત્સવના યોજકો પૈકીના એક

કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી હતા. સાહિત્ય અને સાહિત્યોત્સવો પાછળ તેમનું ઉદાર દિલ મ્હને હાજી મદમદ અવારખીયા ફાવજનો ખ્યાલ કરાવતું.

તેમણે સખેલાં કાવ્યો, વાર્તાઓ અને નિબંધો તેમની સાહિત્ય પ્રિયતાના અને ઉમદા પ્રયાસના વધુ દર્શનિક પૂરાવાઓ છે.

તેઓ સુધારક વિચારના હતા. પોતાની ક્ષત્રિય ગાતિનાં અવરોધક તત્વો તેમને ખૂબજ સાહતાં, ‘ક્ષત્રિય મિત્ર’ માસિકના તેઓ સહતંત્રી હતા, અને તેને વિશેષ સમૃદ્ધ અને અસરકારક બનાવવા તેઓ હંમેશાં પ્રયત્નશિલ રહેતા, અને તેમ કરવા જતાં જે અંગત અર્થ કરવું પડતું તેની તેઓ કશી જ પરવા ન કરતા.

એક મિત્ર તરિકે તેઓ ધણાજ માયાળુ, વિનમ્ર, નિઃસ્વાર્થ અને સમૃદ્ધ સ્વભાવના હતા. પત્રમાં હાસ્ય વિનોદ ટપકાવતા રહેવા તેઓ અવાર નવાર મ્હને સૂચનાઓ કર્યા કરતા. જેટલો સમય હું તકેમની સાથે રહ્યો તે દરમ્યાન એક આખજનની માફક જ તેઓનો મ્હારા પ્રત્યેનો વર્તોવ હતો. સને ૧૯૩૪નું એ શરદ પૂર્ણિમા સંમેલન હજી નગરે તરે છે. એમની વ્યવસ્થાશક્તિ ન્હાના મોટા અનેક લેખકો, કવિઓ અને કલાકારો પ્રત્યેનો એક સરખો જ માયાળુ વર્તોવ, અને નિરાભિમાની માનસઃ ખરે જ વખાણવા લાયક હતા.

મહાકવિ ઠાલીદાસે મેધહૂતમાં વર્ણવેલી નૈસર્ગીક સૌન્દર્યોથી ભરપૂર એ નર્મદાને તીરે આવેલું માંડવા રસિકોનો રસમાંડવડો હતું અને એનો આત્મા હતો કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી. ભર ધૌવનમાં તેમના જવાથી ગુજરાતી સાહિત્યે એક પરમ પ્રોત્સાહક બળ ગુમાવ્યું છે. ઉચ્ચવય ભાવિની રાહ જોતાં જોતાં એ ગુજરાત ! અત્યારે તો તારે

‘ રહુ જોડું, રોડું, સ્મરણ કરી ગાડું દહિ દહિ !

હાલે હાલે જો સહરી પણ હજી પ્રભુ તણી. ’—કલાપી.

વઢવાણ કેમ્પ :

અણતસિંહ પરમાર

... ..

મહીડાકુળની જ્યોત

“ Go, fair example of untainted youth,
of modest wisdom and pacific truth; ”

—Pope

આજ કવિ પોપની ઉપલી લીગીઓ-કહો કે ઉપની લીગીઓ-
વાળું આખું કાવ્ય-સ્વ કુમાર મોતીસિંહજી મહીડાને શબ્દશ લાગુ
પડે છે એમની સાથે મને પ્રથમ મુલાકાત દરખાસના નન્દનવન
પથગનીના થઇ એઓ મને વારંવાર મળવા આવતા, અને એમના
હૃદયની સગળતા જોઈ હું હજી થઇ ગયો હતો એમનામા ઉંચ
કુળના ગર્ભાગિમાન જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હતી સ્વભાવ શાત
મિનનસા અને એકાગ હોનાથી અમારી વચ્ચેની મૈત્રી વજ્રનેપ
થતી ગઈ એમની માથની વાતચીતમા કનાકે કયા નીકળી જતા
તે માનૂમ પડતું નહીં એમની સગળતા એમની આદાહ અને એમની
સનાતુભૂતિથી એમણે પોતાની આસપાસ મોટું મિનમંગ જમાવ્યું
તે એમનું અતઃશક્તિ કેટલું એકાદ્રિ હશે તે એટલા ઉપરથી
જણાવે કે એઓ નવસારી પણ મને મળવા આગ્યા હતા, એટલું જ
નહીં, પણ મેં તો શબ્દસર નિમિત્તે પોતાને ગામ સાહિત્યવિનાસીઓને
નોતની તો ત્યારે અને વેળા મને આમ તથા પાઠવ્યું હતું, પણ
દુર્ફલગતા હું તેનો લાભ નહીં શક્યો ન હતો એમના શોભનક
અવસાનના મમાયા જાણી હૃદય દુઃખથી વનોરાઈ ગયું છે.

સોરડા

મહીડાકુળની જ્યોત, મોતીસિંહજી તો હતા,
મારી સાને જો, સ્વર્ગે શાંતિ પામજે !

નવગારી

જેહાંગીર મણેકજી દેસાઈ

આડંબરવિહીન આતિથ્યતત્પરતા

સ્વ. મોતીસિંહજીના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું હતું. તેમની સુજનતા, અને આડંબરવિહીન આતિથ્ય-તત્પરતા પહેલાંજ પ્રસંગે કોઈને પણ આકર્ષી શકે.

તેમણે યોજેલા શરદુત્સવ અને કવિસંમેલન તો ધણાજ સાહિત્યપ્રેમીઓને એક મધુર સ્વપ્ન જ રહેશે. એ તે નિમંત્રેલા ભાઈઓ તથા બહેનોના સુખ સગવડ માટે તેઓથીએ ખૂબ અંગત જહેમત ઉઠાવી હતી, અનેરંજન માટે પણ અનેક વિધવિધ કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. પણ આખાય પ્રસંગનો મહામૂલ્ય લાભ તે તો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દક્ષપતરામનો સમાગમ. મારા જેવા ધણા હશે કે જેમણે કવિશ્રી ન્હાનાલાલને પ્રથમજ નિકટમાં બેસી વાર્તાલાપ કરતાં સાંભળ્યા.

સ્વ. મોતીસિંહજીના સાહિત્યપ્રેમને શુજરાત કેવી રીતે ચિર-રમણીય બનાવશે ?

વડોદરા

જયંતિલાલ હરગોવિંદદાસ તલાટી

... ..

બીજીજ ક્ષણે

નવેક વરસ ક્ષણ ગયાં.

એક દિવસ અચાનક ટપાલમાં કાગળ આવી પડ્યો: ‘ તમે નમાગ પત્રમાં માંડવીના મહીડા વીર દુર્જનસિંહ વિગેની વાર્તા છાપી છે ને તે અમારા વાંચવામાં આવી છે. માંડવીના ઇતિહાસ વિ. વિગે થોડી વાતો તમારી સાથે કરવી છે. પુરસદે માંડવા પધારશે ?—વિ. મોતીસિંહજી મહીડા. ’

ગળદો તો એના એ નથી, પણ ખતલગ આ હતી. મીઠો, સાદો, નિરાડંબરી, બે પૈમે સરકારી ટપાલ કચેરીમાં વેચાતો કાડ દનો.

મેં કષ્ટ્યું: બલે, મને વખત મળ્યાથી હું આવી જઈશ, ને ખબર આપીને જીતરીશ.

ને પછી શ્રાવણ મહિનાની એક બપોરે હું ચાંદોદને રોડને જીતયોં. લેવા માટે ગાડી આવેલી હતી.

મહીડા નિવાસમાં હું ત્રણ દિવસ રહ્યો એ મીડી મહેમાનીનાં સંભારણાં કદિ જૂલાય એમ નથી. ઠાઈ પણ જાતના સંક્રાંતિ વિના, જાણે અમે વરસોના મિત્રો હોઈએ તે રીતે અમે પરસ્પર એકબીજાને ઓળખી ગયા-કુમાર મોતીસિંહજી ને હું. તેમણે મને દિલ ખોલીને તેમના અંતરની બધી વાતો કહી:-કેવી રીતે પોતે માંડવીના રાજ-કુટુંબના વંશજ થાય છે, કેવી રીતે માંડવીના એ ફક્ત ૧૨૦ વરસ પર જન્મ થયેલા દેશી રાજ્ય પર આજે પણ પોતાનો હક પહોંચે છે.

ને અમે રખડ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી રાજ સવારે ને રાતે નર્મદામૈયાની છાતી પર અમે રખડ્યા. સાહિત્યકારોના સહવાસ સેવકો એ ૨૫. મોતીસિંહજીનો એક બહુજ ગાનીતો શૌખ હતો. અને એ શૌખ પાછળ કેવળ સત્સંગની ઝંખના સિવાય કશુંજ નહોતું.

માંડવાનો મારો એ ત્રણ દિવસનો મનોરમ વસવાટ, ચાંદોદનો એ શુભ્ર જળદિનારો, ને મોરહાઓનો સાથ ગળવતો કુહુકાર-અને એ સૌ વચ્ચે રાજતી ૨૫. મોતીસિંહજીની સૌમ્ય સોહામણી મૂર્તિ અને સાંભર્યા વિના નથી રહેતી.

x

x

x

એ પછી વચમાં એક બે વાર અમે મળેલા, ને ઠાઈ ઠાઈ વાર તેમના પત્ર પણ આવતા. આમ ત્રણે આવતા, પણ જાંતળી જીવનમાં તેનો ઉપયોગ મારાથી થતો નહિ. પણ છેક છેલ્લો અમારો મેળાપ બહુ આકસ્મિક સંજોગમાં અને અવસાન પૂર્વેનું એક સત્વર મિલન કુદરતેજ જાણે નિર્માણ કયું હોય તે રીતે થયો.

તેમણે પોતાનો એક કેસ સુસ્તના ધારાશાસ્ત્રી દી. બ. હાકોર-

રામ કપિલરામને સોંપેલો હતો. અને તે અંજે તેમને મળવા માટે સુરત આવ્યા. દી. બ. ને મકાને જતાં ખબર પડી કે તેઓ તો છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યા છે, ક્યારે અવસાન પામે તે તો કોઈને ખબર નથી, પણ ઘડીઓ ગણાય છે. મોતીસિંહજી ત્યાંથી પાછા ફર્યા. રાત્રે તેમને મુઆઈ જવું હતું. પાછા ફરતાં રસ્તામાં જ મારા મકાન તરફથી જતા હતા, પાટિયું વાંચ્યું, ને ઉપર ચઢ્યા.

ને અમે લગભગ બાર કલાક પરસ્પર ખૂબ આનંદભરી ચર્ચા અને સહવાસમાં ગાળ્યા. એમના સ્વભાવમાં લેશ પણ ફરક મને દેખાયો નહિ. એજ મીઠાશભરી, મમત્વભરી નિખાલસતા. વચ્ચે લગભગ દશ વરસ વીતી ગયાં હતાં.

તો પણ કુમાર મોતીસિંહજી તો તેવાને તેવા જ, લગભગ બાળક જેવા, -બાળીસે હતા તેવા જ બચ્ચીસે પણ -નિખાલસ, સાચ્યા, મમત્વપૂર્ણ, નિરાડબરી હતા. એમણે ચોતાડું વ્યક્તિત્વ બરાબર જાળવી રાખ્યું હતું.

અમે ઘણી ઘણી વાતો કરી. એમનો સામાન શેડનેથી મંગાવી લીધો, ને મારે લાંજ એ રહ્યા. અમે ખૂબ સહવાસ માણ્યો.

x

x

x

ને દશ પન્દર દિવસે અચાનક હાપામાં વાચ્યું -કુમારશ્રી મોતીસિંહજી અવસાન પામ્યા ! વીજળીના ઝાટકા જેવી એ કમકમાટી આખા શરીર પર ફરી વળી ! સાચું હતો ? કંઈ ભૂલ તો નથી ? કેમ બને ? નખમાં તો રોગ નહોતો ? બને જ કેમ ?

પણ ફર કાળે જણાવ્યું -સાચું છે, ને નરસિંહરાવ સાંભળ્યો—

કાલ ને રમતો હતો
પુત્ર ને જીવન જોશમાં
આજ તે ચાલી ગયો
હા, હાડકો, મુજ, શેષમાં !

ને ખરેખર, પ્રતીતિ થઇ ગઈ કે—

જિંદગી આ જમખટે
ખાજ છે અસમાન એ
સક્તિ સંગે જેલિયે
અણુદીક ને બળવાન ને

ને સાથે જ

મોહથી નિજ માનિયાં
શોમટાં ને આપણે
સક્તિ તે મન ધારિયાં
હા ! હે હરી, ખીજ ક્ષણે !

હા, ખીજ ક્ષણે—ખીજ જ ક્ષણે !

કુરત

નદવરલાલ વીમાવાળા

... ...

સ્વર્ગસ્થ સાથે સાત દિવસ

જેની પરિમલતા પ્રસરવા માંડી હતી, જેના માટે ઉત્તમ આશાએ
સેવાતી હતી, સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે વિચારવિનિમય કરવા આમંત્રણો
આપી સાહિત્યકારોને એકત્ર કરવામાં જેને અનેરો આનંદ થતો હતો,
હૃદયની સરક્ષતા, પ્રેમ, સેવા અને વિદ્વાનોની સંગતિ, સૌજન્ય અને
સમાનભાવથી જેણે સર્વની સરખી પ્રીતિ સંપાદન કરેલી હતી,
યુવાન છતાં જેના પ્રૌઢ વિચારો હતા, રાજ્યોના નિકટના સંબંધી
હોવા છતાં નમ્રતામયી યુલો ધરાવનાર જે હતા તે ૨૧. કુમારશ્રી
મોતીસિંહજી મહીડાના ફક્ત સાત દિવસ સાથે રહેવાનાં સંસ્મરણો
ધણાં ટુંકા હોવા છતાં ચીરકાળસુધી તાજ જ રહેવાના.

વડોદરાથી નિકળણ 'ક્ષત્રિય' માસિક બંધ થયું. બે ત્રણ
માસ વીત્યા. એક દિવસ એકાએક કુમારશ્રીનો કાગળ હાથમાં આવી
પડ્યો. આ વખતે અમારે એકબીજાને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પરિચય

નહોતો, છતાં ગાદ ગૈત્રી કે ધણે પુરાણે પરિચય હોય તેવી રીતનો તે પત્ર હતો. રાજપૂત જેવી વિશાળ જ્ઞાતિનું આણું-પાતળું માસિકેય ન હોય, દૈનિકે કે સાપ્તાહિકે નિભાવી શકે તેવી જ્ઞાતિમાં માસિક સરખું ય પ્રચારનું સાધન ન હોય તે સ્થિતિ બેધ તેમનું હૃદય ડાખતું હતું.

‘ક્ષત્રિયમિત્ર’ શરૂ કરવાની વિચારણા ચાલતી હતી. તેમાં કુમારશ્રીના પત્રથી પ્રેરણા મળ્યું. માસિક શરૂ કરવાની પ્રવૃત્તિને વેગ આપી નિશ્ચય કર્યોનો પ્રતિઉત્તર પાઠવ્યો. આ પ્રતિઉત્તરથી સ્વર્ગસ્થને ધણે આનંદ થયો.

ક્ષત્રિયમિત્ર શરૂ થયું. તેને સાથે આપવા પોતે સહતંત્રીનું પદ સ્વીકાર્યું. ક્ષત્રિયમિત્ર સારા રૂપમાં સમૃદ્ધ અને સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન મેળવે તેવા કંઈ કંઈ કોડ તેઓ સેવતા હતા.

લાડી મુકામે સાહિત્ય પરિપદ મળી. સાહિત્ય પરિપદમાં લાજરી આપવા પોતાનો નિર્ધાર જણાવવા સાથે અમોને પણ એવો જ આગ્રહ કર્યો. સાથે રહીને સાહિત્યની ચર્ચા, વિચારોની આપણે અને માસિકને સમૃદ્ધ બનાવવાની યોજના સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય એ કારણે માટે લાડીની સાહિત્ય પરિપદમાં જતાં ધોળા જંકશનમાં સાથે થવાનો આગ્રહ બંને પત્ર તેમણે લખ્યો.

ધોળા જંકશન પર પ્રથમ મિલન વખતે તેમણે ઉજરાતા હૃદયે અમોને આવકાર આપ્યો. ઘણાં દિવસના બંધે વિખુટા પડી ગયેલ મિત્રો મળતાં હૃદયે આહ્વાદક બને, અને પ્રેમથી ભિન્ન થયે તે પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ સત્કાર, પ્રેમ અને નિષ્ઠાસત્તા બતાવી.

સાહિત્ય પરિપદ દરમિયાન બે કે એક જ તંબુમાં સાથે રહેવાનું હતું છતાં તેઓશ્રી વધારે પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા હોવાથી માસિકની પ્રવૃત્તિ સંબંધે વિચાર કરવાનો સમય ઓછો મળતો. પરિપદ પર પધારેલા સાક્ષરોને મળવામાં તેમની સાથે સાહિત્ય અંગે ચર્ચા

કરવામાં સમય જતો. એટલે ભાવનગર આવી શાંતિથી વિચારોની આપણે અને યોજના કરવાનું નક્કી કર્યું.

ભાવનગરમાં ચાર દિવસ રહી વાતો કરવાનો પુરો સમય લીધો. ત્રણ દિવસ સાહિત્ય પરિષદ અને ચાર દિવસ ભાવનગરમાં આમ સાત દિવસ સાથે રહેવાથી અમોને 'કેટલુંય નવું' મળ્યું. 'મળ્યું'. અને તે સાથે ઉત્સાહ અને પ્રેરણા મળી.

કુમારશ્રીના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાના કંઈ કંઈ કોડ ભર્યા હતાં. શાંતિસેવાની ધગશ પણ ઓછી નહોતી. રાજપૂત યુવકોનું સંગઠન થાય, સમાજસુધારામાં, દેશકાર્યમાં અને શાંતિસેવા વગેરેના જનહિત કાર્યમાં રાજપૂત યુવાનો આગળ પડતો ભાગ લીએ તેવી દુરીતે રાજપૂત યુવાનોને તૈયાર કરવાની તેમને તમન્ના હતી. પરંતુ તેમના અકાળ અવસાનથી એ કાર્ય અધુરું રહી ગયું. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પો.

ભાણુકજીની વાડી
ભાવનગર

ધીરસિંહ બહેરાલાલ ગોહિલ
તંત્રી- ક્ષત્રિયમિત્ર. '

... ...

સાહિત્ય પ્રત્યેની અનન્ય પ્રેમભક્તિ

કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા સને ૧૯૩૩ ના લાડીસાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે આવતાં ત્યાંથી તેઓશ્રી ભાવનગર આવેલા. અહીં આગળ તેઓ રાજ્યના મહેમાન તરીકે નાકુઆગ બંગલામાં ઉતર્યા હતા. આ પ્રસંગે તેઓશ્રીની સાથે અને પ્રથમ પરિચય થયો હતો, અને જે દિવસ સાથે કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. કુમારશ્રી એક રાજ્યકુટુંબમાં જન્મેલા હોવા છતાં સ્વભાવે શાંત, હસમુખા, નિરાભિમાની અને મિલનસાર પ્રકૃતિના હતા. ઉપરાંત પોતાની રહેણી કરણી ધણીજ સાદાઈ બરેલી જોવામાં આવતી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે તેઓશ્રીને અપૂર્વ પ્રેમ હતો, જેથી અહીં આગળના તેઓશ્રીના વસવાટ દરમિયાન રચાતીક પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો તથા કવિઓને મળવામાં અને તેઓની સાથે વાર્તાલાપ કરવામાં મોટો ભાગ વ્યતિત કર્યો હતો. કુમારશ્રીની મુખ્ય નેમ કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના જુના કંઠસ્થ લોકસાહિત્યને શોધી જનતામાં પ્રસિદ્ધીમાં મુકવા માટેની હતી, જેના અંગે સને ૧૯૩૪ માં માંડવા-આંદોલમાં શરદપૂર્ણિમા ઉપર ગુજરાત-કાઠીઆવાડના જાણીતા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો, કવિઓ અને કળાકારોને પોતાને આંગણે આમંત્રી શરદો-ત્સવ ઉજવ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેઓશ્રીએ પોતાના ઉત્તમ વિચારો સાદર કહી હતા. આવી કુમારશ્રીની સાહિત્ય પ્રત્યેની અનન્ય પ્રેમ ભક્તિ અને સાથોસાથ હૃદયસ્પર્શી લેખનશૈલીએ દુનંદ સમયમાંજ ગુજરાતના વિદ્વાન વર્ગની હરોળમાં પોતાનું ઉત્તમ સ્થાન મેળવ્યું હતું.

કુમારશ્રી સાહિત્યસેવાની સાથે જ્ઞાતિ મેવાને પથ્ય કદી બૂઝ્યા ન હતા, જેથી તેઓ ભાવનગરમાંથી પ્રગટ થતા ‘દાત્રિયમિત્ર’ માસિકના સહતંત્રી તરીકે અમુક સમય જોડાઈ તેમાં કામ કરી પોતાનો જ્ઞાતિ પ્રત્યેના ઉત્તમ પ્રેમ પ્રદર્શીત કર્યો હતો. આવા જ્ઞાતિ સેવાભાવી અને સાહિત્યઉપાસક કુમારસાહેબના બરમુવાવસ્થામાં થયેલા સ્વર્ગવાસથી તેઓનું હાથ ધરેલું જ્ઞાતિસેવા અને સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય ખરેખર અધુરું રહ્યું છે, જેની દુઃખદ નોંધ કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પત્રકારોએ પોતાના પત્રોમાં સહૃદય લીધી છે તેથી સૌ ઠાઈ જાત છે. ખરેખર ! કુમારશ્રીના સ્વર્ગવાસથી આપણે એક સારામાં સારા જ્ઞાતિ અને સાહિત્ય પ્રેમી મેવડને આપણા સમાજમાંથી ગુમાવેલ છે, જેની ખોટ આપણને કાયમને માટે અવશ્ય સાથે તેવી છે.

ખારગેટ

ભા વ ન જ ર

વૈદ્યરાજ હરિસિંહ રામસિંહ પરમાર

જન્મીને જીવી બહુ

૪ સ ૧૮૩૨નો એ પ્રસંગ “ શ્રી ગુજરાત ગાજપૂત હિત વર્ધક મડળ-મંડય ”ના સત્તરમા વાર્ષિક મેળાનડાના પ્રમુખ તરીકે, તેઓશ્રી બહુ પધાર્યા હતા.

પ્રમુખપદેથી જનારે તેઓશ્રીએ પોતાનું વિક્ષતાભયુ વ્યાખ્યાન નાન્યુ ત્યારે મને તેઓશ્રીની નિક્ષતા પ્રત્યે ખૂબ જ માન ઉત્પન્ન થયું હતું.

પછી તો તેઓશ્રીએ મને માડના આનના આમત્રણ આપ્યું. એટલે મેં મારા એક મિત્ર શ્રી જાનુભાઈ સાથે માડના ગયો.

કુમારની મોતીસિદ્ધ મહીડાનો ઓદિમ ઝમ એટલે એક જાનપ્રી લાયજેરી તેઓશ્રીની ખુરશીની ચોતરફ ગોઠવેના રંગતો પગ માસિકો, પાક્ષિકો, અન્નાડિકો, અને દૈનિક વર્તમાનપત્રોનો જાણે ગજ ખડકાયતો જ રહેતો.

કુમારશ્રીએ, સામાજિક ક્ષેત્રમાય ઠીક ઠીક પ્રવર્તેના ક્યાં છે ‘ શ્રી ગુજરાત ગાજપૂત હિત વર્ધક મડળ, બહુ ”ના એક વર્ષ પ્રમુખ ગ્રહી તન, મન અને ધનથી શાંતિસેવા જગતી છે ગુજગતના રાજપૂત યુનિયન સમેલન પોતાને ગૃહાગણે બગવાના તેઓશ્રીના અભિનાય હતા તે માટે પ્રચારપત્રિકાઓ લાવી, ટેટોમ ખર્ચ કર્યો.

કુમારશ્રી હતા સાહિત્યરસિક, તેખક અને કવિ પણ મમાજની સેના હતા તેઓશ્રી ખડે પગે તૈયાર રહેતા.

કુમારશ્રી આતિથ્યસત્કારે એકા હતા મહેમાનો માટે તેઓ શ્રીના હૃદયમા પ્રુખ જ પ્રેમ ગહેતો મને ચાર દિનસે, ઘણી વિનંતી કરી ત્યારે જ રજા મળી મહેમાનો જેમ જેમ આવતા તેમ તેમ તેઓશ્રીના હૃદયમા આનંદ ઉભરાતો મહેમાનોને આમદ કરીને રોક વામા તેઓશ્રીને બારે ગમત પડતી તેઓશ્રીના ગૃહાગણે ગુજરી માતાના બન્નભલા સરસ્વતિપૂત્રો તેમના પુનિત પગવા પાડી ગયા છે.

તેમનો એમણે ખુબ ખુબ આદર સત્કાર કર્યો છે.—શીળ મહેમાનોનો પણ.

કુમારશ્રી પોતે શાંત સ્વભાવના, મિલનસાર, નિરાભિમાની, સહૃદયી અને પ્રેમી હતા. રાજપૂત ઝાતિમાં અને તેમાંય વળી રાજ-વંશી કુટુંબોમાં બાએ જ એમના જેવી કોઇ વિરલ વ્યક્તિ, દુર્લભસંપત્તિ હશે !

કુમારશ્રીની કવિતાઓ વાંચી, સાહિત્યરસિકો એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારતા કે, " કુમારશ્રીએ, સદ્ગત કવિશ્રી કલાપિનો વારસો લીધો છે. " અને મનેય એમ લાગતું કે કુમારશ્રી, આધુનિક યુગના " કલાપી " છે.

ગુર્જરી માત ! હવે કલ્પાંત કરે છે શા મટિ ? તારા એ સાચા સમુત્તે, મૃત્યુલોકમાં જન્મીને જીવી જવ્યું છે. આશોકમાં અમરત્વ મેળવી, પરશોકના સુખોનો અધિપતિ બન્યો છે.

રમરણુની અંજલિ હજો, એ અમરશોકના વાસી સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાને !

માધવસિંહ બાપુસિંહરાજ

' દિવાકર '

... ..

સાહિત્ય તપસ્વી

હાહીના રાજવી સ્વ. શ્રી. કલાપી પંડીથી જો સાહિત્યક્ષેત્રમાં રાજવંશીએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હોય નો ને મારા અનુમાન પ્રમાણે સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાએ. મહુમની સાહિત્ય-રસિકતા અને સેવાથી ગુજરાત અગ્રણ્ય નથી. એમના કાવ્યો, વાર્તાઓ, અને નિબંધો ઘણા માસિકોમાં પ્રગટ થયા છે, અને તે એક અચ્છા સાહિત્યકારની સક્રિયતાનો પરિચય કરાવે છે.

તેઓ જ્ઞાનઓજ્ઞાનીઓપતા કોઇ વિવક્ષણ સાહિત્ય-તપસ્વી છે. વિદ્વાન્નું દિવ્ય-તેજ મનુષ્યનું મુખ જોતાં જ ઝગારા

મારી ઉઠે છે. જ્યારે જ્યારે એ મુંઝાઈ આવતા ત્યારે મારે ત્યાં આવીને પણ, મારી ખજર લેવાનું ચૂકતા નહિ. હમણાં ત્રણેક માસ ઉપર જ એઓશ્રી મ્હારે ત્યાં આવેલા, ત્યારે શી ખજર કે આ અમારું છેલ્લું જ મિલન દર્શે.

વિશાળ વાંચન અને તેનું સતત મનન. એમના કુટુંબનો જળણ વારસો જ હતો. એમના લઘુબાલુ કુમારશ્રી નરેન્દ્રસિંહજી પણ વિશાળ જ્ઞાન ધરાવે છે, અને વિશ્વાયત જઈ આવ્યા છે. કુટુંબ પ્રત્યેની સ્વર્ગસ્થને ખૂબ માયા મમતા હતી અને સ્વ. મોતીસિંહજી અને શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજીની બેલડી રામ અને લક્ષ્મણની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કગવતી.

માંડવાનો મહીડાનિવાસ સ્વ. કુમારશ્રીની સાહિત્યભાવનાથી, સાહિત્યકારોના એક સાહિત્ય-મંદીર સરખો બની ગયો.

તેઓ ફેટલા વિનોદી હતા તે દર્શાવવા એક પ્રસંગ વર્ણવું.

એક વખત એમને ત્યાં હું મહેમાન હતો, ત્યારે મેં તેમને કોઈ વાતનું વ્યસન ન હોવા બદલ ધન્યવાદ આપ્યો. તરતજ તેમણે કહ્યું કે એક વ્યસન તો જરૂર છે જોને હું જીવનભર છોડી શકું તેમ નથી. હું તો આભોજ બની ગયો. હસતાં દસતાં તે બોલી ઉઠ્યા, કેમ નવાઈ લાગે છે ? એ મારું વ્યસન તે સાહિત્યની ઉપાસના ! કહો એ વ્યસન ખરું કે નહિં ?

અને આવા ફેટલાય પ્રસંગો આજે રૂકત પાદ કરવાજ રહ્યા. આજે, એ પૂર્વજન્મનો કોઈ યોગી, પોતાનું અધુરું રહેલું કાર્ય આ જન્મમાં પૂરું કરી, પરત્વેકે વિચર્યો છે. યૌવનનાં વસંતકાળમાંજ એ પુષ્પના કરમાવાથી એમના કુટુંબ ઉપર મહાન ખોટ આવી પડી છે, એમજ નહીં પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ એક ઉમદા સાહિત્ય-રત્ન ખોયું છે.

પ્રભુ એ સદ્ગત આત્માને શાંતી અર્પો.

મુંબઈ

ઉમાકાંત દેસાઈ

તેજસ્વી નર

શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા ધણા માયાળુ અને નિખાલસ સ્વભાવના તથા વિદ્યાવિલાસી હતા. ગુજરાતના ધણા જાણીતા વિદ્વાનો અને લેખકોને તેઓશ્રી વારંવાર પોતાને ત્યાં નોતરતા અને તેમની સાથે સાહિત્ય ચર્ચા કરતા.

સ્વર્ગસ્થ કુમાર સાહેબને કુદરતનાં સૌન્દર્યો નિહાળવામાં મગ્ન પડતી, અને મનુષ્ય જીવનનો મૂળ હેતુ શો છે તથા પોતાનું જીવન હિન્નત કરવા માટે તે વ્યક્તિના વિચારો અને વર્તન પણ હિન્ન હોવાં જોઈએ એ બાબત એમના ખ્યાલમાં હતી, અને તે પ્રમાણે વર્તવાને તેઓશ્રી હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા.

તેઓશ્રીના ભરપૂર વયે થયેલ અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્ય આલમે એક ઉત્સાહી અને સાધનસંપન્ન લેખક ગુમાવ્યા છે, તથા ગુજરાતની ક્ષત્રિય કામે એક તેજસ્વી અને વિદ્યાવિલાસી નર ગુમાવ્યા છે.

ખાલાશંકર મહાશંકર પંડ્યા બી. એ.
પ્રાથમિક શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર
છાંદાકેપુર રેલ્વે.

... ..

અમર હૃદયવિભૂતી

જન્મ મરણની ઘટમાળ ચાલુ, એવી કાની દુનિયામાં, શું સ્થાયિ ? શું સ્થિર ? શું અમર ?

પ્રેમ. સ્નેહીનો પ્રેમ. સ્નેહીનાં સંસ્મરણો.

સ્તુત દેહનું અમરતન્ત્રજાણું છે જગે ? દેહનો દેહી અમર છે વિશ્વે.

દેહીનું સ્થાન હૃદય. હૃદયવિશુદ્ધિ અમર. અમરત્વ સાંપડે વિશાસ હૃદયીને.

કુમારશ્રી એવા હતા ને !

સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા સાહિત્યરસિક હતા. વિશાસ હૃદયી હતા. નિરભિમાની હતા. આતિથ્યસત્કારે એકા હતા.

સુંદર રીતભાત, મગ્નકૃત મુખ, તેજસ્વી સંબેદક દષ્ટિ, મુશીક સ્વભાવ તેમજ નરી સરસતાને લીધે તે સર્વને પ્રિય થતા; અને સામાના હૃદયને આકર્ષી શકતા.

રાજકુટુંબોમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો મેળ બહુજ ઓછો જોવામાં આવે છે. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી અપનાદર્શ હતા; કારણ કે એમનામાં શ્રી અને સરસ્વતી સાથે વસ્ત્યાં હતાં. વિશ્વાસ અને વૈભવને આદિ અનાદિ વેર વિઘ્ના સાથે છે. તે કુમારશ્રીમાં નિર્વેર બન્યાં હતાં.

સ્વ. કલાપી પછી રાજકુટુંબોમાં સાહિત્યનો પ્રેમ ઝાઝો જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ તે પ્રેમ સ્વ. કુમારશ્રીમાં હતો. દુઃકમાં સ્વ. કલાપીનો ખીજો અવતાર શ્રી મોતીસિંહજી મહીડા બાણે કેમ ન હોય !

બન્નેને બાહ્ય ડોળડમાકે ગમતા ન હતા. બન્ને સરસ હૃદયી, ઉર્મિશીલ, સાહિત્યપ્રેમી, વિદ્વાનોની કદર કરનારા, 'કલારસિક ને કુદરતપ્રેમી હતા. ફૂર કાળના ધાતકી પંજાએ બન્નેને અદ્યજીવી બનાવ્યા. હૃદયની સિતારીમાંથી સૂર નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તો મૃત્યુદેવે પાંખ પ્રસારી ઝડપી લીધા. જગતને પ્રેમી બનાવી પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાના ઠાડ બન્નેને હતા.

જગે મનુષ્યનું ધાયુ ક્યાં બને છે ? મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ત્યારે કુદરત કરે છે કંઈ.

વિદ્વાનોને માંડવા-પોતાના શૃંગારણે બોલાવી સત્કારતા; અને

સુંદર આતિથ્યસેવા બજાવતા. આધુનિક જમાનાના ઘણા કવિઓ-લેખકોના એ સમાગમમાં આવ્યા હતા અને ઘણાકના તો એ ખાસ મિત્ર બની રહ્યા હતા. એ પોતે પણ સુંદર કાવ્યો તેમજ સામાજિક નવલિકાઓ લખતા. છૂટક છૂટક એમની સાહિત્ય વાનગી અત્યાડિકો, ને માસિકો વિગેરેમાં પ્રગટ થતી.

જ્ઞાતિનું હિત એમને હૈયે હતું. એમણે જ્ઞાતિસુધારણા માટે કંઈક પ્રયાસો પણ કર્યા હતા. ખોટી બદી તેમજ માદક પીણાને તે ધિક્કારતા હતા. નિર્વ્યસની હતા. ધર્મને માનતા કિંતુ રૂઢીને ધિક્કારતા.

આવા ઉગતા કવિ, નવલિકાલેખક તેમજ ઉત્સાહી જ્ઞાતિ સુધારકનું બર લુવાન વયે મૃત્યુ યાવ એ હૃદયવિદારક છે.

‘ લોખોડી પાકે ત્યારે પડે ’, પરંતુ આ તો અકાળ અવસાન. અકાલ મૃત્યુ. કાળદેવ ! કુમારશ્રી તારે માટે પરિપાક ન હતા. કવિ કવે છે કે:—

‘ પ્રેમીઓના હૃદ-કમળની પાંખડી પૂર્ણ ખીલે;
તે પેલાં તો મરણ ઝડપે પ્રેમીને ફૂર રીતે. ’

x

x

x

અંધકવર્ણી, ચૈતન્યદાયી ઉપા નિલ નિલ ઉગે અને જાય, સ્પષ્ટ રંગી સંધ્યા દેખાય ને લુપ્ત યાય. જગ મુસાફરીએ નિકળેશે કુમારશ્રીને અમર આત્મા ધડી વિદ્યુત્ ચમકારે કરી ચમકી ગયો. નશ્વર દેહીઓ માટે અજસ્ર અશ્રુબિન્દુઓ ટપકાવવા નગ્નર દેહ મૂકતો ગયો.

કુમારશ્રી લાંબુ છવ્યા હોત તો તેમની રજપૂત જ્ઞાતિની સારી અને સંગીન સેવા બજાવી શક્યા હોત, તેમજ ગુજર્નર સાહિત્યની સેવામાં ઉચિત ફાળો આપી શક્યા હોત, પરંતુ કાળ કાળનું કારમું ફૂલ ફરી ગયો અને આપત સ્નેહિ મંડળને શોકસાગરમાં ડુબાડતો

ગયો. એમની ખોટ એમની શાંતિને જરૂર લાગશે જ તેમજ ગુજરાતી ભાષાને.

અર્પુ" છું" સ્નેહાંજલિ શ્રી કુમારશ્રીને, અને પ્રાર્થુ" છું" શાંતિ મળેા કુમારશ્રીના અમર આત્માને. ઝઙ.

નબીપુર

હિરાલાલ ધીરજરામ પંડયા

" પ્રણય "

... ..

રજપુત કુળદીપક

સ્વ. મોતીસિંહજી મહીડા રજપુત કુળદીપક હતા. તેઓ માયાળુ, ઉદાર દીક્ષના અને મળતાવડા સ્વભાવના હતા. ગમે તે અનુષ્ઠાન શખસ સાથે વાતોએ વળગવામાં ખીલકુલ પછુ સંકોચ અનુભવતા નહોતાં, એટલુંજ નહીં, પરંતુ એટલા ટુંક સમયમાં તેનું દીક્ષ જીતી લેતા, અને પોતાના ઉદારાત્માનો પરિચય કરાવતા.

તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધણે જ ઉડેા રસ લેતા. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. એ રીતે તેઓ કલાપીની રમૂતિ તાજ કરાવતા હતા. તેમ રાજકુટુંબમાં ખીલ કલાપીનો જન્મ ન થયેા હોય એવો ભાસ તેમના પરિચયમાં આવનાર માણસને કરાવતા.

મુરત

મોહનલાલ ગાંડાભાઈ ડોનારીવાળા

બી. એસ. સી., એલ.એલ.બી., વકીલ.

... ..

માયાળુ મિત્ર

સન ૧૯૩૪ ના ઓક્ટોબર માસની એ સાંજ. કચેરીમાંથી ઉઠવાની તૈયારીમાં હું હતો તેવામાં સીપઈએ હાથમાં વીઝીટીંગ કાર્ડ મુક્યું—મોતીસિંહજી મહીડા...

નામ તો બાણીયું હતું, પણ નજરે કદી દીઠા નહોતા. મેં ત્રેમથી બોલાવ્યા. એ આવ્યા—હાથ ઊલકાતા મુખાર્વિંદ સાથે.

“ આપને હરકત તો નહિ થાયને ? આપને રોકી રાખવા માટે દિલગીર છું, પરંતુ...” આવતાં વેંત તેમણે વિવેક કરવા માંડ્યો.

“ એ વાતની આપ ફિકર ન કરો. અમારે અહીં એટલું બધું કામ પહોંચે છે કે હરેલા સમય કરતાં એકાદ કલાક વધારે તો રોકાવું જ પડે. હવે તમે ગમે તેટલો સમય લઇ શકો છો. કહો, મારા લાયક કંઈ કામ સેવા ? ” મેં ખુલાસો કર્યો.

અને અતિ નમ્રતાપૂર્વક તેમણે શરદપૂર્ણિમા ઉપર સાહિત્ય સેવકોને પોતાને ત્યાં એકત્ર કરવાની પોતાની તીવ્ર ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, એ ઇચ્છા પાર પાડવા પોતે કેટલા બધા આતુર છે એ જણાવ્યું, અને એ કાર્યમાં અમારા માર્ગદર્શન તથા સહકારની માગણી કરી.

આવા સત્કાર્યમાં સહાયરૂપ બનવાનો લ્હાવો મળે એ અમારા માટે અત્યંત આનંદનો વિષય હતો. અમે એ માગણી સદર્પ રસીકારી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એ આખોય પ્રસંગ સંગીપંગ પાર પાડવામાં સક્રિય સહાય આપવાનું વચન આપ્યું.

જોતજોતામાં ‘ શરદપૂર્ણિમા સંમેલન ’ની યોજના તૈયાર થઇ, કાર્યક્રમ ઘડાયો, અને સયાજીવિનય પ્રેસમાં એ સંમેલનની આમંત્રણ પત્રિકા પણ છપાઈ ગઇ.

આ અમારી પ્રથમ મુલાકાત.

અને ‘ શરદપૂર્ણિમા સંમેલન ’ની પૂર્વ તૈયારીઓ, એ પ્રસંગે કરવાની વ્યવસ્થા, અને કાર્યક્રમ યથાર્થિત પાર ઉતારવાની અમે પાંતેની કાળજીભરી મમતાએ અમને ખૂબ નીકટમાં આપ્યા—કહો કે એ પ્રસંગે અમને મિત્રો બતાવી દીધા.

પછી તો અમે એક જીમને સાહિત્યસેવક તરીકે પીઠાણતા માત્ર 'ઓળખીતાઓ' નહિ, પરંતુ એકજીમનું અંતર ખોલી શકીએ એવા 'સાચા મિત્રો' બની ગયા. પૂર્વનાં કંઈ રણાનુ-બંધ હોય તેમ બેચાર બહિના થાય અને માંડવા આવવા માટે તેમનું આશ્રય બધું આમંત્રણ આવ્યું ન હોય. 'દિલભર દિવ' એ ન્યાયે અમારો એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું ન છુટકો. પરિણામે હું એમના એક 'આપ્તજન' જેવો બની ગયો હતો.

અમે માંડવા આવીએ એટલે આખો દિવસ સાહિત્યની જ વાત ચાલે, લેખકો, પુસ્તકો, પ્રકાશકો વિશે ચર્ચા થાય, અને સાહિત્ય મમૃદ્ધિના સ્વપ્નાં પણ મેચાય.

મને ખુબીની વાત તો એ લાગી કે જ્યારે જ્યારે હું આવું ત્યારે સવારે ને સાંજે પાંચ દસ સ્થાનીક સાહિત્ય-રસિયાઓ તેમની પામે આવ્યા ન હોય ! સાચા પરિચય પછી મને જણાયું કે એ તો નિત્યક્રમ જેવું થઈ પડ્યું હતું. એ સંસ્કારવાંચ્છુ, સાહિત્ય રસિક અને સહેલથી મક્કીડા કુળીપક અતડા ને એકાકી નડોતા, પરંતુ માયાળુ, મળતાવડા અને સજ્જનોની સોજત બ્રૂખ્યા હતા. એટલે જ તો માંડવા અને ચાણેદના સાહિત્ય શોખીનોને તેમને ત્યાં ગમે ત્યારે આવવાની છૂટ હતી. ઉપગંત તેઓ કાઢને કાઢ કવિ કે સાહિત્યસેવકને ખોતાના આંગણે નોતરતા રહેતા.

સ્વ શ્રી. મોતીસિંહજી વાત કરતા જાય અને વચમાં વચમાં એવો માર્મિક ષ્ટાક્ષ કરે કે સાંબળનારાઓ હસીહસીને ઢગમો થઈ જાય. 'મર્ણાળું હાસ્ય' ઉપગવવાની એમનામાં કુદરતી આવડત હતી.

કોઈ વર્તમાનપત્ર, માસિક કે અઠવાડિકમાં આવતા લેખોના ગણાવણા વિશે, કોઈ લેખકની ખાગિયત કે ત્રિશિષ્ટતા વિશે, કે

કોઇ સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતી વિષે સ્વર્ગારથ ચર્ચા કરે સારે સાંભળનારને નવાઇ લાગે કે આટલી બધી ઝીણાવટભરી માહિતિ તેઓ શી રીતે મેળવતા હશે ?

‘ ચિવ્વટ ’ એ તેમનો ખાસ ગુણ હતો. જે વાંચે કે વિચારે તે ખૂબ એકાગ્રતાપૂર્વક, જે બોલે તે ખૂબ ચોક્કસતાપૂર્વક, જે લખે તે દિલના પુરા રંગપૂર્વક, જે કામ કરે તે સંપૂર્ણતાપૂર્વક. તેથીજ તેઓ નાની વયમાં આટલી ખ્યાતિ પામી શક્યા.

વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં જે સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાની હતી તેમાં તેમના તરફથી સુવર્ણચંદ્રક આપવાનું ઠરાવવામાં હું યશભાગી હતો, અને તેઓ મને આગ્રહપૂર્વક એ પરિષદમાં સાથે લઇ ગયા હતા. ત્યાં મેં જોઇ લીધું કે એમનો મીઠો સ્વભાવ અને અનોખું વ્યક્તિત્વ એ પરિષદમાં આવેલા અનેક લેખકોને તેમની તરફ આકર્ષતું, અને તેમનો પરિચય સાધી લેવા પ્રેરતું.

સ્વ. જેમ સ્વભાવે મીઠાનસાર હતા તેમ નિત્ય જીવનમાં મિતાહારી, નિયમિત અને સાદા હતા. ખોટો દહેરો એમને ગમતો નહિ, પોતાનામાં હોય તેથી વધારે દેખાવ કરવાની ટેવ નહિ; ખાનપાનમાં પણ સંયમ-ગમે તેવી સ્વાદિષ્ટ ચીજ હોય તો પણ ગમે તે વખતે ખાઇ લેવાની આદત નહિ—માત્ર નારતો લેતી વખતે કે જમતી વખતેજ એનો ઉપયોગ કરે. સુવા બેસવાનું પણ નિયમિત. આ કારણને લીધેજ તેઓ તનિયત-સ્વભાવે અને ગરીબ-જનજીવી શકતા. આ નિયમિતતાથી જળવાઇ રહેલા આરોગ્યે એમને ‘ કુલ ગુલાખી જીવાન ’ની ઉપમા અપાવેલી.

એમને સાહિત્ય જગતમાં કંઈ કંઈ સુધારાવધારા કરવાના કાંડ હતા, રંગભૂમિ તેમજ સિનેમા સંદર્ભમાં અવનવા દેશ્વારો એ

ધન્યતા; એ વિષે અમારી વચ્ચે લંબાણ ચર્ચાઓ પણ થતી. પોતાના વિચારોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા તેઓ તત્ત્વસતા. પરંતુ એમના અકાળ અવસાનને લીધે એમની મનની મનમાંજ રહી ગઈ.

મૃત્યુ પહેલાં પચીસેક દિવસ અગાઉ તા. ૧૧-૧૧-૪૧ ના રોજ તેઓ મુંબઈ સુરતથી પાછા વળતાં વડોદરા ઉતર્યા હતા અને મારા મહેમાન બન્યા હતા. એ વખતે શી ખબર કે અમારી એ છેવટની મુલાકાત નીવડશે ?

પોતાની કૃતિઓ-કાવ્ય, લેખો અને વાર્તાઓ પ્રગટ કરવાની ધન્યતા ન્યારે ન્યારે હું માંડવા આવું ત્યારે તેઓ વ્યક્ત કરતા, અને હું એ કામ માથે લેવાની તત્પરતા બતાવતો, પરંતુ પોતાની હયાતીમાં એ સંગ્રહ પ્રગટ થયેલો જોવાનું વિધિએ તેમના માટે નિર્માણ કર્યું નહોતું.

એમની હયાતીમાં જે ન થઈ શક્યું તે તેમના અવસાન પછી કરવાની એક મિત્ર તરીકે મારી જોવડી ફરજ થઈ પડી. આ સ્મારક ગ્રંથના સંપોજન દ્વારા એ ફરજ અદા કરીને એ સ્વ. માયાણુ મિત્રને મારી ભાવભરી અંજલી અર્પું છું.

કોઠી પાસે, વડોદરા.

તારાચંદ્ર પો. અડાલજી

... ..

પુણ્યાંજલિ

[નમંદાના જીવનજળ કુમાર શ્રી મોતીસિંહજીના રસાત્માને]

૧

જન્મે જે નમંદા તીર્થે, પ્રતસ્થવીર, તે, બને :
અપૂર્વ સત્ય નિષ્કાએ, ગર્જે, શુર્જરતા, જગે !

૨

હિતર ધન્યને આરે, સીતારામ, પૂજે, પ્રીતે :
અંદોદ્યે, જીતે, અખિધ, એ સાહિત્ય-તરંગને !

૩

અનંત જીવન-સાને, વિમૌકિતક, ધરી જતા -
એવા દિવ્ય રસાત્મા, તો વિદેહ - રનેહ સિંચતા !

૪

પૂર્વભવાનુભવે, કે, વિભવો છાય, આ ભવે :
પુનર્ભવે, યતાં, પૂર્ણ, શાંતિ પ્રેરે, ભવોભવે !

૫

જન્મ કે મૃત્યુ એવાંને, હર્ષશોક : ન, કે, નડે :
અનંત જીવન - લહેરે, ઝુલવે, જગને, ભવે !

૬

અવતારે, મનુષ્યોને, પ્રણ્યાત્મા વિકસે, સદા :
આવે : જાય : અમામીને, ઝાળખાવે, સ્મિતે, નયો !

બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

પ્રભુએ જે દુઃખ દીધું, સહેવા વિના ન છુટકો
સહેવા છતાં હૃદયથી, બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

... ..

ત્યાં એક ધાવ * સહેવા શક્તિ નથી હૃદયની
આ ધાવ કારી બીજી + બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

... ..

દુઃખમાંથી ભાગ લેવા તત્પર સદાય રહેતા
એ બહેન કેરા દિલથી બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

... ..

મહીડા કુટુંબ ઉપર દુરતા કરી શી કાઝે ?
સહુ આત્મજનના દિલથી બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

... ..

હીરો હતો અમારો ' મૌકિતક ' નામધારી
છીનવી લીધો વિધિએ બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

... ..

સ્વર્ગ સ્થ બંધુ કેરો પ્રભુ આત્મા શાંતિ પામે
શુભ ભાવના ' કનક ' ની (પણ) બ્રાતા ભૂલાય ક્યાંથી ?

કનકકુવરબા

મં. ૨૧. રાણી સાહેબ, માળિયા

* માળિયાના ૨૧. હાકાર સા. શ્રી. હરિશ્ચંદ્રસિંહજીના અવસાનથી હૃદયને થયેલા આઘાતનું સૂચન.

+ ૨૧. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાના અવમાનથી હૃદયને થયેલા આઘાતનું સૂચન.

“ મૌકિક^૧ બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ”

બુદ્ધવા મ્હને કહો પણ, સ્મરણો બુદ્ધાય ક્યાંથી;
વાગ્યા એ વાવ જેને, મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૧

મહીડા નિવાસ સુનો, ચાં દો દ - માંડવાનો;
દેખીને યાદ આવે, મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૨

શરદોત્સવ હજીવીને, સહુ સાક્ષરો નિમંત્ર્યા;
મીલનો ક્યાં પરસ્પર, (એ) મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૩

ખોઈ સદાને માટે, સાહિત્ય આજ રાતું;
ગુજરાતનો કલાપી^૨, (એ) મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૪

જોડી એ રામ-લક્ષ્મણ, સમ શોભતી વિખાણી;
બ્રાતા ‘ નરેન્દ્ર ’ દીક્ષમાં, મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૫

દીપક એ મહીડા કુળનો, રેવા તીરે ઝળકતો;
દાણે કરી ભુઝાતાં, (એ) મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૬

ગજપૂત શાંતિ માટે, દીક્ષમાં સદાએ ચિન્તા;
હૃદયવા અહે એ, મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૭

છે યાચના પ્રભુજી ! એ આત્મ શાન્તિ પામે;
પણ “અમર” તણા હૃદયથી, મૌકિક બુદ્ધાય ક્યાંથી ! ૮

ધમણદ
(વાયા પાવેજ)

અમરસિંહ માધવસિંહ માત્રોળ
(ગામાજી)

૧. મૌનિક ઉપનામધારી મ્વ. મહીડા કુમારશ્રી મોતીસિંહજી.

૨. સૌરાષ્ટ્રના લાડી (ગેટ) માં થયેલ મ્વ. રાજવી દા. સા.
સુરસિંહજી

હેયાને રડવાં !!!

[અંજની]

હયા હયા આભમિનારે
એથી હયા મુક્તિમિનારે
હેયાના સૂનાં એવારે—

—ગાઠાં અંધારાં !!!

પાંખણ ના પલકાગે મારે
પ્રાણ હમા મૃત્યુકિનારે
ગડગડતે એ કાળનગારે

—હયે અંધારાં !!!

મીઠાં શોણાં હડી જવાનાં
આવ્યાં એવાં વહી જવાનાં
કાળ સાયરે ઢળી જવાનાં

—જીવન અંધારે !!!

દિલ દગાડે દાઝે શાને ?
આંસુડાં એ પાડે શાને ?
જન્મ્યું જવાનું તો શાને ?

—હેવાતે રડવાં !!!

આત્મ-સમર્પણ

અરે ! આ શું ? ક્યાંથી હિડ્યા ધુમાડાના ગોટેગોટા ?
કદી ધુમાડાથી મનુષ્યને પ્રિતિ છે ?

તો આ રચિકર કેમ લાગે છે ?
વસ્તુએ વસ્તુના પ્રકાર છે બિન્ન બિન્ન,
આ તો છે સુરખી ભરી, સાહિત્ય શુંથી
સાહિત્ય યશની ચંદન ધુન્ન રેખા.
રેખાએ રેખાએ ભર્યો છે અંતરનો ઉમળકો,
રસઝરતી ભાવના, પ્રકાશતો આદર્શ.

કોણ છે યશનો આરંભનાર રચિમુનિ ?
સાંભળ્યું' એ છે ને વાંચ્યું' એ છે કે રચિરાજ
-તો શોભે છે શ્વેત દાઢી મુછથી,
અને અહિં તો પુરાવાનું નથી એ ચિન્હ માત્ર.
તમે ન કહ્યું' તે હું કહું' તો જ કહેવાય છે નવાઈ.

ચીત્તે ચીત્તે તો બળદીયા પણ ચાલ્યા જાય છે.
દેખાવનો પુરાવો નથી, છતાં ભાવના તો
-નમ્રનો લાગે છે એકલવ્યની એકનિષ્ઠાનો.

આરંભેલા યશમાં કોઈ અર્પે અક્ષત કુંકુમ,
ચંદન સોપારી, તો કોઈ સુવર્ણ સિંકો.
અને તેથીયે વધુ તો બળાત્કારે પણ કે માનવી
પણ બને છે એ યશની દક્ષિણા.
અહીં તો સાવ છે ઉંધું અને અકળ.
સાહિત્ય યશની ઉજ્જુ જ્વાળાઓને દારતી,

ચોગીરાજને હૈયેથી વરસે છે
વિશાળ ભાવના, નિષ્કામ ધુન,

અને એ અલખને દીપાવતું, સુર્વની સાક્ષીએ,
 મૃત્યુશોકના હાહાકારે, સ્વર્ગશોકના ન્યાયવકારે,
 પુષ્પની સુવાસે, દેવતાના દર્પ નાદે,
 અને અપ્સરાઓના કીલકીલાટે, અમૂલ્ય માતીના
 આત્માનું બલીદાન,
 મહાદક્ષિણામાં.

માનદમંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ

સાન્તાક્રુઝ

અનંત દેસાઈ

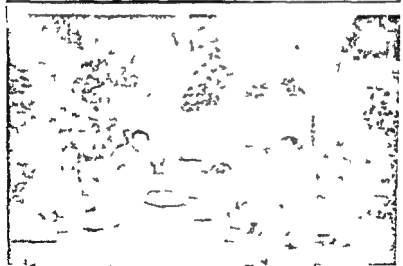
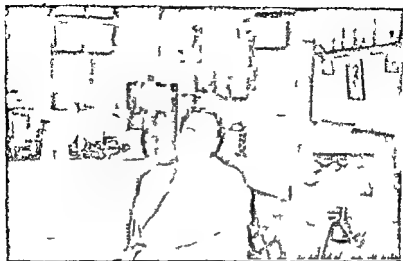
૨૬

વિલય-દીપકને

મમ ગુતન દીપક તેજથી, બહુ પ્રુચતુમા પ્રકટી રહ્યો;
 અતિ તિમીર ઠેરી અખરતાને, સફળ હંદાવી રહ્યો.
 વધતી જતી તેની કળાને પોષવા જીવન હતું;
 સંસારના ભવસાગરે, એ પ્રથમ યૌવન નો હતું.
 અહા ! દીવ્ય દીપકની પ્રભા, થંભ્યો ખગે બ્રહ્માન્તારભો;
 ઝમકી રહી ચારે દીશા, આભો થયો ભૂમિ-મોરભો.
 હા ! જીવન થકી કળા, અંધારપટ વ્યાપી ગયો,
 હા, અનિદ્ર થમદેડ ધાને, દીપ છુટાઈ ગયો.
 મૌકિતક ત્હારો જીવન દોરો, ભવ્ય ન્યોત જલાવતી,
 નિષ્ફળ પ્રયત્નો પામરોના કાળની અકળીત ગતી.

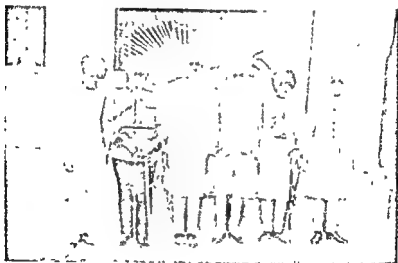
આદિદ

અંદાશંકર બાદ
 બી. એ. એલ. એલ. બી.

૧૨૨. શ્રી ગોળીસિદ્ધ ઊટાઉટપુરના ક્ષેત્રના દેવારીના મહેલના
દિવાનખાનામાં- •

- ત્ય શ્રી ગોળીસિદ્ધ મિત્રે માય હાન્ડઉટપુરના ૪૪ મનમાં
મીનમાની માણતા

૧ ચાણોદના મહારાવ ઘાટ પર નોકાવિહાર માટે જતાં—

(ડાબી બાજુથી) ૧. સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી; ૨ છોટાઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ; ૩. મેજર મહારાજ શ્રી. નંદારસિંહજી; ૪. કુ. શ્રી. પ્રાકાશસિંહજી; ૫. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી; ૬. શ્રી. અમરસિંહજી.

૨ છોટાઉદેપુરના રાજ્યમહેલ આગળ—

(ડાબી બાજુથી) ૧. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી; ૨. મેજર મહારાજ શ્રી નંદારસિંહજી; ૩. શ્રી નટવરસિંહજી, રાજાપીપલા; ૪. શ્રી. હરેન્દ્રસિંહજી, રાજાપીપલા; ૫. શ્રી. નટવરસિંહજી, લાડી; ૬. સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી.

સુરત માંડવી રાજ્યના

સોલંકી મહીડાકુળનો ઇતિહાસ

પ્રયોગદે :

નરેન્દ્રસિંહ મહીડા

નોંધ:—ગુજરાતમાં ઇતિહાસનું સંશોધન યતું નથી એમ કહીએ
તો ચાલે. વિદ્યાર્થીઓ તથા આમજનતામાં ઇતિહાસ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ
જેવામાં આવે છે. ઇતિહાસ એટલે રાજ્યકર્તાઓની કથા તથા યુદ્ધોનું
વર્ણન એવી સર્વત્ર માન્યતા છે. “રાજ કાલસ્ય કારણમ્” રાજ કાળને
ધરે છે, એટલે રાજ્યકર્તાઓની આસપાસ ઇતિહાસ રચાય. એ જગતનો
નિયમ છે. ઇતિહાસની રચના સામે પ્રભજનન, વ્યાપાર-ઉદ્યોગ, તથા
સામાજિક તથા સાર્વજિક વિષયક પણ થોડું લખાય તો ઇતિહાસ રસપ્રદ
તો બનેજ. સામયિક ભણવાનું પણ ઘણું મળે. આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસ
લખવાની મહેનત કરી નથી-બેદરકારજ રહ્યા છે. અંગ્રેજ રાજસત્તા
હાંદમાં પ્રબળ થયા પછી કંઈક નાના મોટા રાજ્યો ઉમેરણ નીતિ,
(એનેક્ષન પોલીસી)માં ઝટપાઈ ગયા, અને ત્યાં આજે થીટીશ હકુમત
પ્રવર્તે છે. આવાજ એક ઝડપાઈ ગયેલા નાનકડા રાજ્યનો આ ઇતિહાસ
છે. ગુજરાતમાં આજેય પહેલાના રાજ્યકર્તાઓના રાજવંશી કુટુંબીઓ
અહીં તહીં નજરે પડે છે. ગુજરાત આ કુટુંબીઓને લાગ્યેજ બાળખે
છે. સુરત પાસેના માંડવી રાજ્યના-રાજવંશના અવશેષ રૂપ આજેય એક
મહીડા કુટુંબ નમંદા કીનારે ચાંદો પાસે માંડવા ગામે રહે છે. આ
શાખા સંબંધી સંશોધન અત્યાર સુધીમાં કોઈએ કર્યાનું જણાતું નથી.
ઇતિહાસના શોખ તથા પુરાતત્વના અધ્યાસના ઉમંગથી પ્રેરાઈ મહીડા
કુટુંબની સેવા તથા સંશોધનનો બેવડો લાભ મળે એ હેતુથી આ
ઇતિહાસ લખાયો છે. ગુજરાતનું દરેક કુટુંબ પોતાનો ઇતિહાસ લખે તો
સંશોધન કાર્યને કેટલો વેગ મળે અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ કેટલો સમૃદ્ધ
થાય. અમારા કુટુંબના વહીવંતાના ચોપડાઓ, જુના લેખપત્રો, તથા નીચે
જણાવેલા પુસ્તકોનો આધાર લઈ આ ઇતિહાસની રચના કરવામાં આવી છે:

૧. સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય-રચનાર, રે. કા. પઠાણ તથા
વ. પ્રા. ઉપાધ્યાય-ગુજરાત વરનાકયુલર સોસાયટી પ્રબંધમાળા, અમદાવાદ.
૨. રોસાઈકીવંશની ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ-કવિ લાલસંકરજી વિદ્યારામ
પંડિત, કાવિંકા. ૩. સીલેકરાન્સ ક્રોમ ધી પેથા દફતર. ૧૬. ધી બસીન
કેમ્પેઈન. ૪ સ. ૧૭૩૭-૩૮ ગવરમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રેસ, બોમ્બે. ૪. સીલેકરાન્સ
ક્રોમ ધી પેથા દફતર. ૩૪. બસીન કેમ્પેઈન, સપ્લીમેન્ટરી, એડીટર-જી એસ.
સરદેસાઈ, બી. એ. ગવરમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રેસ, બોમ્બે. ૫. દ્રીટીઝ એન્ગેજ-
મેન્ટસ એન્ટ સનંદસ, સી. યુ. એડમીસન, વોલ્યુમ ૬, ૭, ૮, ૧૯૨૬-
૬. બારત રાજવંશ ઇતિહાસ-કાકુરમી હરનામસિંહ, સોદાગપુર-
૭. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

સુરત માંડવી રાજ્યના સોલંકી મહીડા કુળનો

ઈતિહાસ

ચતુર્સિંહા—માંડવી તાલુકાની ઉત્તરે ગાયકવાડી વસરાવી તથા વેળાછા પ્રગણાં । દક્ષિણે તાપી નદી તથા ગાયકવાડી બ્યારા પ્રગણું તથા ખારડોલી તાલુકાનો ભાગ તથા ટિંબા પ્રગણું: પૂર્વે ગાયકવાડ સરકારનું નાનછલ પ્રગણું તથા પંચમોલી અને સોનગઢ: પશ્ચિમે ગાયકવાડ તામાના ધર્નાં, કોર, કામરેજ. તથા વસરાવી પ્રગણાં: અગ્નિમોણ પર રાજપીપલાની હદ આવેલી છે. આ માંડવી રાજ્ય ઉપર સોલંકી મહીડા કુળની આણુ વર્તતી હતી.

એ મહીડા કુળ ચંદ્રવંશી પાંડવ શાખાના સોલંકી રાજપુત છે. તેમનું ગોત્ર ભારદ્વાજ, બવાનીગંગા, વક્રદેવી, શાખા માધ્યાદિની, વેદ યજુર્વેદ છે, ત્રીપર્વ, નિશાન પીળું તથા પૂજન વિજ્યાદશમી ઉપર ખાંડાનું. સોલંકીઓનો ઇતિહાસ ઘણા પ્રાચીન સમયથી શુંખસામદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે, અને લેખો ઇત્યાદિ પરથી પ્રથમ રાજ્ય અયોધ્યામાં. તે પછી દક્ષિણમાં, પછી રજપુતાના અને ગુજરાત વિગેરે રજાઓ દેશાયાનું જણાય છે. સોલંકી રાજ્ય રાજરાજના વિક્રમ સંવત ૧૮૭૬ ના તામ્રપત્રમાં જ્ઞાપી લઈ કમલ-અત્રી, સોમ, શુધ-પુરંદરા, આયુ, નહુપ, યયાતિ, કુક, જનમેજય, પ્રાચીનવાન, સૈન્યવાન, દમયતિ, સાર્વભોમ: જયમેન, મહાભોમ, દેશાનક, કોધાનન, દેવપ્રી, રમુક, રક્ષક, મતિવર, કાત્યાયન, નિલ, કુપ્યન્ત, જ્ઞમન્દુ, મુદોત્ર, દમ્બી, વિસોચન, અજમિદ, સવરણ, સુધન્વા, પરિક્ષિત, ત્રિયમેન, પ્રદીપન, શાન્તનુ, વિચિત્રવિર્ષ, પાંડુ, અર્જુન, અભિમન્યુ, પરિક્ષિત. જનમેજય, લેમક, નરવાદન, સનાનિક, કિંદવન નામના રાજાઓ પાંડવ વંશમાં થયા. જોઈ અધોનાંથી જણવા મળે છે કે જે

ગૌતમ છુદ્દનો જન્મ થયો તેજ દીવસે કૌસંબીના પાંડવવંશી રાજા સત્તાનિકને ત્યાં પુત્ર ઉદયવત્સ અથવા ઉદયનનો જન્મ થયો હતો. આ રીતે ગૌતમ છુદ્દ અને ઉદયન સમકક્ષીન હોઈ વિ. સં. ના ૧૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયા હતા. ઉદયનથી ૫૯ રાજાઓએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું. આ વંશમાં વિજયાદિત્ય નામે મહાપરાક્રમી રાજા થયા, જે ધણા દેશો છૂટી દક્ષિણમાં ગયા અને ત્યાં પદ્મવ વંશી રાજા ત્રીશોચન સાથે યુદ્ધ કરતાં માર્યા ગયા. વિજયાદત્તની સગર્ભા રાણી પોતાના વિશ્વાસુ રક્ષકો સાથે પોતાના પુરોહિત વિષ્ણુભટ્ટ સોમયાજીના આશ્રયે દાનમાં આપેલા ગામ ‘મુડીવેસુ’ તરફ (દક્ષિણમાં) જઈ રહ્યા. યોગ્ય સમયે રાણીએ તેજસ્વી પુત્રનો જન્મ આપ્યો, અને પુરોહિતના ઉપકારના બદલામાં પુત્રનું નામ વિષ્ણુવર્ધન રાખ્યું. વિષ્ણુવર્ધનની શાખા સોમયાજી કે સોમવંકી તરીકે ઓળખાવા લાગી, અને કાળ-બળે બોલવામાં સોલંકી બની ગઈ. વિષ્ણુવર્ધને યોગ્ય વય થતાં ચાલુક્યગિરિ નામના પર્વત પર ભગવતીગૌરીનું આરાધન કરીને વરદાન મેળવ્યું, અને બાહુબળથી કદમવંશી યા ગંગાવંશી રાજાઓને હરાવીને સારાય દક્ષિણ પ્રદેશના અધિપતિ થયા. વિષ્ણુવર્ધને ચાલુક્યગિરિ ઉપર તથા કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એથી તેમના વંશજ ચાલુક્ય કહેવાયા. આમ પાંડવી શાખા દક્ષિણમાં આવ્યાથી સોલંકી ચાલુક્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ચાલુક્ય રાજા વિષ્ણુવર્ધનના સમયમાં જ વેદધર્મની શુદ્ધિ અર્થે અને વિધર્મીઓના નાશ માટે વસિષ્ઠ આદિ રૂપિમુનીઓએ આશુ પર્વત પર કુંડ રચી રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. જે સમયે પ્રબળ રાજાઓએ ભાગ લઈ વિધર્મીઓના નાશ માટે પ્રતિજ્ઞા કરી. ચાલુક્ય રાજા વિષ્ણુવર્ધન આ યજ્ઞમાં હાજર રહ્યા હતા, અને તે સમયે સર્વ સોમવંશીઓએ નિશાન ખાતર સોમવંકી કે સોલંકી શાખા ધારણ કરી હતી. વિષ્ણુવર્ધન પછી આ વંશમાં અમરકેસરી નામક રાજા થયા. આ રાજાના સમયમાં દક્ષિણનું

રાજ્ય દુરમનોના હાથમાં ગયું. રાજ અમરકેસરી ત્યાર પછી ક્યાં ગયા એ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ અનુમાન થાય છે કે તે ઉત્તરમાં રાયસલગઢ જઈ રહ્યા. સોલંકીઓના ક્ષેત્રો ઈત્યાદિ પરથી પ્રથમ રાજ્ય અયોધ્યામાં, ત્યાર પછી દક્ષિણમાં, પછી ઉત્તરમાં અને યુગ્મરાતમાં ફેલાયાનું જણાય છે. બાટોની દંતકથા સોલંકીઓને રાંડોડોએ કનોજ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે ગંગા કિનારે સોડના રાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે છે. વંશાવલી વિષયક પ્રમાણે જોતાં પ્રતિત થાય છે કે સોલંકીઓનું નિવાસસ્થાન સોલગઢ હતું કે જોને આજના લાહોરનું પ્રાચિન નામ માનવામાં આવે છે. આથી એમ માની શકાય કે સોલંકીઓ ઉત્તર પ્રદેશમાં ખુબ વિસ્તૃત થએલા હતા. દક્ષિણનું રાજ્ય ગયા પછી અમરકેસરીના પુત્રોમાંનાં એક કુમાર કાશીવિશ્વજી રાયસલગઢથી નીકળી ગંગા જમના નદીની વચ્ચેમાં આવેલા અંત્રવેદ-દોઆબ પ્રદેશમાં ગયા, અને ત્યાં મધાવતિમાં ગાદી સ્થાપી રહ્યા. કાશીવિશ્વજીના નાનાભાઈ જયસિંહે પોતાના બાહુ-બળથી દક્ષિણનો દેશ ફરી જીત્યો, અને અજન્તાપુરીમાં હાલના અજન્તા પાસે રાજ્યગાદી સ્થાપી. તેમના વંશના ફરીથી દક્ષિણના ચાલુક્ય સોલંકીઓ થયા. આ વંશમાં બાદામી નામની રાજ્યધાની બહુ સમૃદ્ધ થઈ હતી. કાશીવિશ્વજીના પુત્ર અમરગંગજીએ ટુંકટોડા લીધું. બાદ સોડોના કહેવા પ્રમાણે ગંગાજમના વચ્ચેના પ્રદેશને આગળ ટુંકટોડા કહેતા હતા. કેટલાક ટુંકટોડાને હાલના ટોંક રાજ્ય-મધ્ય હિંદની સરહદ પર-રાજપુતાના એજન્સી-સાથે સરખાવે છે.

કાશીવિશ્વજીના વંશમાં કેશરીસિંહ થયા. તેમના બે પુત્રો જેંગારદેવજી અને શૂરસિંહ પરાક્રમી હતા. નાનાભાઈ શૂરસિંહે દાદસગઢ લીધો, અને તેથી તેમની શાખા દાહીમા તરીકે આજે જ ઓળખાય છે. જેંગારદેવજી ટુંકટોડામાં વિક્રમ સંવત ૮૦-૮૨ માં રાજ્ય કરતા હતા. તેમને બળકંદદેવ અને દળકંદદેવ નામે મહાપ્રતાપી કુવરો

હતા. જેંગારદેવજી વિક્રમ સંવત ૯૭-૯૮ માં અવસાન પામતાં પાટણ કુંવર બળકંદદેવ ગાદી પર આરૂઢ થયા. આ રાજ્યના સમયમ દુઃકટોડાનું રાજ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું. તે સમયના ભાટોએ રચેલા દોદર આજ પણ લોકોને કંઠસ્થ છે:—

સોલંકી રો ગઢ બડો, દુઃકટોડા રો રાય,
ગંગા માતા ડર પિતા, સીર પર છત્ર ધરાય. *

બળકંદદેવજીના નાનાભાઈ દળકંદદેવજી યુજરાતમાં કેવી રીતે આવ્યા તેનું વર્ણન આગળ આવશે. બળકંદદેવજીની શાખા ભુવનાદિત્ય રાજને રાજ, બીજરાજ, અને દંડક નામે ત્રણ કુંવર હતા. ભુવનાદિત્યના મૃત્યુ પછી ગોત્રહત્યાના નિવારણાર્થે રાજ દુઃકટોડાનું રાજ્ય દંડકને સોંપી બીજરાજ સાથે બ્રહ્મચારી વેશ ધારણ કરી તિથીટન કરતા અણુહિલવાડ આવ્યા. ત્યાં સહેરમાં દાખલ થઈ અણુહિલવાડના આવડાવંશના રાજા સામંતસિદ્ધને ઘોડી પર બેસાડી સગબી ઘોડીને આશુક ભારતી દોડાવતો જોયો. શાળાકોત્ર વિદ્યાસંપન્ન રાજા આ જોયું, અને તરત આવડા રાજાની આગળ જઈ કહ્યું આશુક જોરથી ભારતી ઘોડીના પેટમાંના પંચકલ્યાણી વહેરાઈ જમણી આંખ કુટી ગઈ છે. રાજા સામંતસિદ્ધ આ સાંભળી વિસ્મય પામ્યો, અને રાજાને પોતાના મહેલ પર લઈ ગયો. રાજાનો પૂર્વ ઇતિહાસ જાણતાં અને યોગ્ય સમયે ઘોડીની હકીકત સત્ય થઈ આવડા રાજાએ પોતાની બહેન લીલાદેવીને રાજા સાથે પરણાવી રાજના પુત્ર યુજરાજે પોતાના મામા સામંતસિદ્ધના કુટુંબનો ના કરી વિક્રમ સંવત ૯૪૨ ના અરસામાં અણુહિલવાડનું રાજ્ય પ્રાપ્ત

* કેટલાક આ દુહો નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

સોલંકી રો ધર બડો, દુઃકટોડા રો રાય,
ગંગા માતા ડર પિતા, સીર પર છત્ર ધરાય.

ધુઈ કયા હુકટોડા અને કયા અણુદિવવાડ ? એ સમયજ એવો હતો સગા બાપને મારી ગળ્ય સિંહાસન પર બેસતા વાર લાગતી ન હતી. ગળ્યરૈભવ અને રાન્યરૈભને વધ આવા કૃત્યો થતા

હુકટોડાના રાન્યની વૃદ્ધિ કરનાર મળકદ્દેવજીના નાનાભાઈ દળકદ્દેવજી પગકમી હોઈ ભવિષ્ય અજમાનના તથા દેશાદેવ અર્થે નિમ્નયા રસ્તામા હસ્તિનાપુર આગળ રોમયા ત્યાના તુલગગળના સરદારોનો ગિકારથી ધાયન થએલો જુડ દળકદ્દેવજીની હાનણીમા આવી ભગયો. આ બામત ઝગડો થતા તુલગની હાડ થઈ તુલર રાગ દળદ્દેવ તરફ આઠ્યોયો, અને પોતાની દીકરી ગણાડુવરીને પગણાવી. આ બામત એક પ્રાચીન કવિએ ગ્યેહુ કનિત નીચે પ્રમાણે છે —

‘ મનક એક મળવતી, રાન્ય ચોવડી સારો,
અનુવેદ અધિપતિ, તખત હુકટોડા તુહારો,
મેન સવાલખ મજે, ધબી દગદ દે દપરે,
દની રાણુ તુલગે સર સરદાર સપરે,
ભના ભૂય જે મન વિરે, પુત્રી પરલાવી પ્રીતશું
બતરા હારણુ ભગતમા, વડો મુનમ ગુજરાત વસુ ’

હસ્તિનાપુર થોડો સમય રોકાઈ હાજી માટે પ્રયાણ કરતા રત્નામા મહીઅડ પ્રદેગ (હાનના મહીકાશ)ના મુખ્ય ગામ કુકુમ થાભનામા આવ્યા ત્યાના બાવીસમે ગામના બીત ગળ અગળની મજુરી મેળની ચોમાસું વ્યતિત કરવા ગ્લા દળદ્દેવજી રીનમકત હતા. કુકુમથાભનામા એક પ્રાચીન ગીરનીંગ દટાએતુ પડયુ હતુ તે તેના પગ એક દીનસ ગાયનુ દુધ ઝરતા—જગ્યા માક થતા જડી આવ્યુ. તે જગ્યાનુ નામ દળદ્દેવજીએ ગૌઝરેશ્વર ગામ્યુ બીવ ગળ અગળન પ્રમને મન ત્રાસ આપતો બાહણુની કના મળાતકારે પગણુના તૈસાગ થયો બાહણુ દળકદ્દેવજીના ગ્દ્યે આનના મુક્તિથી

દળકંદેવજીએ લડાઈ કરી બળવાન બીલ રાજ તથા તેના સાથી-દારોને માર્યા.

મહીડા શાખાની ઉત્પત્તિ—રાજપુતો પોતાના શૌર્ય પરાક્રમથી જ્ય ગેળવી જે પ્રદેશ હાથ કરતા તેના ઉપરથી તેમની અટક પડતી, જેથી વિસ્તૃત શાખાઓમાં તેમની ઓળખ પડતી. મહીઅડ પ્રદેશના બીલ રાજ અરજનને મારી તેનું મસ્તક અર્પણ કરતા તથા અપરાધની ક્ષમા માંગતા દળકંદેવજીની નિર્યાર્થિ અડગ ધર્મશ્રદ્ધા જોઈ ધર્મદેવી ભીલારાણીએ પોતાનું દુઃખ ભુલી જઈ વરદાન આપ્યું કે ‘મારા પતિના અનાચારથી હું અગ્નિ જીવે નથી. તેઓ અધર્મી હોવાથી ધર્મે તેમનો નાશ ક્યો છે. આપ માત્ર નિમિત્તરૂપ છો. મારા પતિનું શરીર તમે મને આદર સહિત અર્પણ કર્યું’ તેથી હું આપને મારા પતિના બાવીસસે ગામના મહીયડ પ્રદેશનું રાજ્ય આપું છું તે સ્વિકારી મારા પતિના ચિન્હ તરીકે મહીડાનો ખિતાબ ધારણ કરી સુખરૂપ રાજ્યગાદી ભોગવે. મારું વરદાન છે કે આપનું કુટુંબ સમૃદ્ધિવાન બની જગતમાં પરમપ્રતિષ્ઠા પામશે.’ એમ કહી તે સતી થઈ. સોલંકીઓની સાત શાખાઓમાં મહીડાની શાખા પણ જન્મીતી છે એ જવાઈ સંમ્રદમાં રામદેશના સ્વામીમાં નીચેની વર્ણ-વાતી શાખો ઉપરથી સાબીત થાય છે:—

‘(૧) વીરપરના વીર પરીઆ, (૨) હાલાવંશી, (૩) ગાજના ગાજનીયા, (૪) વાઘેયાના વાઘેલા, (૫) મહીડાંદે મહીડા, જગા જળકરે જકોરા, (૬) ખીહોલા, (૭) કાલરીપાટ રાવતાં બાદરવે સગોતર ખરા, કવિગદ કહે સુણ કાકરો, સાત શાખ સોલંકી તણા.’

દળકંદેવજીએ સંવત ૧૧૦ ના માગસર સુદી ૧૦ ને સોમ-વારે મહિઅડ પ્રદેશ કબ્જે કરી વિજયસ્થાન ઉપર શ્રી ગૌઝરેશ્વર મહાદેવના નામ પરથી ગૌઝરા વસાવી રાજ્યગાદી સ્થાપી. કાળજયે ગૌઝરાનું ગેધરા મયું. આ પરાક્રમી રાજ સંવત ૧૪૬ માં દેવસોલંક

થયા. તેમના યુવરાજ સીંધણદેવજી કે સગણદેવજી ગાદી પર આવ્યા. એકાવન વર્ષ સુખશાંતીમાં રાજ્ય કરી સંવત ૧૯૭ માં બે કુંવરો ગજસિંહજી અને અચળેશ્વર કે અવિચળસિંહ મુકી અવસાન પામ્યાં. પાટવીકુંવર ગજસિંહ ગાદી પર આરઠ થયા. જાને બાઇઓમાં સંપ બહુ હતો. એક દિવસ દરબારમાં એક પરદેશી મુસાફરે આવી ફરિયાદ કરી કે તાપી નદીના કિનારે પીપલવાડામાં બીજલ નામનો બીજ રાજ્ય કરે છે ત્યાં રાજ્યતાબાની જમીન બળદને બદલે ગાયને ગળે જીસકું મુકીને ખેડાવાય છે, તથા એવા અનેક જીલ્લો કરી રૈયતને ત્રાસ આપે છે. આવો અધર્મ સાંભળી જાને બાઇઓએ ધર્મના રક્ષણાર્થે તાપી કિનારે પીપલવાડા જઈ બીજલ બીલને માર્યો. મહીડા સૈન્ય વિજય પામ્યું. બીજલ પ્રજાને વશ કરી તેમના રાજ્યના અધર્મી રથાનને ઉઘેદી વિજયસ્થાન પર નવું શહેર વસાવ્યું. વિક્રમ સંવત ૨૧૩ માં અવિચળસિંહજી પીપલવાડાની ગાદી પર બેઠા, અને ગજસિંહજી ગોધરે પાછા ફર્યા. અહીંથી પીપલવાડા યાને શહેર માંડવી-રાજ્યના ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે.

આ સમયમાં ડિસાથી કલ્યાણ મુધીના બીજલ પ્રદેશમાં ભૂથ-કચ્છ (હાલનું બચ્ચ,) અને ત્રંબાવડી (હાલનું ઝંબક-નાસીક પાસે છે તે,) એ બેજ શહેરો વસવાટ માટે વખણાતાં હતાં. માંડવીના રાજા અચળેશ્વરે પોતાની રાજ્યધાની આબાદ કરી સારા વર્ણના લોકોને વસાવ્યા. રાજપુત તથા પોતાના પક્ષના અન્ય માણસોને તાપી નદીના કાંઠાની ફળદ્રુપ જમીનો ઇનામ આપી રાજ્ય નિર્ભય કર્યું. વિક્રમ સંવત ૨૮૦ કે ૨૮૨ માં પરાક્રમી અચળેશ્વરજીનું અવસાન થયું. ત્યાર પછી અનુક્રમે ગંગપાળજી, સોમપાળજી, અણુ-ભંગજી, હિંદયભાણજી, વીરમેનજી, હરતમેનજી, દેવીસેનજી અને કમર-સંગજી માંડવીની ગાદી પર આવ્યા. કમરસંગજીએ કામરેજમાં ગડ બાંધ્યાનું જણાય છે. તેમના પછી સગરજી, અમરપાળજી, વિજયસેનજી

આવ્યા. વિજયસેનજી સંવત ૭૬૬ માં સીધના જુનેદની ફોજ કામરેજ પર ચઢી આવી તેમાં લડતા માર્યા ગયા. ત્યાર પછી નાદરરાજ ઉર્ફે નરસિંહજી, વિશ્વપાદસેનજી, સુરસેનજી, સખળસિંહ, હમીરસિંહ, સોમસંગજી, પ્રેમદેવજી, કુંભસંગજી, વીરસંગજી, સુગ્નજીસંગજી, અમરસંગજી, અને મેઘજાજી ગાદી પર બેઠા. મેઘજાજીએ સં. ૧૧૩૮ માં બળવાન જુલ્જર ટોળાને લડાઈમાં હરાવી નસાડી મુઘ્યાની હમી-
 કત મળે છે. મેઘજાજી પછી તેમના પાટવી કુંવર રતનજાજી રાજ્ય સિંહાસન પર બેઠા. રતનજાજીના સમયમાં ગી. જોગસના લખવાનુ-
 સાર સવત ૧૧૪૮ ની આસપાસ ધરાનના બાદશાહ હમશાહના રાજ્યમાંથી સુરતા નામની પ્રખ્યાત ગ્રંથિકા નાદર નામક રાજ્યવંશી સરદાર સાથે પુષ્કળ ધન લઈ રાજ્ય રતનજાજીને શરણે આવી. માંડવીમાં ધરાની સરદાર નાદરને માન આપી રાખ્યા. રતનજાજીને પ્રસન્ન થી સુરતા ગ્રંથિકાએ યોગ્ય ધન આપી એક ગામ વસાવવા જોટલી જમીનની માગણી કરી. તેના પરીણામે તાપી નદીને કાંઠે મચ્છીમારોના વસવાટવાળા ૧૨૦૦ વીધા જમીન વગર કિંમતે મળી ત્યાં પોતાના નામ પરથી સુરત ગામ વસાવ્યું. રતનજાજી સંવત ૧૧૫૩ માં મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર બાદ સ્વરૂપસંગજી, વાઘજાજી,

કરીને માર્યો, અને ફરીથી આ રાજ્ય પર મહીડા રાજાઓની આણુ વર્તી. કુટીલ બીલને હરાવવામાં ધળા, દીંગાની આસપાસના, ઠાકો-રાએ તથા રાજપુતોએ કિંમતી મદદ આપેલી હોવાથી તેમને જમીન જગીર આપી રાજ્યમાં રાખ્યા. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબર બાદ-શાહના સમયમાં રાજા ટોડરમલે સારાય ગુજરાતની માપણી કરી હતી તે વખતની ફારસી તવારીખમાં શહેર માંડવી એવું નામ દર્શાવી એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ તથા ઉપજ દર્શાવેલી છે, તે અનુસાર માંડવી રાજ્યની ૪૪૮૬૧ વીંધા જમીન હતી. અને ઉપજ ૧૨૨૭૬૫ અકબરી દામની હતી.

પ્રેમદેવજી પછી હરબાજી સુધીના રાજાઓની હકીકત સંબંધે લેખી પુરાવા મળતા નથી, પરંતુ વહીવંચાના ચોપડાના આધારે પ્રેમદેવજી પછી અનુક્રમે સખીરાજજી, ભોજરાજજી, ગાંગદેવજી, કરણદેવજી, રામદેવજી, ભીમદેવજી, વડા વાઘદેવજી, સોદબાજી, વાઘબાજી કે વાંધદેવજી અને હરબાજી ગાદી પર આવ્યા. હરબાજીએ માંડવીને આબાદ કયું. તેમને ખેમબાજી, ભોજબાજી, અને રામબાજી નામે ત્રણ કુવરો હતા. હરબાજી પછી પાટવીકુંવર ખેમબાજી પર ગાદી બેઠા. ભોજબાજીને જુદી જગીર કાઢી આપી, જે હાલ એમના વંશજો છાપરા, સામેર, નાગળ (ભરૂચ જિલ્લાના અંકેશ્વર તાલુકામાં), આસનાવાદ, કદરાળા, કંથરાજ (સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ તાલુકામાં), ઉતરાજ (સુરત જિલ્લાના હાંસોટ તાલુકામાં), ધંટોલી (સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકામાં), કંટવા, લુવારા, વાંસોલી (વડોદરા રાજ્યના માંગરોલ તાલુકામાં), એ ગામોમાં-ઈનામી જમીનો ભોગવે છે; તથા અંકેશ્વર તાલુકા ટ્રેઝરીમાંથી, ઓલપાડ તાલુકા ટ્રેઝરીમાંથી તથા વડોદરા રાજ્યના નવસારી મહાલથી તોડા ગીરાસ રોકડ હક મેળવે છે. રામબાજીને કોસાડી તથા કાટકુંવા ગામ જગીરમાં આપ્યા. આ ભોજબાજીના વંશજ તે આ ઇતિહાસના લેખકનું

કુટુંબ, અને રામબાણના વંશજો વિસ્તૃત કુટુંબમાં હાલ પણ ટાસાડી અને કાટકુવા ગામનો વહીવટ કરે છે.

એમબાજી પછી સોદરબાજી કે સોણબાજી અને વાઘબાજી થયા. વાઘબાજી નાની વયે ગાદી પર આવતાં રાજ્યકારભાર પ્રધાનોના હાથમાં રહ્યો. તે સમયે રાજદારી કારણેને લઈ સુરતના અધિકારીઓ સાથે અણબનાવ થયો હતો. વાઘબાજી પછી તેમના કુંવર સખળસિંહજી માંડવીની ગાદી પર આવ્યા. એમનો સંવત ૧૬૯૭ નો બદ્ ડીકાને દરબાર તરફથી વર્ણસનના રોટડા રૂ. ૫૦ મેહમુદી સિલ્લાના મળતા તે ફેરવી બીજા-તે વખતના ચાહુ થએલા સિલ્લાના રૂ. ૨૫ આપવા એવો લેખ મળી આવ્યો હતો. બીજો લેખ સંવત ૧૭૦૦ નો કરેલો મળ્યો હતો. જેમાં માંડવીના જોષી દામદને બજાર ઉધરાવવાનો હક આપ્યો હતો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સખળસિંહજીનો રાજ્યકાળ સંવત ૧૬૯૭-૧૭૦૦ ઇ. સ. ૧૬૪૧-૧૬૪૪ માં હતો, અને રાજ્યકારભાર સુયોગ્ય રીતે ચાલતો હતો. સખળસિંહજી શુરવીર રાજા હતા. તે સમયે સુરતથી દોસ્તીનાં મુગલ બાદશાહ શહાજહાં તરફ કેટલોક કિંમતી સામાન માંડવી રાજ્યની હદમાંથી પસાર થતો હતો તે રાજાએ છુટી લીધો. આથી સુરતના નવાબે પોતાના પ્રધાન બવાનીદાસ (બગવાનદાસ)ને લશ્કર આપી માંડવી તાબે કરવા મોકલ્યો. માંડવી તાબે થોડસંખ્યા અને અરેક ગામની મધ્યમાં આવેલી ટેકરી આગળ બંને લશ્કરનું યુદ્ધ થયું. તેમાં રાજાના સૈન્યના બે સરદારોએ બવાનીદાસને તલવારના ઝટકાથી કાપી નાંખ્યો, તેથી નવાબનું લશ્કર નારી ગયું. આ સ્થાનને લોકો 'ઝટકા કુંગરી' નામથી ઓળખતા.

રાજા સખળસિંહજીનું અવસાન ક્યારે થયું તે હકીકત મળી આવતી નથી. પરંતુ સંવત ૧૬૯૯ માં હિયાત હતા એ તે વર્ષનો લેખ પરાત જીવણરામ નારણજીને ચાંદપોર ગામ ગોરપદામાં આપનારો

મળી આવ્યો હતો. સંવત ૧૭૧૫-૬. સ. ૧૬૫૬ પહેલાં સખળ-
 સિંહજી મૃત્યુ પામ્યા એ ચોક્કસ થાય છે. કારણ સખળસિંહજી
 પછી રાજા જોસિંહજી ગાદી પર આવ્યા, તેમણે બટ દાખલને સંવત
 ૧૭૧૫ માં કુંવરશ્રી વજોસિંહજી પહેલાના જન્મ નિમિત્તે રૂ. ૩૦ નો
 લેખ કરી આવ્યો હતો. રાજા સખળસિંહજીનો સિક્કો 'શ્રી રામસત
 મહારાણા શ્રી સખળસંઘજી વાઘબાજી' એ પ્રમાણે હતો. રાજા
 જોસિંહજીનો સિક્કો 'શ્રી રામસત મહારાણા શ્રી જોસંઘદેવજી
 સખળસંઘજી' એમ હતો. રાજા જોસિંહજી પછી તેમના કુંવર
 વજોસિંહજી, મોટા અથવા પહેલા ગાદી પર આવ્યા. એમના સમ-
 યનો સંવત ૧૭૪૭-ઈ. સ. ૧૬૯૧ નો લેખ મળ્યો હતો. રાજા
 વજોસિંહજીને શાહુ રાજાના સરદાર અમૃતરાવ સાથે ઇ. સ. ૧૭૦૬
 માં યુદ્ધ થયું હતું. તેનું કારણ એ કે ઉત્તરચુજરાતનો પ્રદેશ છતવા માટે
 શાહુ રાજાએ પોતાના સરદાર અમૃતરાવને મોટા લશ્કર સાથે
 મોકલ્યો હતો. અમૃતરાવના ત્રાસથી સુરતની આજુબાજુના સરદારો
 માંડવીના રાજાના આશ્રયે આવી રહ્યા, તેથી રાજા વજોસિંહજીને
 દોષિત ઠરાવી યુદ્ધ કર્યું હતું. આમાં અમૃતરાવની હાર થઈ હતી.
 ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં બળવાન લશ્કર લઈ અમૃતરાવ ફરીથી માંડવી
 પર ચઢી આવ્યો. આ વખતે બળવાન લશ્કર આગળ રાજા વજો-
 સિંહજીને શરણે જવાની ફરજ પડી, અને પેશ્વાના દરબારમાં પોતાના
 ખર્ચે ૬૦ ઘોડેરવાર રાખવાની ક્ષુદ્રત આપવી પડી. પાછળથી
 ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં રાજા વજોસિંહજીને દગાથી પકડી મારી નાખ્યા.
 રાજા વજોસિંહજીના પટરાણી ચંદ્રકુંવરીએ પોતાના પુત્ર બાળરાજા
 દુર્જનસિંહ પહેલા, નાની ઉમરના હોઈ રાજ્યકારનાર રાજામાતાના
 હક્કથી તથા કુંવરશ્રીના વાલી તરીકે રહી ચલાવ્યો હતો-સંવત ૧૭૬૩.
 ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં પેરોત બૂલાને રાજા વજોસિંહજીની ઉત્તરક્રિયા
 બાબત કડોદમાં જમીન આપેલી તે લેખથી રાજ્યાધિકાર સાબીત.

થાય છે. રાણીનો સિલ્લો ‘શ્રી રામ સતશ્રી શ્રી ચંદ્રકુંવરજી’ એમ હતો. રામ દુર્જનસિંહજી ઉમરલાયક થતાં મુધી કારામેરાના ઠાકોર વીરમસિંહે તેમની સંભાળ રાખી-રાણીને રાત્ર્યવહીવટમાં કિંમતી સલાહ આપી હતી.

રામ દુર્જનસિંહજી-પહેલાની ઉત્પત્તિ વિષે જ્ઞાતજ્ઞતની વિચિત્ર વાતો કહેવાય છે. રામ વજ્રેસિંહજીને સંતાન ન હોવાથી તેમણે હર્ષદ દેવીની આરાધના કરી વરદાન મેળવી પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એમ પણ કહેવાતું કે ઠાક સાધુ પુરૂષના આશિર્વાચનથી પુત્ર થયો હતો. ગમે તેમ, પરંતુ આ બાળકના ગાદી પરના હક માટે રામ વજ્રેસિંહે મરાઠા રામ રામરામ પંત પાસે પરવાનગી માગી હતી, અને તેમના મુખ્ય પ્રધાન માધવરાવ બદલાળે દત્તક લેવાની મંજૂરી આપી હતી. રામ વજ્રેસિંહ દુર્જનસિંહ ને દુલાના નામથી પણ ઓળખાતા તેને ગાદીના ઉત્તરાધિકારી નીમવાથી રામકુટુંબીઓ, ગીરાસિયા ઠાકોરો તથા રાજપુતોના મન દુભાયા, અને અસંતોષ ફેલાયો, પરંતુ રામ વજ્રેસિંહજીની હયાતીમાં ઠાક કાંઈ કરી શક્યું નહિ. રામ વજ્રેસિંહના અવસાન પછી દુર્જનસિંહને ગાદીના વારસ માન્યા નહિ, અને ૨૧. રામ વજ્રેસિંહના માના બાપ માંડવાના ઠાકોર તથા કારામેરાના ઠાકોર વીરમસિંહ (જે આગળ જતાં બાળરામ દુર્જનસિંહના રક્ષક થઈ રહ્યા.) તથા અન્ય ગીરાસિયા રજપુતોએ પોત પોતાનું લશ્કર લઈ દુર્જનસિંહને પદબ્રબ્ધ કરવા માંડવી તરફ કુચ કરી. આ બાબત રાણીને ખબર પડતાં પોતાના પુત્ર બાળરામ દુર્જનસિંહ તથા વિશ્વાસુ નોકર સાથે તે રાતના માંડવીથી નાસરણા ગામે જવા નિકળી પડ્યા. સવાર થતાં વરેકાંઠા ગામમાં આવ્યા, અને જે લશ્કરથી પોતે દૂર નાસતા હતા તેને સામેજ પડાવ નાખેલું તેમણે જોયું. આથી રાણી ગભરાઈ ગયા, અને નાસવા વિચાર કરતા હતા ત્યાં સામે એક તેજસ્વી પુરૂષ પોતાના તરફ આવતો જોયો.

ગણી હતાશ થઈ રહી પડ્યા અને શરણ માગ્યું એ તેજસ્વી પુત્ર
 બીજે કોઈ નહિ, પણ કારાગેરાનો ઠાકો વીરમસિંહ હતો તે સવારમા
 ફરતા ફરતા ત્યાં આવેલો, અને એક નિર્બળ ગમરાખલી સ્ત્રીને જોઈને
 તેને રક્ષણ આપનારું વચન તેણે આપ્યું. રાણીએ પોતાની સર્વ વતિક
 કહી સાબળાવી આ સાબળાને વીરમસિંહ આશ્રય પામ્યો રાજપુત હોઈ
 રક્ષણનું વચન આપેનું હોવાથી તેને બીજે વિચાર કરવાનો હોય જ
 નહિ. રાણીને આશ્વાસન આપી તેણે અભયવચન આપ્યું કે બાળકનું
 પોતે હરેક રીતે રક્ષણ કરશે ગણી તથા નોકરને ત્યાજ એસાડી માગડને
 લઈ વીરમસિંહ પોતાની છાવણીમા આવ્યો નિત્યકર્મથી પરવારી
 ઠાકોરો તથા અન્ય-ગજપુતો ઠસુ બા પાણી માટે એકઠા થઈ બેઠા
 હતા વીરમસિંહે બાળકને પોતાના સાથીદાર ઠાકોરના બોળામા
 મુક્યો, અને કહ્યું કે જેને માટે આપણે આટલા બધા એકઠા થઈ
 બડના જઈએ છીએ તે બાળક આજ છે, એને મારો કે જીવડો
 કાન્તીનાન તથા મીઠા કાલા કોના વચન બોલતા તેજસ્વી માગડને
 જોઈ સર્વ એની તન્હ આકર્ષાયા, અને કેટલાકે તરત જીવતદાન
 આપનારું દર્શાવ્યું. પરંતુ કેટલાક એવા મતના હતા કે બાળક
 ગમે તેવો પણ દુશ્મન હતો, એટલે એનો નાશ જ કરવો જોઈએ
 આ સાબળતા જ વીર વીરમસિંહે બાળકને લઈ લીધો, પોતાના
 લશ્કરને સજ્જ થના કુટુંબ આપ્યો, અને સર્વને હિંદેશીને કહ્યું કે
 આ બાળકનું રક્ષણ કરવાનું મેં વચન આપ્યું છે હું મારો ધર્મ
 બજાવીશ આવી જાઓ જેને સ્થામુ લડના આવવું હોય તે !
 આ સાબળા બધા સ્તંભ થઈ ગયા, અને વીરમસિંહ પોતાના લશ્કર
 સાથે ચાલી નિકળ્યો રાણીને લઈ માડવી આવી બાળકને તે ગાદી
 પર બેસાડ્યા અને તેમની દુનિયા ફેરવી પોતે રાજરક્ષક થઈ રહ્યા
 આથી માડવાના ઠાકોર તથા રાજપુત ગીગસિયાઓ હિંમત હારી
 પોતપોતાના વતન પાછા ફર્યા વીરમસિંહ તથા ગણીજીએ દસગા-

૫૫ નહીનટ ક્યો, અને દુર્જનસિંહજી હિમર લાયક થતા તેને ગાન્ય-
ગાની સોપી વીરમસિંહ પોતાના વતન ઢાંગમેરા જઈ ગયા.

દુર્જનસિંહજીએ માડવી થડેગની નસ્તી વધારી તેને ખુબ આગા-
ક્યું, અને તેની સુનાસ ચારે તરફ પ્રસરી આ રાન્ય ખવત્ર
દોષ તેને ખડીયુ કગવા શાકુ રાગ તરફથી તેમના મરદાર
દામાજીશર ગાયકનાડે ૪ મ ૧૭૧૨ મા ગાન્ય પર ચઢાઈ કરી.
બોધાન આગળ સુદ્ધ થયુ, તેમા ગાયકવાડનુ લશ્કર હારી પાછુ
રુઈ હારથી નિરાશ ન થતા બળવાન લશ્કર લઈને ગાયમવાડ ફરી
સુદ્ધ કરવા આવતા ધરમપુર (માડવી તાનુકાનુ ગામ) આગળ
નડાઈ થઈ અહીંયા પછુ ગાયકવાડને હાર કથુવ કરવી પડી
આથી ગાયકનાડે વારવાર હુમના ચાનુ રાખ્યા ૪ સ ૧૭૩૦ મા
પીનાજીરાન ગાયમવાડે માડવી પર હતો ક્યો, પરંતુ હારી પાછા
જયુ પડ્યુ આમ વારવાર હાર ખાતા ૪ સ ૧૭૩૧ મા
પીનાજીરાન ગાયકવાડ રાન્ય યતનાનો નિશ્ચય કરી મોટા બળવાન
નશ્કર સહિત ચઢી આવતા રાન્યના મૈન્યનો ધણો સ હાર
થઈ ગયો ઉપરા ઉપરી લડાઈઓ લડતા સખ્યા ઘણી ઓછી થઈ
ગઈ, અને છેવટે ગાયકનાડનુ લશ્કર માડવી નજીક આવતા કિલ્લામાથી
રાગને નાસવુ પડ્યુ. જે મરતાથી ગમન નાહા તેને આજે પણ
' નાહા બારી ' નામથી લોકો ઓળખે છે ગમન દુર્જનસિંહજી
સિંધનાઈના જગલમા સતાઈ રહ્યા અને ત્યાંથી નહોદ, (હાનુ
ગજપીપના)ના રાગની મદદ માગી, પરંતુ બળવાન ગાયકવાડ
સાથે દુરમનાનટ ન કરવાના હેતુથી સદાય મગા નહિ આથી નિરાશ
થઈ ગમ પોતાના વિશ્વાસુ સ્વારો સાથે સુરતના નવામ તેમમેગખાન
પાસે જઈ રહ્યા પહેલાના નવાબો વખતે માડવીના રાગઓને મદક
તકરારો થએલી, પરંતુ તે છુલી જઈ નવાબે રાગને માનથી
આશ્રય આપ્યો. રાગ દુર્જનસિંહજી સુરતના રામપરામા પોતાના
૩૦૦-૪૦૦ નિશાસુ સ્વારો માથે એક વર્ષ સુધી રહ્યા.

હિંદુ તહેવારને દિવસે તાપી નદીએ સ્નાન કરવા જતાં રાજના રાજપુત સ્વારોએ મુસલમાન ખાટકીને ગાય-મારવાની તૈયારીમાં જોયો. આ જોઈ તેમનાં મન દુભાયાં, અને ખાટકીને તહેવારને દિવસે ગાય ન મારવા સમજાવ્યો, તથા જો તે ગાય ન મારે તો તેને રૂ. ૧૦૦ આપવા તેઓ કબુલ થયા. પરંતુ ખાટકીએ તેમનું ન સાંભળતાં ગાયને મારી નાંખી. આથી સ્વારોએ ઝડપે બરાઇ ખાટકીને તલવારથી મારી નાંખ્યો, અને પોતાના રાજને હકીકતથી વાકેફ કરી 'ખનામ મેળવ્યું'. ખાટકીના કુટુંબીઓએ નવાખ પાસે જઈ ફરિયાદ કરી. નવાખ આ બનાવ સાંભળી ક્રોધે બરાયો, અને સ્વારો તથા રાજને પકડવાનો હુકમ કર્યો. નવાખના હુકમને અમલ થાય તે પહેલાં રાજ દુર્જનસિંહજીને આ બાબતની ખબર પડી, તેથી પોતાના સ્વારો સગ્ગ કરી એકાએક છુરાનપુરી બાગેળ પર થઈ નાણાવટમાં જાપો મારી ખરા બપોરે ૨૧ લાખ રૂપિયાની હુંટ કરી તાપી નદીના કિનારા તરફ ચાલ્યા ગયા. જે દરવાજાથી રાજ નીકળી ગયા ત્યાં બાંધેલા ઓવારને 'રાજ ઓવારો' કહેતા.

રાજ દુર્જનસિંહજી પારંડી, (બાલકા પારંડી) પહોંચ્યા, અને પેશ્વા બાજીરાવ સરકારને પોતાની હકીકત કહેવડાવી ત્યાં રહેવાની મંજૂરી માગી. તે મળતાં રાજ પોતાના કુટુંબીઓ તથા રક્ષકોને લાં સુકી સુનંદા ૧૫૦ સ્વારો લઈ પુના ગયા, અને ત્યાં એક વાડામાં રહ્યા; જે પાછળથી રાજવાડો કહેવાતો. રાજ તથા સ્વારોને પુના શહેરમાં હરવા ફરવાની સંપૂર્ણ છુટ હતી. રાજના સ્વારોએ એક સવારે પેશ્વાના સ્વારોને તેમના ઘોડાઓને કેટલીક તાલીમ આપતા જોયા. આ જોઈ તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે પેશ્વાના કોઈ શુભ પ્રસંગ માટે અશ્વલીલાનો કાર્યક્રમ હોઈ તે માટેની તૈયારીઓ ચલી હતી. રાજના સ્વારોએ શુભ અવસર પર હરીફાઈ કરી જય પામવાની ઇચ્છા થઈ, અને રાજબહાદુરની પરવાનગી મેળવી

પોતાના ઘોડાઓને ચઢતા દરબારની તારીખ આપવા માડી. યોગ્ય દિવસે પેશ્વા સરકારની હાજરીમા અગ્રવીનામા ગળના સ્વારોએ પણ ભાગ લીધો, અને પોતાની દાર્યકુળતાથી સર્વને આશ્ચર્ય પમાડ્યા. પેશ્વા સરકાર ઘણા રાજી થયા, અને તપાસ કરાવતા ખગર પડી કે એ માડવીના ગળના સ્વારો હતા, તેથી રાજ્યપદાધિકારને તથા સ્વારોને દરબારમા આમત્રણ કરી બોનાવ્યા, અને સારૂ માન આપ્યું, અને સ્વારોને રૂ. ૩૦૦ ની રાન તથા કડાનો હીરપાવ આપ્યો. દરબાર ખનાસ થયા પછી એ નજીવા બનાવથી કેટલાં અઢેખાઓએ નામનું અપમાન કરવા ધાડ્યું, પરંતુ તેમા તેઓ નિષ્ફળ ગયા. રાત એમ બની હતી કે દરબારમા ગળના અગત સ્વારોને પીશામની હાજત થઈ પરંતુ પોતાના ગ્રામીને છોડી બહાર જવાનું તેણે અનુચિત ધાડ્યું. પીશામ મ્થા વગર છુટકો ન હોવાથી ઈનામ મા આપેની રાનમા તેણે પીશામ જ્યો દરબાર ખવાસ થયા પછી સાનને દરબાર બહાર ફેંકી દીધી આ હકીકત પેશ્વાને પહોંચી, અને પોતાનું અપમાન થયેનું સમજી ગળ તથા સ્વારોને પાછા બોનાવ્યા. સ્વારો સત્ય હકીકત કહી એની સ્વામીભક્તિ જોઈ પેશ્વા ખુશ થયા, અને પોતાની પાસે આવા સ્વામિભક્ત માણસો ગખવાની ઈચ્છા બતાવી ગળ પાસેથી યોગ્ય બદલો આપીને પેશ્વાએ પાંચ માણસો માગી લીધા. ગળ દુર્જનસિંહ પાસે ફક્ત ચુનદા ૧૫૦ સ્વારો જ હતા, તેમાંથી પાંચ સ્વારો આપતા તેનું મન ધડ્યું ક્યવાડ્યું, પરંતુ પેશ્વાની ઈચ્છાને આધીન થવું પડ્યું. પેશ્વા સરકાર વારંવાર દુર્જનસિંહને દરબારમા બોનાવતા, અને બહુમાન આપતા એ અમયે પેશ્વા વસાઈનો કિલો પોચુર્ગીઝ શીરગીઓ પાસેથી જીતવા પ્રયાસ કરતા હતા, પરંતુ ૧૨૦૦૦ પોતાનું સૈનિકોનું લશ્કર હોવા છતાં કિલો સર કરવામા તે કાબ્યુ નહિ એ સમાચાર સાબળીને તેને ધણે બે થયો, અને પોતાના સરદારોમા યોગ્ય પાણી નથી એમ

દહેતાં કોઇ ખારીલા દરબારીએ માંડવીના રાજા દુર્જનસિંહજીને કિલ્લો સર કરવા મોકલવાનું સુચવ્યું. પેશ્વાએ માંડવીના રાજાની બહાદુરી વિષે પહેલાં પણ ઘણું સાંભળ્યું હતું. તેથી રાજાબહાદુરને બોલાવી બહુમાન આપી મીઠા વચનો તથા રાજાની બહાદુરીના વખાણ કરી વસંધના કિલ્લા પર બેઠતા લશ્કર સાથે ચઢાઈ કરવા આજ્ઞા કરી. રાજાબહાદુરે ઘણા ઉમંગથી પેશ્વાની આજ્ઞા સ્વીકારી, અને પોતાના બાહુબળથી જ કિલ્લો જીતી આપવાનું વચન આપી પોતાના યુવા સૈનિકો સાથે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૫૦ સ્વારો-માંથી પાંચ સ્વારો જે પેશ્વાને આપેલા તે પાછા માંગ્યા, અને તુરંત કુચ કરવાની આજ્ઞા માંગી વસંધ તરફ રવાના થયા. નિકળતાં પહેલાં બેઠીને પુછતાં તેણે જણાવેલું કે રાજાનો જલ્પ થશે, પરંતુ તેમાં છત્ર ધરાવતા રાજાનું મૃત્યુ થશે. રાજા ફક્ત વિજયનો જ વિચાર કરતાં પુનેથી વસંધ તરફ કુચ કરતાં માર્ગમાં વસંધનો એક વેપારી વાણિયો મળ્યો, જેણે પોતાની આપવિત્તિ કહી. વાણિયાની દેખાવડી સ્ત્રીને કોઈ શીરંગી લશ્કરનો અધિકારી ઉઠાવી લઇ ગયેતો, વાણિયાની ઘણી આજીજી હતી તેને સ્ત્રી પાંચી ન મળી, છેવટે ગુસ્સેથી કંટાળી તે વાણિયો પેશ્વાને અરજ કરવા તથા સહાય માંગવા પુને જતો હતો. રાજાને તેણે જણાવ્યું કે પેશ્વાનું લશ્કર વારંવાર કિલ્લા પર હુમલો કરતું હતું, પરંતુ રસ્તાની માહિતી બરાબર નહિ હોવાથી નિષ્ફળતા મળતી હતી. રાજાએ પોતાનો સંકલ્પ વાણિયાને કહ્યો, તેથી વાણિયો સાથે આવવા કબુલ થયો. એક દિવસ તેણે માહિતી આપી કે હાલ સમય અનુકૂળ છે, કારણ કે શીરંગીઓ દારૂગોળો ખુટવાથી પોતાના દેશ, પોદુંગાલ તે લેવા ગયા છે, એટલે કિલ્લામાં જલ્દી થોડું લશ્કર છે. કિલ્લાના દરવાજા સવારના ખુલે છે, અને કાંતે સવારે ભરતીના પાણી આવવાના નથી. (કિલ્લાની ચારે તરફ ખાઈઓ હોઈ તેમાં ભરતી આવે ત્યારે પુષ્કળ

પાણી બરાબર રહેતું, અને તેથી કિલ્લાની નજીક જવાતું' પણ નહિ.)
 માટે એકદમ ધસારો કરી ચઢી જાવો. વાણિયાની અનુભવની વાત
 રાજાએ બરાબર ધ્યાનથી સાંભળી, અને તેના કહેવા મુજબ બરાબર
 અનુકરણ કર્યું. જોષીએ કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં લઈ રાજાએ પોતાના
 દસોંદી (રાજબારોટ)ને તેમના કુટુંબના બરાણપોષણનું વચન આપી
 પોતાનો રાજવી પોષાક, હથેલી વિગેરે આપી રાજપાધિકાર સોંપ્યો.
 પોતાના ૧૫૦ સ્વારોને યોગ્ય સંબોધન કરી રાજા બનેલા દસોંદીને
 આગળ કરી, પોતે પાછળ રહી, કિલ્લા પર પ્રયાંડ વેગે ધસારો
 કર્યો, અને દરવાજામાં પ્રવેશતાં જ શીરંગીઓની તસ્વારથી દસોંદીનું
 મૃત્યુ થયું. રાજા તથા સ્વારો આથી ક્રોધિત થઈ વેરની વમુદ્રાત
 માટે બેવડા વેગે લડ્યા, અને કિલ્લા પર ચઢી પેશવાનો ભગવો ઝંડો
 તથા પોતાનું નિશાન ખડાં કર્યો, શીરંગીઓના લશ્કરનો નાશ કર્યો,
 અને કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં થયો
 હતો. વસંતની આસપાસ પેશવાનું લશ્કર ઘેરો ઘાલી પડેલું તેમણે
 પેશવાનો ઝંડો જોઈ ચીમનાજી અપ્પાને સૂચવતાં તેઓ મોટું લશ્કર ત્રણ
 ધસી આવ્યા અને આસપાસના બાકી રહેલા શીરંગીઓને શરણે
 આવવાની ફરજ પાડી. દસોંદીના મરણથી રાજાને આઘાત થયો, અને
 તેમના વારસેને ચોરઆંબા ગામ વંશપરંપરા જાગીરમાં આપ્યું.

વસંતની છતના પ્રસંગે બાહુરાવ પેશવાએ પુનામાં મોટો ફરખાર
 બંધો, અને રાજાની બહાદુરીના વખાણ કરી તેને કિંમતી પોષાક
 આપ્યો. રાજા દુર્જનસિંહજીએ સમય જોઈ પેશવા પાસે પોતાનું
 સંસ્થાન માંગ્યું. પેશવાએ એથી પણ વધુ માંગવાનું કહ્યું. પરંતુ
 રાજાએ સંતોષ માન્યો. પેશવા બાહુરાવે રાજાની માંગણી કબુલ
 રાખી, અને રાજાના કુટુંબને પારડી રાખ્યું હતું તે ગામ તથા
 બીજા ચાર ગામ એમ કુલ પાંચ ગામ જાણડા, પારડી, સુકેરા,
 સોંઢલવાડા અને ઉમરસાડી પોતાના તરફથી આપ્યા. ત્યારબાદ થોડો

વખત પુને રહી રાજ પારડી આવી કુટુંબ સાથે રહ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૧ થી ૧૭૪૨ સુધી માંડવી ગાયકવાડના તાબામાં રહ્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં પેશ્વાના સરદાર સદાશિવરાવ બાહિ તથા દામાજીરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે કુરેલ પરગણાના તરસાડી ગામે સુરત અટ્ટાવીસીની વહેંચણી થઇ તેમાં પેશ્વાએ માંડવી પોતાના હિસ્સામાં લઇ નિ. અ તથા જ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પત્ર લખી રાજ ફર્નસિંહને આપ્યું અને રાજ બહાદુર ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં માંડવી આવી રહ્યા. આમ તેમણે પોતાના આપખળથી મળેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, અને ફરી એકવાર માંડવીના મહીડાઓની આજુ ફરતી થઇ. ગાયકવાડ સાથે ફર્નસિંહે મીઠો સંબંધ નીભાવ્યો હતો તે ની. જ વાળા પત્રથી જણાય છે. રાજ્યએ આ સિવાયના તથા આસપાસના તેમજ ખીજ ગામેમાં પોતાનો ગિરાસ હક મેસાડ્યો હતો જે પેશ્વાએ કમુલ રાખ્યો હતો. એ ગિરાસ રૂ. ૮૬૦૦૦ નો તથા ગાયકવાડ પાસે રૂ. ૪૭૦૦૦ નો મળી કુલ ગિરાસ રૂ. ૧,૩૬૦૦૦ નો થતો હતો. ગિરાસ વિગેરે મળી રાજ્યના ગામ ૩૫૫ નીચે પ્રમાણે હતા:—

કોટાદના	ગામ	૩૦	એરપાડના	ગામ	૩૪
કામરેજના	„	૨૩	વેરાના	„	૨૫
તેજાડી	„	૧	અંકેશ્વર	„	૧
ચોપાસી	„	૨	મહુવા	„	૫૨
ખડકા	„	૧૨	બારડોલી	„	૫૫
ખયેશ્વર	„	૨૨	મરોલી	„	૫
ધળા	„	૧૩	સુપા	„	૬૪
હાંસોટ	„	૨	માંડવી	„	૧૨
સમોણ	„	૨			
					૨૪૮
		૧૦૭			૧૦૭

पेन्ना अने गावठवाडना उतेया प्रदेशनी व्हेयली पुरी थये वसधनी लडाछ आद गज्ज दुर्जनसिंहनी पडादुरीनी ४६० पद्वय नीये मुज्जग संधि थध.

राजश्री दुर्जनसिंहजी वजेसिंहनी थी

ॐ सकल गुणालकरण अखडित राजमान स्ये ॥

माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद. उपर पथोल कुशळ जाणो. नव्यकीये कुशळे लहित जो व विशेष रास स्वारी वसई पर झालो ते वळेस तुझी बहुत तरवार करुन वसईचा किल्ला सरकारास तुझी सर करुन दीला. ते चाकरी तुझची निष्टेची पाहुन तुझास कैलासवासो वढीला लिहुन दीले असी वे तुझचे मांडवी संस्थाना वर खडणी वायत फोणी मुजाहीम होणार नाही, परंतु तुझची पागा एक नेमणुक घोडा साटाची आज्ञे जवळ ठेवाची त्याने खरचाचे करार मदारकी नीमे पागेचा खर्च आज्ञी येथुन देउ, व नीमे खर्च तुझीं वाया. आज्ञापेक्षा जास्ती तुझास खर्च लागु देणार नाही हे खातरजमा ठेउन पागा एक आज्ञे जवळ ठेवाची दुसरे तुझचे संस्थान वर राजास पुत्र नसला व दत्तपुत्र घेणा पडली तर सरकारात नजराणा रुपये ६०००० एक वर्ष घेउन तथा राजास आज्ञे सरकारा तुन सीरपाय हस्ती एक व कडे व तोडा व मोत्याची माळा व शीरपेच व कलगो व तुरा व सेला व पागोटे व घोडा साजा सुद्धा या प्रमाणे तुझास सरकारातुन बहुमान देत जातील यांत शंशय नाही. दुसरे तुझास कोणी दायादार दुश्मन फीतुर उभे करतील तर त्याची मददगारी सरकारा तुन करुन तुझची बरदास वेली जाइल रघाना तारी १८

સાધન સુ. તે જ્ઞાતીતે તમ આવ અલ્પ બહુત કાપલી
હોળે હે ચિનંતિ.

મહોર.

બાવાર્થ:

‘રાજા દુર્જનસિંહજી વજ્રેસિંહજી નેગ—માધવરાવ બદલાળ
પ્રધાનના આશીર્વાદ. વિશેષ વસંત પર હુમલો કર્યો ત્યારે બહુ
બહાદુરી બતાવીને તમે વસંતનો કિલ્લો સરકારને સર કરી દીધો.
તે તમારી નીજાબરી સેવાના બદલામાં દેલાસવાસી વડીલે કામી આપ્યું
છે કે તમારા માંડવી સંસ્થાન ઉપર ખંડણી માટે કંઈ તકાદો નહિ
થાય, પરંતુ તમારી એક ઘોડેસ્વાર પાયગા અમારી પાસે રાખવી
જેવું અડધું ખર્ચ અમે આપીશું અને અડધું તમારે આપવું.
આજથી તમને વધારે ખર્ચ થવા દબાવું નહિં એની ખાત્રી રાખશે
અને એક પાગા અમારી પાસે રાખશે. બીજું જે તમારા સંસ્થાન
ઉપર રાજાને પુત્ર ન હોય અને દત્તકપુત્ર લેવો પડે તો સરકારમાં
નજરાણાના રૂ. ૬૦૦૦૦ એક વર્ષમાં લઈને રાજાને અમારા સરકાર
તરફથી સીરપાય—એક દરતી, કહું અને તોડા અને મોતીની માળા
તથા શીરપેચ, કલગી અને તોરો, સેતું અને પાઘડી તથા સાજ
સાથે ઘોડો આપીને બહુમાન કરવામાં આવશે. બીજું કોઈ દાવાદાર
દુશ્મન તમારી વિરુદ્ધ શીતર ઉશું કરશે તો સરકાર તમને મદદ કરશે.’

રાજા દુર્જનસિંહજીના કારભારીઓ—સંવત ૧૭૭૬ માં કોડીઆ
લીમજી, સંવત ૧૭૭૭ માં નાયજી મહીડા, સંવત ૧૮૦૪ માં
આતમારામ, અને સંવત ૧૮૦૮ માં સુખાનંદ હતા, જેમનું નામ
રાજાના સિદ્ધાઓમાં પણ કોતરવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધાઓમાં પણ
સાત આઠ વખત ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. રાજા દુર્જનસિંહજીના
વખતના નીચે મુજબના નેપો મળી આવ્યા હતા:—

(૧) સંવત ૧૭૬૩—કુંવરશ્રી ચંદ્રકુંવરજી તથા બારોટ મીઠાને

મહીયડગઢ, માડવીમાં હળ દીઠ એક માણું, આશરે પાંચસેર અનાજ લેવાનો હક આપ્યા બાબત.

- (૨) સંવત ૧૭૬૯—શ્રીગ્ન કુંવરી રામકુંવરની મરણક્રિયામાં પુરોહિતને ભરયાણામાં જમીન આપ્યા બાબત.
- (૩) સંવત ૧૭૭૦—વાંસદાના રાગ કિરતસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં નિઃસંતાન શુગરી જતાં રાજ્યગાદી માટે તકરાર ઉપરિચિત થઇ. તેમાં જિસનપુરવાળા જોરાવરસિંહજીના વંશજ વીરસિંહ અને નહારસિંહ નામે જે ભાઇઓ ગાદીના હક માટે અંદરોઅંદર લડવા માંડ્યા. તેમાં વીરસિંહે માંડવીના રાગ દુર્જનસિંહ પહેલા પાસેથી રૂપિયા ૫૦૦૦૦ ની મદદ લઇ પેલા દરબારમાં પોતાના સાબમાં ફેંસથા કરાવ્યો અને ગાદી ઉપર બેઠા.
- (૪) સંવત ૧૭૭૪—રાગના કુંવરી આશાકુંવરીની મરણક્રિયામાં પુરોહિતને જમીન આપ્યા બાબત.
- (૫) સંવત ૧૭૭૪—પરોત ભલાને ગિરાસવાળા ગામોમાં ઠાપાને રૂ. ૧ કરી આપ્યા બાબત.
- (૬) સંવત ૧૭૭૪—બારોટ મીઠા કેશવને ખાતરદેવી ગામ બક્ષીસ આપ્યા બાબત.
- (૭) સંવત ૧૭૭૫—બારોટ કેવળરામ રણુછોડદાસ તથા નાથા પરબુ ઓરખાડવાળાને મોઘલકુઇ ગામ વશંપરંપરા આપ્યા બાબત.
- (૮) સંવત ૧૭૭૭—વિવાહની દક્ષિણામાં જુનવાણુ ગામ પુરોહિત જમનેશ્વરને વંશપરંપરા બક્ષીસ આપ્યા બાબત—જોના વહીવટ વેચાણના હકથી સુરતના કણુબી બાલાભાઇ ગોપાળભાઇ કરેતા.

- (૯) સંવત ૧૭૭૮—કુંવરશ્રી ગંભીરસિંહજીના જન્મ પ્રસંગે જન્મોતરી બનાવી તે જોધી મકનજીને ગામ દેવગિરિ ધર્મોદામાં વંશપરંપરા આપ્યું.
- (૧૦) સંવત ૧૭૯૬—કુંવર શ્રી ગંભીરસિંહજીની મરણક્રિયામાં પુરોહિતને કામરેજમાં જમીન આપ્યા બાબત.
- (૧૧) સંવત ૧૮૧૭—ઉપાધ્યાય દયારામ જીવાને હવેલીના ખાત મુકુર્ત પૂજન પ્રસંગે કરવતી ગામ જગીરમાં આપ્યા બાબત. ગામ ઉજ્જડ હોવાથી જોધીએ અરજ કરી તેથી રાજાએ તે ગામને બદલે અમલકુચની ગામ સંવત ૧૮૨૩ માં આપ્યું તે બાબત.
- (૧૨) સંવત ૧૮૧૮—દુર્જનસિંહજીના રાણી શ્રી રતનકુંવરે પુરોહિતને કરી આપેલ લેખ.
- (૧૩) સંવત ૧૮૨૭—ઉમરસાડી ગામ જોધીને મુકુર્ત જોવા બદલ જગીરમાં આપ્યા બાબત.

રાજા દુર્જનસિંહજીએ સંવત ૧૭૬૩ થી સંવત ૧૮૨૮ ઈ. સ. ૧૬૦૭ થી ૧૭૭૨ સુધી ૬૫ વર્ષ રાજ કર્યું. માંડવી આ રાજના વખતમાં આગાહ થયું, અને એની કીર્તિ પણ તેમણે પોતાના બાહુબળથી વધારી. માંડવીના રાજાઓમાં એમની બરાબરી કંઈ એવો રાજા થયો નથી. એમના સિલ્લા નીચે મુજબ હતા:—

‘ શ્રી રામ માહારાણા શ્રી દુર્જનમંધજ વજ્રેસંધજ ’ તથા ‘શ્રી રામસત મારાજધિરાજ માહારાણા શ્રી દુર્જનસંધજ વજ્રેસંધ’. રાણીનો સિલ્લો—શ્રી શ્રી રામસત શ્રી શ્રી રતનકુંવરજ એમ હતો.

રાજા દુર્જનસિંહજી સંવત ૧૮૨૮, ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં નિર્વંશ અવસાન પામતાં વાઘજાજીના પુરુષવંશમાં પંચમી પેઢીએ ભગવતસિંહજી (ભગવાનસિંહ) ગાદીએ આવ્યા. રાજા ભગવત-

સિંહજીએ સંવત ૧૮૨૮ માં પુરોહિત જીરુજીને ટીંબામાં બનીને રાજા દુર્જનસિંહજીની મરણક્રીયામાં ધર્મોદા આપ્યાનો લેખ મળ્યો હતો. એમના સંવત ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૩ સુધીના સિકકા હાથ લાગ્યા હતા. આ રાજા પણ નિર્વંશ મરણ પામવાથી એમના રાણીએ ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં શાહુરાજાના પ્રધાન માધવરાવ નારાયણની પરવાનગી લઈ, જેસિંહજીના પુરુષવંશમાંની સીધી લીટીએ ચોથી પેઢીએ ગુમાનસિંહજીને હતક લીધા. રાજા ગુમાનસિંહજીના સંવત ૧૮૩૫ થી ૧૮૩૮ સુધીના લેખો મળ્યા હતા. સંવત ૧૮૩૬ ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં પીપરિયા ગામ પોતાના વજીરની પુત્રી મોટી બહેનને દક્ષિણમાં આપ્યું હતું. એ ગામનો વહીવટ વજીરના વંશજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ સુધી કરતા હતા. રાજા ગુમાનસિંહજીનો સિકકો 'શ્રી મહારાણા ગુમાનશીંઘજી રાણા માધવશીંઘજી' એમ હતો. રાજા ગુમાનસિંહજી પણ ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં અપુત્ર મરણ પામવાથી, જેસિંહજીના પુરુષવંશમાંની સીધી લીટીએ ચોથી પેઢીએ ખુસાલસિંહજી થયા, તેમના કુંવર નારણજી અથવા દુર્જનસિંહજી બીજા અથવા નાના ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં ગાદી પર આવ્યા. એમના સંવત ૧૮૪૦ થી ૧૮૭૧ સુધીના લેખો મળ્યા આવ્યા હતા. સને ૧૮૦૨ માં વસઈની સંધિ પેશ્વા અને અંગ્રેજો વચ્ચે થતાં માંડવી રાજા-જેને સંધિમાં જીલ્લો નંદરી કે નુંદરી લખવામાં આવ્યું છે તે-અંગ્રેજોની હકુમતના હિરસામાં આવ્યું, અને રાજ્ય પર રૂ. ૬૫૦૦૦ ની ખંડણી મેસાડવામાં આવી. સાત વર્ષ રાજાએ તે ભરી નહિ, અને સને ૧૮૧૦ માં અંગ્રેજ સરકારે રૂ. ૨૫૦૦૦ લેવા પણ કબુલ કર્યું હતું. તે સમયે તા. ૫ જાનેવારી ૧૮૧૦ ના રોજ દીન અથવા ધર્મયુદ્ધ કહી મુસલમાનોએ મીર અનુલ રહેમાન અથવા મીર સાહેબની સરદારી નીચે બળવો કર્યો હતો. બૌધાન ગામમાં મીર અનુલ રહેમાને ધના ગામના કાળિદા માતાના દેવળમાંથી દાટેલા નાણાં

કાઠી લાવી એક મોટી મરહદ ગ્રાંધવી શરૂ કરી. તેજ સમયે
 બૌધાનમાં રાજ્ય તરફથી એક આવારો અંધાતો હતો. આ બંને
 કામમાં કેળવેલા યુનાની તાણુ પડી. એક તરફે રાજ્યનો હુકમ થયો.
 બીજી બાજુ ધર્મના નામે મીર અબદુલે યુનાની માંગણી કરી.
 રાજ્યના નોકરોએ સત્તા વાપરી અને મારામારી કરી, તેથી મીર
 અબદુલે મુસલમાનોને બેગા કરી ગહેર કધું કે મરહદના
 કામમાં રાજ્ય દખલ કરે છે તેથી આપણા ધર્મનું અપમાન
 થયું છે, માટે રાજ્યના નોકરોને મારો અને દીન જમાવો. આથી
 બેકોરાઓએ ઉશ્કેરાઈ જઈ બૌધાનમાં હુન્ટશટ કરી, રાજ્યના અધિ-
 કારીઓને તથા સિપાઇઓને માર્યા, કોકોને વટાળ્યા, અને તેઓ
 માંડવી પર હસ્તો કરવા નિકળી પડ્યા. રાજ્યને આ બાબત ખબર
 પડતાં પોતાના પ્રધાન સુખાનંદને બોલાવી બેકોરાઓને સમજાવી
 પાછા કાઢવાની તેઓ વાતચિત કરતા હતા ત્યાં તે હાસમ માંજરા
 અને અરમાલજી બાંગાની સરદારી નીચે ૭૦૦૦ બેકોરાઓ માંડવીમાં
 દાખલ થઈ ગયા. સુખાનંદ બેકોરાઓને સમજાવવા સાગા ગયા
 ત્યાં બાઇનો હસન નામના ધળાના બેકોરાએ એમને દગાશી મારી
 નાખ્યા. આથી પ્રધાન સાથે આવેલા સિપાઇઓ નારી ગયા, બંને
 રાજ્યને હકીકતની ખબર આપી. બેકોરાઓ મોટા પ્રમાણમાં લોભાવી
 બંડખોરો કિસ્કામાં એકદમ ધસી આવ્યા. તેથી રાજ્ય તથા વિધા-
 નંદ (સુખાનંદનો પુત્ર) પોતાના કુટુંબસહિત મોડા રણે સામે
 હોડીમાં બેસી રતનિયે ગયા. બીજો દિવસે બેકોરાઓ રતનિયે ગયા,
 અને ત્યાં રાજ્યને નજરકેદ કર્યો. વિધાનંદ તથા ગમેક બંધસરકે ૧૫૫૫
 જઈ સુરત મહદ મેળવવા ગયા. તે દરમિયાન બેકોરાઓ રાજ્યને
 માંડવી કે બૌધાન લઈ ગયા. (પારડી ગયા એમ પણ કહે છે)
 ત્યાર બાદ માંડવીમાં હુન્ટ ચલાવી, બંનેકે દુરામાર કરી, રાજ્ય
 શહેર સર કરવાનો બેકોરાઓએ મનસૂબો કર્યો. રાજ્યના મવાળાં

તથા કાછને આ બાબત ખબર આપી સાથે આપવા કહ્યું, અને કલેક્ટર મી. કોને પણ ધમકી આપી કે સર્વેએ ઇસલામી ધર્મ કબુલ કરવો, નહિ તો સુરત શહેર છોડી જતા રહેવું. એ જ સમયે રતનિયેથો નિકળેલા રાગના દિવાન વિદ્યાનંદ તથા રાગના વકીલ ધનજીશાહ મી. કોને મળ્યા, અને હકીકતની જાણ કરી. મી. કોએ સધળી હકીકત સાંભળી. બાદ સરકારના લશ્કરની મદદ આપવા માટે જાહલામાં રકમ માંગી, અને નીચે મુજબ કરાર થયા:—

‘ સ્વશિત શ્રી સુરત મધ્યે ઓનરેબલ કંપની બહાદુરના સરદાર નાથન કી એસ્કવાયર, પ્રતે માંડવીના રાગ દુર્જનસિંહ તરફથી લખતંગ મહેતા નિત્યાનંદજી સુખાનંદજી તથા વિદ્યાનંદજી સુખાનંદજી તથા શિવાનંદજી આત્મારામજીના સલામ,

વિશેષ જણાવવા હાંસલ કે બીધાનનો રહેનાર ફકીર અબદુલ રહેમાન મુસલમાની ધર્મની ઝનૂન પેદા કરી બળવાની ઉશ્કેરણી કરે છે, અને આજુબાજુના પ્રમુખામાંથી મુસલમાન, વહોરા, વગેરેને એકઠા કરે છે. તેણે ઇસ્લામનો વાવટો ચલાવી માંડવીનો કબજો લીધો છે, તેણે અમારા અને રૈયતના ઘરો બાળી નાંખ્યા છે, અને રાગના ખમનામાંથી લાખો રૂપિયા લૂંટી લીધા છે. રૈયતના ઘરેણાં તથા રોકડ મળી લાખો રૂપિયાની લૂંટ કરી છે. દુકામાં મુસલમાનોએ અન્યાયથી અમારું પરગણું છીનવી લીધું છે. અમારા લશ્કરમાં તેના ધર્મના જે લોક હતા તે લોકો આ ધર્મઝનૂનીઓ સાથે મળી ગયા છે, તથા રાગ પોતે પ્રતિજ્ઞામાં છે. સદરહુ માટે અમે તમારી દોસ્તીમાં હાખલ યદ કરાર કરી માંગીએ છીએ કે ઓનરેબલ કંપનીના લશ્કરની એક ટુકડી મોકલી માંડવીનો કબજો પાછો લઈ અમારું રાજ્ય સ્થાપન કરાવી આપવાદ મહેરબાની કરશો. એ લશ્કર મોકલવામાં જે ખર્ચ થશે તે, અમને કબજો મળ્યા પછી, અમે આપીશું. જે આ ખર્ચ આપવાનો મંતોષકારક જવાબ અમે

ન આપીએ, તો અમારા રાજ્યનું વસુલ તેને માટે જવાબદાર થશે. ઉપર પ્રમાણે ખર્ચ આપીશું તથા તે સિવાય આ કામમાં આપને તરફી પડશે તેના બદલામાં, માંડવી પ્રગણાની પેદાશમાંથી તથા પારડી પ્રગણાનાં પાંચ ગામ પારડી, ઉદવાડા, કોલક, બાલદા અને સુકેશની પેદાશમાંથી તથા જંગીરી ગામેની પેદાશમાંથી નેટલી ઉપજ અમને મળે છે તેમાંથી દર રૂપિયે છ આની હિસ્સો અમે જોનરેબલ કંપનીને કરી આપીએ છીએ. આની જતાં ગાદીનો દશ આની હિસ્સો રાજાને રહેશે. આ પ્રમાણે પડેલા બાગેલ દંમેશ કાયમ રહેશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, કંપની બહાદુર અમારી વચ્ચારત પોતાના રક્ષણ હેઠળ લેશે, અને ભવિષ્યમાં રાજાને પોતાના રાજ્યમાં કાયમ રાખશે. વધારે બહાવસ્ત માટે રૂ. ૨૫ સિપાઇની એક ટુકડી માંડવીમાં રાખવી જોઈએ એમ અમારી માગણી છે. તેનો ખર્ચ પણ અમે આપીશું. આ લખાણ અમે અમારી સહીઓ કરી આપને આપ્યું છે.

મિતિ પૌષ શુક્ર ૧૭ ગુરુવાર સંવત ૧૮૬૬ તા. ૧૭-૧૮ જાન્યુઆરી ૪. સ. ૧૮૧૦.

સહી. રાજા દુર્જનસિંગ. '

ઉપર પ્રમાણે વિધાનદે કબુલત આપવાથી મી. કોએ કરનલ કાયની સલાહ લઈ એકદમ ફકીર અબ્દુલ રેહમાનને પકડવા રાતો-રાત રાયલ ઐનેડિયરની બે ટુકડી સાથે ધળા માર્ગે કૂચ કરી અને ખોધાન ગામને ઘેરા ઘાલીને સવારમાં વંધુ પાયદળ લશ્કર આવી પડેંગે ત્યાં સુધી રહેવા હુકમ કર્યો. ઉપરાંત પાછળ પક મી પલટણની પાયદળ ટુકડીને ક્રેપ્ટન કર્નોગલામની સરદારી નીચે સામે કાંટે મળતેશ્વરને માર્ગે આવવાનું કહ્યું. સાથે દેશી-બીટીશ રાજ્યપત્રો રાજાના વડીલ ધનગુણા બહેરેમંદખાને પણ લેવામાં આવ્યા. બીજો દિવસ સવારના તા. ૧૯ મી જાનેવારી ૧૮૧૦ ના રોજ - - -

લશ્કર આવે છે એમ વહોરાઓને ખબર પડતાં તેઓ ઝતુનથી લડવા સામા ગયા, અને ઉમરા ક્રાંતરડી આગળ બન્નેનો ભેટા થયો. કેપ્ટને અબ્દુલ રહેમાનને શરણે આવવા ક્યું, અને તેને મળવા ધનશ્યાને મોકલ્યા. પરંતુ ધર્મઝતુનીઓએ ધનશ્યા તથા તેમની સાથેના બિજલાલ ભાડેલાને મારી નાખ્યા. આથી અંગ્રેજ સરકારે શુરસે થઈ તરત જ ઘોડેસ્વારોની દુકડી લઈ લુમ્મે ક્યો, અને એટલામાં પાપણ લશ્કર પણ આવી લાગતાં વહોરાઓ શવ લઈને નાહા. આ લડાઈમાં પુષ્કળ બળવાખોરો માર્યા ગયા. મુખ્ય બળવાખોર અબ્દુલ રહેમાન તથા પચાસેક અનુયાયીઓ નારીને એક હુદારની ઝુંપડીમાં સંતાએલા હતા તેમને અંગ્રેજોએ બહાર કાઢી કતલ કર્યાં. ત્યારપછી જનરલ આમેરકરોમ્પી સાહેબ ૫૬ મી રેજિમેન્ટ લઈ તા. ૨૫-૧-૧૮૧૦ ના રોજ માંડવી ગયા. લશ્કર આવવાની ખબર સાંભળી બાંગા અને માંજરા માંડવી છોડી નાસી કોર ગયા. કોરના હાકેમે તેમને પકડી માંડવી પાછા મોકલ્યા, જ્યાં તેમને દેહાંતદંડની શિક્ષા મળી. બીજા એક બંડખોર ઇસપણ બૌધાનથી હેટા ઉપર પુષ્કળ ધન લાદીને તેના સાત સાથીદારો સાથે નાંદોદ (હાલતું રાજપીપલા) પરગણાના મહેવાસી ગામ વાડીઆમાં પોતાના મિત્ર રાયસિંગ પાસે ગયો. રાયસિંગે આ અધર્મીને પકડી માંડવી મોકલ્યો. જ્યાં તે આઠેય બંડખોરોને તોપને મોઢે બાંધી હાડાવી દેવામાં આવ્યા. રાજ દુર્જનસિંહજીને તા. ૨૮-૪-૧૮૧૦ ના દીવસે કંપની સરકારે માંડવીની ગાદી મુગ્રત કરી. બે માસમાં અંધાધૂંધીના સમયમાં લોકો બહુ હેરાન થયા, અને ત્રાસથી બહારગામ જઈ વસ્યા. રાજાએ વૈરભાવથી બૌધાનની મરજીદ તોપોથી હાડાવી દીધી. ત્યારપછી લોકોમાં વિશ્વાસ આવતાં ઉલ્લંઘ ગામો વગેરે પાછા ભરાવા માંડ્યા.

રાજ દુર્જનસિંહે કંપની બહાદુરને રાજ્યની કુલ આવકનો ૭

આની દિરસો આપવા કથુલ ક્યું હતું, પરંતુ તે બહુ ભારે પડે

એમ હોવાથી રૂ. ૬૦૦૦૦ વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું, જે બાબતનો કરાર નીચે મુજબ થયો હતો:—

‘ સરકાર ઓનરેબલ કંપની બહાદુરના નાથન કો એસ્કવાયર સુરતના સરદાર, માંડવીના રાજા દુર્જનસિંહ તરફથી અમે વજીર નિત્યાનંદજી સુખાનંદજી, તથા વિદ્યાનંદજી સુખાનંદજી તથા મહેતા શિવાનંદજી આત્મારામ લખી આપીએ છીએ કે માંડવી પરગણું તથા કિલ્લે પારડીના પાંચ ગામેની કુલ ઉપજમાંથી દર રૂપિયે ૭ આની આપવાનો કરાર અમે કરી આપ્યો છે, જેના ઉપર તારીખ ૧૭-૧૮ જાનેવારી સને ૧૮૧૦ ની તારીખ છે, તે જે તારીખ પોપ સુદ ૧૩ સંવત ૧૮૬૬ ને મળતી છે, પેશ્વાનો જે ભાગ હતો તે સાથે આપનો ૭ આની ભાગ જે ઓનરેબલ કંપનીને તેમના ચોપડામાં દાખલ કરી આપી દેવામાં આવ્યો છે એના બદલામાં અમે રૂ. ૬૦,૦૦૦નો આંકડો મુકરર કરીએ છીએ, જે આંકડો આમુ સાલથી આપ કહેશે તે મુજબ કિરતબંધીથી અગર હપતાથી દર સાલ બરૂંથી અગર પ્રગણા ચલણી સિકકામાં અમે આપતા જઈશું. આ લખ્યું ખરેખર છે. સંવત ૧૮૬૬ ફાગણ સુદ ૬ રવિવાર મળતી તારીખ ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૮૧૦.

સાક્ષી
સહી, રાવલ ખુશાલ.
ખાવાજી ખુશાલસીંગ.

સહી, માહારાણા દુર્જનસિંહજી ઉપર
લખ્યા પ્રમાણે કબૂલ મંજૂર.
નિત્યાનંદજી કબૂલ મંજૂર. દા. વિદ્યાનંદ-
વિદ્યાનંદજી સુખાનંદજી ઉપર લખ્યા
પ્રમાણે કબૂલ મંજૂર.
શિવાનંદ આત્મારામ ઉપર લખ્યો પ્રમાણે
કબૂલ મંજૂર.

ઉપરના લખાણમાં જે રૂપિયા બતાવ્યા છે, તેની કિરતબંધી અથવા હપતા ઠરાવી કબૂલ થઈએ છીએ કે તે રૂપિયા દર મહીને

પાત્ર લગત-૫૦૦૦ પ્રમાણે અગે દર માસ ઓનરબલ ૮૫ની
ગડાડગની સરકારમા આપતા જઈશું.

સહી, નિત્યાનંદભાઈ સુખાનંદ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કબૂલ મંજૂર.

વિદ્યાનંદ સુખાનંદજી કબૂલ મંજૂર દા. નિત્યાનંદ મહેતા

ગિનાનંદ આત્માગમ કબૂલ મંજૂર.

આત્મિક અંધાધુવી પછી ગભ્યમા નાહું રત્યુ નહિ, અને
એહાન ગિયતિ થવાથી અગ્રેજ સરકારે કૃપાવંત થઈ ઉપગના ડગરે
થયા પછી ધણા વખતે રૂ. ૨૦,૦૦૦ લક્ઝરી સહાય આપી તેના
થયેના ખર્ચના તથા બાકી ખંડણીના રૂ. ૪,૫૦,૦૦૦ થી પણ
વધુ થના હતા તે સર્વ જતા કયાં.

નામ દુર્જનમિહજીને અમગમા, રૂપમા, તેજબા, તથા માનમા
નામની ચાર નાણીઓ હતી. સુખાનંદના અવસાન પછી ગભ્યના
દિવાનો-વિદ્યાનંદ, ગુણોદજી, હરિભાઈ, બટ સિવશંકર, નાગેશ્વર,
દગ્દેન ઓઝા તથા વિદ્યાનંદ થયા હતા.

પ્રધાન સુખાનંદના મૃત્યુ પછી તેમના વારસોને રૂપિયા
પાંચેક લાખરની જગીર આપનામા આવી હતી. ગભ્યના વકીલ
ધનકૃષ્ણ બહેરંભદ્રા ગભ્યની સેના બનવતા મૃત્યુ પામ્યા
હોનાથી ગભ દુર્જનમિહજીએ તેમના વારસોને કમળાપોગની જગીર
રૂપિયા ૧૨૦૦૦ ના વર્ષાસન સાથે બક્ષી હતી. સંવત ૧૮૫૬
ઈ. સ. ૧૮૦૩ મા મોઝે કશ્ઠા ગામ જંગે મરોલીના બારોટ
બીખજી બગુને વશપર પરા ધનામ આપ્યું હતું. રાજ દુર્જનમિહજી
સંવત ૧૮૭૧ ઈ. સ. ૧૮૧૫ મા ગુજરી ગયા. એમનો સિક્કો
' શ્રી અંબમયગણા તત્પર મંડપીપુરે નૃપ દુર્જનસિંહ નિગંતર '
એમ હતો, અને પ્રધાનનો સિક્કો ' શ્રી. માર્તંડારાધક નૃપ દુર્જન-
સિંહ પ્રધાન સુખાનંદ ' એમ હતો. *

ગભ દુર્જનસિંહજી નિર્વંશ ગુજરી જવાથી તેમના પછી

નેસિંગલથી ચોથી પેઢીએ ચંદ્રસિંગલના પુત્ર હમીરસિંહજી
 ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં ગાદી પર આવ્યા. કંપની સરકારે કોઈ બંતનું
 નજરાણું લીધું નહતું. પેશ્વાના વખતમાં આવા સમયે નજરાણાની
 મોટી રકમ લેવાતી. રાજા હમીરસિંહના ક્ષેત્ર સંવત ૧૭૭૮ થી
 ૧૮૮૮ સુધીના મળી આવ્યા હતા. રાજા હમીરસિંહનો પોતાનો વડિલો-
 પાર્ણિત ગિરાસ રા. ૧૫૦૦૦ નો હતો. આ સમયે ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮
 માં પેશ્વા બાહરાવ ખીજા અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું
 હતું. પેશ્વા બાહરાવે આસપાસના રાજ્યોની મદદ માંગી હતી, તેમાં
 રાજાના પ્રશામતિયા સલાહકારોએ પેશ્વાનો સાથ લેવાની સલાહ આપી.
 પેશ્વા બાહરાવની લડાઈમાં હાર થઈ, અને ત્યાર પછી અંગ્રેજોએ
 પેશ્વાના સહાયકોની ખબર લેવા માંડી. રાજાએ અંગ્રેજ સરકારની
 વફાદારી તોડવાની તૈયારી બતાવી હોવાથી માંડવી ખાતસા કરી
 તેને બ્રીટીશ હકુમતમાં જોડી દેવાની ધારણાએ અંગ્રેજ લશ્કર
 માંડવી આવ્યું. આથી રાજાને બાન આવ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮
 માં બ્રિટીશ સરકાર સાથે નીચે મુજબ કરાર કર્યો:—

શ્રી ગણેશાયનમઃ

કલમ ૧ લી

મારા હરબારમાંના તથા કારબારીમાંના કેટલાએક માણસોએ
 ઓનરેબલ કંપનીના રાજ્ય વિશ્વ કેટલીક ખટપટની સુકિતઓ કરી
 હતી. તે ઉપરથી મેં તેમને અસ્તરફ ક્યો છે, અને મારા વિશ્વા-
 સમાંથી અને નોકરીમાંથી કાઢી મુક્યા છે. તેઓને ખાનગી અથવા
 બહાર રીતે હું પાછા મારા વિશ્વાસુ તરીકે અથવા કારબારમાં
 રાખીશ નહિ. વળી હું વધારે લખી આપું છું કે જે લોક ઓન-
 રેબલ કંપની સરકાર બહાદુરના દુશ્મન હશે અથવા ખરાબ
 ચાહનાર હશે તેવા લોકને હું મારી નોકરીમાં અથવા બરોસામાં
 રાખીશ નહિ.

કલમ ૨ છ

માંડવીનો કારભાર ચલાવવાનું જે મુકદ્દર કરવામાં આવે તેમાં કોઇ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ, અને ઝોનરેન્જલ કંપની સરકારની મરજી અગર પસંદગી સિવાય કોઇ કારભારી વગેરેને કાઢી મુકવામાં અથવા કાઢી મુકેલાઓને પાછા રાખવામાં આવશે નહિ. આવેા કોઇ અમલ એકદમ કરવો હશે તો (અને તેની જરૂર હશે તો) ઝોનરેન્જલ કંપની સરકારની મંજૂરી અથવા પસંદગી પ્રથમથી મેળવીને પછી તે કરીશું. વળી ઝોનરેન્જલ કંપની સરકારની પૂર્ણ સંમતિ તથા મંજૂરી સિવાય હું બીજી રીતે ચાલીશ નહિ.

આ હસ્તાવેજ મેં માંડવીમાં મારી સહી તથા સિલ્લો કરીને કરી આપ્યો છે, અને લખી આપું છું કે તે મને કબુલ મંજૂર છે.

સંવત ૧૮૭૪ ના વૈશાખ વદ ૧ ગુરુવાર, મંગતી તારીખ ૨૧ મે સને ૧૮૧૮.

સાક્ષી.

સહી. મહારાણા હમીરસિંહજી.

મહીડા જયસિંહ બાવા.

રાવલ ખુશાલસિંહજી.

સુરતીઆ ચંદ્રસિંગજી.

સુરતીઆ શુભાનસિંહજી.

રાજા હમીરસિંહજીએ ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ સંવત ૧૮૬૦ મહા સુદ ૫ ઇ. સ. ૧૮૩૪ ફેબ્રુઆરી માસની ૧૩મી તારીખે ગુજરી ગયા. એ રાજા ધણા ધાર્મિક હતા. તેમણે નાસિક, દ્વારકા વિગેરે સ્થળોએ જાત્રા કરી હતી. રાજાને પ્રતાપકુંવર અને સુરજકુંવર નામે બે રાણીઓ હતી. કારભારીઓ વિદ્વાનંદ, કેસરીસિંહ કુશળસિંહ વગેરે થયા હતા. સિલ્લા ‘ શ્રી અંબેસચરણા તત્પર મેંડપીપુર નૃપ હમીરસિંહ નીરંતર’, ‘શ્રી માર્તંડારાધક નૃપ હમીરસિંહ પ્રધાન કુશલસિંહ,’ શ્રી

અંબાચરણા તત્પર જુદા હમીરસિંહ પ્રધાન વિદ્યાનંદ એમ હતા. એમના કુંવર વજ્રેસિંહજી ગાદી પર બેઠા. રાજા વજ્રેસિંહજીના સંવત ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૪ સુધીના લેખો મળી આવ્યા હતા. રાજા સુવાવસ્થાએ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા, પરંતુ પાછળથી તેમણે વિવિધાધિન થઈ અનેક કુકર્મો કર્યા. રાજાને ધનકુંવર, સરદારકુંવર, વખતકુંવર તથા અંદ્રકુંવર નામે ચાર રાણીઓ હતી. બૌદ્ધાનમાં સિંહસ્થ મેળો બરાચો ત્યારે રાજા પોતાના સર્વ કુટુંબ સાથે ત્યાં જત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં પોતાના રાણી ધનકુંવરના ચારિત્ર પર દોષ મુકી નાક કાપી તેને ડેદમાં રાખ્યા. બીજા રાણી સરદારકુંવરના ચારિત્ર પર પણ બેભાઈ તે સગર્ભા હોવા છતાં ઝેર આપી મારી નાંખ્યા. * ધનકુંવરના બાઈ ડોહાલીના જેસિંહ ૫૦ માણસો લઈ માંડવી રાતના આવી હવેલી-મીંચી પોતાના બહેનને લઈ ગયા. રસ્તામાં કડોદ મુકામ કર્યો, અને ત્યાં રાજાના એક ખાસ માણસને ધનકુંવર સગર્ભા છે તેની ખાત્રી કરી આપી ડોહાલી પહોંચ્યા. ધનકુંવરે પુરા માસે ડોહાલીમાં કુંવરને જન્મ આપ્યો (જેનું નામ જીતસિંહજી રાખવામાં આવ્યું હતું), અને તેની ખબર ખુશાલસિંહ નામના ડોહાલીના માણસે હિંમતથી માંડવી જઈ રાજાને આપી હતી.

રાજા શુરસે થયો હતો, પરંતુ તે એકચારામમાં પડેલો હોઈ કાંઈ કરી શક્યો નહિ. રાજા હમીરસિંહ આ પછી અતિથય વિધવ-લંપટ થઈ સ્ત્રીઓની ગમે તેમ લાજ છુંટવા લાગ્યા, જેથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ. એટલામાં દિવાળીના દિવસે રાજા આતશબાજી ખેલતા હતા ત્યાં દારૂખાનું એકએક સળગ્યું, અને મોટા ધડાકો થઈ હવેલી તુટી ગઈ. આ બનાવથી રાજા અને સાચોદારો સખ્ત રીતે દાઝ્યા, અને એકજ દિવસ પછી તા. ૧૯-૧૦-૧૮૭૮ ના રોજ અવસાન

* કહેવાય છે કે આ રાણીએ શાપ આપ્યો કે 'ગાદીવારસો નિવ'શ જશે.' વસ્તુતઃ તેજ પ્રમાણે થતું આવ્યું છે.

પામ્યા. રાજ વજેસિંહના મૃત્યુ પછી મુરતથી અંગ્રેજ અમલદારે આવી રાજવહીવટ પોતાના હસ્તક કર્યો. રાણી વખતકુંવર સગમાં હતી. રાજના અવસાન પછી પાંચ દિવસે રાણી વખતકુંવરે પુત્રને જન્મ આપ્યો. આથી રાજ્યમાં ઘણી ખુશાલી પ્રવર્તિ. કુંવરનું નામ 'હુર્નનસિંહજી ત્રીજો રાખવામાં આવ્યું', અને બાળરાજ તરફથી અંગ્રેજ સરકારના મોકલેલા જખ્તીના દારબારીઓએ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. બાળરાજનો સિદ્ધો 'શ્રી અભેસચરણે તત્પર મંડપીપુર નૃપ હુર્નનસિંહજી નીરંતર' બનાવી ચલાવવામાં આવ્યો. આ બાળરાજ હંકત ૧૩ મહીના જીવીને તા. ૧૩-૧૨-૧૮૩૬ ના રોજ ગુજરી ગયા, અને ત્યારથીજ રાજ્યનો અસ્ત થયો.

રાણી ધનકુંવરના કુંવર જીતસિંહજી હેવાત હોવાથી અંગ્રેજ સરકારે રાજ વજેસિંહજીની રાણીએને તેઓ જીતસિંહજીને ગાદી આપવા ખુશી છે કે કેમ તે પુછાવ્યું. આ સમયે રાજ વજેસિંહજીના મા, રાજ શ્રી હમીરસિંહજીના રાણી પ્રતાપકુંવરે અંગ્રેજ સરકારને જવાબ આપ્યો કે 'અમારે કોઈને દત્તક લેવાની મરજ નથી, મારી કુંવરી પ્રભાતકુંવરીને રાજ્યગાદી આપો.' અંગ્રેજ સરકાર સહમત ન હોવાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે દત્તક લેવાને આપ ખુશી નથી તો અમે આપના કુંવરીને રાજ્યગાદી આપી શકતા નથી, કારણ કે હિંદુ રાજ્યોમાં પુત્રી રાજ્ય કરે એવો રીવાજ નથી, અને મહાડવીની ગાદી પર પુત્રીને આ પહેલાં રાજ્યગાદી અપાયેલી નથી. રાણી ધનકુંવરના કુંવર જીતસિંહજીને ગાદી પર બેસાડવા માટે સરકારે તજવીજ કરતાં રાણી પ્રતાપકુંવર, વખતકુંવર તથા ચંદ્રકુંવરે સરકારને જણાવ્યું કે રાણી ધનકુંવરને રાજ વજેસિંહજીએ તેનો ત્યાગ કર્યો પછીથી આ કુંવરનો જન્મ થયો હતો, એટલે તે ખરું રાજખીજ નથી. આ હકીકતથી સરકારે જખ્તી કાયમ રાખી. રાણી પ્રતાપકુંવર રાજ્યગાદી માટે તથા ખાનગી ગિરાસ મેળવવા માટે મુબ્બ

સરકાર પાસે ગયા. ત્યાં તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, અને સરકારે ખરા હકદારો શોધ્યા વગર પોતાની ઉમેરણ નીતિ (એનેક્સન પોલીસી) મુજબ ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના મે માસની ૧ લી તારીખથી રાજ્ય ખાલસા કરીને સુરત જીલ્લા સાથે મેળવી દીધું. *

રાજ્ય ખાલસા થયા પછી પણ રાણી પ્રતાપકુંવરે પોતાની તકરાર આણુ રાખી, અને કંપની સરકાર તેમનો ખાનગી ગિરાસ તેમને પાછો આપવા વિચાર કરતી હતી તેવામાં-તેમ થાય તે પહેલાંજ-૧૮૫૦ માં તેમનું દુષ્પદ અવસાન થયું. આ ખાખત મુબ્બના તે વખતના વર્તમાનપત્ર ' આણુક 'માં તા. ૧૭ મી જાનેવારી ૧૮૫૦ ના રોજ નોંધ લેવામાં આવી હતી જે નીચે મુજબ છે:—

‘ શ્રી ગુજરાત પ્રાંતના સઘળા રજવાડામાં માંડવી શહેર કે જે થોડાએક વર્ષ થયાં ઉઘેજ સરકારે બેઈન્સાફથી જપ્ત કયું છે તે વિશેનો કજીયો લડવા સાફ માંડવી શહેરના કૈલાસવાસી રાજા હમીરસિંગજીની વિધવા ધણીઆણી બાસાહેબ પ્રતાપકુંવરબાને કેટલાએક વરસ થયાં પોતાના સંરચાન તથા ગરાસના બ્યાજખી હજીની ફરીયાદ મુબાઈ ગવરનર ઇન કાઉન્સીલમાં કરવાને સાફ અત્રે આવીને ગીરગામમાં રહેલી, અને આસરે ૧૪ મહીના થયાં અત્રેથી નીકળાને નામદાર ગવરનર સાહેબ બહાદુરના એજન્ટની કચેરીમાં પોતાના બ્યાજખી હજીની તકરાર ચલાવવા સાફ સુરત ગઈ હતી. તેની સાથે આ આણુકખતનો છાપનાર નવરોજજી દોરાબજી વઝીલાતનું કામ ચલાવવા ગયો હતો. તે મુકદ્દમો નામદાર ગવરનર સાહેબના સુરત એજન્ટની હજુરમાં કેટલાએક મહીના ચાલ્યા પછી અને એ રાણીસાહેબની તરફેણમાં એજન્ટ સાહેબે રીપોર્ટ દીધો

● માંડવીની માફક નાગપુર, ઝોંસી, સતારા અને બીજા ગણ નાના રાજ્યો લોડે ડણહાહસીના સમયમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યા હતા.

હતો યાને માંડવીના સ્વસ્થાનની ઉપજના કરતાં વધારે ઉપજતું ગરાસ હતું તે ગરાસ એ રાણી પ્રતાપકુંવરને ૧૧ વરસના ચડેલા રૂપેયા સુદાં આપવું જોઈએ એવો રીપોર્ટ સુરતના એજન્ટ સાહેબે કરીને મુંબાઈની કાઉન્સિલમાં મોકલ્યો હતો, તે રીપોર્ટને મુંબાઈની કાઉન્સિલે પોતાના વિચાર સાથે કોર્ટ ડાઈરેક્ટરવાળાઓનો છેલ્લો વિચાર લેવાને ગયા જુલાઈ અથવા ઓગસ્ટ મહીનામાં વિધાયત મોકલ્યો હતો, અને વિધાયતથી એ મુકરદમાનો ચુકાદો રાણી પરતાપબાના લાજમાં થઈ આવવાની સઘળી તરફથી આશા હતી તેટલામાં હમોને ખબર આવવાને બેહદ દુઃખ અને ભારે સંતાપ લાગે છે કે, રાણી પરતાપકુંવરબા પોપ સુદ ૮ ને વાર સોમને દીને સુરતથી માડવી શહેર ૨૦ કોસની વેગળાઈમાં છે તે પોતાના વતનમાં એકાએક અને અચાનક મરી ગઈ. એ રાણી સાહેબે મરતી વખતે પોતાનો દત્તક કોને લીધો અને વસીયત શી રીતે કરીધો તે વીશેની હમોને ચોક્કસ ખબર મળી નથી તેથી અમે આજના આશુકમાં મોટા સંતાપ ભરેલા મૃત્યુ શિવાય રાણીના વસીયત તથા દત્તકપુત્રની ખાબતમાં કંઈ વધારે ખબર આપી શકતા નથી. આ મૃત્યુની સાથે અમેએ રાણી પરતાપકુંવરબાનો મુકરદમો છેલીવારે શી રીતે વાજો તેની થોડીએક તપસીલ નીચે જાહેર કરીએ છીએ.

આસરે સં. ૧૮૬૫ ના વરસમાં આ મરનાર રાણી પરતાપ કુંવરબાનો એક જુવાન છોકરો નામે રાજ વજેસીંગ એકાએક અચાનક દીવાળીના દહાડામાં બાદતના ફટાકાઓની રમત કરતાં બાદત એક કેનેસ્ટરમાં ઝીનગારી પડવાથી તે કેનેસ્ટર ઉડ્યું તેથી એ રાજ મરતધાત ધાયલ થયો, અને ત્યાર પછી ત્રીજે દહાડે ગુજરી ગયો. તે વેળાએ એ રાજની બે રાણીમાંથી એક રાણી નામે વખત કુંવરબા (અઝારાણી)ને હમેલ હતું. તે હમેલથી એ રાજ વજેસીંગના ગુજરી ગયા પછી ૧૮મે દીવસે એક છોકરો અવતર્યો

ને છોકરાની તપાસ તળવીજ કીધા પંજી અંગ્રેજ સરકારે તેને રાજ સોંપ્યું, ને તેની માતા બપાઈ (હાનમા ગુજરી ગઈ તે પરતાપ-કુંવર) એએને એક બાળકરાજ વયમા આવે ત્યાં સુધી મુખીઆરી સોંપી. બાળ્ય માઠા તેથી એ બાળકરાજ તેર મહીનાનો થયો ને ગુજરી ગયો. હવે અંગ્રેજ સરકારને એ માડવીના રાજ સામે એવો કાલકરાગ હતો કે ગાદીના રાજને જો કરજ ન હોય તો પોતાના કુટુંબમાથી હરેક કોઈને દત્તક લે, અને અંગ્રેજ સરકારને સાઠહજાર રૂપૈયાનો નજરાણો આપીને એ દત્તકને ગાદીએ બેસાડે: એ બોલી પ્રમાણે ધણી દત્તકો ૬૦૦૦૦ રૂપૈયાનો નજરાણો અંગ્રેજ સરકારને આપીને એ માડવીની ગાદી ઉપર આવેલા છે. છેલ્લો રાજ દત્તક આવ્યો તે આ ગણી પરતાપકુંવરમા જે હમણા ગુજરી ગઈ તેનો ધણી અને વજેસીંગજી રાજ જે બળીને સં. ૧૮૬૫ ના વરસમા ગુજરી ગયા તેનો બાપ અને બાળક રાજ જે ૧૩ મહીનાની ઉમરમાં ગુજરી ગયો તેનો બપાવો થાય

હવે અંગ્રેજ સરકારે પોતાના કાલકરાગ પ્રમાણે રૂપૈયા ૬૦૦૦૦ (સાઠ હજાર)નું નજરાણું લઈને એ બાળક રાજને દત્તક આપનાને ઢ્યુલ કીધું, તો એને તેજ પ્રમાણે આસરે ચાર વરસ સુધી દત્તકની શોધ કીધી, પણ બાળ્ય માઠા તેથી તે વેળાએ આ રાણી પરતાપકુંવરમા ગુજરી ગઈ, તેને અને એની વહુ માયા રાણી જે છેલ્લા બાળક રાજની મા થાય તેની વચ્ચે અણુ-બનાવ આવ્યો, તેથી એક રાણીએ જે દત્તકનું નામ આપ્યું તેને બીજી રાણીએ રદ કિધું, અને બીજી રાણીએ જે દત્તક ફેરવ્યો તેને પહેલી રાણીએ રદ કીવો. વળી તે સાથે આ મરનાર વડી રાણી પરતાપકુંવરમા કહેવા લાગી કે ગજ હમીરસીંગજીને પોતાના પેટની મારી એક દીકરી જે તે વેળાએ આસરે તેર-ચૌદ વરસની હતી તેને ગાદી પહોંચવી જોઈએ. એ દીકરી પરમાતકુંવરમા ગયા

વરસમાં મુંબાઈના ગીરગામમાં ગુજરી ગઈ, અને તેની લાસને વાલકેસરમાં અગ્નીદાહ કીધી હતી. પણ અંગ્રેજ સરકારે અલગતા વ્યાજ્ઞી રીતે એ બેની અને વગર પાયાની રાણી પરતાપકુંવરગાની તકરારને રદ કીધી, અને કહ્યું કે હિંદુ રાજાઓની કોઈ પણ ગાદી પર દીકરીએ રાજ કીધું નથી, તેથી એ ગાદી તેને નહીં આપવા વારતે તમારા કુટુંબમાંથી કોઈને પણ દત્તક લઈને તમે જાને રાણીઓ સલાહ સંપથી સરકારને અરજ કરો તો સરકાર પોતાનો નજરાણો લઈને તેને ગાદીએ બેસાડશે. પણ ભાગ્ય માઠાં તેથી એ જાને રાણીને સારું સુખ પડ્યું નહીં, અને તે વખતે એ રાણીએને સલાહ આપનાર મળ્યા હતા તેઓ ધણા ક્રુર્યા અને લગાડ હતા, તથા પેટભર હતા, તેથી પોતાના ગજવા ભરવા સારું એ જાને રાણીઓ વચ્ચે સલાહ થવા દીધી નહીં, અને વચમાં રખતો ને રખતો નાખ્યા કિંધો, અને સરકારની સાથે બેની અને અણુધટ્ટી તકરારો કરા કીધી અને જાને રાણીઓએ એક દીલથી દત્તક ઠેરવીને ગાદીનો ખરો વારસ દેખાડ્યો નહીં, તેથી અંગ્રેજ સરકારે અંતે કંટાળી જઈને એમાં એ માંડવીની ગાદીનો ખરેખરો વારસ છે જ નહીં એવું ઠરાવીને સને ૧૮૪૮ ના વરસમાં એ માંડવીની ગાદીને અંગ્રેજ સંસ્થાનમાં મેળવી લીધી, અને સઘળી રાણીઓના હિપર પોપણનામું સારા મુકર કિંધા કે એ સઘળી રાણીઓએ લાચારીથી કબુલ કિંધા. પણ આ મરનાર મોટી રાણી પરતાપકુંવરગાએ પોતાની મરવાની છેલ્લી ધડી સુધી સરકાર પાસેથી એકે દહાડો (દાકડો) લીધો હતો નહીં. હવે એ રાણી પરતાપકુંવરગા પાસેથી જ્યારે થોડું ધણું ઝવેરાત ને રોકડ નાણું હતું ત્યારે ક્રુર વકિલોએ જોમ સમગળ્યું અને ખોટી મસવરતો આપીને બમાવ્યા તેમ બમીને સઘળો દ્રવ્ય ખરાબ કીધો, અને જ્યારે લાચાર અને પૈસા વગરના થઈ ગયા ત્યારે અમારી (આવ યાણુકના જનાવનાર નવરોજજી દોગજી) પાસે

આવીને પોતાનો સઘળો હેઠાલ જાહેર કિધો, ત્યારે અમોએ ખોદા સરણે છે એ વાસ્તે ખુદાને એ લાચાર અને બેવારસ વીધવાનો કહ્યો. અમારા હાથમાં લીધો, અને સરકાર પાસેથી અસલ ગાદીના વારસાની તકરાર ચલાવી તેના એક બે જવાબમાં અમારી ખાત્રી થઈ કે એ વારસાના બાબમાં સરકારની કશી કસુર નથી. પણ એ રાણીએ પોતાની અક્કલથી અને પોતાના બદસલાહ આપનાર વકીલોના શીતુરથી એઓનો વારસાનો વ્યાજબી કહ્યો ધુળ મેળવ્યો છે, તેથી હમોએ રાણી પરતાપકુંવરજાને હમારા વ્યાજબી વિચારથી સમજાવ્યું કે એ ગાદીના વારસાનો કહ્યો. તેઓએ પોતાની બેવકુફિથી અને ખોટી જીદ અને બેબદ કરારોથી ખરાબ મેળવ્યો છે. તેથી તે કામમાં હવે પછી તેઓ કવચીત્ત ફળદ્રુપ થનાર નથી. તેથી તે વારસાની બાબતથી હાથ ઉઠાવીને તેઓનો પોતાના ગરાસનો દાવો જે ગાદીના દાવાથી વધારે ફાયદાનો અને કિંમતી છે તે પર ધ્યાન પહોંચાડીને તકરાર અથાવશે તો તેમાં તેઓ ફળદ્રુપ થશે. એ હમારા વ્યાજબી વિચારને તેઓએ ક્ષુલ્લ રાખ્યો, અને હમોને તેઓએ છાપી કાગળ ઉપર કુલપાવર લખી આપ્યો કે તમે હમારા દીવાની તકરાર તમારી નગરમાં આવે તે રીતે એન્ટની કચેરીમાં અથવા મુંબઈની કાઉન્સિલમાં અથવા કલકત્તાની વડી સરકારમાં અથવા કોર્ટ ડાયરેક્ટરમાં અને તે વિગેરે બીજી હરકોઈ ઇન્સાફની અદાલતોમાં હમારા મુકદ્દમાનું જેવટ લાવો તે હમોને કખુલ છે. એમાં તે વરસના ઉપરથી હમોએ મુંબાઈની સરકારમાં લખ્યું કે હમો વારસાના દાવાથી હાથ ઉઠાવીએ છીએ પણ હમારો ગરાસ તેની ઉપજ વરસ દહાડે ૯૦૦૦૦ અંકે રૂપિયા નેવું હમ્મરને આસરે છે તે ગરાસ હમારા રાજ સાથે કશો ઇલાકો રાખવું નથી, અને રાજની ખેસ્તર મળેલું છે અને રાજના માપવાથી તદ્દન ઇલાવડું છે, અને બીજી તમામ ગરામીઆઓની વિધવાઓ પોતાના ખર્ચોદના

હજારો બચકે લાખો રૂપૈઆના ગરાસને જો તેઓને છોકરો નહી હોય તો દત્તક લઈને ગમે તેને સોંપે છે, અને તે ચાલ આજ સુધી ચાલતી આવી છે, અને સેંકડો બચકે હજારો ગરાસીઆઓની વિધવાઓને દત્તક લઈને પોતાનું ગરાસ તેઓને હવાલે કરવાની છુટ મળે છે તે રીતે હમાં વરસ દહાડે નેવું હજાર રૂપૈઆની પેદાશનું ગરાસ છે તે હમારા હસ્તકમાં આવ્યું, કાં જે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જો પણ હમારા સંસ્થાનને કંપની સરકારના મંસ્થાનમાં મેળવી દેવાનો લેઝરમેટીવ બાકી કાઢ્યો છે, પણ હમો બી હમારા ગરાસ વીશે કશું જ નજાણું નથી, અને વળી હમારા ગરાસની ઉપજ આજ સુધી સરકારે અનામત રાખી છે તેથી તે ગરાસ ગરાસીઆઓના કમ્પડા તથા ધારા પ્રમાણે હમારા સ્વાધીનમાં આવ્યું. એ બાબતમાં નામદાર સરકાર સંધાતે અરજીઓ અને મોઢે મોઢે ધણા જવાબ સવાલો થયા પછી અંતે સરકારે રાણી ઉપર લખ્યું કે તમારા ગરાસની તજવીજ સુરતમાં એજન્ટની ઠોટમાં થાય તે જગ્યો તમો જઈને તમારો દાવો પુરવાર કરો. એવું ધણીવાર સરકારે લખ્યું અને છેલ્લે માંડવીનું સંસ્થાન અંગ્રેજી સરહદમાં મેળવી લેવાનો ધારો પસાર થયા પછી પણ લખ્યું કે તમો મુંબાઈમાં પડી ખરાબ સું કરવા થાઓ છો. તમારા ગરાસની તજવીજ હજુરે સુધી સુરતમાંના ગવર્નર બહાદુરના એજન્ટ સાહેબની હજુરમાં ચાલે છે ત્યાં જઈને તમારો ગરાસનો દાવો પુરવાર કરો કે તે ગરાસ રાજથી ઇસાપદું છે અને રાજથી અવલ મળેલું છે અને ગજ સાથે કરો છલાકો રાખવું નથી તો તે ગરાસ તમોને આપવામાં આવશે. એવામાં એ રાણી પરતાપકુંવરબાની દીકરી પરબાતકુંવરબાઈ આજ આસરે ચૌદ મહીના થયા મુંબાઈની ગીરગામમાં ગુજરી ગઈ તેથી એ રાણીનો જીવ પણ ઉદાસ થયો અને વળી સરકારે વારે વારે લખ્યું હતું કે તમો સુરત જઈને એજન્ટ સાહેબને તમારો અહેવાલ જાહેર કરો તેથી

ગયા વરસના ડીસેમ્બર મહીનામાં સુરત મળ્યાં, અને તે જગ્યાએ એ ગરાસ માંડવીના રાજથી તદ્દન નીરાળું ને ખેતરનું મળેલું છે પુરાતન છે અને રાજપાટ સાથે કશે ઇલાકા રાખવું નથી એ બાબતમાં એજન્ટ સાહેબની ખાત્રી થાય તેવા દાખલાઓ સાહેબી ગુવાહી અને સનંદ દસ્તાવેજોથી આપ્યા. તેથી એજન્ટ સાહેબની પુરતી રીતે ખાત્રી થઈ, અને તેને સારું ઉધાડું કહી સંબળાવ્યું કે તમારો ગરાસ બાબતનો દાવો ઘણોજ માયાકુળ ને મોતેબર છે તેથી સરકારને ધટે છે કે એ ગરાસ ખીજ ગરાસીઆઓની કાયદા પ્રમાણે તમારા સ્વાધીનમાં આવવું જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે ખીજ આગળના એજન્ટના રીપોર્ટો રદ કરીને રાણી પરતાપકુંવરબા જે હાલમાં ગયા અઠવાડીયામાં ગુજરી ગયાં તેઓનાં લાભમાં મળ્લુત રીપોર્ટો કાઢા, અને તે રીપોર્ટ ઉપરજ જણાવ્યા પ્રમાણે મુંબાઈની કાઉન્સિલે પોતાના અભિપ્રાયોની સાથે વિધાયત મોકલ્યા તેનો જવાબ આવવાની ઉતાવળે વધી હતી.

એ માંડવીનું સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનોમાં મેળવી લીધું તેની આગમ્ય કોર્ટ ડાયરેક્ટરવાળાઓએ મુંબાઈની સરકાર પર લખી વાળ્યું હતું કે માંડવીના રાજ સાથેનો એઓનું ગરાસ કશે ઇલાકા રાખવું ન હોય તો અને રાજથી જુદું હોય તો રાણીના સ્વાધીનમાં આવવું, અને તે પ્રમાણે સાબીત કરી આપ્યું, પણ હજી સુધી એ ગરાસ રાણીના સ્વાધીનમાં નહીં આવ્યું હતું, અને ફરીથી વિધાયત વાળી કોર્ટ ડાયરેક્ટરનો છેલ્લો જવાબ લેવાની જરૂર પડી છે. આ ઉપલી ખીના લખતી વખતે હમારી પાસે એ કજીઆનું દફતર હતું નહીં તેથી દહાડા વારની તારીખમાં અથવા રૂપૈયાના આંકોમાં કાંઈ ફેરફાર લખાયું હોય તો ખુદા જાણે, બાકી તે વીગેરે ખીજ સધળા ખીના લખી તે ખરેખરી બનેલી છે તે નીસપક્ષપાતેથી લખી છે તેમાં કશે તકાવત નથી. એ બાબતમાં જે હમોને ફરીથી કાઢ

બોલાવવા અગત્ય પડશે તો હમો તે સમો હમારા હાથેથી જવા દેનાર નથી. '

રાણી ધનકુંવર પણ ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં ગુજરી ગયા. રાણી વખતકુંવરને પોપણુ અર્થે નંદપોર, બેરી, ખરોલી ગામો દેવાતી સુધી જાગીરમાં તથા માસિક રૂ. ૩૦૦ નું પેન્શન સરકારે કરી આપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તેઓ કાશી જત્રાએ ગયા હતા, અને તા. ૨૬-૧-૧૮૮૨ માં માંડવી મુકામે સ્વર્ગવાસી થયા. બીજા રાણી ચંદ્રકુંવરને જીવાઈ તરીકે દેવાતી સુધી કેટલીક જમીન તથા માસિક રૂ. ૧૨૫ પેન્શન કરી આપવામાં આવ્યું હતું. રાણી પ્રતાપકુંવરના મરણ પછી રાણી ધનકુંવરના કુંવર જીતસિંહજીએ રાજ્યગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેનો નિકાસ આવતાં પહેલાં સંવત ૧૯૧૮ ના બાદરવા સુદ ૧૪ ના રોજ સુરતમાં અવસાન પામ્યા, ત્યાર પછી તેમના વિધવા માનકુંવરને માસિક રૂ. ૩૦ પેન્શન તરીકે નક્કી કરી આપવામાં આવ્યા હતા, જે વહીવટ રાણી વખતકુંવરના મૃત્યુ સુધી ચાલ્યો. ત્યારબાદ સાસુની જગ્યાએ હક માંગતા સરકારે ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં નંદપોર, બેરી, અને ખરોલી ગામ ખાસસા કરી માનકુંવરને માસિક રૂ. ૧૦૦ નું પેન્શન કરી આપ્યું હતું, માનકુંવર તા. ૨૩-૨-૧૯૧૫ ના રોજ માંડવીમાં સ્વર્ગવાસી થયા.

**મહીડા કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી તથા નરેન્દ્રસિંહજીનું
વંશ-વર્ણન**

માંડવીની ગાદી પર ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની આસપાસમાં હરબાજી નામના રાજા થયા. તેમને ત્રણ કુંવરો નામે, જેમબાજી, બોજબાજી તથા રામબાજી હતા. મોટા કુંવર જેમબાજી રાજા શ્રી હરબાજીના અવસાન પછી ગાદી પર આવ્યા. વયલા કુંવર બોજબાજી રોકડ,

ગીગસ વગેરે જમીનો લઈ જુદા થયા અધાપિ તેમના વશને છાપગ, સામેર, નાગળ (ભરૂચ જીવાના અકનેશ્વર તાનુકામા), આસનાનાદ, કદગમા, કથરા (સુરત જીવાના ઓનપાડ તાનુકામા) ઉતગળ (સુરત જીવાના હાસોટ તાનુકામા), ઘટોની (સુરત જીવાના માડવી તાનુકામા), કટવા, હુવારા, વાસોલી (વડોદરા રાજ્યના માગરાન તાનુકામા), એ ગામેમા ઇનામી જમીનો ભોગવે છે, તથા અકનેશ્વર તાનુકા ટ્રેઝરીમાથી, ઓનપાડ તાનુકા ટ્રેઝરીમાથી તથા વડોદરા રાજ્યના નગસારી મહાનથી તોડા ગિરાસ રોકડ હક મેળવે છે જતે હીવસે એમના વારસો માડવીથી નીજી સામેર (અકનેશ્વર પાસે) તથા રાજપીપનામા વમીને પછીથી માડવા આવી રહ્યા નાના ડુવર રામમાજીને માડવી તામે ડોસાડી તથા કાટકુના ગામ જગીરમા મળ્યા, જેમના વશને હાન પણ તે ગામેનો વહીવટ કરે છે

ભોજ્યાજી પછી ખોઆજી થયા તેમને ત્રણ પુત્રો માનજી રૂપજી અને રામજી હતા રૂપજી અને રામજી અપુત્ર અનસાન પામ્યા માનજીને મગજીજી, ગોપાજીજી અને ગાગમાજી નામના ત્રણ પુત્રો હતા મોટા મગજીજી તથા નાના ગાગમાજીને સત્તાન નહતુ વચના ગોપાજીજીને બે પુત્રો હતા-ભોજ્યાજી ખીજી અને ભીમજી ભોજ્યાજી ખીજીને ચાદમાજી અને વીરમાજી નામે પુત્રો થયા વીરમાજી નિસતાન મૃત્યુ પામ્યા ચાદમાજીને ગાગમાજી નામે એક પુત્ર હતો ગાગમાજીને પાંચ પુત્રો-રામમાજી, રૂપમાજી, કાનમાજી, ધરમમાજી અને માયુજી નામે હતા મોટા ચાર પુત્રોને સત્તાન પ્રાપ્ત થયુ નહિ નાના માયુજીને નાયજીયાવા નામનો એક જ પુત્ર હતો, જેને રૂપમાજીને ત્યાં દત્ત સેવામા આવ્યા આથી ભોજ્યાજી ખીજીની સીધી હીંગીના વાગસો નહા નહિ ભોજ્યાજી ખીજીના બાઈ ભીમજીને એકજ કુવર નામે ભીખજી હતા ભીખજીને માનજી અને વીરમાજી નામે

સંતાન હતા. માલજી અપુત્ર અવસાન પામ્યા. વીરમજીને રૂપઆજી નામે કુંવર હતા. રૂપઆજીને સંતાન ન હોવાથી ભોજઆજી બીજાની સીધી લીટીના આપુજીના પુત્ર નાયજીઆવાને દત્તક લીધા. નાયજી આવાના દાદાઆવા, દાદાઆવાના રામઆજી અને રામઆજીના પરતાપસંગજી થયા. પરતાપસંગજીને પુત્ર ન હોવાથી મૂળ પુરૂષ ભોજઆજી પહેલાના નાનાભાઈ રામઆજીની મીધી લીટીના વંશજ માધુઆવાના દીકરા ખુશાલસિંહજીને દત્તક લીધા. ખુશાલસિંહજી પ્રથમ રાજપીપલા આપી રહ્યા એમ માનવાને કારણુ છે. મહીડા કુંવરી રાજપીપલા પરણાવેલા તે સંબંધને લઈને માંડવીથી રાજપીપલા આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ખુશાલસિંહજીને તથુ પુત્રો-રાયસિંહજી, તખ્તસિંહજી અને ગંભીરસિંહજી નામે હતા. રાયસિંહજી તથા તખ્તસિંહજી રાજપીપલા રહેતા હતા, અને ગંભીરસિંહજી પ્રથમ માંડવામાં છ. સ. ૧૮૬૮ ની આસપાસમાં આવી હવેલી બાંધી રહ્યા. માંડવાના હાથે જમીન આપી તેમનું સન્માન થયું.

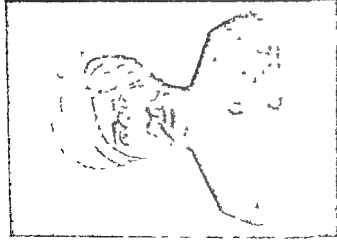
રાયસિંહજીના અવસાન પછી તેમના પુત્ર ચંદ્રસિંહજી તથા પ્રભાતસિંહજી નાની ઉંમરના હોવાથી તેમના તરફ કાકાશ્રી તખ્તસિંહજી જેઓ ધણા બહોલ હતા તેમણે માંડવી રાજ્ય ખાલસા થયા પછી કેટલાક વર્ષે રાજ્ય તથા ખાનગી ગિરાસ પ્રાપ્ત કરવા ઠેક વિલાયત સુધી પુજ્જળ લડત ચલાવી પરંતુ તેનું પરિણામ આવે તે પહેલાં તેમનું સંવત ૧૯૩૨ માં અવસાન થયું. ચંદ્રસિંહજી ઉમરલાયક થતાં તેમણે જાતે લડત ઉપાડી, અને તા. ૧૭-૭-૧૮૮૬ ના રોજ વિલાયતની સરકારના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડીઆ, ધી રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ લોર્ડ ક્રામ્પ્ટને તરફ મેમોરીઅલ લખી માંડવી રાજ્ય તથા તેને લગતા તમામ ગિરાસ વિગેરેના પોતે હકદાર વારસ હોવાનું જણાવ્યું હતું. એ મેમોરીઅલનો બાવાર્થ—

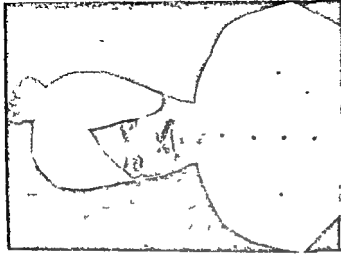
સ્વ. શ્રી ચંદ્રસિંહજી રાયસિંહજી મલીડા
(૨૫ મોતીસિંહજીના પિતામહ)

સ્વ. ગાલાકુવડી બાલુબા
(૨૫ ચંદ્રસિંહજી મલીડાના પત્ની)
જોનામા બાગકુવર સ્વ. બુવાનસિંહજી
(સ્વ. રામજીસિંહજી મલીડાના મોટાભાઈ)

સ્વ. શ્રી. દેવરીસિંહરામસિંહ મહીડા
(નેમતા પિતામદ ગંધીસર્મિંદ્ર પ્રથમ
માનસર્ગી આળ્યા દત્તા)

સ્વ. પ્રતાપસિંહ કેસરીસિંહ મહીડા

● ચાલોઈ

વડોદરા તા. ૧૭ જુલાઈ, ૧૮૮૬

ધી રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ લોડી કીમ્બરલિ

હિન્દુસ્થાન ખાતાના નામદાર મહારાણીના મુખ્ય
સ્ટેટ સેક્રેટરી સાહેબ

મહીડા શ્રી ચંદ્રસિંહજી રાયસિંહજીની અરજ.

માનપુર્વક વિનંતી કે—

આપ સાહેબનો અરજદાર મહુમ મહારાણાશ્રી રાયસિંહજી ખુશાલ-
સિંહજીનો એકનો એક પુત્ર અને મહુમ મહારાણાશ્રી તખતસિંહજી
ખુશાલસિંહજીનો ભત્રીજો છું, જે બન્ને મહીડા તરીકે ઓળખાતા રાજ-
કુટુંબના માન્ય રખાયલા પ્રતિનિધી હતા, અને ૧૮૩૬ માં અંગ્રેજ રાજ્ય
તે વંશને નાબુદ થયેલા બહેર ક્યો ત્યાં સુધી તે રાજ્યકુટુંબમાં શુભ-
રાતમાં આવેલા માંડવી રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓના વંશજ તરીકે ચાલુ હતા.

૨. તે રાજ્યના છેલ્લા કુમારનું બાળપણમાં મરણ થયું તે પરથી
માંડવીનું રાજ્ય ખાલસા ક્યું તેની સામે, તથા તેજ વખતે તેની સાથે
સુરત જીલ્લામાં આવેલા બાલડા પારડી મળીને જે પાંચ ગામે પેશ્વા
તરફથી બક્ષિસ તરીકે આપવામાં આવેલાં ગામે ભોગવટામાં હતાં તે લઈ
લીધાં તેની સામે, અને ખાનગી ગિરાસ તરીકે મહીડા રાજકુટુંબ જે
ફેલાક ગિરાસ દેક અને વર્ધાસનનો ભોગવટો કરતું હતું તે લઈ
લેવામાં આવ્યાં તેની સામે બ્રીટીશ સરકારને મરહુમ મહારાણાશ્રી
તખતસિંહજી ખુશાલસિંહજી અરજઓ કરતા રહ્યા હતા.

૩. મહારાણાશ્રી તખતસિંહજીએ મહીડા રાજ્યકુટુંબમાં તે પાછા
મેળવવાને જે કારણો ઉપર પોતાના દેકનો આધાર રાખ્યો હતો તે
કારણો હિન્દુસ્થાન ખાતાના તે વખતના સેક્રેટરી એક સ્ટેટ ડયુક બોર્ડ
આરમાઇલ સાહેબને અને ૧૮૭૧ની સાલમાં બનેવારીની ૧૪ મી તારીખે
મોકલેલી અરજમાં સ્વીસ્તર જણાવેલા છે. સદર અરજમાં દર્શાવેલ
સબજ કારણોને લઈને તે હામદાર દમારા લાભમાં સુકાદો આપશે એવી

● મુજ અંગેજી ઉપરથી વરજુમો.

૫ શ્રી ખાત્રી હતી પણ મહીટા કુટુંબને કમનસીબે ગેરનાનમા ચુંદો આ યો હતો.

૪ માડવી સ્ટેટ વધના ઉત્તર જણાવેલ નિરાસ હમ પાઠ મળવાની આશા નહિ હોવાથી મરહુમ મદારાણા તખતસિ હજીએ તે બાબત મહીટા રાજકુટુંબના હમ માટે વધારે દબાણ કરવાનું બધ કરી માત્ર પાચ ઇનામી ગામો પાઠા મળવા માટે તે વખતના મેકેટરી એન્ડ સ્ટેટને ૧૮૭૪ ના જાનેવારીમા ફરીને અરજ કરી હતી, કારણ તેઓ પુરી ખાત્રીથી માનતા હતા કે એકામી એકાજ પણ આ પાચ ગામો મેળવવાનો હમ કાઠી નખારો નહિજ, કેમકે તેમ કરવાથી માડવીના મરહુમ રાજાઓના નામ ઉપર ગદેવ ખાસ ખાનગી મીલકત હજી છે, અને અન્ય મીલકત હજી તેના સ્વપ્ન ભેદ વિષે સને ૧૮૪૧ માં ઇન્ડીઆ સરકારે તથા હોમ સરકારે એ બંનેએ જે નિર્ણય આપેલા છે તેનો ભંગ થયા વગર રહેશે નહિ મદારાણા તખતસિ હજીનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી આ હક બાબત હાલો કરવાનું બધ રાખ્યું, તેથી આપ નામદારનો અરજદાર જે હમ પોતે છ તેને મહીટા કુટુંબના બીજા બધા મેમ્બરોએ મળીને ઇમેજ સરકારના ન્યાય ને પ્રમાણિકપણા ઉપર આધાર રાખીને એ બાબત ફરી અરજ કરવાને નીમવામા આવેલ છે અને તેઓએ અને આપેલી સત્તાનો તરજુઓ આ આથે સામેલ કરી મોકલવા રજા લઉં છું.

૫ અમેજ સરકારે જે ગામો ખાતસા કર્યા હતા તે ગામો પેશ્વાને તરફથી મદદ આપવાના બદલામા તેમના તરફથી રાજા ડુર્જનસિંહને ઇનામ હાખલ મળ્યા હતા, અને એ વાત નીચેના સરકારી પુરાવાથી માખીત થાય છે સને ૧૮૪૧ ના એપ્રિલની ૧લી તારીખના રીપોર્ટના પાચમા પેરેગ્રાફમાં સુરતમા રહેતા નામદાર ગવર્નર એનન્ડ મી ઇલીયટ આહેબે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

‘ સને ૧૭૩૦ ની સાલમાં ડુર્જનસિંહ પાસેથી તેની મતા અને મીનકત દામાજરાવ ગાયમરાટે લઈ લીધી હતી, પણ વીસ વર્ષ વીત્યા બાદ વસંદ આગળ પોર્ચુગીઝની સાથે થયેલી લડાઈ વખતે પેશ્વાને મદદ કરવા માટે ઇનામ તરીકે તેમને રાજ્ય પાહું આપવામા આવ્યું એટલુંજ નહીં, પણ બાવડા પારડી સાથે પાચ ગામ વધારે ઇનામ તરીકે આપવામા આવ્યા હતા ’

૬. આ ગામે માંડવીના રાજના રાજ્યને કંઈ ભાગ ગણાતો નહોતો, પણ ખાસ કરીને તે ખાનગી મીલકત હતી એ વાત મુઝબ સરકારે ખુબ સ્પષ્ટ રીતે મંજુર રાખેલી છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે. સને ૧૮૨૪ માં અંગ્રેજ સરકારે આ ગામે ખાલસા કરવાનો તથા માંડવીના રાજાએ તેના ઉપર પહેલાંથી જે સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તા ધરાવતા હતા તે સત્તા કાઢી નાખવાનો ઇરાદો કર્યો. રાજા હમીરસિંહે આ સામે વાંધા ઉઠાવેલ, પણ તેનો ફેસલો અપાયો હતો. સને ૧૮૨૪ ના નવેમ્બરની ખીજ તારીખે સુરતના કલેક્ટરને લખેલા કાગળ નંબર ૧૧૯૬માં સરકારી સેક્રેટરી મી. ન્યુનહેમ સાહેબે નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

“ આ હકની બાબત પુરેપુરી તપાસ કર્યા પછી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ એવા ઠરાવ ઉપર આવી છે કે રાજા આ ગામે ઇનામ તરીકે ભોગવે છે, અને રાજમીલકત તરીકે ભોગવતા નથી. તેટલા માટે તેની અંદર ઓનરેબલ કંપની સરકાર પોતાની હકુમત ચલાવે તે હક સામે રોકા ઉઠાવવાનું કંઈ કારણ નથી. ”

આ પ્રમાણે રાજા હમીરસિંહજીની હયાતીમાં આ ઇનામી ગામેમાં સરકારી હકુમત દાખલ કરી હતી.

૭. ઉપર બતાવેલ એવો નિર્ણય છતાં ત્યાંના સરકારે ખાલસા ક્યું” તે વખતે આ પાંચ ગામેને કેવી રીતે રાવજનીક તથા રાજાની મીલકત ગણી અંગ્રેજ સરકારે પડાવી લીધાં તે આપ નામદારને અરજદાર સમજ સકતો નથી.

૮. આ ગામે સને ૧૭૫૦ થી તે સરકારે માંડવી રાજ્યને ખાલસા ક્યું” તે સાલ સુધી મહીડા રાજ્યકુટુંબના હવાલે હતો, અને ત્યાંના રાજ્યને ખાલસા કરવાનો ઇરાવ કર્યો હતો તે વખતે હિન્દી સરકાર તથા હોમ સરકાર એ બે સરકારે ઇરાવ કર્યો હતો કે રાજ્ય મીલકતથી અલગ જે ખાનગી મીલકત મહુમ રાજના નામે હોય તે ખાનગી મીલકત તે રાજકુટુંબને પાછી સોંપવી.

૯. ઇનામને સામાન્ય રીતે ચાવત્યંદ્ર દીવાદરો તત્તંત્ર બક્ષિસ તરીકે વડામાં વડી સત્તા ગણવી આવેલી છે, અને ખાનગી મીલકત પડાવી લેવા કાયદે જોનાવ બંને હોય તો જ ઇનામ પડાવી લેવાય, અને ધર્મના કાયદા અને હિન્દુના રીતરીવાજે મુજબ મુળના ઇનામદારને

સીધો વારસ અથવા હતક લેવાયલો વારસ અથવા બીજી રીતે યથેલો વારસ હોય તે વારસ તે ઇનામનો હકદાર કહે છે. સને ૧૮૨૫ ના માર્ચની ચોથી તારીખે કરેલી મીનીટમા એનરેબલ માહન્ટ રુઝાટ એલફીન્સ્ટન સાહેબે આમ લખ્યું છે:—

“ ઇનામ એ ખાનગી મીલકત છે. તેથી તેનો માલિક પોતાની ઇચ્છા રૂબે તેનો ઉપયોગ કરી શકે, એ જ બ્યાનબી છે. ”

આ ઇનામી ગામે પાછા મેળવવાના મારા હક માટે સખળમાં સખળ કારણ નોંધી મળે છે તે બાબત આપ સાહેબનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું—તે કારણ એ છે કે ૧૮૩૮ ના એપ્રિલની તારીખ દસમીના ડીસ્પેચમાં એનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સે—ધાકજ દાદાજીની બાબતમાં ધણી જ સખત રીતે મુબબ સરકારની વિરૂદ્ધ કેટલાક ઇનામના ગામે (લગભગ સોળ વરસની ચડેલી રેવન્યુ સાથે) પાછા આપવાને લખાણ કયું હતું. એ ઇનામના ગામે છુટ ઈન્ડીઆ કંપની સરકારની બાલધરી નીચે જે કે રીતસર નહીં પણ ખરી રીતે બરોડાના ગાયકવાડ સરકારે આપેલા હતી, પણ તે ગામે તે ગાયકવાડે પાછળથી પાછાં લઈ લેવાનું વચણ બતાવ્યું હતું.

૧૦ સને ૧૮૪૧ ની સાલમાં ઈન્ડીઆ સરકારના અને એનરેબલ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સના ડીસ્પેચોમાં જે રિસીંગ કરેલાં છે, અને જે ઇચ્છાઓ બતાવેલી છે તેની વિરૂદ્ધ મહીડા રાજકુટુંબને હજી લગણુ ઇનામી ગામે પાછા હવાલે નહિ કર્યા હોવાથી તે કુટુંબના પાછળ જીવતા રહેવા માણસોને ધણું ધણું દુઃખ ખમવું પડ્યું છે. સને ૧૮૭૧ ના જાન્યુઆરીની ચૌદમી તારીખના મહુમ મહારાણા શ્રી તખ્તસિંહજીની અરજીમાં બતાવેલા બરાબર સમાન સંજોગોમાં તેજ રાજ્યના સખંધમાં પેશના સરકારે જે નિયમનો અમલ કરેલો તે નિયમથી તદ્દન વિરૂદ્ધ નિયમ તે રાજ્યની ગાદીના વારસના હકમાં લગાડાને તેઓનું રાજ્ય લઈ લીધું છે, એટલુંજ નહિ, પણ ખરેખરી રીતે જે એમની ખાનગી મીલકત હતી અને મુબબ સરકારે પણ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે ખાનગી મીલકત પણ લઈ લેવામાં આવી છે. ”

૧૧. આપનો અરજદાર માન સાથે આપ નેક નામદાર સાહેબને

આ તમામ બાબતો તથા સંલોગો ધ્યાનમાં લેવાને અરજ કરે છે, અને આશા રાખે છે કે જો અમને અન્યાય મળ્યો છે એમ આપ સાહેબની ખાત્રી થાય તો આપ સાહેબ ઉપર જણાવેલાં ગામો ખાલસા ક્યાં સ્થાયી તે આજ સુધીની ઉપજ સહીત તે ગામો પાછાં અપાવવાનો હુકમ હાદીને થયેલા અન્યાયનો બદલો વાળવા આંચકો ખાસો નહીં.

૧૨. આપ નામદારનો અરજદાર આશા રાખે કે આ બાબત ક્યારેનાય વિચાર કરેલો છે અને આપના પુર્વના અધિકારીઓએ તેનો નિકાલ કરેલો છે એમ ધારીને આ હાલની અરજ હાદી નહીં નાખે, પણ ખાસ સંલોગો અને આ કામની ખરેખરી અગત્યની મુરોલી ધ્યાનમાં લઈ આ અરજ ફરીને આપ નેક નામદાર સાહેબ પોતે જાતે ધ્યાનમાં લેવા કૃપાવંત થશે.

૧૩. કમતસીબ મહીડા રાજકુટુંબને બ્રિટિશ હાથકાને તથા ન્યાયને આધારે અને વળી ખાસ કરીને સને ૧૮૫૮ ની સાલમાં મહારાણીજીના દંદેરામાં હિન્દુસ્થાનના રાજાઓ તથા કાકોરાને જે વચનો આપેલા છે તે વચનોને આધારે જે આશા રાખવાનો હક છે તે હક આ ઇનામી ગામો પાછાં આપે બરાબર જળવાશે. જો જેની તેઓ માગણી કરે છે તે મેળવવામાં નિષ્ફળ જશે તો તેઓની પોતાની ભતની નબળાઈને લીધે નિષ્ફળ ગયા ■ પણ પોતાના પક્ષની નબળાઈને લીધે નિષ્ફળ ગયા નથી એમ તેઓ માનશે.

૧૪. આપનો અરજદાર વળી આશા રાખે છે કે બ્રિટિશ સરકારે તે ગામો ખાલસા ક્યાંયે થલો લખી સમય વીતી ગયા છે. મોટે હાલની આ અરજ ધ્યાનમાં લઈ રાકાય નહિ એવો કોઈપણ વાંધો લેવામાં નહિજ આવે, કારણ કે કોઈને પોતાના હક પુરવાર કરવામાં આવે મુક્તનો વાંધો લેવાનું મુંબઈ સરકારે બ્યાજળી કરાવ્યું નથી. આનો તાત્કાલિક દાખલો એ છે કે સાલસેટમાં કેટલીક જમીન અને તેની ઉપજ ઉપર જે પક્ષનો ધણા લાંબા સમયથી કબજો હતો તે પક્ષનો તે જમીન ઉપર અને તેની ઉપજ ઉપર કંઈ હક નથી એવું માલુમ પડવાથી થલો વખત વીતી ગયા કેડે તે બાબતનો દાવો કરી હક મેળવવામાં આવ્યો હતો.

૧૫ આપ નામદાર સાહેબ આ અખીલનો ન્યાયની રીતે અને નીધપક્ષપાતે નીવેડો કરશો એવી પુરેપુરી ખાતરી છે, અને આનો ઉત્તર અને તેમ જલદી આપવા કૃપાવંત થશો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.

આપનો અરજદાર પોતાની ફરજ તરીકે આપની સર્વદા ચડતી થાઓ એવી પ્રાર્થના કરશે.

સહી. મહીડા શ્રી. ચંદ્રસિંહજી રાયસિંહજી

મહાંવીના મહીડા કુટુંબીઓએ ચંદ્રસિંહજીને કુટુંબના વડિલ મણી લેખ કરી આપ્યો હતો, જેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે:--

૧ મહાંવીના મરહુમ રામચોના નીચે સહી કરનારા કુટુંબીઓ, મહાંવી રંટીના કબજાની જગીર ઉપર, તથા મહાંવીના રામના તોડા ગીરાસ ઉપર, તથા ઇનામી ગામો ઉપર, તથા તેને લગતા ખીલ હકો, તેમજ વંશથી અગર ખીલ રીતે પ્રત્યેકના ઈલાચદા અગર એકત્ર હકો, જે નામદાર સરકારના હસ્તક છે, તેના હકદાર હમણું અમારા કુટુંબના મુખ્ય મહીડા શ્રી ચંદ્રસિંહજી રાયસિંહજી છે. તેમને આ મીલકત તર

સાક્ષી

- ૧ મોતીબાઈ રધુનાયજી
- ૨ ધનેશ્વર ઉદેરામ
- ૩ મહીડા છત્રસિંહજી હરીસિંહજી
- ૪ ગણપતરામ જ્ઞેશાઈ
- ૫ નાથા દેવચંદ
- ૬ મહીડા રામસિંહબાવા
મંભીરબાવા
- ૭ હમીરામ લાલબી
- ૮ મહીડા રાયસિંહજી પરતાપબાવા
- ૯ મેરબાઈ ગુલાબબાઈ
- ૧૦ હારાબાવા મોહનબાવા
- ૧૧ રતનજી સામજી
- ૧૨ હંશુવરબાવા મોહનબાવા
- ૧૩ ભીમબાવા નરસીબાવા
- ૧૪ મહીડા હિંમતસિંહજી હમ્મરબાવા
- ૧૫ મહીડા પરબતબાવા તેજુબાવા
- ૧૬ મહીડા પરતાપબાવા

સહી

- ૧ મહીડા હરીસિંહજી રાયસિંહ-
જીની વતી મહીડા છત્રસિંહજી
હરીસિંહજી
- ૨ મહીડા વજેસિંહજી
પરતાપસિંહજી
- ૩ મહીડા ગંગામ્વરૂપ ચંદાબા-
મહીડા હિંમતસિંહજીના વિધવા
- ૪ મહીડા જ્ઞેશંગબાવા દોલાબાવા
- ૫ મહીડા શ્રી પરબતબાવા
નયુબાવા
- ૬ મહીડા પરતાપબાવા નયુબાવા
- ૭ મહીડા ગુમાનબાવા વાધબા-
જીની વતી મહીડા પરતાપબાવા
નયુબાવા
- ૮ મહીડા ચંદ્રબાવા

ખીજા દેસોત ગીરાસીઆઓએ ચંદ્રસિંહજીના પિતા રાયસિંહજી વિગેરેને માંડવીના રાજાઓના નજીકના સગાં હોઈ માંડવીની ગાદી પર હક પહોંચે છે એ બાબતનો લેખ કરી આપ્યો જે નીચે મુજબ છે.

૧ આ ઉપરથી અમે નીચે સહી કરનાર દેસોત ગીરાસીઆ જણાવીએ છે કે તમે, (રામસિંહજી ખુસાલસિંહજી, તખ્તસિંહજી ખુસાલ-સિંહજી અને રામસિંહજી ગંભીરસિંહજી) માંડવીના રાજા વજેસિંહજી જે સંવત ૧૮૬૫નાં ગુજરી ગયા તથા તેમના દીકરા દુર્જનસિંહ જે ૧૮૬૬માં

ગુજરી ગયા તેમના પીત્રાઈ થાય છે, તે કારણસર આદી ઉપર તમારો હક છે, જેવી રીતે વાંસદીઆ (જેઓ વાંસદા સ્ટેટના પીત્રાઈ થાય છે) નો વાંસદામા કુંવર ન હોય તો વાસદા સ્ટેટના વારસ છે, તેમ તમે (મહીયા) માડવી સ્ટેટના વારસ છે. માટે નામદાર ગવરનર ધન કાઉન્સીલના ભણવા સારૂ આ સરમીટ્ટીકેટ તમને આપનામા આવે છે

(સીલ) વાસદીઆ રામસિંહલ ભગવાનસિંહલ

- „ રાવળ હનસિંહલ પ્રભાતસિંહલ
- „ વાસીઆ માધવસિંહલ અમેસિંહલ
- „ મહારાવળ શ્રી નેસિંહલ ભગવાનસિંહલ
- „ છાસદીઆ હેતનસિંહલ બાળબાવા
- „ છાસમીઆ સુભાનસિંહલ બાળબાવા
- „ છાસદીઆ કેસરીસિંહલ બાવાભાઈ
- „ મહારાણા શ્રી સુરતીઆ વજેસિંહલ શુભાનસિંહલ

૨ આજ મુજબનું લખાણ રાજપીપવાના રાજા મહારાણા શ્રી વેરીરાવજી મહારાજ બહાદુરથી-સ્વસ્થાન રાજપીપલા, મુકામ નાદોઈ, તારીખ સવત ૧૯૦૭ જેઠ વદ ૧૩

૩. સદર. સદર રાજપુરના રાજા મહારાણા શ્રી જસવતસિંહલ, મહારાજા બહાદુર તરફથી-કીલ્લા અદેવાલી, મુકામ રાજપૂર-તારીખ સવત ૧૯૦૭, ઉત્તર વદ ૭

સદર સદર નીચે જણાવેલા કાકોરો તરફથી તારીખ સવત ૧૯૦૭

(સહી) મહારાણા રાયસિંહલ બીમસિંહલ

„ મહારાણા શ્રી કુશળસિંહલ સોનીસિંહલ સનોરવાળા

„ રાઠોડ મોટાબાવા સાહેબજાનજી

માડવીના રાજા વજેસિંહની રાણી શ્રી વખતકુંવર તથા ગણી શ્રી ચંદ્રકુંવરે ચંદ્રસિંહજીને પોતાના વાગસ નીમવાનો લેખ તા. ૧૭-૧-૧૮૮૨ ના રોજ કર્યો જે નીચે મુજબ છે:—

હમો બા સાહેબ વખતકુંવરના જતના રજણુલ ઉમર આસરે વરસ ૬૫ ની સ્વસ્થાન માડવીના મરહુમ રાજા વીજેશંજીના રાણીસાહેબ

રહેવાસી સ્વસ્થાન મજકુરના હાલમાં મારી તળીયત ઘણીજ હેરાન છે તેથી હમને હમારી રહેનો ખરોસો પડતો નથી ને મારી જંગમ મીલકત તથા સ્થાવર મીલકત તા. હમો રહીએ છીએ તે હવેલી તા. હમારા ખીજ સરવે મકાનો જે કે હમારા કળજમાં છે તે તથા હમારા ગામ નંદોર-બોરી અને ખરોલી એ ત્રણે ગામો તથા સરકારમાંથી રોકડ હક મળે છે તે વીગેરે તે તફરક નહીં થઈ જાય જાએ તેને સાથે હમારી હાયાતીમાં આ વીજ ઇઆ વસીએતનામું કરીએ છીએ કે એ મીલકત જહા સુધી હમો હાયાત છેએ તાહા સુધી હમારા કળજ ભોગવટામાં રહે ને હમારી હાયાતી પછી માંડવી કસબાના રહેનાર હમારા નજરના કુટુંબી મહીડા ચંદ્રશંકર રાએસંગજીને હાલમાં રેવાકાંઠા ઇલાકે રજાના માંડ-વામાં રહે છે તે પોતાના તાબામાં લઈ તે મીલકતની વીવસ્થા પોતાની મરજી પુરવક કરે તેમાં કોઈથી હરકત થાએ નહીં ને હમારી ઉત્તરફીઆ ખરચના કામ સાથે સરકારમાંથી જે રૂપિયા હમારા રાજના વહીવટ પ્રમાણે મળવાનો કરાવ છે તે રૂપિયા ચંદ્રશંકર લે ને હમારી કીયા હિંદુરાજ પ્રમાણે ઇઆ હમારા રાજના વહીવટ પ્રમાણે કરે તેના ઉપર કોઈનો દાવો ઇઆ હરકત થાએ નહીં ને ઉપર લખેલાં જે હમારા ત્રણે ગામો છે તેમાં ખરોલી ગામ હમો સ્વર્ણજી, શાં. ૧૬૦૫ અને ૧૮૪૬ માં શ્રી રામચંદ્રજી માહારાજના મંદીરમાં રામાપંજુ આપેલું છે તે સાથે તેમનો વહીવટ ઇઆ ભોગવટો શ્રી રામચંદ્રજી માહારાજના તરફથી બાવા દુવારકાદાસ ગુરૂ ઝગનાથદાસજી કરતા હતા તે ગુજરા બાદ તેમના વારસ વલભદાસ ગુરૂ દુવારકાદાસજી હાલ કરે છે તે મજકુર ગામમાં અસલ રાજના વખતથી શ્રી રામચંદ્રજીને અંગે ધરમાદા જમીન નીચેની વીગત પ્રમાણે ચાલે છે તે નંદોર - બોરી - ખરોલી ઉપર લખેલી આપેલી જમીનમાં તા. ખરોલી ગામમાં હરકત થાય નહીં એ સીવાએ બીજી જંગમ મીલકત જે કે હવેલીમાં છે તે સીવાએ બીજી જગાએ જ નહીં. હવેલીમાં છે તેની વીગત—

૧૮૧ વાંખા પીત્તળના પાસણ આસરે મણ ૧૨ આસરે કીમત
૩. ૨૫ કલક તા. કાસા વીગેરેના પાસણ આસરે મણ ૧ કીમત આસરે

૩. ૭૦૧ રૂપિયા વાસણ તા. ધરેણી આસરે તોલા ૫૦૦ આસરે કીમત
૩. ૭૦૧,

૧૬૦૧ સોનાનાં વાસણ તા. ધરેણી આસરે તોલા ૧૦૦ કીમત
આસરે રૂપેઆ

૨૫૧ દાણાદુણી ભાત જુવાર વીગેરે આસરે હારા ૫૦ આસરે
કીમત રા.

૫૧ ગોદડાં દળદ પીછાડી મળી આસરે કીમત રૂપેઆ

૨૦૧ પેટીપટારા ખુરસી ઢોલીઆ વિગેરે આસરે કીમત રૂપેઆ

૨૨૫ સીંગરામ તા. પાલખી તા. મેનો વિગેરે તમામ સામાન
આસરે કીમત રૂપેઆ

૨૦૧ પરચુરણ રાયચીલું વીગેરે હમારી હવેલીમાં હોય તે આસરે
કીમત રૂપેઆ

૪૦૧ જડાવના ધરેણી તા. મોતીનાં ધરેણી તેની આસરે કીમત રૂપેઆ

૧૫૧ ગાંધે ૨-બે તા. બે'સ ૨-બે પોતપોતાના પરીવાર સાથે
આસરે કીમત રૂપેઆ

ઉપરની વીગત પ્રમાણે રૂપેઆની મીલકત તથા રોકડ સીલક જે
હોએ તે તથા જે સીવાએ જંગમ મીલકત હોએ તે ઉપર સદરહુ લખેલી
મીલકત વીલનામાના હકથી અમારી આખરે ચંદ્રસિંહજી મજબૂર અમલ
કરે સહી ને અમારા બાધ નણવાની હીકરી માનકુંવરબાને હમારી
હયાતીમાં લગન ખર્ચ બદલ રોકડ તા. કન્યાદાનમેં જે કંઈ દરદાગીના
આપા છે તેની ઇઆદી હમારી સહી સાથેની તેમને કરી આપેલ છે તે
ઉપર કોઈનો હક નથી. આ વીલનામું યા વસીએતનામું હમે હમારી
શાજીખુશીથી તથા તનદુરસ્તીથી તા. સાવચેતીથી કરે છે તે હમારે તા.
હમારા વાલી વારસોને કબુલ મંજૂર છે.

દા. ગીરજનંદ કચ્છાનંદ તારીખ ૧૭ માહે જાનેવારી સ. ૧૮૮૨
શાં. ૧૯૩૮ પોસ વહી ૧૩ વાર ભોમ.

૧ અત્ર મતુ

૧ બા સાહેબ શ્રી વખતકુવેરબા
સહી દા. પોતાના

૧) તત્ર સાખ

૧) બા શ્રી ચંદ્રકુવેર બા
સાખ દા. પોતે

૧ બાવ. વલ્લભદાસજી શુરે દુવારકા-
દાસજી સાખ ધણી બે
હજુર દા. ખુદ

માડવી રાજ્ય ખાલસા થયા પછી રાજ્યનો રૂ. ૪૩,૮૫૮ ના ગાયકવાડી તોડા ગીરાશ હક્ક માટે ધો. ૧૧ સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે ધણા લાખા સમય પર્યંત તકરાર ચાલી હતી. તેમાં ચ. દ્રસિંહજીએ ગાયકવાડ સરકાર સાથે પુષ્કળ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો, પરંતુ સફળતા મળી નહિ.

ચ. દ્રસિંહજી તથા તેમના ભાઈ પ્રભાતસિંહજી સ. ૧૯૩૩ ની આસપાસ ગજપીપલાથી માડના રહેવા આવ્યા. માડનાના ઠાકોરે જમીનો બક્ષીસ આપી સત્કાર્યો પ્રભાતસિંહજી યુવાન વયે નિર્વશ શુન્દરી ગયા તેઓ છોટાઉદેપુર તાળે વાટા ગામે પરણેના. ચ. દ્રસિંહજી ભરૂચ જિલ્લામાં ઝાણેર ગામે છાસટીઆ ઠાકોરને ત્યાં પરણેના અને બીજી લગ્ન ભરાડા તાળે ધ્રાગત્રા (કાઠિયાવાડ) કરેનું ભરાડાવાળા ઝાલાખાઈ બાનુબાના પેટે બે પુત્રો જીનાનસિંહજી અને રણજીતસિંહજી અને એક કુવરી શુલાબકુવર થયા હતા જીનાનસિંહજી બાળ વયે શુન્દરી ગયા ચ. દ્રસિંહજીને નણુ સગા બહેનો હતા દેવકુવર, કેસરકુવર અને વખતકુવર દેવકુવરને અધીરાજપુના મહારાજ અગદેવજી સાથે, કેસરકુવરને છોટાઉદેપુરના મહારાજ જીતસિંહજી સાથે, તથા વખતકુવરને રાજપીપનાના મહારાજ ગબીરસિંહજી સાથે પરણાયા હતા વખતકુવરબાના પુત્ર પુત્રાદિનું ગજપીપના રાજ્યનું મોટા ભાગનું કુટુંબ જતી ગયું છે ચ. દ્રસિંહજીના સગા ભાણેજ કેસરકુવરના પુત્રી દીનામીમાના કુવરી શ્રી નંદકુવર બાને મોગળીના દાલના મહારાજ શ્રી નખધંજી સાથે પગલાવેના, અને બીજા ભાણેજ વખતકુવરના પુત્રી દેવકુવરનું લગ્ન લોખડીના ઠાકોર સારંગ શ્રી જસવત્સિંહજી સાથે થયું હતું જસવત્સિંહજી ચ. દ્રસિંહજી સાથે બહુ મીઠાશબર્યો મળધ રાખતા હતા રણજીતસિંહજીનો જન્મ પણ લોખડીમાં થયો હતો ચ. દ્રસિંહજી માડવામાં શાન્તિમય જીવન વ્યતીત કરતા નગભગ ૫૫ વર્ષની ઉંમરે અવસાન

પામ્યા. ચંદ્રસિંહજીના કાકા શ્રી. તખ્તસિંહજી રાજપીપલા રહ્યા હતા. તેમને દુરજનસિંહ નામે એક જ પુત્ર હતા. દુરજનસિંહને દોલતસિંહજી નામે એક પુત્ર અને મનહરકુંવર નામે કુંવરી હતા. મનહરકુંવરને રાજપીપલાના મહારાજા શ્રી. છત્રસિંહજી સાથે પરણાવ્યા હતા, અને તેમને ત્રણ કુંવરો ચંપકસિંહજી, કીશોરસિંહજી તથા નટવરસિંહજી થયા. વચલા કુંવર કીશોરસિંહજી અવસાન પામ્યા છે. દોલતસિંહજી નિસંતાન ગુજરી ગયા. તખ્તસિંહના નાના બાઈ ગંબીરસિંહજી જેઓ માંડવે આવી વસેલા તેમને રામસિંહજી નામે પુત્ર હતા. રામસિંહજીને કેસરીસિંહ તથા કુવેરસિંહ નામે બે પુત્રો તથા આનંદકુંવર નામે કુંવરી હતા. આનંદકુંવરનું લગ્ન છોટાઉદેપુરના મહારાજા શ્રી મોતીસિંહજી સાથે થયું હતું. કેસરીસિંહજી છોટાઉદેપુર રાજ્યની સારી સેવા બજાવી નિવૃત્ત થયા હતા. તેઓ પોણોસો વર્ષ ઉપરાંતની વયે સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના પુત્ર પરતાપસિંહજી તેમની પહેલાં ૧૯૧૮માં નિસંતાન મુવાન વયે અવસાન પામ્યા હતા. પરતાપસિંહજીની ત્રણ વિધવાઓ ગં. સ્વ. શ્રી ઉમેદખા, ધનખા તથા સરદારખા હાલ હયાત છે.

ચંદ્રસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયા બાદ છ માસની કુંઠા મુદતમાં તેમના પત્નિ કાલાખા અવસાન પામ્યા. તેમના પુત્ર રણજીતસિંહજી અને કુંવરી શુભાગકુંવરખા નાની વયના હોઈ પોતાના કાકા રાજપીપલાના મહારાણી શ્રી. વખતકુંવરખાએ તેઓ બન્નેને પોતાની પાસે બોલાવી રાખ્યા, અને યોગ્ય અભ્યાસ કરાવ્યો. રણજીતસિંહ ઉમ્મર લાયક થતાં ધમણાદ (ભડ્ય જીલ્લો)ના માત્રાજા શ્રી. માધવસિંહજી અદેસિંહજીના સુપુત્રી નંદકુંવર સાથે તેમનું લગ્ન થયું. શુભાગકુંવરખાને છોટાઉદેપુરના મહારાજા શ્રી. કૃતેસિંહજી સાથે પરણાવ્યા હતા. રણજીતસિંહજીએ છોટાઉદેપુરમાં સેનાપતિના માનવંતા હોદ્દા ઉપર સ્ત્રી રાજા-પ્રમુખનો પ્રેમ તથા કીર્તિ સંપાદન

કર્પાં હતાં. સને ૧૯૧૯ માં ન્યુમોનીઆના તાવથી માત્ર ૨૯ વર્ષની વયે તેમનું દુષ્પદ અવસાન થયું હતું. શ્રી. ગુલાબકુંવરબાને ત્રણ કુંવરીઓ છે. મોટા શ્રી રસિકકુંવરને સન ૧૯૩૪માં રાજાપીપલાના મુવરાજ શ્રી રાજેન્દ્રસિંહજી સાથે, વચલા શ્રી હસેન્દ્રકુંવરને તા. ૧૧-૫-૪૨ના રોજ ગીજગડ, (તાબે જયપુર)ના મુવરાજ શ્રી માન્ધાતાસિંહ સાથે, તથા કુંવરીશ્રી કનકકુંવરને તા. ૪-૫-૪૨ ના રોજ મહીઅર (જુદેલખાંડ)ના મુવરાજ શ્રી ગોવીન્દસિંહ સાથે પરણાવ્યા છે.

રણજીતસિંહને બે પુત્રો મોતીસિંહજી અને નરેન્દ્રસિંહજી તથા એક કુંવરી કનકકુંવર થયા, જે પૈકી મોતીસિંહજી તા. ૫-૧૨-૪૧ ના રોજ એક પુત્રી ગિરિરાજકુંવર મુકી અવસાન પામ્યા. કનકકુંવરને માળિયા (કાઠીઆવાડ)ના કાકોરસાહેબ શ્રી હરિશ્ચન્દ્રસિંહજી સાથે ૧૯૩૮ માં પરણાવ્યા હતા. માળિયા કાકોરસાહેબ ૧૯૪૯ માં મુવાન વયે અવસાન પામ્યા. તેમને એક કુંવરી શ્રી વિલાસકુંવર છે. નરેન્દ્રસિંહજી હાલ તેમની બીજી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત કુટુંબનો વહીવટ કરે છે. તેમને એક પુત્ર દિગ્વિજયસિંહ તથા એક પુત્રી લક્ષ્મીકુંવર છે.

શહેર માંડવીના રાજઝોનું વંશવૃક્ષ

અમલોત્તરજી કે અવિયળસીંગ (સં. ૨૧૩ થી ૨૮૦-૨૮૨)

ગંગપાળજી

સોમપાળજી

અણ્ણસંગજી

ઉદયભાણજી

વીરસેનજી

હરતસેનજી

દેવીસેનજી

કમરસંગજી

સગરજી

અમરપાળજી

વીજયસેનજી

(સં. ૭૬૬)

નાહરરાજ ઉર્ફે

નગસિદ્ધજી

વિન્ધપાલસેનજી

સુરસેનજી

સખળસિંહજી

હમીરસંગજી

સોમમંગજી

પ્રમદેવજી

કુંભસંગજી

વીરસંગજી

મુળણસંગજી

અમરસંગજી

મેઘબાજી (સં. ૧૧૩૮)

રતનબાજી (સં. ૧૧૪૮)

સ્વરૂપસંગજી

વાઘબાજી

લીમબાજી

હમીરસંગજી

કમરસંગજી

પ્રમદેવજી (ઇ. સ. ૧૫૫૦)

સખીરાજજી

સોજરાજજી

ગાંગદેવજી

કરણદેવજી

રામદેવજી

લીમદેવજી

વડા વાઘદેવજી

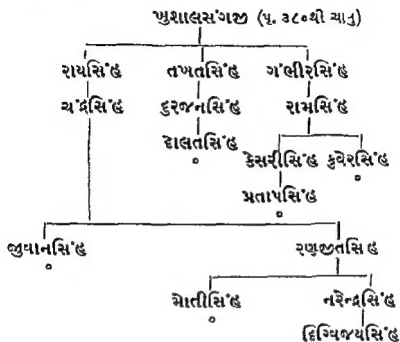
વીરદેવજી

સોદબાજી

વાઘબાજી

હરબાજી

(ચાલુ પૃ. ૩૭૬ પર)

निशांनी अ

श्री घालाजी बाजीराय प्रधान याणी मांडवी स्वस्थानचा राजा दुरजनसींग यान पत्र लोहले चंद्र ९ सायान सुरसन सन ११५२. इस्वीसन १७५२ त्याचा तरजमा—

मांडवी स्वस्थान तुमचे आहे तुमी हरेक प्रकारे अमांसी इमाने इतयारे चालत आला मणुन गायकवाडांनी तुमचे फार नुकसान केले मणुन तुमास पुष्कळ दिवस परीयत हजुर रद्दाये लागेल इश्वरकृपाणे गुजरातचा मुलुक ह्या सरकारा कडे मणजे पेश्वाकडे आला आहे. तुमी इमाने इतयारे चालल्या मुले तुमचे प्राचीन स्वस्थानावर तुमास कायम केले आहे मणुन तुमी इमाने इतयारे चालाये आणी तुमी आपले स्वस्थानाची स्वस्तपण उपभोग करावा मुख्य गोष्ट हो की तुमी विश्वासाने घागाये फार काय लीहु

*

निशांनी व

घालाजी बाजीराय प्रधान याणी सुरत अठावीसी पवेत्ती पक प्रगण्यातील देशमुख व देशपांडे यान हुकम लोहला चंद्र ९ सायान सरु सन ११५२ सु. सन १७५२ इस्वी त्याचा तरजमा—

सलाम

राजा दुरजनसींग याणी जाहेर केले की सदरहु लोहलेले प्रगण्यात पुर्वी पासुन अमास गीरासाचा दक मोलत आहे तो चालवीण्या धोशी कृपा करुन ह्या सरकारा आतुन सनद करुन घायी त्या करुन त्याची घोनती मान्य

करून हुकूम करण्यात आतो की राजाकडे फार प्राचिन काला पासून गीरास चाहक चालत आहे मणून तुमास हुकूम केला जातो जे तुमी राजा कडे जाऊन त्यानला जो गीरास पावत आहे तो त्याज कडे चालवावा.

*

निशानी इ

माधवराव बलाल प्रधान याणी गोर्खीदराव गायकवाड यास पत्र लीहले चंद्र १४ सवाल सर सन ११६९ सु. ता. २१ फेब्रुआरी सने १७६९ इस्वी.

सलाम

दुरजनसींगाचे मांडयी स्वस्थानात तुमचे फोजेने फारज दंगा मांडला आहे आणी त्याज पासून घास दाण्या बदल दोन महीनाचे मुदतीचा आठ हजार ८००० रुपीआचा दस्तावेज करून घेतला आहे ही गोष्ट राजाकडून अमांस जाहीर झाली राजा अमाचा दोस्त आहे आणी त्याणी हली ह्या सरकाराचे नोकरीत माणसे ठेवली आहेत आणी ह्या सरकारातून त्यासी ठराव झाला आहे तुमाकडून त्यास उपसर्ग लागनार नाही मणून मी तुमास हे पत्र लीहून सांगतो की असे प्रकारचा उपद्रव तुमाकडून त्यास पुढे लागु नष्ट जर तुमी त्याज पासून घासदाण्या बदल दस्तावेज घेतला असल्यास परत घावा त्या वाचे तुमी फतेसींग गायकवाड यांस लोहून राजाचा यथायोग्य रीतीने बंदीवस्त व्हावा साराउस दामाजी गायकवाड याज पासून चार्ज आल्या प्रमाणे तुमी आपले वरतणुक ठेवावी फार काय लीहू पाजे सर्व सांगणे इतकेच आहे.

શ્રી. ૧૦૮ ચંદ્રકોદનવ પાંડવીશાખા ચોક્કય ચુકામણિ મદિડા
 મહેન્દ્ર મંડપિપુર નરેશ માંડવા નિવાસી શ્રી મહારાણા કુમાર
 શ્રી ૧૧ રણજીતસિંહજીના પુત્ર શ્રી ૧૧ નરેન્દ્રસિંહજીના પાદપંકજે
 સ્નેહાંજલી લઘુકાવ્ય અર્પણ

॥ શ્રી ૧૧ મોતીસિંહજીના સ્મરણે ॥

મનહર...વિદ્યાના વિલાસી સાર સાહિત્ય પ્રકાશી બહુ ।
 સાહિત્યના ધ્વનિ માંડી મૌજ લહેર માણી છે. ॥
 કાવ્યનો વિનોદ અતિ, જ્ઞાન શુભ ધર્મ પ્રતિ ।
 પ્રીત શુભ કાર્ય વિશે, ઉત્સવનીતિ આણી છે ॥
 રણજીતસિંહ પુત્ર, કુમાર શ્રી મોતીસિંહ ।
 ચોક્કય નરેશ બેશ, મહિડા પ્રમાણિ છે ॥
 પ્રેરક શુભ કર્મ ધર્મ, અધર્મ ઉત્તેજી મળ ।
 શૂળ દુષ્ટાચારી પર, જીતસિંહિ વખાણી છે. ॥૧૧॥

॥ શ્રી ૧૧ નરેન્દ્રસિંહજીના સ્મરણે ॥

મનહર ..ક્ષત્રીઓના છત્ર, છત્રધારીઓમાં સુકુદમણિ ।
 જાજત છટાથી ક્ષીતી ક્ષેમતા હવેયા છે ॥
 મંડપીપુરેશ લેશ વ્યસન વિહિત વપુ ।
 ધારી ક્ષાત્રધર્મ કર્મ શ્રેષ્ઠતા રચેયા છે ॥
 મહિડા મહેન્દ્રશ્રી નરેન્દ્રસિંહજી કુમાર ।
 દાતા છે આપ અને વિદેશ વિચરેયા છે ॥
 જ્ઞાતા છે જ્ઞાનમાં પ્રદાનમાં પરમ પ્રીત ।
 નીત સહુ રૂઢી શ્રી રણજીતના કહેયા છે ॥૧૧॥
 દોહરા મહલ બનાવ્યા ખંતથી, વિવિધ વસ્તુ ભંડાર ।
 વિદ્યુત, જલમવાહ સહ, શોભા અપરમપાર ॥૧૧॥
 વિદેશ ખાતે વિહરવા, એરોપ્લેન અનુષ ।
 સરવિસ કીધી સ્નેહથી, શ્રી નરેન્દ્રસિંહજી ભૂષ ॥૨૧॥

લી. ભવદિય

વડોદરા—સુલતાનપૂરા—નિવાસી, રજવાડી વંશાવળીયા
 બારોટ જીતસિંહજી સંજીભાઈના શુભાશિષ.

શુભં ભવતુ.....શ્રીરત્ન ॥

॥ ધાન્યં ધનં પશું બહુ પુત્ર લાભં, શત સંવત્સરં દોર્ધ્ધમાયુઃ ॥